

**БӨХТИАР
ВАЪЛБЗАДӘ**

Дөрин
гәтләра
ишыг

**БƏХТИЯР
ВАҲАБЗАДƏ**

*Дəрин
гəтлəрə
ишыг*

Ш5

B27

Azf-189099

Азербайджанская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. М.Ф. Ахундова

БАКЫ
ЯЗЫЧЫ
1986

С(Аз)2
В 27

Рә'ичи филолокија емләри намизәди
АРИФ СӘФИЈЕВ

Ваһабзадә Б.

В27 Дәрин гатлара ишыг. Б., Јазычы, 1986. 320 с.

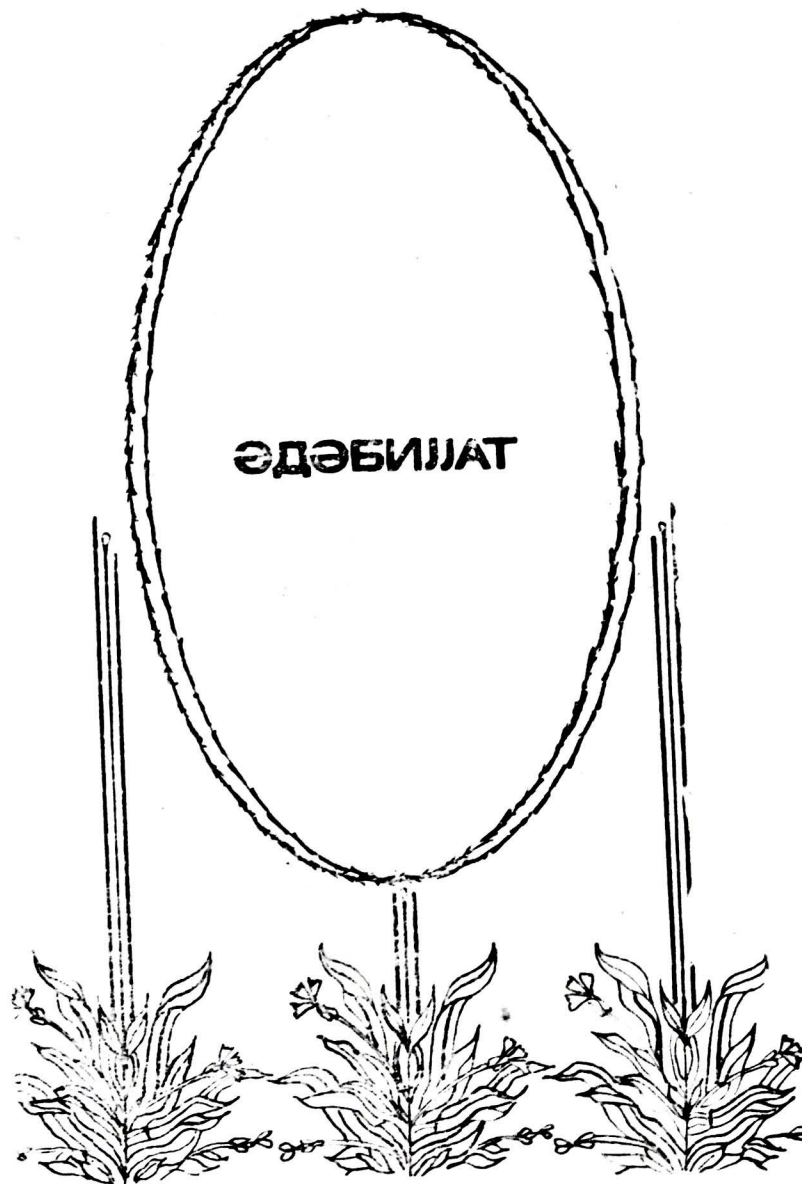
Халг шаири Бәхтијар Ваһабзадәнин китабында онун әдәбијјатымызын, мәдәнијјәтимизин вә милли-мә'нәви һәјәтымызын мұхтәлиф мәсәләләринә анд елми-нәзәри јазылары топланмышдыр.

Охучу китабы охујаркән шаирин заман, чәмијјәт вә инсан, сәнәтин социал-әхлағи мәғсәд вә вәзифәләри, халг дили вә бәдин дил кими һәмишә актуәд вә мұасир олан проблемләр һагда дүшүнчәләри илә таныш олачағ, бу әсасда, тәбии ки, онун өз фәрди јарадычылығ лабораторијасына да сәјаһәт едә биләчәкдир.

В 4603000000—092
М—656—86 192—86

С(Аз)2

© Јазычы,

КӘНЧӘЛИ НИЗАМИ

Дүнја әдәбијјаты вә сәнәти тарихында елә бөјүк шәхсијјәтләр вар ки, онлар јалныз бир халыгын вә бир өлкәнин дејил, бүтүн планетин фәхри һесабы олунурлар. Бу хариғүләдә шәхсијјәтләр мәнсуб олдуглары халгын истәк вә арзуларыны үмүминсанлығын истәк, арзуларындан ајырмамыш, өлкә сәвијјәсиндән чыхыб дүнја сәвијјәсиндән дүшүнмүшләр. Буна көрә дә онлар бир халга дејил, бүтүн бәшәријјәтә мәхсус олурлар. Бөјүк гүрүр һисси илә дејә биләрик ки, белә чаһаншүмүл дүһалардан бири дә бизим Кәнчәли Низамимиздир.

Низами сәнәтинин дәринликләринә баш вурдугча адамы һејрәт көтүрүр. Бу сәнәт нә гәдәр әһатәли, нә гәдәр чохшахәлидир. Бу сәнәтдә—мусиги, ме'марлыг, рәссамлыг сөз сәнәтинин гүдрәтилә дил ачыб данышыр, елм сәвијјәсинә јүксәлир. Доғру дејирләр ки, елм сон зирвәсиндә сәнәт, сәнәт дә сон зирвәсиндә елм сәвијјәсинә јүксәлә билир.

Бир инсан өмрүндә нәләрә гадир олмаг мүмкүнмүш, бир јарадычылыгдә нәләри әһатә етмәк мүмкүн олармыш! Инсан гүдрәтини билмәк үчүн Низамини охумаг, онун сәнәтини дәрк етмәк, бу сәнәтин һансы учалыга галхдығыны, һансы дәринлијә баш вурдугуну билмәк кифәјәтдир. Бу бөјүк сәнәтин чәрчивәси јох, өлчүсү јох, сәрһәди јохдур. Онун галхдығы зирвә, ендији дәринлик һүдудсуздур. О һүдудсузлуг өлчүсүдүр.

Низаминин Ширин, Фәрһад, Хосров, Лејли, Мәчнун, Искәндәр, Нүшабә кими гәһрәманлары ади гајғыларла јашајан чылын инсанлар дејил, һәр бири дүнја мигјасында дүшүнән, гәлбин дәрин гатларына баш вуран, инсан арзуларынын зирвәсинә ганад ачан бөјүк тәбиәтли нәһәнк инсанлардыр. Онларын кәдәринин дә өлчүсү јохдур, фәрәһинин дә...

Низами гәһрәманлары—мәһәббәт фәдаиләри, бөјүк әгидә саһибләри, әдаләт вә һәгигәт јолунун јолчулары, әбәдијјәт ахтарычыларыдыр. Оун гәһрәманлары дүнја фәлсәфәсинин Аристотел, Сократ, Әфлатун кими парлаг улдузлары илә дөш-дөшә кәлир, дүнјанын әввәлини вә сонуну дүшүнүр, һәјатын мәһасыны ахтарыр, инсан сәадәтинә вә мәһәви азадлыға јоллар арајыр.

Бүтүн бунлар Низами нә илә наил ола билмишди?

Һеч шүбһәсиз, илк нөвбәдә гејри-ади дүһасы илә. Икинчи нөвбәдә, билији вә зәһмәти илә. О, өзүнәгәдәр ки дүнја елмини, фәлсәфәсини вә сәнәтини мүкәммәл билир вә јарадычылығыны бу билик бүнөврәсинин үзәриндә гурурду. Оун бөјүк дүһасы дүнја билик постаментинин үстүндән бахырды. Буна көрә дә онун бахышы ади бахыш дејил, мүтәфәккиранә бахыш иди. О, бу бахышла заһири дејил, батини, һадисәни дејил, нәтичәни, шәкли дејил, маһијјәти, мәһаны көрүрдү. Буна көрә дә онун тәсвир етдији һадисәләр јалныз мараглы рәвәјәтләр дејил, бөјүк бир фикрин ифадә васитәси, дүнја арифанә бахышын нәтичәсидир. Белә ки, Низами сәнәтиндә маһијјәт мүхтәлиф вә чох мараглы әһвалларын чәрәјанында дејил, онлардан чыхан мәһада вә мәнтигдәдир.

Искәндәр Чин хаганындан 7 иллик хәрәчыны истәдији заман Чин хаганынын «сән бундан сонра мәним бирчә ил јашаја биләчәјимә даир мәнә тәминат верә билсән, мән 7 илин хәрәчыны өдәјәрәм» — чавабы бизи сарсыдыр. Бу мүдрик чаваб, бу ағыллы мәнтиг һәјаты үздән дәрк едән, онун маһијјәтинә вара билмәјән надын үзүнә чәкилән силләдир. Бурада охучу Чин хаганы илә Искәндәрин гаршылашма әһвалатыны дејил, әһвалатдан чыхан мүдрик нәтичәни дүшүнүр. Чин хаганы Искәндәрә вердији тутарлы чавабла демәк истәјир: инди ки, бир ан сонра нә олачағыны билмирсән, вар-дөвләтдән өтрү бу мүһарибәләр вә төрәтдијин гырғынлар нәјә лазыммыш?

Низами јарадычылығындакы һикмәт—башдан-баша наданлығын, идраксызлығын үзүнә вурулан белә тутарлы силләләрдән ибарәтдир. Будур һәјата фәлсәфи бахыш, будур сәнәтин бөјүклүјү!

Инсанлыға хидмәт наминә әдаләт вә һәгигәт ахтарышлары бөјүк шаири өз әсрини габагламаға кәтириб чыхартды. О, «Искәндәрнамә»дә «азад дүнја» идејасыны ортаја атыр вә утопикчәсинә, белә бир дүнјаны јарадыр. Бу өлкәдә нә эзән вар, нә эзилән, нә һаким вар, нә мәһкум. Искәндәр белә бир өлкәдә дүшүр. Бу чәмијјәтин гурулушу һаггында вердији суаллара белә чава алыр:

Биздә бәрәбәрдир һамынын вары,
Бәрәбәр бөләрик бүтүн маллары.
Биздә артыг дејил һеч кәсдән һеч кәс,
Биздә аглајана бир кимсә күлмәз.
...Гапымыз нә ғыфыл көрәр, нә ачар,
Бизим мал-һарамыз чобансыз отлар.
...Хәбәрчилик билмәз бир нәфәримиз,
Өзкәнин ејбинә көз јумарыг биз.
Көзәтчи олмарыг әсла бир кәсә...

Инсан ләјагәтинә вә шәхсијјәтинә һөрмәт, бәрәбәрлик, азадлыг, ғыфылсыз гапылар, ғыфылсыз додаглар, азад диләкләр—бунлар бөјүк шаирин арзусу, идеалы иди... Бу бөјүк идеалларла јашадығындандыр ки, шаир өз эәманәсини габагламыш, өз әсриндән кәләчәк әсрләрә бојланмышдыр. Буна көрә дә Низами заман етибарилә биздән узаглашдыгча фикрән бизә јакынлашыр, бизимлә биркә јашајыр, бөјүк идеаллар угрунда бизимлә биркә мүбаризә апарыр.

Бу мисилсиз идејалар, бу бөјүк арзулар шаирин фан-тазијасындан дејил, халгы илә бәрәбәр чәкдији эзаб вә изтираблардан доғмушдур. Мәлум һәгигәтдир ки, ғышгырыг агрыдан доғдуғу кими, фикир дә һәјатдан, онун тәләбләриндән доғур. Низами һәјатын бүтүн агры вә ачыларыны, эзаб вә изтирабларыны бир инсан кими дадмыш, шаир кими гәләмә алмышдыр.

Оун гәһрәманлары өзүнүн мәһәви эзаб вә сарсынтыларындан кеңиб мүдрикләшир, камилләшир. Буна көрә дә биз ади чобандан тутмуш бөјүк Искәндәрә гәдәр—шаирин бүтүн гәһрәманларынын ағыллы, мүдрик мүһакимәләринә инаныр, онларын вердији һәјат дәрси гаршысында сарсылырыг.

Көнчлијин чылгын арзуларындан тутмуш гочалыгын мүдрик мұһакимәлеринә гәдәр — мұһарибәләрин төрәтди-ји дәһшәтләрдән тутмуш севки чырпынтыларына гәдәр, инсан кәдәринин агрыларындан тутмуш севкинин нәш'ә-синә гәдәр—мүхтәлиф һәјат һадисәләриндән бәһс едән бу бөјүк сәнәт, һәр шејдән әввәл, инсан гәлбинин чыр-пынтылары, инсан дүјгуларынын ајнасыдыр. Бу бөјүк сә-нәтдә һәр шејдән әввәл биз инсаны көрүр, онун кечирди-ји бөјүк һәјәчанларын шаһиди олуруг. 3 мәнзүм рома-нын гәһрәманлары көзләримизин гаршысында сеvir, изти-тираб чәкир, нифрәт едир, сарсылыр—һәјәчан кечирир, бир сөzlә јашајыр вә өлүр. Бу адамлар дүшдүкләри вәзи-јәтә көрә өз характерләри, вәзијјәтә мүнәсибәтләри вә психоложи аләмләри илә көстәрилиз. Бөјүк шаир Мәчну-нун вә Хосровун кәшмәкәшли севкиләриндән данышмыр, лакин онлары елә вәзијјәтләрдән кечирир ки, биз онла-рын севкисинә нәинки инаныр, бу севкинин бөјүклүјү гаршысында һејрәт едирик.

Хосров Ширинлә јатдыгы јердә Ширујә атасынын си-нәсинә хәнчәр саплајыр. Хосров агры ичиндә јухудан ајылыр, тахтдан дүшүр, јердә чапалајыр, амма гыјыб Ширини јухусундан ојатмыр;

Ахырды сел кими јатагында ган,
Ону инчидирди сусузлуг јаман.
Өз-өзүнә деди: «Чагырым, Ширин
Мәнә бирчә ичим бәлкә су версин».
Лакин көнлү деди: «Рәва дејил бу,
Алмамыш кечәни дојунча јуху
Башыма кәләни көрүнчә әкәр,
Јатмаз, сүбһә кими көз јашы төкәр.

Өлүм ајагында белә, Хосровун Ширинә бәсләдији гај-ғы, ону јухудан ојатмамасы—онун бөјүк вә инчә севкиси-нин мүбалиғәли тәсдигидир. Бурада охучу севкинин бө-јүклүјүнү өз көзләрилә көрүр вә бу бөјүклүјүн гаршы-сында сарсылыр. Бах, будур бөјүк сәнәтин јолу!

Низами сәнәтинин биринчи гајнагы һәјатын өзүдүрсә, икинчи гајнагы—шифаһи халг әдәбијјаты, халг мүдрик-лијидир. Бөјүк даһиләр һәмишә халгдан өјрәнмиш, халг-дан алдыгыны чилалајыб башга шәкилдә јенә халгын өзүнә гајтармышлар. Шекспирдән тутмуш Толстоја гәдәр. Гомердән тутмуш Низамијә гәдәр, Бетховендән тутмуш Үзејир бәјә гәдәр бүтүн даһи сәнәткарлар бу бөјүк хәзи-

нәдән—халг јарадычылығы хәзинәсиндән бәһрәләнмиш, мәнз буна көрә дә сәнәтин зирвәсинә јүксәлә билмишләр. Бөјүк Низаминин «Једди көзәл»индә 7 гызын нағылын-дан тутмуш Искәндәр һаггында халг рәвәјәтләринә гә-дәр 5 мәнзүм романынын мајасы ја халг һәјатындан, ја да халг јарадычылыг хәзинәсиндән кәлир. Бу ики гајнаг исә бүтүн сәнәт нөвләри үчүн түкәнмәз сәрвәтдир.

Мисилсиз сәнәткарлығына вә јашадыгы бөјүк идеал-лара көрә Низами сәнәти, узун әсрләр боју Шәрг вә Гәрб әдәбијјатына өз тә'сирини көстәрмиш, дүнјанын нәһәнк сәнәткарлары «Хәмсә» мөвзулары вә мотивләри әсасын-да өлмәз әсәрләр јаратмышлар.

Тәсадүфи дејил ки, алман халгынын бөјүк оғлу Һөте Низамијә һәср етдији «Гираәт китабы» ше'риндә јазыр:

Сән тапдын, еј Низами, доғру јолу нәһәјәт,
Чүнки ачды сиррини сәнә гадир мәнәббәт.

Даһиләрин доғум күнү бәлли олса да, өлүм күнләри бәлли дејил. Буна көрә дә биз бу күн бөјүк Низаминин доғум күнүнүн, 840 иллијини бајрам едирик. Бу бајрам күнүндә дә о бизимләдир. О, халгла бәрабәр јашајыр, халгла бәрабәр онун бүтүн мүбаризәләриндә иштирак едир. Ешг олсун белә бөјүк сәнәткары јетириб бәшә-ријјәтә бәхш едән халга!

ЈУНУС ИМРЭ

Бөжүк түрк озаны Јунус Имрәнин тәрчүмеји-һалы, шәхсијјәти, доғум вә өлүм тарихи мә'лум дејил. Бир чох јунусшүнаслар халг арасында јајылан рәвајәтләр вә чүнк-ләрдеки бир-биринә зидд олан өтәри мә'луматлар әсасында онун тәрчүмеји-һалыны јазмаг фикринә дүшмүшләр-сә дә, бир нәтичә һасил олмамышдыр. Гәрибәдир, јурду-јувасы мә'лум олмајан, шәхсијјәти билинмәјән, сәси јүз-јүз әсрләрин о тајындан кәлән бир инсан бизә—XX әс-рин адамларына нә гәдәр јахын вә доғмадыр. «Һаггы керчәк сајанлара чүмлә аләм гардаш кәлир»—дејән бө-јүк шаир мәһдуд милли һиссләрин фөвгүнә галхыр, бүтүн бәшәријјәти бир одун—һагг-һәгигәт одунун истисинә ғы-зынмаға чағырыр. Буна көрә дә о, бир халгын бағрын-дан гопуб бүтүн бәшәријјәтә хидмәт едир.

Халг онун адыны гәлбиндә, ше'рләрини дилиндә го-рујуб сахламыш, бу күнә гәдәр чатдырмышдыр. Буна көрә дә Јунус бүтүн нәсилләрин мүасири, бүтүн дөврләр-рин һагг ашигидир. Онун үчүн һагг инсанын јашамаг га-јәси олмалыдыр. Јунуса көрә инсанлыға кедән јол—һаг-дан, һәгигәтдән кечир. «Һаггы нечә тапарсан һагга гул олмајынча» дејән шаир, һаггы илк нөвбәдә өзүндә тап-мағы вачиб сајыр. Өзү һаггсыз иш тутан, һаггы тапдајан бир инсан ону башгасындан нечә ума биләр?

Һамыны илк нөвбәдә өзүнә бахмағы, һаггы өзүндә ах-тармағы төвсијә едән бу шаир нечә халгын севимлиси ол-маја биләрди? Буна көрә дә Анадолуда Јунусун јүзләрлә гәбри олдуғуну сөјләјирләр. Бүтүн кәндләр «Јунус мә-нимдир»—дејә ону башгасына ғысганыр. Гәбрләрин баш-дашында ады вар, амма гәбрин ичиндә өзү јохдур. О, вар-лығында јох, јохлуғунда даһа чох вардыр. О, өз гәбрини

дә, әсәрләрини дә, адыны да халгын гәлбинә көмүб кет-миш, варлығы исә әфсанәјә дөнмүшдүр. Халгын дилиндә јазмаг аздыр, о, халгын руһунда дүшүнчә вә дүјум тәр-зиндә јаздығындан бу күн дә ана дилиндә нәфәс алыр, ана гојнунда јашајыр. Онун халгы бүтүн дүнјаја сәпә-ләнсә белә, о, өз доғмалыг чәзибәсилә халгын бүтүн өв-ладларыны бир очаға сәсләјәрәк бир сапа дүзәчәк, ону бир мәркәздә бирләшдирәчәк сәһрли гүввәјә маликдир. Көзәкөрүнемәз бу сәһрли гүввә ону озанлар озаны, мүд-риклар мүдрики зирвәсинә учалтды.

Рәвајәтә көрә Јунус Тапдыг дәдә адлы бир устадын ғызыны севдијиндән она иман кәтирмиш, онун тәкјәсинә кәлмишдир. Чәмаат арасында деди-годулар јајылдығын-дан Тапдыг ғызыны Јунуса вермиш, Јунус исә өмрүнүн ахырына гәдәр ғыза тохунмамышдыр. Әслиндә бәлкә дә халг белә олмасыны истәмиш, Јунусу өз көзүндә бөјүт-мәк үчүн бу рәвајәти ујдурмушдур.

Халг арасында јајылмыш бүтүн рәвајәтләрдә Јунус паклыг мүчәссимәси, башгасынын хејри үчүн өз нәфсин-дән кечән, нәғмәләриндә халг дәрдини өтән бир улу кими тәсвир олунар.

Јунус Имрә бөјүк түрк шаири вә мүтәфәккири Мөв-лана Чәләләддин Руминин мүасири олмушдур. Марағлы бурасыдыр ки, Јунусун дајандығы мә'нәви учалыг вә өзү-нүидрак фәлсәфәси фикрән вә руһән Мөвланаја чох ја-хындыр. Бу ики бөјүк сәнәткар арасындакы фәрг ондадыр ки, ејни фикри бири саз вә гопуз үстүндә ана дилиндә, диқәри исә уд вә рүбаб үстүндә фарс дилиндә сөјләмиш-дир.

Бир рәвајәтә көрә Мөвлананын «Мәснәви»сини охујан Јунус она демишдир:

— «Мәснәви»ни узун јазмысан. Мән белә јазардым:
«Әтә, сүмүјә бүрүндүм, Јунус олуб көрүндүм».

Бу бир сәтир ше'рдә чох инчә мәтләбләр кизләнир. Биринчи мәтләб будур ки, халг ше'ринә сөјкәнән, халг руһундан көјәрән Јунус халгын өзү кими, сөзүнү ғыса, лаконик вә ајдын демәји үстүн тутур, онун фарс диван әдәбијјаты тә'сиринә гапылмасы илә разылашмадығыны билдирир. Бәлкә дә онларын арасында белә бир сөһбәт олмамыш, буну халг ујдурмуш вә бунунла Мөвлананын ана дилиндә јазмамасына, халг руһундан узаглашмасы-на е'тиразыны билдирмишдир.

Икинчи тэрэфдэн бу бир мисрада ифадэ олунаҥ фикир
һәм дә Мөвлананын «Мәснәви»синдән чыхан Јунусун
дүнјакөрүшү илә сәсләшән фикирдир: әт вә сүмүк заһи-
ридир. Бу заһири көрүнүшүн маһијјәти—Јунусдур, јә'ни
инсандыр. Инсанын маһијјәти онун фикриндә, дүшүнчә-
синдә кизлидир. Бу фикир һәм дә Фүзулинин «Чан сөздүр
әкәр, билирсә инсан» фикри илә нә гәдәр сәсләшир.

Јунусун тәдгигатчыларынын бир гисми ону һәр зүл-
мә баш әјән, инсанлары бу дүнјаја дејил, о дүнјаја ча-
ғыран мистик шаир һесаб едирләр. Бизим фикримизчә,
о, таңрыны өз ичиндә ахтаран, инсанын гүдрәтинә инан-
нан, ону таңры сәвијјәсиндә көрмәк истәјән һәјат ашиги-
дир. «Көр бир мәнә ешг нејләди» дејән Јунус ешги Фү-
зули кими идрәк мәртәбәси сајыр. Дәрвишин «чәннәтдән
умусу, чәһәннәмдән горхусу» јохдур дејир.

Јараданы севәриз
јарадандан өтәри—

дејиркән шаир инсан севкисини өн плана чәкир, јарада-
нын хатиринә онун јаратдығы инсана гајғыдан, мәһәббәт-
дән данышыр. Нечә ола биләр ки, јараданы севәсән, онун
јаратдығы инсана бикәнә оласан? Бу, она бәнзәр ки, ја-
раданы севиб амма онун јаратдығы китабы ајаг алтында
тапдајасан. Шаир бир гәдәр дә ирәли кедәрәк:

Мән ајымы јердә көрдүм
Нә ишим вар көј үзүндә
Мәним көзүм јердә кәрәк
Мәнә рәһмәт јердән јағар —

дејә јери көјә гаршы гојур, рәһмәти вә һәгигәти јердә
арајыр. Башга бир ше'риндә «Бир кәз көнүл јыхдын исә
бу гылдығын намаз дејил»—дејә шәхсијјәтин тохунумаз-
лығындан сөһбәт ачыр, инсанлары инсана һөрмәтә, мә-
һәббәтә сәсләјир. Чүнки о, «бир көнүл зијарәтини јүз
кә'бә зијарәтиндән» үстүн сајыр. Онун фикринчә јалныз
бу јолла инсан мә'рифәт вә һәгигәт мәртәбәсинә јүксәлә
биләр. Бир сөзлә, Јунус дәрвишлик дејәндә инсанлығы
баша дүшүр, инсанда һәр шејдән әввәл инсанлығы
алгышлајыр.

Мән дүнјадан кедәр олдум,
Галанлара салам олсун.

Бу өз «мән»индән јухары галхан, өзүнү кәләчәк нәсил-
ләрин варлығында тапан, өзүнә дејил, бүтүн бәшәријјәтә

күвәнән бөјүк бир инсанын, һәм дә мә'рифәтин сөзүдүр.
Бүтүн бәшәријјәт бу чүр дүшүнсәјди, јашамаг нә гәдәр
көзәл вә нә гәдәр асан оларды...

Өз «мән»индән јухары галхмаг, өзүнү башгаларында
тапмаг нә бөјүк сәадәтдир. Өз әсриндә дајаныб кәләчәк
әсрләрә салам верән Јунус Имрәнин јашыны сорушсалар,
дејәрәм онун јашы һәләлик әсри илә әсримиз арасында-
дыр.

О, 700 ил јашамышдыр. 700 ил јашајан адамын бундан
сонра бәшәријјәтин өмрү гәдәр јашамаг һагы вардыр.
Она көрә ки, о, бир халгын бағрындан гопуб бәшәријјә-
тә оғул олду. Она көрә ки, о, јалныз өзүнүн, өз халгы-
нын дәрдләрини дејил, бәшәријјәтин, бүтүн инсанлығын
дәрдини өтдү. Буна көрә дә нә гәдәр јер үзүндә хејр-
хаһлыг, инсанлыг, һәгигәт вә мә'рифәт, көзәллик вә на-
чиблик вар, Јунус Имрә дә вар. Инсаны учалдан бу кө-
зәл инсани кејфијјәтләри баша дүшүб дәјәрләндирмәк
вар, Јунус Имрә дә вар.

О һәјаты севди, амма өлүмдән горхмады, чүнки өлүм-
дә һәјатын өлмәзлијини тапды, һәјатын јениләшмәсини
көрдү. Чүнки һәгигәти вә мә'рифәти—динләр дини, шә-
риәт вә тәригәти исә јалныз о улу динә кедән јол һесаб
етди.

Шәриәт, тәригәт јолдур—кедәнә,
Һәгигәт, мә'рифәт ондан ичәри.

Будур, бөјүк түрк озаны, дәдәләр дәдәси, мүдрикләр
мүдрики, ағсачлы Ј. Имрәнин фәлсәфәси, һәјат гајәси!

Һәгигәти вә мә'рифәти һәјат гајәси сечән бу дәдә шаир
«Бир мән вардыр мәнә мәнән ичәри» дедији заман нәји
нәзәрдә тутурду? «Мән»индән ичәридә олан «мән» нә-
миш көрәсән?

— Һәгигәт вә мә'рифәт!

Һәгигәти вә мә'рифәти, ону әһәтә едән әтраф мүһит-
дә, јә'ни чәмијјәтдә тапа билмәјәнләр һәмишә өз ичинә
гапылмыш, ахтардығыны көнүл дүнјасында, хәјал алә-
миндә кәзмәјә башламышлар.

Өзләрини мүһитә, чәмијјәтә ујғунлашдырмағы бачар-
мајан, әслиндә истәмәјән фикир адамлары өз ичиндә ја-
ратдығы хәјали һәгигәт дүнјасы илә тәскинлик тапырлар.
Ич дүнјасы илә чөл дүнјасы, дилдәки јаланла үрәкдәки
һәгигәтин әбәди савашында инсан өзүнү ахтарыр, бу за-
ман: «Нечә олур әзмисәфәр?», «Горху гијәмәтдәдир, ја

мән нечин гызарам?», «Адәмин торпағыны дөрд фәриштә көтүрдү, сујуну нәдән гатды?» кими суаллар гаршысында дајанмалы олур.

Өзүнү ахтарма јолларындакы суалларын чавабыны о, «Чүмлә вүчудда булдуг» ше'риндә белә верир:

Једди јер, једди көјү
Даг, дәнизи, һәр шеји,
Учмаг* илә тамују**
Чүмлә вүчудда булдуг.

...«Төврат» илә «Инчил»и
«Гур'ан» илә «Зәбур»у
Мә'насындакы нуру
Чүмлә вүчудда булдуг.

Демәли, улу шаир чәннәт вә чәһәннәмин, дөрд мүгәд-дәс дин китабынын мә'насыны инсанын өзүндә тапыр, инсаны бунларын һамысынын фөвгүндә көрүр. Бу мә'на-дан вә бу һикмәтдән хәбәрсизләр һәјат говғасында өз «мән»ини ирәли чәкир, башғасыны дүшүнмүр, даһа чох малик олмаға чан атыр. Лакин һардаса гәлбинин дәрин-лијиндә бир сәс она һағсыз олдуғуну дејир. Бах, бу сәс Јунус дили илә дејәчәк олсаг «мән»дән ичәридәки «мән»-ин сәси, јә'ни һәгигәт вә мә'рифәтин сәсидир.

Јунус һәмишә көрүнән «мән»инин дили илә дејил, көзә көрүнмәјән ичәридәки «мән»инин, јә'ни һәгигәтинә вә мә'рифәтин дили илә данышыб, бизи дә өзү кими дүшүнүб, өзү кими һикмәт дили илә данышмаға чағырыр. Буна көрә дә биз она «һәгигәт вә мә'рифәт нәғмәкары» десәк, онун улулар чәркәсиндәки јерини тә'јин етмиш оларыг. Һәгигәт ахтарышындан јорулмајан бу улу озан кер-чәји дәрк етмәк үчүн алышыб-јанмаг мә'рифәтини ирәли сүрүр, бу јолдакы эзаблары, изтираблары сәадәт сајыр:

Ешг одуна вармы әвәз?
Она јанан «јандым» демәз.

«Јандым»—дејә фәрјад етмәдијинә көрә улу шаир «чаһил мәни көрә билмәз» дејир. Она көрә ки, чаһил јал-һыз көзлә көрүнәнләри көрә биләр. Ичдән јананлары вә бу јанғыны сәадәт саныб ғышгырмајанлары, әлбәттә, чаһил көрә билмәз. Чүнки онун көзләри ади көзләрдир. Ади

* Учмаг—чәннәт.

** Таму—чәһәннәм.

көзлә ичи, мә'нәви дүнјаны көрмәк мүмкүн дејил. Бунун үчүн ағыл, идрак көзү, бәсирәт көзү лазымдыр. Ашигин ич јанғысыны јалһыз ашигин өзү кими јананлар вә га-нанлар, чөлү дејил, ичи көрмәји бачаранлар көрә биләр. Шаир «көзсүз мәни ким көрәр?» дедији заман ичи көр-мәји бачаран бәсирәт көзүнү—ағыл, идрак көзүнү нәзәр-дә тутур.

Үздән көрүнмәјән көнүл јанғысы, елә мүгәддәс, елә улу јанғыдыр ки көзлә көрүнән күнәш белә она пәрванә-лик едир:

Имдад едән кечә-күндүз
Бағры јаныг, үрјаныг биз.
Бир чырагдыр мәчлисимиз,
Күнәш онун пәрванәси.

Бир бахын, шаир һәгигәт ешгинә јанан үрәкләрин јан-ғысыны һансы мәртәбәјә галдырыр. Беләликлә, бөјүк дүјгуларла, бөјүк фикирләрлә јашајан бөјүк шаир өзүн-дән сонракы нәсилләри ганмаға вә гандығынын одуна јанмаға чағырыр.

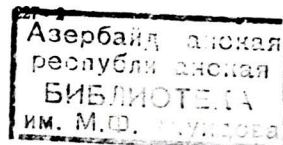
Сөзүмү, улулар улусу Ј. Имрәјә һәср етдијим ше'рлә тамамламаг истәјирәм:

— Бир јердә өлүб бәс нијә мин јердә доғулду?
— Ешгиндә јаныркән јенидән бир дә доғулду—
Ше'риндәки һикмәтли сәтирләрдә доғулду.

— Бир јердә өлүб бәс нијә мин јердә мәзары?
— Һәр күн газылыр чүнки көнүлләрдә мәзары
Отларда, чичәкләрдә вә күлләрдә мәзары.

— Әфсанәми, керчәкми? Бу инсан, нечә инсан?
— Варлыг сәсидир, гопмуш о, түркүн гопузундан.

660681-44

ӘСЛИМИЗ, КӨКҮМҮЗ

Лап ушаглыгдан инсани учалдан, дујғулары гана-ландыран романтик, поетик әдәбијјатын, дүшүндүрән. һүзнлү мусигинин вургуну олмуш, хәјала гапылмағы, арзуларымын дүнјасына учмағы чох севмишәм. Саатларла муғаматы динләјәр, хәјалымда ујдурдуғум көзәллик дүнјасына ганадланардым.

Бу көзәллик дүнјасы нә иди? Билмирдим. Амма нәнәмин данышдығы нағыллардан мәнә бир шеј мә’лум иди; гәһрәманлар ајагларына дәмир чарыг кејир, әлләринә дәмир әса алыб сәфәрә чыхыр, дағларын далында кизләнмиш арзуларынын далынча кедирдиләр.

Дагын далы! Ора нәдир? Нечә јердир? Орда тилсим вар! Ора намә’лумдур. Мәчһулдур. Һәлә ораны көрән олмайыб. Гәһрәманлар да кәзә-кәзә дәмир әсаны, дәмир чарығы әридир, башларына да мин гәза кәлир, арзуну чәтин тапырлар...

Намә’лумлуг, мәчһуллуг! Ушаг гәлбимдә нечә бөјүк дујғулар ојадырды... Адилликдән чыхмаг, гејри-адилијә говушмаг, әлчатмаза чатмаг! Мән дә нағыл гәһрәманлары кими, тилсимләнмиш арзунун сорағы илә дағларын далына учан дурна гатарларына һәсрәтлә бахар, онлара гибтә едәрдим. Кәнчлик илләриндә «Ашыг Гәриб»и, «Сәфиллә»и, «93-чү ил»и, «Намус»у, «Горхулу Тегһран»ы, «Гарача гыз»ы, «Сирли ада»ны охујуб ичин-ичин ағладығым јадымдадыр. Сонралар Ајдынын, Огтајын, Оводун дәлиси олдум. Бә’зән өзүмү охудуғум китабларын романтик гәһрәманлары кими тәсәввүр едир, һәрәкәтләрим и онлара бәнзәтмәк истәјирдим. Мән дә онлар кими севмәк вә севкинин јолунда изтираб чәкмәк, севкимә, идеалыма говушмаг үчүн вурушмаг, манеәләри дэф етмәк

арзусу илә јашајырдым. Ајдынын мәшһур «Мән истәр-дим ки, севдијим мәни севмәсин. Она чатмаг үмиди илә јүксәлмәк, чарпышмаг, јухусуз кечәләр, ганлы вурушма-лар, әзаб, көз јашлары, мүбаризә... Нәһајәт, Наполеон-вары јурдума дөнәркән истигбалыма чыхмыш гызлар тә-рәфиндән башыма сәпилән чичәкләр алтында мәни көр-мәсини вә һесаблашмаг әламәти олараг анчаг күлүмсә-мәсини истәјирдим»— монологуну әзбәр дедијим күнләр јадымдадыр. Бәлкә дә бу, јалныз мәним дејил, о заман-кы кәнчлијин хүсусијјәти иди. Билмирәм, амма бу чүр дәли-долу, романтик гәһрәманларын әсири идим. Онла-рын идеалы идеалым, өзләри пејғәмбәрим иди. Ушаг-лыгда әлван шүшә ғырыгларыны көзүмә тутар, дүнјаја мави, јашыл, ғырмызы шүшәләрин архасындан бахмаг, дүнјаны олдугундан даһа көзәл, даһа әлван көрмәк ис-тәрдим.

Али мәктәбдә охудуғум вахт профессор Ә. Султанлы-нын Гәрб әдәбијјатындан дедији шаиранә мүһазирәләр мәни даһа чох көзәллик дүнјасына бағлады. Шаһзадә Һамлетин, гоча Лирин, ғысганч Отеллонун, намус мүчәс-сәмәси Карл Морун фачиәсини шәхси фачиәм кими јә-шајыр, бу бөјүк гәһрәманларын һағызлыға, ријакарлыға вә зоракылыға гаршы үсјанына шәрик чыхырдым. Ахы бу адамлар уча дујғуларла, јүксәк амалларла јашајыр, шәр гүввәләрлә әдаләтли мүбаризә апарыр, көзәллик вә тәмизлик дүнјасына чан атырлар.

Бөјүклүк — идалым, тәмизлик — арзум, јүксәклик — мәгсәдим, көзәллик — ешгим иди. Бу јүксәк дујғуларын символу олан Һамлет, Овод, Ајдын, Огтај, Елхан, Жан Валжан мәним һәјәтдә тәглид етдијим севимли гәһрәман-ларым олмаја биләрдим?

Бу илләрдә Фүзулини, Һадини, Пушкини вә Бајрону севдим, Пушкин вә Бајрону тәрчүмә етмәјә башладым. Һади һағында әввәл бир поэма, сонралар исә уғурсуз бир пјес јаздым.

Әллинчи илләрин сонуна гәдәр сатирик әдәбијјаты неч чүр баша дүшмүр, сатирик әсәрләрдән ағыздолусу данышан адамлара күлүрдүм. 1949-чу илин јајында јазы-чы И. Шыхлы, әдәбијјатшүнас Камран Дадашоглу вә Н. Ахундова бирликдә Һачыкәнддә динчәлирдик. Әл-бәттә, сөһбәтләримиз әдәбијјат әтрафында доланырды.

Бир күн сөһбәт Һадидән дүшдү. Камран: «Азәрбајчан әдәбијјатында Сабирдән бөјүк шаир танымырам»—де-

дији заман мән күлдүм вә һадинни Сабирдән бөјүк ол-
дуну сүбүт етмәјә чалышдым.

Камранла тутушдуг. Онун кәтирдији дәлилләр мәним,
мәним кәтирдијим дәлилләр дә онун боғазындан өтмүр-
дү. Ону да дејим ки, һәм И. Шыхлы, һәм дә Н. Ахундов
мүбәһисә боју Камранын тәрәфиндә идиләр... Нәһәјәт,
мүбәһисә далашма илә гуртарды, күсүшдүк. Истирахәти-
миз зәһәрә дөндү.

Илләр өтдү... Мән әдәбијјатын әсл мә'на вә гајәсини
даһа дәриндән баша дүшдүм, сәһвими дәрк етдим. 1958-
чи илдә һадинни сечилмиш әсәрләринин бурахылмасы
мүнасибәтилә чап етдирдијим «Сәнәткарын фачәси» мә-
галәмдә јазырдым: «Сабир халгынын дәрдинә чыраг кими
јанмышдыр. Һади дә јанмышдыр, лакин фәрг бурасында-
дыр ки, Сабир бир истигамәтдә јанырмыш, һеч бир кү-
ләк, һеч бир туфан онун аловуну башга сәмтә әјә билмә-
миш, Һадинни аловуну күләкләр истәдији сәмтә әјиш
вә бә'зән дә ону тамам кечирмишдир. О јенидән јанмыш,
бурула-бурула, әјилә-әјилә јанмышдыр.

Сабирин алову—уғрунда јандығы халгына чатмыш,
халг бу аловун ишығы илә «дүзү дүз-әјрини әјри» көр-
мүш, өзүнә һәјат јолу сечмиш, истисинә дә гызынмышдыр.

Һадинни алову исә халгына чатмамышдыр. О, халг-
дан узаг, һүчра бир кушәдә јанан бир чыраға бәнзә-
јир. Халг онун нә ишығыны көрмүш, нә дә истисинә
гызына билмишдир...».

Бу, бир һәгигәтдир. Мән инди дә бу фикирдәјәм. Ла-
кин, бу, һеч дә Һади јолуну, јәни романтик әдәбијја-
тын бөјүклүјүнү вә тә'сир күчүнү инкар етмир. Әлбәт-
тә, конкрет көтүрдүкдә Сабир ше'ринин еләдијини Һади
ше'ри едә билмәди. Бәлкә сатирик әдәбијјат о дөвр үчүн
даһа чох лазымлы иди. Сабир кими гүдрәтли реалист
шаирин гаршысында о заман Һади вә Чавид кими гүд-
рәтли романтикләр дә вар иди. Нәтичә? Нијә халг ро-
мантикләри Сабири севдији кими севә билмәди? Нијә
Сабир халга чатды, Һади вә Чавид лазым олдуғу гәдәр
чатмады? Бәлкә бурда күнаһкар онларын дилинин гә-
лизлији иди? Һәр һалда бу, һәгигәтдир ки, романтикләр
халгла дил тапыб онун өз дилиндә, өз дүшүнчә тәр-
зиндә даныша билмәдиләр.

Көтүрәк Чавидлә Ч. Чаббарлыны, һәр икиси роман-
тик иди. Лакин онларын романтикасы бир-бириндән чох
фәргләнирди. Чавидин романтикасы нә гәдәр һавада

идисә, Чаббарлынын романтикасы бир о гәдәр јерә—
Азәрбајҗан торпағына бағлы иди. Она көрә дә Чаббар-
лынын гәһрәманлары халгын үрәјинә кирә билди. Она
көрә ки, бу гәһрәманлар өзкәнин јох, Азәрбајҗанын јә-
раларына јашајыр, бу торпағын дәрдини дашыјырдылар.
Бу нөгтәдә Ч. Чаббарлы, романтик олмасына бахма-
јараг, Һади вә Чавидә дејил, Сабир вә Мирзә Чәлилә
јахындыр. Чаббарлынын јарадычылығы Сабир өзүлүн-
дән башламасы да тәсадүфи дејилди. Бу үч бөјүк сәнәт-
кары—Чаббарлы, Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадәни бир-
ләшдирән нөгтәләр, ајыран нөгтәләрдән чохдур. Бирләш-
дирән ән бөјүк нөгтә—торпагдыр, јәни көкдүр. Ајыран
нөгтә—јалныз шәкилдир, формадыр. (Мирзә Чәлиллә
Сабири нәслрә ше'р ајырыр, үсул, јол ејнидир — сати-
ра! Ч. Чаббарлыны онлардан ајыран нөгтә исә онларын
сатирасы, Чаббарлынын лирикасы, романтикасыдыр.
Лакин бунун өзү дә шәртидир. Чүнки Чаббарлынын
фачиәләриндә истәдијимиз гәдәр јумор, сатира тапды-
ғымыз кими, Сабирин вә Мирзә Чәлилин сатираларын-
да да истәдијимиз гәдәр фачиә үнсүрләри вә лирика
тапырыг. Сабирин вә Мирзә Чәлилин бүтүн әсәрләрин-
дән чыхан нәтичә, бөјүк бир халгын фачиәси дејилми?
Мәкәр онлар чәһаләтә, наданлыға, зүлмә, һагсызлыға
күләндә ичәридән ағламырдылармы?) Онлар халгын
ачыначаглы һалына үрәкдән ағламасајдылар, көрдүк-
ләри нөгсанлара, ејбәчәрликләрә күлә биләрдиләрми?
Ајдынын, Огтајын фачиәсинин сәбәбләри Сабирин, Ч.
Мәммәдгулузадәнин күлдүјү ејбәчәрликләр дејилми?

Дашғалбли инсанлары нејләрдин, илаһи?
Биздә бу сојуг ганлары нејләрдин, илаһи?
Мәзлумларын көз јашы дәрја олачагмыш,—
Дәрјалары, үмманлары нејләрдин, илаһи?
...Иш рәнчбәрин, күч өкүзүн, јер өзүнүкү,
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, илаһи?..

«Көз јашы дәрја олан мәзлумлардан» бири дә ал-
тун күчүнә Күлтәкини әлиндән алынан Ајдын дејилди-
ми? Ајдынын сонунчу пәрдәдә дэзкаһла олан сәһбәти:
«Ахмағын бири ахмаг, мән сәни зорла ишләдирәм, кө-
рүн сиз аллаһ, мәнә нә дејир, ишләјән мән, сүртүлүб
әзилән мән, дәмири јонан мән, иш гајыран мән, амма
донлуғу алан сән»—фикри Сабирин:

Иш рәнчбәрин, күч өкүзүн, јер өзүнүкү,
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, илаһи?—

фикринин ејни дејилми?

Сабирин бу вә буна бәнзәр онларла ше'рләрindəки үрәк парчалајан лирика, бә'зән сатираны үстәләдији кими, М. Чәлилин дә, демәк олар ки, бүтүн пјесләрində вә «Азәрбајҹан» типли фелҹетонларында дәрин вә һәзин лирика һакимдир. «Өлүләр», «Дәли ығынчағы» вә «Анамын китабы» пјесләринин јалныз финалларындакы налә вә фәрјад сатиранын чәрчивәсини дағыдыр: сатира—лирикаја, күлүш—көз јашына, лағ—үсҹана чеврилир.

Кефли Искәндәр гәбристанлығда дири өлүләри мәһкәмәјә чәкир, «Бахын, бахын, јахшы бахын. Диггәтлә бахын! Сизин тарихләринизин китабларында бу, ган илә јазылмыш бир сәһифәдир. Сиздән сонра кәләнләр бу китабы вәрәгләјиб, бу сәһифәни көрәндә сизи јада салыб дејәчәк: «Тфу сизин үзүнүзә!» Мән һеч! Инди көрәк сиз кимсиниз? Мәним адым Кефли Искәндәрди. Бәс сизин адынызы нә гојағ? Мән дағлары, дашлары, гушлары, фәләкләри, ајлары, улдузлары вә дүнја аләмләри бура шаһид чәкәрәм вә бу гызлары онлара нишан верәрәм. Сорушарам ки, бу чамаата нә ад гојмағ олар? О вә'дә һамысы бир ағызла чаваб верәр: «Өлүләр!» Мән чәми милләтләри бура ығыб тәвәггә едирәм ки, Шејх Нәсруллаһын һәрәмханасына тамаша еләсинләр вә о вә'дә бүтүн јер үзүнүн тајфалары сизи бир сәслә адландырарлар: «Өлүләр!»

Бу бөјүк иттиһамнамә комедија сонлуғу дејил, фачиә сонлуғудур. Нәгигәтдә дә «Өлүләр»дә тәсвир олуан әһвалат бир кичик кәндин, шәһәрин дејил, бөјүк бир өлкәнин, бәлкә дә бүтүн мүсәлман дүнјасынын фачиәсидир. Мәзмун бахымындан «Өлүләр» әслиндә комедија дејил, фачиәдир.

Јалныз «Өлүләр»ми? Хејр! Әдибин «комедија» адландырдығы бүтүн пјесләринин сонунда нәтичә фачиәдир. Бурасы гәрибәдир ки, Мирзә Чәлилин әксәр сәһнә әсәрләринин комик гәһрәманлары финалда комик вәзијәтдән чыхыб чиддиләшир вә чәмијјәти иттиһам едир. «Дәли ығынчағы»нда әсәр боју мајаллаг ашан, атылыб дүшән, рәгс еләјән Молла Аббас финалда чәһаләт гурбаны олан бүтөв бир чәмијјәти ону дәли һесаб едиб әлә салан һачыларын вә мәшәдиләрин чәмијјәтини—сатира илә дејил, бирбаша чидди публисистик диллә ифша едир: «Бу хамушлуғда инсана елә бир ити зейн үз верир ки, дүнјанын јахшы вә јаманыны һәкиманә бир сурәтдә

көрә билир. Аллаһ шаһиддир ки, бир белә хамушлуғ, бир белә сакиклик бу дәгигә мәним дә гәлбимдәдир. Онун үчүн дә инди мән Нәзрәт Саһибил-әср вәззәманын хидмәтинә мүшәррәф олан бу чамаатын һәрәкәтинә диггәт илә тамаша едиб дејирәм: «Валлаһ вә биллаһ, бир «дәли ығынчағына» дүшмүшүк!»

Бу чидди иттиһамнамә, бу дил, бу фәрјад Ч. Чаббарлынын романтик гәһрәманларынын монологларына нә гәдәр јахындыр. Демәк, јоллар мүхтәлиф олса да, һәр үч сәнәткары дүшүндүрән, јазыб-јаратмаға мәчбур едән мәсәләләр ејнидир.

Сон илләрдә Ч. Мәммәдгулузадәни елә-белә мүталиә үчүн дејил, онун јашадығы фикир вә һиссләрлә бир даһа јашамағ, өзүмү онда тапмағ, ән үмдәси дә ону лазымы дәрәчәдә дәрк етмәк үчүн бир нечә дәфә охудум. Нәһајәт, бу гәнаәтә кәлдим ки, һәлә Мирзә Чәлилдә арашдырылмалы, ачылмалы нөгтәләр чохдур. Икинчи, ону дәрк етдим ки, Мирзә Чәлил сатирасынын вә комедијасынын архасында дуран фачиәни вә лириканы инчәликләринә гәдәр һисс етмәдән, гаврамадан бу бөјүк әдиб һағгында сөз демәк чәсарәт тәләб едир. Мирзә Чәлил халгынын фачиәсини фачиә жанрында да гәләмә ала биләрди. Бәс нијә комедијаја мүрачиәт етди? Бәлкә онун јарадычылығ тәбиәти—комедијаны тәләб едирди? Мәнчә, сәбәб бу дејил. Авам, савадсыз халгла чидди жанрда данышмағ 7—8 јашлы ушаға фәлсәфәдән мүһазирә охумаға бәнзәр. Сатира вә комедијанын тәбиәти ади мәишәт дили тәләб едирсә, фачиә вә лирика пафос вә ганадлы дил тәләб едир. Халгла халгын өз дилиндә, өз дүшүнчә тәрзиндә данышмағ, бөјүк мәтләбләри садә, ади шәкилдә изаһ етмәк Мирзә Чәлил сәнәтинин баш мәгсәди иди.

Әдибин гәһрәһәләрлә ағладығы фачиәнин әсас сәбәби нәдир? Бу фачиәдән хилас олмағ үчүн нә етмәли? Ничат һарададыр?

Бир нечә јазымда Сабири өзүмә уstad һесаб етдијими демишәм. Бу, әлбәттә, беләдир. Охучу соруша биләр ки, үслубу вә јазы тәрзи илә чидди жанрда јазан, һәмишә көзәллији, учалығы, тәмизлији тәблиғ едән лирик бир шаирин сатирик Сабири өзүнә уstad һесаб етмәсини вә Мирзә Чәлил сәнәтинә сәчдәсини нечә баша дүшмәли? Гәрибә дә олса, мәни бүтүн јарадычылығым боју нараһат едән, дүшүндүрән суалларымын чавабыны (илк

илләрдә үслүбу үрәжимә јатмаса да) һәмнишә Сабирдә вә Мирзә Фәтәлидә тапмышам. Мирзә Чәлил һаггында јазмаја билмәздим. Әслиндә бу мәгаләни мән јазмадым, Мирзә Чәлил өзү јаздырды, она көрә ки, илләрлә ахтардығым суалларын ән дүрүсүт чавабыны вә һәтта өзүмү дә, сөзүмү дә, фикрими дә, әглими дә бу бөјүк әдибдә тапмышам. Онун әсәрләрини һәр дәфә охудугча елә бил алышыб јанан үрәжимә су сәпилир, онун дедији һәр сөз, һәр мәтләб гәлбимдән хәбәр верир. Мирзә Чәлил халг үчүн, Вәтән үчүн јанмағын ән јүксәк еталону, вәтәндаш јазычыны нараһат едән, јандырыб јахан фикирләрин, һиссләрин вә арзуларын ән асан, ән дәгиг, ән көзәл ифадәчисидир. Әдәбијјат тарихимиздә Мирзә Чәлилдән башга икинчи елә бир әдиб танымырам ки, фикирләрини бу гәдәр ајдын вә бу гәдәр конкрет демәји бачарсын. Бунун сәнәткар үчүн нә гәдәр бөјүк хошбәхтлик олдуғуну инди даһа чох һисс едирәм. Өз истедад зәифлијини һисс едән әдәбијјатчынын дејә билмәдији, лакин онун үрәјиндә гөвр еләјән фикирләри өзүндән әввәлки сәнәткарларда көрдүјү заман бирчә әлачы галыр: о бөјүк сәнәткарын хатирәси өнүндә баш әјмәк, онун ирсинә бөјүк мәнәббәтнин билдирмәк үчүн ачизанә бир мәгалә јазыб фикир вә арзуларын онунла бөлүшдүрмәк.

ВӘТӘН МӘЧНУНУ

Бизим Фәхри Хијабанда чох ади вә садә бир гәбир вар. Ч. Мәммәдгулузадәнин гәбри... Онун гәбри дә өзү кими, сөзү кими бәзәксиз-дүзәксиз, чүмләләри кими адидир, садәдир. Лакин бу адиликдә вә садәликдә, нә гәдәр гејри-адилик вә дәринлијин олдуғуну дүшүндүкчә адамы һејрәт көтүрүр... Һәр дәфә бу гәбри зијарәт еләдијим заман әдибин гызы Мүнәввәр ханымын вахтилә дедији бир сөз јадыма дүшүр.

1950-чи илдә Нахчывана кетмишдим. Вахтилә бөјүк әдибин јашадығы Нәһрәмә дә баш чәкдим. Мүһарибәдән јеничә чыхмыш өлкәмиздә гуручулуг ишләри кедирди. Бунунла белә һәмин кәнддә Мирзә Чәлилин һеј-

кәлини учалтмаг мәсәләси гојулмушду. Әдибин гызы кәнд һаггында бизә мәлумат вериб деди ки, бу кәндә су чәкдирмәји атама һејкәл гојдурмагдан даһа вачиб сајырам. Она көрә ки, Ч. Мәммәдгулузадә һеч заман адына һејкәл гојулмасындан өтрү јазыб јаратмајыб, халгынын хошбәхтлији наминә гәләми илә вурушуб!

Бу сөз, фикир тарихимиздә, М. Чәлил адынын мәнасы, онун бөјүк јарадычылығынын әсас гәјәсидир. Бу сөз бөјүк әдибин ирсини дәрк етмәк үчүн ән көзәл ачардыр. Бу сөз «јазычы» сөзүнүн гаршысына «вәтәндаш» сөзүнү әлавә едән амилдир. Нәһәјәт, бу сөз јазычылыг сәнәтинин гәјәсини, мәгсәдини билдирән, нечә јазмағы дејил, нәдән јазмағы вә нијә јазмағы шәртләндирән бир өрнәкдир, бир ишыгдыр.

Кәләбәкләр кими гарлар дүшүјор.
Санки бир нур енијор һәр фидана. —

сәтирләри сәнәткарлыг бахымындан көзәлдир, образлар бәдиндир. Белә лирик вә образлы тәсвир әдәбијјат үчүн лазымдыр, лакин вачиб дејил. Сәнәтини јалныз бу чүр тәсвирләрә һәср едән сәнәткара шаир демәк олар, лакин вәтәндаш демәк олмаз. М. Ф. Ахундов бөјүк сәнәткар Фүзулини шаир дејил, «нәзми-уһад» адландыранда, зәннимчә, бу мөвгедән чыхыш етмишди, лакин тәриф дәгиг дејил. Фүзули мәһз шаир иди, һәм дә даһи шаир, уһад шаир иди. М. Фәтәли кими мүтәфәккирин бу бојда сәһвә јол вермәсини онун әдәбијјата, сәнәтә олан ичтимаи бахышы илә изаһ етмәлијик.

Чәмијјәт ичиндә јашајыб чәмијјәт һадисәләриндән үз чевирмәк, тәбиәт көзәлликләринин, инсанын фәрди дүјгуларынын, интим һиссләринин тәрәннүмү илә кифәјәтләnmәк бәлкә дә чәмијјәтин формалашмадығы заманларда мәгбул сајыла биләрди. Мән «бәлкә дә» сөзүнүн алтындан хәтт чәкир вә Фүзулини елә сәнәткарлардан сајмырам, чүнки Фүзули сәнәтиндәки ичтимаи-фәлсәфи мәна чох дәриндир.

Мирзә Чәлил кимдир?

Бу суалы әдибин өзү дә өзүнә вериб:

«Бәзи вахт отурурам вә папағымы габағыма гојуб фикрә кедирәм, хәјалата чумурам, өзүмдән сорушурам ки:

— Мәним анам кимдир?»

Бурдан әдиб өзүнү танымаг үчүн илк нөвбәдә ана-сыны, јәни әслини, көкүнү ахтарыр.

«Өз-өзүмә дә чаваб верирәм ки:

— Мәним анам рәһмәтлик Зәһрабану бачы иди.

— Дилим нә дилдир?

— Азәрбајчан дилидир.

— Јәни Вәтәним һарадыр?

— Азәрбајчан вилајәтидир...»

Демәк, әдиб әслини дә тапды, дилини дә, Вәтәнини дә. Инди бәс бу Вәтән, бу халг вә бу дил нә һалдадыр?

Бах мәтләб бунун үстүндәдир. Вә әдибин јарадычылығы да мәһз бу үч амилин үзәриндә гурулу: Вәтән, халг вә онун дили! Бунларсыз әдибин нә өзү вар, нә дә сөзү... О, бунлара хидмәт еләмәк үчүн әлинә гәләм көтүрүб дүшдү мејдана.

Әдибин јашадығы дөврдә онун Вәтәни вә халгы нә һалдадыр?

«Ах көзәл Азәрбајчан вәтәним, һарада галмысан? Ај торпаг чөрәји јејән тәбризли гардашларым, ај кечә папаг хојлу, мешчинли, сараблы, коруслу вә моруслу гардашларым, ај битли марағалы, мәрәндли, күлүстанлы, гејлу-бијабанлы вәтәндашларым, еј әрдәбилли, галханлы бәрадәрләрим, кәлин, кәлин, кәлин, мәнә бир јол көстәрин. Валлаһ ағлым чашыб. Ахыр дүнја вә аләм дә јишилди. Һәр шеј гајыдыб өз әслини тапды. Һәр мәтләбә әл вурулду, кәлин, бир дә бир дәфә отураг вә кечә папагларымызы орталыға гојуб бир фикирләшәк, һарададыр бизим вәтәнимиз?»

Бу нәдир? Бу, үсјанмы, ичдән кәлән һөнкүртүмү, һычгырыгмы? Јурдуну-јувасыны ахтаран, бир гәрибин фәрјадымы? Кимлијини, нәлијини, әслини, нәслини, адыны, сојадыны итириб бир бөјүк арзунун һәсрәтилә бијабанларда дәли кими долашан Вәтән ашигинин јоллара сәпилән көз јашларымы?

Бәли, Мирзә Чәлил Вәтәнинин ашиги, халгынын дәлиси, диванәси, Мәчнундур. Биз М. Чәлилин ирили-хырдалы бүтүн јазыларында, анасынын вердији Гејс адыны унудуб, бијабанларда арзусуну ахтаран мүтәфәккир Мәчнунун ипә-сапа јатмајан дәли ешгинин һөнкүртүләрини ешидирик. Бирчә фәрг илә: Мәчнун шәхси арзусунун фөвгүндән чәмијјәтә бахырдыса, М. Чәлил әксинә, чәмијјәтин фөвгүндән өз арзуларына бахырды. Мәчнун шәхси арзусуну, идеалыны ахтарырдыса, М. Чә-

лил бөјүк бир халгын арзусуну, идеалыны ахтарыр, она чатмаг јолларыны дүшүнүрдү. Мәчнун өз бәдбәхтлијиндә чәмијјәтин бәдбәхтлијини көрүрдүсә, Мирзә Чәлил чәмијјәтин бәдбәхтлијиндә өз бәдбәхтлијини көрүрдү. Ким дејә биләр ки, Лејли ешги илә көз јашлары төкән Гејс, Мәчнун ола биләр, бөјүк бир халгын вә Вәтәнин ешгилә нәлә чәкән Мәчнун ола билмәз? Вәтән вә халг ешгилә нәлә чәкән ашиг Лејли ешгилә фәрјад чәкән Гејсдән халгынын сајы гәдәр бөјүк Мәчнундур.

Бәс бу нечә Мәчнундур ки, Лејлисинин ајыбларындан данышыр, она күлүр? Бу, һиссинин әлиндә әсир олуб ағлыны итирән Мәчнун дејил, әксинә, һиссләрини кизләтмәји, севдијинә ағыл көзү илә бахмағы бачаран Мәчнундур. Бу Мәчнунун нәлә һәдәфи Лејлисинин көзәллији дејил, әксинә гүсурлары, ејибләридир. Фүзули гәләми Гејси Мәчнун сәвијјәсинә галдырды. Инди мән елә бир Фүзули истәјирәм ки, севдијинин нөгсанларыны үзүнә дејә-дејә, ејибләринә күлә-күлә ону севән бир ашиги—М. Чәлилин мәчнунлуғуну јаза билә, көстәрә билә... Севмәк вә севә-севә севдијинә күлмәк! Чох гәрибәдир! Буну һәр гәләм бачармаз. Бир дә фикирләширәм ки, бәлкә дә бу, һеч лазым дејил. Она көрә ки, бу гәрибә ашиг өзү дејир ки, «Белә милләти биз чану-дилдән севә билмәрик». Севә билмирсәнсә, бәс бу нә һәнкамәдир чыхарырсан? Бәс бу нә фәрјаддыр, гопарырсан? Онда әдиб дә бизә чаваб верәр ки, һеч заман дәрин мәһәббәтлә севәнләр севдијинин габағында диз чөкүб, демәз: «Ај мәним јахшы милләтим, гадан алым, ај мәним милләтим, нә гәдәр чаным сағдыр, һазырам чанымы сәнә фәда едим, ај мәним көзәл милләтим, ај милләтәринин падшаһы милләтим. Валлаһ, Молла Нәсрәддин јалан даныша билмәз. Биз дејирик ки, белә милләти биз чану-дилдән севә билмәрик».

Нијә? Она көрә ки, бу милләтин «кәлә-көтүрү» чох-дур. О «рәндәләнмәлидир». Бәс бу милләт әввәлдән белә олуб?

— Јох!

— Онун бу һала дүшмәсинә сәбәб нәдир?

Биринчи, ислам дини, онун кәтирдiji чаһиллик, на-данлыг, фанатизм вә с...

Бөјүк тарихә малик олан халгымыз вахтилә дүнја-нын ән гүдрәтли вә ән мәдәни халглары илә бир чәр-кәдә дурурду. Сонралар... дин бајрағы алтында «Бә-

шәријјәти ничат вә сәадәтә чатдырмаг» шүары илә өлкәмизә сохулан әрәбләр бизим јалныз мадди сәрвәтләримизи дејил, мәнәви сәрвәтләримизи—руһумузу, дилимизи, әгидәмизи әлимиздән алыб бизи мүсәлманлашдырды, әрәбләшдирди.

Бөјүк драматургumuz Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» пјесиндә Агшинлә Елхан арасындакы бу диалога дигәт јетирәк:

Е л х а н—Мән азад диләкләрим и бу дүнјанын көзәлликләринә дәјишмәрәм. Мән үзүмә дин галханы чәкиб чаһанкирләрин чәлладлығыны гәбул едә билмәрәм.

А г ш и н—Елхан, бу орду (ислам—әрәб ордусу Б. В.) кәздији өлкәләри истила мәгсәдилә кәзмир. О, сапгын бәшәријјәти доғру јола, ничат вә сәадәтә чатдырмаг истәјир.

Е л х а н—Јалан, јалан, гара бир јалан! Ағ бир јалан! Бүтүн инсан гәсбкарлары дүнјаны бу шүар илә чәјнәмишләр... Ничат вә сәадәт! (Голундакы зәнчирләри көстәрир) Будур, онларын ничат вә сәадәти! Сән бу маһнылары кет чочуглара сөјлә. Доғру јол! Онлар бураја јурдумузун ган дамарларыны соруб апармаг, јохсулларын, күчсүзләрин сон тикәләрини боғазларындан кәсиб Бағдад хәлифәләринин фаһишәханаларына көндәрмәк үчүн кәлмишләр».

Јахуд јенә Елхан:

«—Чаһанкир әрәб ордусу да кечдији бүтүн өлкәләри, көрдүјү бүтүн күчсүз милләтләри әздији кими, јурдумуза да сохулунча өз һагсызлығыны пәрдәләмәк үчүн мизрағынын учуна гуран тахмыш, өз бујуртдурма аллаһыны да өзү илә кәтирмишдир».

Демәк әрәбләрин әсас мәгсәди, өлкәмизи истила етмәк, мадди вә мәнәви сәрвәтимизи сојуб апармаг иди. Онларын кәтирдији ислам дини нсә бу арзуну јеринә јетирмәк үчүн бир бәһанә, әсас мәгсәдләрини пәрдәләмәк үчүн бир васитә иди.

Бу дин милли варлығымызы мәһв еләди, адымызы да бизә унутдурду. Дин адымыза чеврилди. «Әсәлманинни» ајәси миллијјәтимизи динимизлә әвәз еләди. Олдуг мүсәлман! Әрәбләрин истила еләдији бүтүн халqlар бир адла чағырылды: «Мүсәлман!».

Беләликлә, биз өз адымызы унутдуг.

Чәлил Мәммәдгулузадә «Азәрбајчан» мәгаләсиндә «Һәр шеј гајыдыб өз әслини тапды... кәлин биз дә бир

фикирләшәк, һардадыр бизим вәтәнимиз» дедији заман бу мәсәләјә ишарә едир, бизи, өзүмүзү, көкүмүзү, әслимизи, Вәтәнимизи тапмаға чағырырды. Бу әсли көк ахтармаг чәһдинин нәтичәсидир ки, әдиб гәдим кечмишимизә—көкүмүзә әл атыб фолклорumuzдан Молла Нәсрәддини тәзәдән дирилтди, журналынын адыны «Молла Нәсрәддин» гојду. Бунунла халға демәк истәјирди ки, «Сән дүнән мејдана чыхмамысан, сәнин мүсәлман адәт-ән'әнәсинә, фанатизминә вә наданлығына гәһгәһә чәкиб күлән чох ағыллы, мүдрик әслин вар, көкүн вар. Сән инди бу һала дүшүб өзүндән ајрылмысан, кәл өзүмүзү јенидән тапаг».

«Ше'р бүлбүлләри» һекајәсиндә әдиб башга шәкилдә јенә бу мәсәләјә тохунур. Ана дили ады илә јары әрәб-фарс дилиндә јазан Азәрбајчан шаирләринин әсәрләринә вурғун олан бир нәфәр, молла дајыны евинә гонаг апарыр. Гәлиз ше'рләрдән о ки вар дөшәјир молла дајынын чөмдәјинә:

Нијар бәхш әјури — ки, тәрг-бәрг олачагдыр,
Саки чешми нифаги-тү мейри тален-пүнһан.

Молла дајы бу ше'рдән һеч бир шеј баша дүшмүр, лакин сусур «әкәр десәјдим ки, бу «гијамәт» шаирин әдәбзиндә кәламыны мән баша дүшмәдим, о вәдә достум да вә оғлу дә мәни бисавад һесаб едәчәкдиләр».

Ев саһиби «бәһ-бәһ» дејә-дејә, ағзы көпүкләнә-көпүкләнә бу гәлиз ше'рләри бир-биринин далынча оху-дуғу јердә бирдән електрик техникумунда охујан оғлу кечир ишығы дүзәтләмәјә. Евин саһибәси шам јандырыб гојур ортаја. Киши шам ишығында јенә ше'р бүлбүлләрини дилләндирмәк истәјир, лакин көзү һәрфләри сечмир. Бу заман јан отагда шам ишығынын дөврәсинә јығылмыш балачалара Зејнәб нәнә тәмиз ана дилиндә нағыл данышмаға башлајыр: «Бири вар иди, бири јох иди, бир падшаһ вар иди вә бир дә о падшаһын бир вәзири вар иди...»

Молла дајы да, ев саһиби дә һуш-кушла нағыла гулаг асырлар.

Әдиб өз доғма дилиндә халгын јаратдығы ширин нағыллары гәлиз әрәб вә фарс дилиндә јаранан, руһумуза, зөвгүмүзә јад ше'рләрә гаршы гојмагла јенә дә бизи өзүмүзә гајытмаға чағырыр. Нағыл, әдибин дилилә десәк, «әдәбијјат заводларында» истәһсал олуна

сүн'и мәнсул дежил, халгын бағрындан фышгыран өз догма арзуларымыз, өз догма нисс вә дуғуларымыздыр. Беләликлә, әдиб «Молла Нәсрәддин» тәхәллүсүнү гәбул етдији кими, бурада да јенә фолклора—халгын өз ру-нуна, өз мәнәвијјатына сөјкәнир.

Руһумуза, дилимизә јад ше'рләрлә нағылы тутуш-дурандан сонра дәрин тәссүф нисси вә үрәк ағрысы илә мүүллиф мәтләбинни белә давам етдирир: «Отагда бу дәгигә бир тутгунлуг үз верди ки, отағымызда јанан шамы даһа көзүм көрмүрдү. Вә бу гаранлығын бу дә-миндә мәним үчүн Азәрбајчан шаири Јелдан да јох иди, Сәгәрүл-Гадири дә. Гаранлыға батды вә һәтта досту-мун бүлбүлләринин чәми әрәбләшмиш ше'рләри зүл-мәтин тәркинә дүшүб мәндән өтрү һәмишәлик фөвтә кетдиләр. Анчаг бу дәмдә мәним үчүн бирчә ишыг, һә-мән тәк бир ишыг, шамын ишығы иди ки, орадан Зеј-нәб арвадын дилиндән ачыг вә ширин Азәрбајчан на-ғылыны ешидирдим...»

Азәрбајчан нағылы—әдиб үчүн јеканә ишыг иди. Бунула әдиб нә демәк истәјирди? Үмид, ишыг, ничат һарададыр? Јенә көкүмүздә, әслимиздә... «Азәрбајчан» мәгаләсиндә «Әслимизә гајыдаг» фикринин башга шәк-килдәки давамы!

Бә'зән дејирләр ки, М. Чәлил нөгсанларымызы, ејиб-ләримизи демәклә кифәјәтләниб, ничаты көстәрмәјиб, мәкәр халгда ијнәнни учу бојда да олса ишыглы, үмид-веричи чәһәт олмајыб ки, она јалныз күлмәклә, лағ елә-мәклә ишини битмиш һесаб едир?

Һәгигәтдә дә Мирзә Чәлил халгын нөгсанларына амансызчасына күлүб. Лакин бу нөгтәдә нечә үрәк-ағрысы, көз јашы вар. Әдиб ичиндә ағлајыб, заһирдә күлүб. Бә'зән дә бир мәгаләсиндә сатира илә лирика бир-биринә елә гарышдырылыб, елә јоғрулуб ки, он-лары бир-бириндән ајырмаг олмур. Әдиб күлдүјү јер-дә ағлајыр, ағладығы јердә күлүр. Күлүр, она көрә ки, бу ејибләрә, бу шикәстлијә күлмәмәк олмаз. Ағлајыр она көрә ки, ахы, бу ејибләр севдији, сәчдәсинә кәлди-ји өз доғмача халгынындыр.

Бәс ничат? Бәс ишыг? О да вар! «Мәним үчүн бирчә ишыг һәмән тәк бир шамын ишығы иди ки, ордан Зеј-нәб арвадын дилиндән ачыг вә ширин Азәрбајчан на-ғылыны ешидирдим». Демәк, әдибә көрә ничат, ишыг Зејнәб арвадларын тәмиз ана дилиндә данышдығы на-

ғылдадыр, ничат нағыл мәнәвијјатымыза, јә'ни көкүмү-зә—өзүмүзә дәнмәкдир.

Икинчи ишыг, сөнмүш ишығымызы јандыран ев са-һибинин чаван оғлудур. О, ишыглары јандырыб күлә-күлә атасынын јанына кәлир:—һә, дәдә, нә олар ки, бир дәфә дә бу чыраглары сәнин о гәрибә шаирләрин јан-дыралар...

Демәк, Мирзә Чәлил кәләчәјә—чырағымызы јанды-рачаг кәнчлијә—әслимизлә бәрабәр, нәслимизә дә ина-нырды. Мәтләб будур ки, көкә бағлан, кәләчәјә аддым-ла! Вәһшәт о јерә кәлиб чатыб ки, халг она јад олан кәлмә динини, мин үч јүз ил әввәл шәһид олан Имам Һүсәјнин тәссүбүнү сахлајыр, Чәнуби Азәрбајчанда фарс милләтчиләринин күлләси илә ғырылан гардашлар-ры һаггында һеч дүшүнмүр дә. Ашура күнләриндә Имам Һүсәјн хатиринә башыны јарыб ганыны овчуна төкән халг Иранда азадлығы вә истиғлаллијјәти уғрунда вуру-шан Сәттар ханы көрә билмир. Хејрини, шәрини баша дүшмүр, достуну дүшмәниндән ајырмағы бачармыр.

1909-чу илин мәнһәррәмлик күнләриндә әдиб јазыр: «Бу күнләрдә истибад илә әдаләт бәрк чарпышыр. Јекә бир милләтин дини, намусу, һүгугу, вәтәни тәһлү-кәдәдир. Көмәксизлик учундан ола биләр, әдаләт тәрәфи басылсын. О вахт миллионларча мәзлумун дадү-фәрјады букүнкүндән артыг көјләрә галхачагдыр... Бу күн Кәр-бәлә мејданы—Азәрбајчандакы вәтәнпәрвәрлик мејда-ныдыр. Һәр кимин үрәјиндә бир чүз'и намус, вәтән нис-си варса, оранын гејдинә галмалыдыр.

Ахытмалы ганларымыз, еһсан етмәли пулларымыз варса—көзүмүзүн габагында үрәкләр парчалајан Азәр-бајчан матәмкаһы дурур».

Бундан артыг нә демәк олар? Дини тәссүбкешлији, милли тәссүбкешликдән үстүн тутан халг, шаһы, јә'ни дөјән диндашыны дөјүлән Сәттархандан, јә'ни өз доғ-мача гардашындан һағлы билир вә бу ишә гарышмағы артыг сајыр. Бурада М. Чәлилин гәләми налә гопарыр. Халгы диндарын үзүнә түпүрмәјә, гардашына көмәјә «кетмәјә» чағырыр.

«Һәр јан түстүдүр, мәчлисләрдә вә евләрдә духаниј-јәт вә мәшрубат түстүсү, күчәләрдә һамам түстүсү, мә-нәвијјатларда мөвһумат түстүсү, руһда вә гәлбдә сә-фаләт түстүсү!..

Хуласэ миллэт түстү ичиндэ богулмагдадыр вэ богула-богула ничата мүнтэзирдир.

— Кимдэн?

— Һәр бир вичдан саһибиндэн, һәр бир һәгиги вәтән достундан, һәр бир бәни-нови-бәшәрә рәһми кәлән-ләрдән.

Миллэт богулур, түстүләр милләти һәр тәрәфдән әһатә еләжиб. Әкәр даду-фәрјада тез јетишмәсәз мүмкүндүр ки, милләтдән бир әсәр дәхи галмаја. Тәләсмәк ләзымдыр!..»

Бу сөzlәрә нә изаһ, нә тәһлил? Бу парчадакы һәр кәлмә, һәр сөз, һәр нида, һәр дурғу ишарәси фәрјад чәкиб ғышғырыр. Алов тутуб јанан сөzlәрин гајнағы үрәк бу алова, бу јанғыја нечә дөзмүш, јаныб күл олмамыш, алтмыш ики ил јашаја билмишдир? Сөзүнүн әввали Вәтән, ахыры халг олан бу бөјүк гәлбин саһибинә Вәтән мәчнуну демәјәсән, бәс нә дејәсән?

«Әкәр даду-фәрјада тез јетишмәсәз, мүмкүндүр ки, милләтдән бир әсәр дәхи галмаја... Тәләсмәк ләзымдыр!»

Будур Мирзә Чәлилин идеалы! О, бизи мә'нәвијјатлары бүрүјән түстүнү дағытмаға чағырыр. Онун өзүнүн ғырх иллик јарадычылығы бу дәһшәтли түстүнү дағытмаға, Вәтән үфүгләрини түстүсүз, думансыз көрмәк үчүн мүбаризәјә һәср олунмушдур.

Һәјатыны бу мүгәддәс вәзифәјә һәср едән бир өмрүн һәр күнү, һәр сааты, һәр дәһиғәси јүзиллик өмүрләрин тамындан мә'налы, бүтөвүндән гијмәтли олдуғу үчүн бу өмрүн бүтүн күнләри мә'на еталону вә ән јүксәк өлчү ваһиди ола биләр. Әдиб Вәтән үчүн нә истәјир, халг үчүн нә арзулајыр? Вәтәни вә халгы дүшдүјү вәзијәтдән хилас етмәјин чарәсини нәдә көрүрдү?

Јухарыда дедијимиз кими, јад тә'сирләрдән узаглашмагда, әслимизә, көкүмүзә гајытмагда.

Бу фикрин ән көзәл ифадәси «Анамын китабы»дыр.

✂ «АНАМЫН КИТАБЫ»

«Азәрбајчан» мәгаләсиндә әслини, көкүнү ахтаран әдиб «Мәним анам кимдир?»—дејә, өз-өзүнә суал верир.

Чаваб: Зәһрабану!

«Анамын китабы» пјесиндә Вәтән рәмзи кими верилән ананын да ады Зәһрабәјимдир. Бу адлар ики һиссәдән ибарәтдир: Зәһра вә бану, Зәһра вә бәјим! Зәһра әрәб адыдыр, лакин она гошулан «бану» вә «бәјим» һәр икиси халис өз сөzlәримиздир. «Бану» гәдим дилимиздә гадын, «бәјим» исә «бәј» сөзүнүн биринчи шәхсә аид шәкилчиси илә дүзәлмиш гадына һөрмәт әләмәти олараг дејилән «мәним ханым», «мәним бәјим» мүрачәтинин ихтисар шәклидир. «Бану» көкүмүз олан «Дәдә Горғуд» дастанларынын гәһрәманларынын гадын, ғыз мәнасына кәлән ад өнлүкләридир, мәсәлән, Банучичәк.

«Анамын китабында» мүәллиф анаја башга ад да верә биләрди. Мәсәлән, Фатма, Сәкинә вә с... Лакин ананы Зәһрабәјим адландырмағы тәсадүфи дејил. Лакин бу адлар сырф әрәб адлары олдуғундан әдиб онлардан имтина етмиш, әрәб ады олан «Зәһра»ја «бану», «бәјим» гошмалары әләвә етмәклә ана адыны өzlәшдирмишдир.

Ана нәдир? Ана јарадычыдыр, ана көкдүр, әсасдыр, бүнөврәдир. Бина әсасындан, бүнөврәсиндән дағылса она әлач олмадығы кими, инсан да өз көкүнү, сојуну, варлығыны итирсә онун инсанлығыны, өzlүјүнү өзүнә гајтармаг мүмкүн дејил, фикринә кәлир. Мән дејәрдим ки, Мирзә Чәлилин бүтүн јарадычылығы, бу јарадычылыгда тохундуғу вә гамчыладығы бүтүн мәсәләләр—мөвһүмат, дин, хурафат, чаһиллик, дили унутмаг, милли варлығы лагејдлик, бикәнәлик, өзүнү башгаларына охшатмаг вә с... вә с... һамысы бир бөјүк мәсәләнин голларыдыр, будагларыдыр. Әсас мәсәлә исә көкдән ајрылмаг, көкә гајытмаг, өзүнү танымаг, өзүнү дәрк етмәк мәсәләсидир.

Инсан өз көкүнү, өз әслини, јә'ни өз-өзүнү инкар едәндә јашаја биләр, лакин өзүнү јашамаз, өзкәни јашајар, бир сөzlә, өз сифәти, өз варлығы олмаз. Беләсиндән нә инсанлыг уммаг олар, нә мәдәнијјәт, нә фәрли бир фикир, нә фәрли бир сөз. «Әслини данан һарамзададыр», «өрдәк газ јериши јериди, пачалары аралы галды», «от көкү үстә битәр» вә с. аталар сөzlәри өзүнүданма хәстәлијинә атәш ачан аталарымызын мүдриклијинин ифадәсидир. Өзүнү севмәјән, өзүнү бәјәнмәјән, өзкәсини нечә севә биләр, нечә бәјәнә биләр? Бу, елә бөјүк бир һәгигәтдир ки, бунун һеч бир изаһа, һеч бир

тәһлилә еһтијачы јохдур. Бунунла белә, өзүнү инкар едиб башгаларына бәһзәмәк бир чох халгларын тарихиндә олмуш, бу бәлә онлара чох баһа баша кәлмишдир. Бу бәләја дүшән халгларын дүшүнән оғуллары, бөјүк даһиләри, нәһәнк сөз усталары һәмишә буна гаршы чыхмыш, мејмунчулуға, тәғлидчилијә мұһарибә елан еләминиләр. Белә оғуллардан бири дә Мирзә Чәлил иди.

Мирзә Чәлил журналынын адыны нә үчүн «Молла Нәсрәддин» гојмушдур? Қимдир Молла Нәсрәддин? Бу, халгы күлдүрүб дүшүндүрән, бизим фолклор гәһрәманымыз гоча Молла Нәсрәддиндир. Мирзә Чәлил халга чохдан таныш олан, тарихимиз боју һәр чүр зүлмә, һагсызлыға, наданлыға күлән, халгын мәһәвијјатында јашајыб арзуларынын дили илә данышан Молла Нәсрәддинин дили илә данышыб бизи дүшүндүрмәк истәди. Она көрә ки, халгы дүшүндүрмәк үчүн онун өз дили илә данышмағ лазымдыр. Дил дејилән заман дилин јалныз садә вә аңлашығлы олмасыны дүшүнмәк аздыр. Һәм дә халгын дүшүнчә тәрзи, ашыланан фикрин чатдырылма јолу, услубу, нәзәрә алынмалы иди. Бу јол исә күлүш јолудур. Бурада күлүш, истәһза өзү дә бир нөв дилдир. Бу дил халга Молла Нәсрәддин ләтифәләриндән танышдыр, доғмадыр. Ахы, Молла Нәсрәддин адына дејилмиш бу ләтифәләрин мұәллифи халгын өзүдүр. Демәк халгы өз дили илә данышдырмағ үчүн әдиб Молла Нәсрәддини көмәјинә чағырмыш, журналына да онун адыны вермишдир. Савадсыз бир фәһлә ја кәндли журналы охуја билмәсә дә ад ону марағландырмалы, бир мазәли ләтифә ешидиб дәрдини дағымтағ хатири нә олса да, ону бир адама охутдурмалыдыр. Елә ки, ичиндәки мәтләби баша дүшдү, көрәчәк бу, она таныш олан Молла Нәсрәддинин ширин дили илә онун өз дәрдини бәјан едир, ону јалныз күлдүрмүр, һәм дә дүшүндүрүб јол көстәрир.

Фолклор гәһрәманыны өзүнә тәхәллүс көтүрән әдиб көкүмүз, бүнөврәмиз олан Ананын, Вәтәнин фачиәсинин сәбәбләрини өзү өзүнә ајдынлашдырмағ үчүн мұтләғ «Анамын китабы»ны јазмалы иди. Беләликлә, «Анамын китабы» әдибин узун мұддәтли ахтарышларынын вә кәлдији нәтичәләрин ән доғру, ән дүзкүн ифадәси кими гүмәтләндирилмәлидир.

«Анамын китабы» китаблар китабыдыр. Бу китаб вахтилә парча-парча доғранмыш мәһәвијјатымызын,

руһумузун, дилимизин, варлығымызын, өзлүјүмүзүн ачы фәрјады, Дәдә Горғудлу кечмишимизин парчаланмыш дүнәнимизә истәһзалы күлүшләридир. Ч. Мәммәдгулузадә зәманәсинин фөвгүнә галхыб уча бир мәртәбәдән, диләкләр зирвәсиндән дүшдүјүмүз вәзијјәтә ачы-ачы күлүр, ширин-ширин ағлајыр. Бу китаб күлүшдә ағлајышын, комедијада фачиәнин, тәңгиддә үрәк ағрысынын елә бир өрнәјидир ки, инсан бу тәзадларын вәһдәтинә бу әксиликләрин бирлијинә бундан бөјүк бир нүмунәнин олачағына инана билмир. Бу, нечә күлүшдүр, һәр гәһгәһәсиндән бир овуч ган дамыр, бу нечә комедијадыр ки, һәр диалогу бир ачы фачиә сәһифәси, бу нечә тәңгиддир ки, онун ағрысыны тәңгид олунамдан чох тәңгид едән өзү чәкир?

«Анамын китабы»—һәгиги анамызын, ана дилимизин, ана јурдумузун фачиә китабыдыр.

«Анамын китабы»—әтрафымыздакы шејләрә, адамларә, адамлар арасындакы мұнасибәтләрә, дүјгуларымыза, фикирләримизә, һәр шејә, һәр шејә ад верән Дәдәмиз Горғудун китабыдыр. Биз һаумымыз бу китабдан бәһрәләнимиш, гол-будағ атмыш, бу китабы охуја-охуја әтрафымызы, мұһитимизи, чағымызы, өзүмүзү танымыш, ана дилимизи өјрәнимиш, дадыны-дузуну һисс еләмиш, бу диллә өз севкимизи вә нифрәтимизи, дүјғумузу вә һәјәчанымызы бир-биримизә билдирмишик. Горғуд бојлары—әлифбамыз, илкимиз, көкүмүз, өзлүјүмүздүр. Бу китаб Оғуз бабамызын дүнјаја бахышы, онун јашама шәртләри, онун ганун китабыдыр. Бу китабын дили һәлә јад сөзләр, јад ифадәләр, јад дүјгуларла корланмамыш саф ана дилимиз, дәдә дилимиздир. Бу китабда ислам дининин бизә кәтирдји азан сәси лаға гојулур. Сел, су шырылтысы, от пычылтысы, көј курултусу, пәләнк нәрилтиси, гуш чивилтиси, бир сөзлә, көчәри Оғуз бабамызын көнүл вердији ана тәбиәтин өз сәсләри кәлмә, јад азан сәсиндән үстүн тутулур. Бабаларымыз исламийјәтдән чох-чох сонралар да тәбиәт гојнунда азад, чәмијјәтдә исә кәлмәләрин әсири олдуғундан инсан мұнасибәтләриндә ишләнән сөзләр јад тә'сиринә дүшсә дә, дәјишсә дә тәбиәтлә инсан арасындакы мұнасибәтләрдә ишләнән сөзләр јад тә'сиринә дүшмәмиш тәбиәтин өзү кими саф галмыш, дәјишмәмишдир. Дағ, даш, кол-кос, гаја өрүш, јол-јамач, сел-су, гырғы, гартал вә с. Јахуд тәбиәтин өз сәсиндән јаранан сөзләр: шырылты, пычылты,

живилти, иниялти, хышылты, ишылты, нэрилти, курулту
вэ с...

Чэлил Мэммэдгулузадэнин бизи биздэн аырап, бизи
башгалашдырыб өзүмүзү өзүмүзэ өкөйлөшдирэн исла-
мијјэтэ, онун кэтирдийи ејбөчэрликлэрэ күлмэси Дэдэ-
миз Горгудун азан сәсинэ күлмэси илэ сәсләширми?
Белә олдуғу тәгдирдә анамызын гојнунда горујуб сах-
ладығы о китаб—өвладлары евдән, јәни доғма јурдун-
дан ачыг еләјиб кетмәк истәдийи заман «Бала, кетмә
дајан» дејә онларын гаршысына тутдуғу, «бајаз» ад-
ландырдығы о китаб нә китабмыш көрәсән? «Зәһрабә-
јим (дурур ајаға, бајазын голтуғундан чыхарыр вә Сә-
мәд Ваһидин далынча)—Бала, бир дајан! Сәмәд бала,
бир дајан! (Рүстәм бәј дә кағызларыны јығышдырыр
вә ачыглы һазырлашыр кетмәјә, Зәһрабәјим инди дә
бајазыны буна тәрәф тутуб јалварыр) Рүстәм, Рүстәм,
ајағларынын алтында өлүм, бир дајан! Бала, бир дајан,
бир бу китаба бах!»

«Бир бу китаба бах!»—Нәдир бу китаб? Нә ола би-
ләр бу китаб? Нә үчүн ана евдән ачыг едиб кедән, јә-
ни доғма јурддан үз дөндөрән балаларыны мәһз бу
китаба бахмаға, бу китабын хатиринә доғма очаға дөн-
мәјә чағырыр. Әдиб бу китабын адыны демир. Лакин
бу елә бир китаб олмалыдыр ки, доғма очагдам үз че-
вирән өвладлары јурда-јуваја гајтармаға гадир олсун.
Белә куман етмәк олар ки, бу китаб мүгәддәс бир ки-
таб вә бәлкә дә Гур'андыр. Амма мәнтиги нәтичә бу еһ-
тималы тамамилә һиқар едир. Она көрә ки:

Биринчи, Мирзә Чэлилин бүтүн јарадычылығы Гур'-
ан еһкамларына үмумијјәтлә еһкамчылығы, ислам ди-
нинин вәрдишләринә—хурафата, фанатизмә гаршыдыр,
«Нохуду бозбаша саланда, ашпазы гојуб ахунддан мәс-
ләһәт» алмағын әләјинә олан, халгыны диндашлара
дејил, вәтәндашлара, јурддашлара көмәјә чағыран, дини
тәәссүбдән үз чевирән, милли тәәссүбү бајраг еләјән
әдиб, Вәтән тимсалында үмумиләшдирдийи ананын гол-
туғуна Гур'ан верә биләрдими? Вә бу «Анамын китабы»
әсәринин руһуна вә мәзмунуна ујғун ола биләр-
дими? Әксинә, тамамилә зиддир. Ахы, бу әсәрдә
әдиб вәтәндашларыны, дини бирлијә дејил, милли
бирлијә, Вәтән әтрафында сых бирләшмәјә чағырыр.
Әкәр Мирзә Чэлилин бирчә әсәриндә белә дини тәәссүб-
кешлик әләмәтинә, ислам бирлији мәсәләсинә, јахуд

Гур'анын бирчә еһкамынын белә мүдафиәсинә, тәблиғи-
нә раст кәлсәк, фикримиздә һагсыз олардыг.

Икинчиси, һәмән китаб әсәрдә «Анамын китабы» ад-
ланыр. Бу ада бәнзәр биз јалныз «Китаби-Дэдә-Горгуд»у
таныјырыг.

«Китаби-Дэдә-Горгуд» вә «Анамын китабы»! Бири
дәдәмизин китабы, о бири анамызын китабыдыр. Ад-
ларын јахынлығы бир кәнара дурсун, бајаз адланан ки-
табын әсәрдә дашыдығы мәзмун да бу фикри тәсдиг
едир.

Үчүнчүсү, әсәрдә бу китаб јад дилләрдә јазылмыш
китаблара гаршы гојулмушдур. «Анамын китабы» ад-
ланан бу китаб мүтләг ана дилиндә јазылмыш, өзлү-
јүмүздән хәбәр верән гәдим бир китаб олмалыдыр.

Дөрдүнчүсү, «Дэдә Горгуд»да «ана һаггы танры
һаггы» илә ејниләшдирилир. Салур Газан, евини јағма-
лајан Шөклү Мәлиқдән апардығларынын һеч бирини
истәмир, јалныз «гарычыг анасыны» тәләб едир: «Ана-
мы веркил мәнә, савашмадан, урушмадан гајыдалым»
дејир. Бир сөзлә, «Дэдә Горгуд»да ана ән мүгәддәс вар-
лыг кими көстәрилир. «Анамын китабы»нда да ана, иде-
ја, мәсләк, Вәтән тимсалы кими үмумиләшдирилир,
бүтүн кайната ејни бәрабәрдә ишыг сачан күнәшлә еј-
ниләшдирилир, өвладлар исә күнәшдән ајрылан пла-
нетләр кими гијмәтләндирилир.

Бешинчи, әсәрин финалында Күлбаһар гардашлары-
нын китабларыны јандырыр. Дәдәдән галан «Анамын
китабы»ны әлине көтүрүр, ордан охујур: «Галды бирчә
китаб! Будур, атам өз әлилә јаздығы вәсијјәт. Тарихи
һиқринин мин ики јүз дохсан дөрдүнчү илиндә, рәбаүз-
еанинин он икинсиндә сәшәнбә күнү, сүбһ эзанындан
јарым саат кечдикдә јолдашым Зәһранын чисминдән
бир парча гопуб ајрылды ки, ибарәт олсун Рүстәм ба-
ламдан...»

Ата бир-бир ушағларынын доғум тарихләрини гејд
едир вә онлара адлар верир. Әсәр «Анамын китабы»
адланса да, доғулан ушағларын адларыны ана дејил,
Дэдә гојур. Бу јердә «Анамын китабы» «Китаби-Дэдә-
Горгуд»ла сәсләшир, ејниләшир.

Алтынчы, «Дэдә-Горгуд» гојунчулугла мәшғул олан
көчәри тајфаларымызын һәјат тәрзини тәсвир едир.
Гојунлары даш әвзинә сапанда гојуб дүшмәнинә атан
Гарача Чобанын руһу, мәнәви дүнјасы «Анамын кита-

бы»на елэ һопуб ки, орадакы чобанлар—Гәмбәр, Заман, Гурбан өз милли варлыгындан, мәһәвн дүнјасындан ажры дүшән Рүстәм бәјләрә, Мирзә Мәммәдәлиләрә, Сәмәд Ваһидләрә гаршы гојулмушдур. Бир ата вә бир анадан төрәјән бу үч гардаш дил тапыб бир јердә јашаја билмәдикләри һалда, әслиндә гардаш олмајан—чобанлар—Гурбан, Гәмбәр вә Заман ејни гајгы, ејни мәгсәд әтрафында гардаш кими бирләшибләр. Чүнки Гәмбәрин охудуғу маһныда дејилдији кими, «гардашлыгыда вәфалыдыр чобанлар». Бу чобанлар һәм бир-бирләринә, һәм дә әтрафдакыларына вәфалыдырлар. Рүстәм бәјин свинә әлидолу кәлмиш, «чәмијјәти-хејријјәнин» ичласында ачлара көмәк мәсәләсинин мүзакирәси баш тутмајанда онлар, әләчсыз галыб аглајан ачларын габагына сүфрә ачыр, көмәк көстәрирләр. Бу сәдагәт, бу дүзкүнлүк вә бу рәһмдиллији биз, Газан ханы бәрк ајагда тәк гојмајан, онун архасынча дөјүшә кедән Гарача Чобанда да көрүрүк.

Бу чобанлар јад тәсирләрә дүшмәдикләриндән халгын дуз-чөрәк әнәһәсинә садигдирләр; тәмиздирләр. Бу сәдагәт, бу тәмизлик јалныз онларын давранышларында дејил, дилләриндә дә өзүнү көстәрир. Онлар бурада да «интиликентләрдән» сечилирләр.

«Һәзарат, ил һесабы барәсиндә кечән засиданијада бир гәдәр разноречијә олду».

Бу Рүстәм бәјин дили.

«Мөһтәрәм әзаји әнчүмән һәзрәтләринә өз ихласымы тәгдим едиб мәтләбин ән иптидасындан бир шәммә изаһат вермәји фәрз вә гәрз билиб илтимас едијорум әфәндим».

Бу да С. Ваһидин дили вә с...

Өзкәләшмиш доғма гардашларын дилини баша дүшмәјән Күлбаһар дејир: «Гардашларым, валлаһ, сөзүн доғрусу будур ки, чобанларын данышыгындан саваји мән бир сөз баша дүшмәдим».

Бәс чобанларын дили?

Мәсәлән, Гурбан кедир дурур гојунларын бир төрәфиндә, Заман да кедир дурур бир төрәфиндә ки, гојунлар дағылмасын,—алырам ағачы вә башлајырам гојунлары јохламаға «Гара кәрә, тајын көрмәк кәрәк, сары кәрә, тајын көрмәк кәрәк... Бәнөјүш кәрә, тајын көрмәк кәрәк, гумрал әбрәш, тајын көрмәк кәрәк...

Адә, Гурбан, һаны боз гумрал кәрә, адә Заман, јохду боз гумрал кәрә...»

Бу дил Гарача Чобанын дилинә нә гәдәр јахындыр. Икинчи төрәфдән «Анамын китабы»ндакы чобанлар һәр бири сүрүсүндәки гојунлары адбаад таныја билир. Мүәллифә кәрә әсәрдәки «интиликентләр» исә гојун сүрүсү һесаб едиб јол көстәрмәк, көмәк етмәк истәдикләри халгы танымыр, онун дәрдини, азарыны билмирләр. Белә олдуғу тәгдирдә әдиб, бу интиликентләр халга нечә көмәк едә биләчәк, онун әлиндән нечә тута биләчәк фикринә кәлир. Бу фикир «Дәли јығынчағы»нда да вар. Әсәрдә Һачы Мәһәммәдәли, дәлиләри мүәличә етмәк истәјән әчнәби һәким Лалбјуз һаггында дејир: «Анд олсун аллаһа. Мән она тәәччүб еләјирәм ки, бу залым оғлу бизим дили билмәјә-билмәјә дәлиләри нечә мүәличә едәчәк».

«Ханым чан, анд олсун аллаһа, бир дәфә мән өзүм тәәччүб галдым. Күнорта заманы иди. Гојунлары чобанлар апарырды «Гызлар булагына»... Бах бу гирышмал Заман да отурмушду јанымызда, түтәк чалырды. Бизим гојунлар да, Заманкилин гојунлары да булага сары кетмәкдә иди. Бирдән Заман бизә гајытды ки, «Нә верәрсиниз, елә чалым ки, гојунлар кетдикләри јердә дајаныб керн гајытсынлар?» Сөз јох ки, һеч кәс инанмады. Хүләсә, нә башынызы ағрыдым, ханымлар, Заман башлады чалмаға. (Замана) Әдә, чыхарт түтәјини, (Заман утана-утана түтәјини чыхартды). Анд олсун сизин әзиз чаныныза, гојунлар түтәјин сәсини ешидән кими елә бил ки, бир шејдән үркдүләр. Еләчә кетдикләри јердә дајандылар. Мәләшә-мәләшә башладылар тәпәјә төрәф керн гачмаға. (Замана) Әдә, Заман, чал. (Заман башлајыр түтәкдә чобанбајатыны чалмаға, Гәмбәр охујур):

Биз чобаныг, дағды, дашды јеримиз
Јолдашымыз — гојун, гузу, сүрүмүз.
Дәрс алмајыб, һагды ки, һеч биримиз.
Амма зөвгү сәфалыдыр чобанлар,
Гардашлыгыда вәфалыды чобанлар.

Бу парчадакы «Дәрс алмајыб, һагды ки, һеч бири-миз» мисрасына диггәт јетирәк. Әдиб демәк истәјир ки, тәбиәт гојунда бөјүјән, тәбиәтин маһныларыны динләјән, тәбиәтә көнүл верән чобанлар дәрсләрини јад ки-

таблардан дејил, тәбиәтин өзүндән алдыглары үчүн тәбиәт гәдәр саф вә тәмиздирләр. Буна көрә дә әсл инсандырлар. Әсл инсан олдугларына көрә дә инсан дилиндә данышыр, инсаны баша дүшүр вә она көмәк әлләрини узатмағы да бачарырлар. Рүстәм бәјләр исә китабларын дилини билсәләр дә, һәлә инсан дилини, инсан мә'навијјатыны билмирләр. Бу јердә әдиб, сон дәрәчә инчә бир мәтләбә тохунмушдур. М. Чәлил бүтүн әсәрләриндә елмин, маарифин, савадсызлыгын гызгын тәблиғатчысы иди. Лакин о, башга мәсәләләрдә олдуғу кими бу мәсәләдә дә түкү-түкдән сечир, маарифләнмәјин өзүнә дә мүчәррәд јанашмырды. Һансы мүасир адам савадланмагын, маарифин әлејһинә ола биләр? М. Чәлил мәсәләләрә о гәдәр ајыг вә конкрет јанашырды ки, халгын зиддинә ола билән, онун бирлијинә, вәһдәтинә, сафлыгына әнкәл төрәдә биләчәк һәр шеји, һәтта маарифи дә инкар едирди.

«Мырт-мырт» фелјетонунда әдиб, «ахыр вахтларда бизим јетишмиш гызларымыза әр тапылмыр»—дејә фәрјад гопарыр вә бунун сәбәбини Авропада тәһсил алан оғланларымызын Вәтәнә гајыдаркән өзләри илә әһнәби гызлар кәтирмәсиндә көрүр.

Фелјетондан чыхан нәтичә будур ки, белә маарифдән маарифләнмәмәк, чобан олуб өзүнү инкар етмәмәк даһа јахшыдыр.

«Анамын китабы»нда да әдиб савадлы Мирзә Мәмәдәлиләрдән Рүстәм бәјләрдән савадсыз чобанлары даһа үстүн тутур, һәр јердә ејни мәтләбә садиг галыр.

Ремаркада тәсвир олуна отаг—Вәтән, доғма очаг мә'насында анлашылмалыдыр, бу отаг үч гардашын үмуми кабинәсидир: бир отагда үч чүр һаза, үч форма, үч һәјат тәрзи. Бүтүн булар а јуғун үч дүшүнчә тәрзи, үч дүнјабахышы. Гардашларын Петербургдан, Истамбулдан вә Теһрандан кәтирдикләри китаблар да мәзмунча, фикирчә мүхтәлифдир.

Рүстәм бәјин китаблары лүгәтләр вә енциклопедијалар, Мирзә Мәмәдәлинин китаблары мүхтәлиф дуалар, С. Ваһидин китаблары исә гәлиз дилдә јазылмыш чәфәнк ше'рләрдир. Беләликлә, гардашларын үчүнүн дә китаблары һәм бир-биринә јад, һәм дә бу Вәтәнә, бу дилә јад, кәлмә китаблардыр. Бу китабларын һеч бириндә ана јурдумузун сөзү, сәси, дәрди, јаралары, арзулары дил ачыб данышмыр. Әксинә, Вәтәнини-

зин тәмиз һавасыны зәһәрләјир, бизи өзүмүздән, өз абһавамыздан, өз дәрдимиздән, өз истәјимиздән ајры салыр.

Бу китабларын әсири олан гардашларын һәр үчү Вәтәнә јад, һәр бириси дә о бирисинә јаддыр. Она көрә ки, онларын һәр бири Вәтәни бир тәрәфә чәкир, бу заман Вәтән—ана араја кирир, гадашлары әлиндәки китаба—јә'ни көкә, бу көкдәки бирлијә, иттифага чағырыр. Ахы, бу китаб өвладларын әввәли, илки, көкү, әслидир. Бу китабда гардашлар һәлә бирдир, топлудур. «Дәдә Горгуд»да Оғуз гәбиләләри бир олдуглары кими... Бу китаб ананын—јараданын китабыдыр. Бу китабын һашијәсиндә Дәдә өз хәттилә балаларына ад гојмуш, доғум күнләринин тарихини јазмышдыр.

Әсәрин сонунда өз ағлы вә дүшүнчәсијлә о бири гардашларындан мүәјјән гәдәр прогрессив олан Рүстәм бәј ананын вә өвладларынын фачиәсининин әсл сәбәбини баша дүшүр, үзүнү анасына тутуб дејир: «Ана, бах, мән сәни лап јахшы баша салым: нә гәдәр ки, мән бу китабларә е'тигад еләјирәм (өз китаблары тәрәфә әлини тутур) Мәһәммәдәли дә бу китабларә (М. Мәһәммәдәлинин китабларыны көстәрир) вә Сәмәд дә бу китабларә е'тигад еләјирләр, дәхи биз нә тәһәр иттиһад едиб мәһрибан јола кедә биләрик?»

Доғру нәтичәдир. Буна көрә дә Күлбаһар пәнчәрәдән чөлдә о тәрәф-бу тәрәфә, гачан адамларә бахыб «Нә сәбәбә ахыр, һамы бир тәрәфә кетмир?» суалыны верир. Бу фәлсәфи суал да јенә фолклордан—Молла Нәсрәдин ләтифәләриндән кәлир. Чаваб ајдындыр, әгидә мүхтәлифлији, фикир ајрылығы!

Кичик аиләдә белә аилә үзвләри арасында фикир бирлији олмаса, о аиләнин кеч-тез дағылачағы лабүдүр. О ки галды бөјүк бир Вәтән. Вәтән өвладлары бир фикрин, бир әгидәнин, бир китабын әтрафына доланмаса, о Вәтән бичарә вәзијјәтиндә галар вә өвладларынын наданлығы учундан дағылар, мәһв олар. Бу бөјүк һәгигәти дәрк едән Күлбаһар гардашларынын китабларыны үст-үстә галајыб јандырыр. Чүнки Күлбаһар анасынын—Вәтәнинин фачиәсиндә һағлы олараг бу јад китаблары мүгәсир көрүр. Анасынын китабыны әлине көтүрүр, орадан атасынын ана дилиндә јаздығы вәсијјәтини охујур: «Јер, көј, ајлар вә уядузлар көјләрдә сәјр едиб кәзә-кәзә јенә әввәл-ахыр күнүн башына

доланырлар, чүнки бунлар һамысы гәдим эзәлдә күндән гопуб аҗрылмыш парчалардыр.

Мән е'тигад едирәм ки, мәним балаларым дүнјада һәр јаны кәзиб долансалар, јенә эввәл-ахыр аналары Зәһранын әтрафында кәрәк доланалар; чүнки ај вә улдуз шәмсин парчалары олан кими, бунлар да аналарынын ајы вә улдузларыдыр. Вај о кәсин һалына ки, тәбәтнин һаман ганунуну позмаг истәјә».

Бу нәдир? Башдан-баша сатира, ејһам вә кинајә илә долу олан бир әсәр нечә олар биләр ки, белә бир чидди нәтичә, үрәк парчалајан һәзин бир нәғмә, бир јалва-рыш вә ибрәтамиз, дидактик бир сонлугла битсин?

Атанын өвладларына бу вәсијјәтиндә әдиб бир нә-фәрин дејил, бир аиләнин дејил, бир бөјүк Вәтәнин адындан данышыр. Бурада Мирзә Чәлил өз шәхси дәр-динин чәрчивәсиндән чөлә чыхыр. Вәтәнлә бирләшир, өвладларыны јарадан ана торпагла ејниләшир. Бурда дүшүнмәли олурсан: Инсан нә гәдәр бөјүк ола биләр? Инсана бөјүклүк өз фәрди дујгулар галыбындан чыхыб өзүнү дејил, әтрафыны, мүһитини, јурдашларыны дү-шүндүкдә кәлир. Ана она көрә бөјүкдүр ки, өзүнү де-јил, өвладларыны дүшүнүр; өз раһатлығыны вә хош-бәхтлијини балаларынын јолунда гурбан верир. Вәтән оғлу да о заман бөјүјүр ки, өзүндән эввәл анамы— Вә-тәни, өз хејриндән чох, ана Вәтәнин хејрини дүшүнүр. Өз кәләчәјини јалныз вә јалныз ана Вәтәнин кәләчә-јиндә көрүр. Бу нөгтәдә Вәтән оғлу ана Вәтәнлә ејни-ләшир вә белә оғулар ана Вәтән адындан данышмаг һаггы газаныр. «Анамын китабы»нда бөјүк әдиб бу һаг-гы газанмыш, Вәтән адындан, Вәтән оғуларыны күнә-шин башына доланан планетләр кими Вәтәнин—ананын башына доланмаға, јә'ни бирлијә, әслимизә, көкүмүзә, сәдагәтә чағырмышдыр.

САБИР ВӘ ТУКАЈ

Мән нә заман бөјүк Азәрбајчан шаири, ингилабчы-сатирик М. Ә. Сабири охујурамса, бөјүк татар шаири Габдулла Тукај јадыма дүшүр. Она көрә ки, бу шаир-ләрин һәм јарадычылыгларынын идеја истигамәти, һәм јашадыглары дөвр, һәм дә талеләри тәхминән ејни ол-мушдур.

1905-чи ил ингилабындан сонра Азәрбајчанда бөјүк демократ Чәлил Мәммәдгулузадәнин нәшр етдији «Молла Нәсрәддин» журналы Сабирин јарадычылы-ғында бөјүк дөнүшә сәбәб олмуш, о, ингилаби сатира-сы илә Азәрбајчан ше'риндә јени чыгыр ачмыш, јени бир мәктәб јаратмышдыр. Сабир 1911-чи илдә чијәр хәстәлијиндән өлмүшдүр. Вәтән вә халг үчүн өзүнү шам кими әридән бу бөјүк шаирин 6 иллик јарадычылығы Азәрбајчан ше'риндә ичтиман лириканын зирвәси һесаб олунур. Ејни хәстәликлә чох кәнч јашларында—1913-чү илдә өлән Габдулла Тукај да вур-тут 8—9 иллик јара-дычылығында Сабирин Азәрбајчан әдәбијјатында елә-дикләрини еләмишдир.

Бу ики шаир фикрән вә руһән бир-биринә јахын ол-дугларындан мүбаризә һәдәфләри дә ејни олмуш вә тә-садүфү дејил ки, Г. Тукај Сабирин «Молланын зары» ше'рини тәрчүмә дә етмишдир. Вә бу да тәсадүфи де-јил ки, Г. Тукајы Сабирин әмәл вә фикир гардашы һе-саб едән «Молла Нәсрәддин» журналы онун өлүмү мүнәсибәтилә нәшр етдији некрологда јазырды: «Бизим дә милли шаиримиз һесаб етдијимиз Габдулла Тукајевин вахтсыз өлүмү мүнәсибәтилә татар халгына башсағлығы

веририк. («Молла Нәсрәддин» журналы, 1913-чү ил № 13).

Һәр ики шаир Вәтәнин вә халгын сәадәтл вә азадлыгы наминә үрәкләрини мәш'әл кими јандырыб зүлмәти эритмәјә чалышмышлар. Онлар үчүн халгын вә Вәтәнн мәнәфејиндән башга һеч бир шәхси истәк вә арзу олмамышдыр. Онларын мөһрабы Вәтән, арзулары халгын тәрәггиси олмуш вә бу јолда өзләрини вахтсыз чүрүдүб өмүрләрини әбәдијјәтә говушдурмушлар.

Мән Г. Тукајын ше'рләри илә һәлә кәнчлик илләриндән танышам. Тукајын Бақыда јашајан узаг гоһумларындан Һавва ханым адлы бир һәким мәнә онун татар дилиндә бир китабыны бағышламышды. Мән татар дилинин инчәликләрини јахшы билмәдијимдән бә'зән Һавва ханым ше'рләри өзү охујар вә мәнә изаһ едәрди. Онун изаһындан баша дүшдүм ки, кәлмәләрин көкү ејнидир, тәләффүзү башга чүр олдугундан фикир мәнә ајдын олмур. Һавва ханымн көмәји илә мән бөјүк татар шаирини өз доғма шаирим кими севдим вә бу севким илдән-илә даһа да артды. Бу күн Г. Тукај мәним үчүн Сабир гәдәр доғма вә әзиздир.

Һәр инсан бир дәфә доғулур, халг исә һәр бөјүк оғлу илә бәрабәр јенидән дүнјаја кәлир. Доғулан улулар халгы өзүнә онун көзләри илә бахмаға мәчбур едир, халг бөјүк өвладларынын көзү илә өзүнә бахаркән бу вахта гәдәр өзүндә көрмәдикләрини көрүр вә өзүнү јениләшдирир. «Лишь любовь к народу грела сердце скорбное мое» — дејән Г. Тукај татар халгынын белә өвладыдыр. Чүнки о, анасынын дејил, халгынын дәрдиндән, ағры-ачыларындан доғулмушду. Дәрддән доғулан исә дәрдә әлач ахтарыб, нәһајәтдә дәрдин дәрманына чеврилир.

Бу күн инкилис халгыны Шекспирсиз, рус халгыны Пушкинсиз, алман халгыны Һөтесиз, Азербайҗан халгыны Сабирсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн олмадығы кими, татар халгыны да Тукајсыз тәсәввүр етмәк олмаз. Чүнки бу бөјүк шәхсијјәтләрин һәр бири өз халгынын рәмзинә, емблеминә чеврилмишләр. Өз халгларынын рәмзинә чеврилән улулар ејни заманда бүтүн халглар үчүн дә ејни дәрәчәдә доғма вә әзиз олурлар. Буна көрә дә биз бу күн Г. Тукаја јалныз татар халгынын дејил, бүтүн бәшәријјәтин дүһасы кими бахырыг.

Мән бу бөјүк инсанын бөјүклүјүнә һәср етдијим бир ше'рлә сөзүмү тамамламаг истәјирәм:

Дүнјаы ишыглатмаг үчүн гәлбини јахдын,
шимшәк кими чахдын.

Гәлбим аловундан ахан амал ишыгында
сән әсринә бахдын.

Чәкдин мин өмүрлүк јүкү сән азча өмүрдә,
«Халгым» — дејә халг өмүрүнә улдуз кими ахдын.

Вахтында доғулдун, нијә кетдин белә еркән?

Халгын бөјүк өвлады бу дүнјаја кәләркән,

Халгын өзү оғлуја бәрабәр јенә тәкрар

Дүнјаја кәләриниш.

Бир халгын өз идракыны бир өвлад күнәрлә,
валаһ, тәзәләрниш.

ЈАНАР ҮРӘК

Өмәр Фаиг Не'манзадәнин јеничә чапдан чыхмыш мәгаләләр китабыны бөјүк һәјәчан вә үрәк ағрысы илә охудум. Сәтирләр арасында вәтән вә халг үчүн, онун тәлеји үчүн алышыб-јанан бир үрәк көрдүм. Бу үрәк мирзә чәлиләрин, сабирләрин, һадиләрин үрәји илә бир вурур, һәлә хејри илә шәрини там дәрк етмәјән, заманын көшмәкәшләриндә өзүнү ахтаран бир халгын һалына ачы-ачы һөнкүрүр, көз јашлары ичәрисиндә кәләчәјә бахыр, ишыға чан атыр. Бу үрәјин тәк бирчә амалы вар; голлары зәнчирли, синәси дағлы халгы дүшдүјү вәзијјәтдән хилас етмәк, ону дүнјанын ән мөдәни халглары илә ејни сәвијјәдә көрмәк! «Бунун үчүн нә лазымдыр?»—дејә дүшүнүр. Илк нөвбәдә халгын көзүнү ачмағ, она нәјин ағ, нәјин гара олдуғуну баша салмағ, әлиндән тутуб она јеримәк өјрәтмәк! «Бәс бунун үчүн нә лазымдыр?»—дејә јенә дүшүнүр, ишыға јол ахтарыр: Елм! Халгын савадланмасы!

Өмәр Фаиг бүтүн бунлары ади, садә халгын баша дүшәчәји бир дилдә, әјани мисаллардан чыхарағ изаһ едир: дүлкәрликдән бихәбәр олан бир кимсәнин әлинә кәрки (кәсәр) верилиб ондан бир күрсү дүзәлтмәк халыш едилсә о адам кәркини әлинә вуруб тахтаны корлајачағы кими, елмәсиз вә мә'рифәтсиз бир шәхсин вә ја бир халгын ихтијарына дүнјанын бүтүн силаһлары верилсә, өзүндән јүз дәфә аз вә кичик, амма елмли, мә'рифәтли вә гејрәтли бир халга тәслим олачағы шүбһәсиздир. Мәтләбини даһа анлашығлы шәкилдә халга чатдырмағ үчүн о заман Авропа дәвләтләринин мүстәмләкәси олан Тунис, Мисир, Зәнкибар, Сомали, Судан кими мүсәлман өлкәләрини мисал кәтирир, бу өлкәлә-

рин мәһкумлуғуну халгын өз һаггыны баша дүшүб өзүнү дәрк етмәмәсиндә көрүр. Мүсәлман халгларынын XX әсрдә белә «Атылан топлара диксинмәмәсинин», хурафат јухусунда мүркү дөјмәсинин сәбәбини «Бизи көмдү јерә мәнбәрдәкилә»—дејән Сабир кими дин хадимләринин гејрәтсизлијиндә, шәрәфсизлијиндә көрүр, динә, чәһаләтә, наданлыға мұһарибә е'лан едир. «Дәрјадан гәтрә» мәгаләсиндә һөкүмәт нүмајәндәләри гаршысында јалтағланыб онлардан милли мәктәб әвәзинә, медал истәјән мүфтиләрә, шејхүлисламлара лә'нәт охујур.

Бүтүн јазыларында конкрет һал вә вәзијјәтдән чыхыш едән Өмәр Фаиг бир кәлмә дә бош сөз демир, фикирләрини һәјати мисалларла сүбута јетирир. О, көсәрир ки, бир шәхс сојугда һалто кејмәјин зәрурәт олдуғуну билдији кими, халг да азадлығы зәрурәт һесаб етдији заман өзүнү, өз һаггыны дәрк едиб онун уғрунда мүбаризәјә галхыр. Халг нә гәдәр ки, азадлығы зәрурәт кими бәрк етмир, онун уғрунда мүбаризәјә дә һазыр дејил. Буна көрә дә о, бүтүн јазыларында халгы азадлығы зәрурәт кими дәрк етмәјә һазырлајырды.

Онун гәләми зәманәсинин ән чидди, ән зәрури ичтимаи проблемләринә тохунмуш, халгынын сәадәти, тәрәггиси үчүн елм, тәһсил, мәктәб, маариф, дил сафлығы, әлифба, фәһләләр үчүн һәмкарлар тәшкилатынын зәрурилији, тәтил азадлығы, милли кәлир вә саирә кими ән вачиб мәсәләләрдән јазмышдыр.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан зијалыларыны мәшғул едән ән мұһүм мәсәләләрдән бири дил мәсәләси иди. Фјузатчыларла молла нәсрәддинчиләр арасында кәдән мүбаризәнин дә әсасыны дил проблеми тәшкил едирди. Башга мәсәләләрдә олдуғу кими, дил мәсәләсиндә дә тамамилә дүзкүн мөвге тутан Ө. Фаиг «Дил јохлуғу милләт јохлуғудур», «мән инанмырам ки, дилини севмәјән халгыны севсин», «дилини севмәјәннүн үрәјиндә вәтәнпәрвәрлик дүјғусу арамағ истиотдан бал дады көзләмәјә охшар», «мәһәббәтләримизин ән үст гатына дил мәһәббәтини чыхармалыјыг»—дејә дил севкисини вәтәнпәрвәрлијин ән вачиб вә илк шәрти сајыр. Дил дава-сында бу бөјүк вәтәнпәрвәрин мөвгеји нә иди? О, «һамынын вә һеч олмаса чохунун анлајачағы дил илә јазмалыјыг»—дејә, һағлы оларағ әдәби дилин әсасыны халг дилиндә көрүр, дилә мүбаризә силаһы кими бахырды.

«Язымыз, дилимиз, икинчи илимиз» мегалесинде дилимизин аһанк ганунуну инкар едиб, ону эрәб-фарс галыбына салмаг истәјән Ә. Һүсејнадајә сон дәрәчәдә дүрүсүт вә елми чаваб верир. Бунун үчүн о, Орхон јазыларына вә Баласагунлунун «Кутадгу билик» әсәринә истинад едәрәк бу гәдим гајнагларда да галын сәсли сөзләрин «лар», инчә сәсли сөзләрин исә «ләр» шәкилчиси гәбул етдијини көстәрир. О, дилимизин кечдији тарихә нәзәр салыр, исламијјәтдән сонра дилимизин башына кәтирилән мүсибәтләри сајыр вә чох доғру дејир ки, бүтүн халглар башга халглардан өз дилиндә олмајан сөзләри көтүрүб вә бу, чох тәбни һалдыр. Лакин биз өзкә халглардан дилимиздә олмајан сөзләрлә бәрәбәр, өз дилимиздә олан сөзләри дә алыб өз сөзләримизи дилимиздән говмушуг. Мәсәлән, танры, ата, ана, гардаш, јолдаш, чәрәк, су, дуз, от, көј, јер, ев, севки, истәмәк, јашыл, гырмызы... «Бу чүр, үч-дөрд јашындакы балаларымызын да билдији минләрчә сөзләримиз ола-ола, онлары атыб јеринә һәгитәала, пәдәр, мадәр, рәфиг, һәмширә, пак, маашир, сәма, зәмин... мәһәббәт, сәбз сөзләрини ишләдирик... Өзкәләри алдыглары јад сөзләри өзләринә мал едиб өз ләһчәләринә ујдурмушлар. Өз сәрфләринә, өз гајдаларына табе етмишләр... Биз исә бизә лазым олан елм, фәни истилаһларыны гәбул етмәклә бәрәбәр, мин илләрлә ишләтдијимиз садә сөзләримизи, бешикдәки ниниләримизи дә бурахыб, јеринә эрәб вә фарс сөзләри алмышыг вә онлары бөјүк бир һәвәслә јазымызда, әдәбијјатымызда ишләтмәклә авамлардан ајрылмаг, «алим» көрүнмәк хәстәлијинә дүчар олмушуг... Дүнјада бирчә биз һамыдан «ағыллы», «ганачаглы» чыхыб өзкәләрин башларындакы сарыглары илә бәрәбәр, ајагларынын тозларыны да гәбул едиб көзләримизә сүрмә еләмишик».

О заман дил барәдә кедән мәлум мүбаһисәләрә бу чүр дәгиг елм вә мәнтиг јолу илә чаваб верән вә мәсәләни тамамилә бу шәкилдә дүзкүн гојан икинчи бир фикрин адыны чәкмәк мүмкүн дејил. Кәтирдијимиз мисалын сонунчу чүмләси «өзкәләрин башларындакы сарыглары илә бәрәбәр, ајагларынын тозларыны да гәбул едиб көзләримизә сүрмә еләмишик» сарказмы о заманкы һалымызы нә гәдәр көзәл, образлы вә дәгиг характеризә едир. Бу чүмлә өзүнү дәрк етмәјә башлајан, өзүнә, өз көкүнә өз әслинә дөнмәк истәјән бир хал-

гын адындан дејилмиш фәрјад сәсидир. Бу фәрјад, бу үсјан бүтүн јад тәсирләрдән узаглашыб, арылашан букүнкү дилимизин бүнөврә дашыдыр—десәк јанылма-рыг. Гарышыг мүһит вә мүхтәлиф чәбһәләрин үз-үзә кәлдији бир дөврдә бу дүзкүн мөвге, бу ағыл, бу идрак нәјин нәтичәси иди? Истамбулда тәһсил алмасына бахмајараг, нә үчүн о да башгалары кими «али дил» шуары алтын-да јанлыш мөвге тутмады?

Биринчи, она көрә ки, онун гәлби вәтән вә ел мәһәббәти илә алышыб јанырды. Јанан исә мүтләг ишыг сачыр. Ишыг исә һәгигәтин көрүнмәси, әјринин дүздән сечилмәси үчүн вачиб шәртдир. Јанғы олмајан үрәкдә нә ишыг олар, нә истилик. Јанғы бүтүн јүксәлишләрин үчуш нөгтәсидир. Јанғы олмаса, тәшнәлик дә олмаз. Тәшнәлик исә инсаны һәмишә ахтарыша—ағы гарадан, дүзү әјридән сечмәјә јөнәлдир. Ахтарыш инсаны өјрәнмәјә, билмәјә һәвәсләндирир. Бүтүн бунларын нәтичәсидир ки, Ә. Фаиги Галилеј, Толстој, Ибн Сина, Фәраби, Улугбәј, Руми, Нәваи, Фүзули, А. Дүма, Ч. Бруно, Дарвин кими дүнја мүтәфәккирләрини өјрәнмәјә, билмәјә кәтириб чыхармыш, зүлмәтә һүчумунда бу даһиләрин әсәрләри илә силаһланмышдыр.

Буна көрә дә о, һансы мәсәләјә тохунурса, чәбһәси дүз, атәши сәррастдыр. Шәки һаггындакы хатирәсиндә шәһәрдәки бүтүн ипәк фабрикләринин адыны чәкир, һәр фабрикдә чалышан фәһләләрин сајыны дејир вә нәһәјәт, көстәрир ки, бу гәдәр фәһләси олан шәһәрдә «әмәкчиләрин тәшкилат вә иттифаглары јохдур, игтисади еһтијачларыны тәләб етмәк үчүн тәтил етмәк имканлары јохдур. Завод саһибләри әмәкчиләри истәдикләри кими гәбул едир вә чыхарыр».

Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу, фәһләнин һаггыны дүзкүн анлајан, мүасир проблемләри чох көзәл баша дүшән бир ингилабчынын етиразлары вә сијаси тәләби иди.

О, сөзүнә давам едәрәк мәсәләјә игтисади бахымдан да јанашмағы, милли кәлирин фәјдалы чәһәтини дә көрмәји бачарырды. О јазыр ки, «шәһәрдә бу гәдәр завод ола-ола бир кичик тохума дэзкаһы да јох иди. Заводларын һамысы ипәкдән иплик чыхарырды. Чыхарылан ипликләрин һамысы хаммал кими харичә көндәрилирди».

Хаммал илә һазыр ипәк ејни шеј дејил. Һазыр ипәк

баһа, хаммал исә учуз сатылдығына көрә халгын сәрвәтә һаваја соврулур, халг зәһмәтинин мүҗабилиндә аз газанч әлдә едир ки, бу да игтисади бахымдан милли кәлиримизә зәрбәдир.

Бүтүн варлығы илә халга бағлы олан, халгын чијәрләри илә нәфәс алан Өмәр Фаигин вәтән севкисини севкинин ән јүксәк гаты һесаб етсәк, јанылмарыг. О; өз вәтән севкисиндән доғулмуш бир мүҗаһиддир, бир гәһрәмандыр. Вә бу севки бүтүн нәсилләр үчүн бир нүмунәдир. Мән Өмәр Фаигин вәтән севкисиндән о јана бир севки танымырам, онун севкиси севкинин сон һүдудудур. О, зәманәсиндә чәрәјан едән бүтүн ирили-хырдалы һадисәләрә халг мәһәббәтнин көзү илә бахмыш, һәр шеји бу мәһәббәтлә өлчүмүш, бу мәһәббәтлә гијмәтләндирмишдир. Буна көрә дә бу севки ону зәманәсинин фөвгүнә галдырмыш, учалдыгы мәһәббәт зирвәсиндән мүһитинә бахыб һәр шеји олдуғу кими, бојасыз көрмүш, онун өз өлчүсүнә кәлмәјән ејбәчәрликләри инкар етмиш, көзәллик наминә гәләм чалмышдыр.

Нәһајәт, сөзүмүзүн сонунда бу бөјүк вәтәндашын мәғалә вә хатирәләрини ајры-ајры гәзет вә журналлардан топлајыб онун ирсини бу күнүн охучуларына чатдырдығына көрә китабын тәртибчиләри Шамил Гурбанов вә Саһиб Рзајевә дәрин тәшәккүрүмүзү билдирир, онларын зәһмәтини әвәзсиз хидмәт һесаб едирик.

ҲҮСЕЈН ЧАВИД

(Јүз иллик јубилејиндә охунмуш мә'рузә)

Бүтүн дөврләрдә бүтүн халгларын тарих боју јаратдығы мә'нәви сәрвәтләрин гануни вариси бу күн бизим чохмилләтли, бөјүк социалист Вәтәнимиздир. Ичтимаи вә милли азадлығы, гуманизми, бәрабәрлик вә бејнәлмиләлчилији өзүнә әгидә вә мәсләк сечән һәр бир сәнәткар—һәммин идеаллар уғрунда мүбаризәнин вәтәни олан өлкәмиздә бу күн дә бизимлә јанашы аддымлајыр, сәсимизә сәс верир. Һәр бир белә мөһтәшәм вә тәнтәнәли мәчлис, имкан верир ки, сәләфләр гаршысында өз хәләф вә варислик борчумузу биз бир даһа јада салаг, гәдиршүнаслыг естафетини кәләчәк нәслә дә нишан верәк!...

Әсримизин бөјүк романтики, мүтәфәккир вә философ шаири Һүсејн Чавидә һәср едилән бу јубилеј кечәсинин дә мәғзини мәһз һәммин әхлағи вә фәлсәфи мә'на тәшкил едир.

Чавидин поезија вә театр дүнјасында онларла халгын һәјатындан лөвһәләр вә образлар әбәдиләшиб. Чавид гәһрәманлары азәрбајҗанлы, рус, күрчү, ермәни, өзбәк, ләзки, әрәб, фарс, түрк, алман, испан гијафәли философ вә сәркәрдәләрдир, һәгигәт вә идеал ахтаранлар, ингилаб, гуманизм, халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик идеалларыны чар чәкәнләрдир!.. Чавид поезијасы бизә мәһз белә гуманист пафосу вә бејнәлмиләл идејасы илә әзиздир. Азәрбајҗан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин Һүсејн Чавидин 100 иллик јубилеји илә әлағәдар гәбул етдији гәрарда дејилдији кими, шаирин «тарихи, ингилаби вә ашиғанә-фәлсәфи мөв-

зуларда жазылмыш эн жахшы пјеслери наники Азербайчан, хем де бутун чохмиллатли совет меданијетинин ишчилериндendir» («Коммунист» гзети, 21 ијул, 1981-чи ил).

О, милли эдобијатимызын инкишафында ики мархаленин «баније-кар»лары сырасына дахилдир: XX эср Азербайчан романтизминин вэ Азербайчан совет поезијасынын!.. Башга сөзлэ, Хүсејн Чавиде, Мирзэ Чэлил вэ Сабир, Нэриман Нэриманов вэ Үзејир Начыбэјов кими бөјүк милли классиклэр, хем де Чаббарлы вэ Вургун, Сүлейман Рүстэм вэ Рэсул Рза кими јени типли сөз баһадырлары илэ јанбајан, јашајыб-јаратмаг вэ хэр ики мархэлэдэ өз бөјүк гүдрэтли сәнэтинин мөһтэшәмлик вэ нүфуз өлчүлерини горујуб сахламаг нэсиб олмушдур.

Хүсејн Чавид поезијасынын хэр ики мархэлэдэ хем де Низами вэ Хагани, Хатаи вэ Фүзули, Нэсими вэ Вагиф эн'энэлери илэ чох күчлү вәһдэтли, синтези ифадэ едэн поезија олдуғуну да бураја элавэ етсэк, онун бүтүнлүкдэ ше'римизин тарихи вэ талеји илэ бағлылығы ајдын олар.

Нәһајет, бу сырадан бир мүшәһидэми де демәјэ билмәрәм. Бүтүн өмрү боју Хүсејн Чавид һәмишә өз мүасирлери илэ өзүндән вэ әввәлки сәләфлери илэ бир нәфәс алдығы кими, өлүмүндән сонра да о, өзүндән сонракы поетик нәсилләрлэ, шәхсән мәним тәмсил етдијим нәсиллэ ејни бир чәркәдә јашајыр вэ ејни мөвгедән өз бәдии-фәлсәфи мубаризәсини давам етдирир. Буну учадан вэ үрәкдән, бу јүксәк күрсүдән бир даһа е'лан етмәк мәним үчүн хусусилә хошдур ки, Коммунист Партијасы, бизим гәдиршүнас вэ һуманист дөвләтимиз Хүсејн Чавидин нәинки ирсини, онун чисмани вүчүдуну да јенидән доғма торпаға вэ доғма халга гәјтармышдыр. Чисмән де Чавид чандан севдији халга вэ торпаға гарышмышдыр.

Һ. Чавидин бүтүн дүнја халгларына дәрин һөрмәти вэ севкиси биринчи нөвбәдә онун өз халгына сонсуз мәһәббәтиндән гүввәт алмышдыр. О, башга халгларын милли руһуна, дилинә вэ эн'әнәсинә, фолклор ирсинә бөјүк һәссаслыгла јанашмышдыр. Хүсусән, рус дилинин Азербайчан халгынын тарихи-мәдәни инкишафында әвәсиз ролуну о, вахтында дујмушдур. О, 1909-чу илдә јазыр: «...о рус дили ки, бизим Вәтәндә бә'зи һәгигәтлери вэ

мәсәләлери билмәк вэ дәрк етмәкдә эн лазымлы вәсаит сајылыр, о дили өјрәнмәк вэ билмәк лазым вэ вачибдир. Әкәр биз јени ихтира олуна елмләрин лүзүмуну нәзәрә алырыгса, Гафгаз әразисиндә рус дилиндән башга, јухарыда адыны чәкдијимиз дилләрин (түрк, фарс вэ әрәб дилләринин—Б. В.) һеч бириндә буна наил ола билмәрик. Бунун әксини дүшүнмәк биһүдә фикир вэ мә'насыз хәјалдыр». («Шәрги-Рус» гзети, 24 август 1909-чу ил).

Хүсејн Чавидин јашајыб-јаратдығы тарихи-иштиман мүнһитин өзү кими, онун јарадычылыг јолу да чох мүрәккәб, енишли-јохушлу, нараһат ахтарыш еһтираслары илэ зәнкин олмушдур.

Гејд етдијимиз кими, бир-биринә зидд олан ики иштиман гурулушда јашајыб-јарадан Чавиди ингилаба гәдәр һәгигәт вэ эдаләт ахтаран, башга бир һәјат тәрзини арзулајан, шикајәтчи вэ инкарчы, вәтәнин кәләчәк тәлејиндән никаран, јаралы бир шаир кими, ингилабдан сонракы әсәрләриндә — хусусилә «Азәр» поемасында, «Кнјаз», «Телли саз», «Иблисин интигамы» кими пјесләриндә исә јени гурулушу алгышлајан, јени һәјат тәрзиндән разы галан, никбин бир шаир кими көрүрүк. О, әкәр ингилаба гәдәр:

Һәр күнәшә вардым, ләкәли көрдүм,
Һәр вичлана кирдим, кәлкәли көрдүм —

дејирдисә, ингилабдан сонра:

Һәр күлшәнә вардым, чичәкләр жүлдү,
Севдалы бүлбүлләр салама кәлди —

дејир.

Ингилаба гәдәр јаздығы «Кечәјди», «Сәлманын сәси», «Өксүз Әнвәр» кими ше'рләриндә, инсан һүгүгсузлуғундан шикајәтләнен «Шејх Сән'ан»да:

Дин бир олсајды јер үзүндә әкәр,
Даһа мә'суд олурду чинси-бәшәр —

дејә динин инсанын башына кәтирдији мүсибәтләрдән данышан, «Шејда» пјесиндә Рауф вэ Шејда кими ингилабчыларын мубаризәсини гәләмә алан, «Иблис»дә Биринчи дүнја муһарибәсинин дәһшәтләриндән үрәк ағ-

рысы илэ сөһбәт ачан шаир, јени сосналист чәмијјәти-ни сөзсүз вә тәрәддүдсүз гәбул етмәли, ону алгышла-малы иди.

Чавид јарадычылығынын формалашмасы, әталәт бу-зуну сындыран Бириничи руе ингилабы, Октјабр фүту-баты вә халгларын азадлыг мүбаризәси дөврүнә тәса-дүф едир. Онун јарадычылығы мүрәккәб ичтимаи һади-сәләрдән, тәләтүмләрлә долу замандан, бу заманын ич-тиман иглиминдән гидаланырды.

Мә'лум бир һәгигәтдир ки, бүтүн бөјүк сәнәткар-лары вә фикир адамларыны һәмишә дөвр, о дөврүн ич-тиман һавасы вә онун бу һаваја мүнәсибәти јетишдирир. Сәнәткары шәхсијјәт сәвијјәсинә галдыран амилләрдән бири, доғулдуғу торпаг, јашадығы мүнһит, икинчиси исә сәнәткарын торпаға, мүнһитә, вәтәнә мүнәсибәтидир. Һә-лә кәнч Чавидин 1909-чу илдә достларына јаздығы ики мәктуба диггәт јетирәк. Биринчи мәктубда јазыр: «Гаф-газын истиглалыны Ирана нисбәтән даһа зијадә вә пар-лаг көрүрәм... Инди әсил мәгсәд Вәтәнә хидмәт, һәм дә лајигинчә хидмәт етмәкдир». Икинчи мәктубда јазыр: «Мән һамбаллығы вә хидмәткарлығы чох севирәм. Фә-гәт... Мәнлијими сатмаг, әсир олмаг истәмирәм. Әсир ол-дуғум бир шеј варса, о да һәгигәт вә мәһәббәтдир».

Бунлар кәлишикөзәл сөзләр дејил, әгидә саһиби, фикир мучаһиди олан бөјүк бир инсанын һәјат про-граммыдыр. Чавидин бүтүн шүүрлу һәјаты вә фәәлијјәти вәтәнә гәрәзсиз хидмәт, онун дүшмәнләриннә нифрәт вә бүтүн инсанлыға мәһәббәтдән ибарәт олмушдур. Бах, будур Чавид сәнәтиндәки бөјүклүјүн вә гүдрәтин маја-сы, чөвһәри! Бу чөвһәрдән дә онун улу шәхсијјәти јаран-мышдыр. Буна көрә дә Чавид кими сәнәткарларын јара-дычылығыны мүнһитлә бәрәбәр, һәм дә онун шәхсијјә-тиндә ахтармаг даһа доғру олар. Чүнки о, өз дөврү-нүн оғлу олмагла јанашы, һәм дә өз хәјали дүнјасында јашајан, өз әгидәсинә һәр шәрантдә садиг галан мәғ-рур бир шәхсијјәт иди.

Бүтүн динләри вә тәригәтләри инкар, јалныз мәһәб-бәти ән бөјүк дин кими гәбул едән «Шејх Сән'ан» пје-си, һәр шејдән әввәл, көзәл бир сәнәт әсәридир. Бурада Чавид тәфәккүрү, динләрин вә бүтүн көрүшләрин фөв-гүнә галхыр, Хумарын «јүксәл» дејә чағырдығы уча-лыгдан һәјата бахыр. Сән'ан вә Хумар әсәрин сонунда мәнсуб олдуғлары дини даныб өзләрини мәһәббәтә тәс-

лим едир, учурумдан атылыб чисмән өлүркән мә'нән дирилирләр.

Шејх Сән'ан образы Низами, Хагани, Фүзули вә хү-сусән Нәсиминин тәрәннүм етдији һәр шејә гадир олан инсаны һәјатын хырдалыгларындан галдырыб учалдан, «әһли камил» едән мүтләг ешгин Чавид јарадычылы-ғындакы давамдыр.

Ингилаба гәдәрки илләрдә Чавидин сәнәт идеалы нә иди? «Шејх Сән'ан» фачиәсиндә халглары бир-би-ринә дүшмән едән дини тәәсүбкешлијә үсјан, «Учурум», «Ана» вә «Марал» пјесләриндә мүртәчә буржуа руһани әхлагына вә дүнјакөрүшүнә нифрәт, «Иблис» фачиәси вә бир силсилә тәшкил едән ичтимаи-сијаси ше'рләриндә мүстәмләкәчилик сијасәтинә гаршы гәзәб вә кин, «Шеј-да» пјесиндә әзиләнләри өз һағлары уғрунда мүбаризә-јә чағырыш!—Чавидин сәнәт идеалы иди.

Үмүмән Шәрг поезијасы вә ичтимаи фикриндә инса-нын икилилији—каһ иблисә, каһ да мәләјә ујмасы фикри әсас олмуш, «Мәндә бир мән дә вар, мәндән ичәри» (Ј. Имрә) демишләр. Чавид «Иблис» вә «Пејгәмбәр» әсәрләриндә икилик ичиндә чырпынан инсанын өзүнү дәрк етмә јолларындакы мә'нәви әзабларыны гәләмә алмышдыр.

Биринчи дүнја мұһарибәсинин сон илләриндә јазыл-мыш «Иблис» фачиәси, мұһарибәнин дәһшәтләри фо-нунда каһ иблисә, каһ мәләјә, јә'ни каһ шәрә, каһ хеј-рә ујан инсанын өз-өзү илэ дахили мүбаризәсини, мә-нәви тәләтүмләрини психоложи планда әкс етдирмиш-дир. Бүтүн бу тәләтүмләр вә мә'нәви әзаблар әсәрин баш гәһрәманы Арифин гәлбиндән кәлиб кечир. «Иблис»дә Чавидин кәлдији нәтичә будур ки, Ариф кими бәшә-ријјәтә сәәдәт јолу ахтаранлар, јалныз е'тиразла кифа-јәтләнмәмәли, «мәдәни вәһшилијә» гаршы мұғавимәт көстәрмәли, мүчәррәд мәһәббәт вә вичдан фәлсәфәсин-дән әл чәкмәмәлидирләр.

Бүтүн бунлар Чавидин мүасири олан Ч. Мәммәдгу-лузадә вә Сабир кими реалист јазычыларын да сәнәт идеалы иди.

Чавидин әсәрләриндә ирәли сүрүлән әзилән халгла-рын өз һағгы јолунда мүбаризәси, һәр чүр зоракылыға гаршы инсан һүгуғларынын мұдафиәси, дини вә милли фәргләрә гаршы һуманизмин тәнтәнәси кими прблем-

ләр бу күн дә бүтүн мөтәрәгги бәшәријјәти дүшүндү-
рән актуал мәсәләләр дејилми?

Мән бурада реалист Мирзә Чәлилдән вә романтик Чавиддән бир-бири илә сәсләшән ејни фикри мисал кә-
тирмәк истәјирәм. Мирзә Чәлил мәшһур «Өлүләр» коме-
дијасында мөвһумат вә чәһаләт тирјәки илә зәһәрлән-
миш, өз һаггыны дәрк етмәјән, хејрини вә шәрини баша
дүшмәјән наданлары «Өлүләр» алландырмышды. Биз
ејни фикри Чавидин «Иблис» фачиәсиндә дә көрүрүк.
Шәфа алмаг үчүн зијарәтә кедән чолаг, кор вә шилләри
мүәллиф иблисин дили илә:

Дәрдә бах, нијјәтә бах, милләтә бах;
Өлүләрдән өлүләр фејз алачаг —

дејә «өлүләр» алландырыр, онларын физики шикәстли-
јинә дејил, мәһз мә'нәви шикәстлијинә истәһза илә кү-
лүр. Будур, һәр ики сәнәткарын мәгсәди дә ејнидир,
вурдугу һәдәф дә. Фәрг ондадыр ки, ејни шикәстлијә
бири реалистчәсинә күлүр, о бири романтикчәсинә көз
јашы төкүр. Һәр икисини ағрыдан јара, дәрд, фикир вә
дүшүнчә ејнидир, лакин бу дәрди, бу фикри һәр бири
өзү кими дејир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра
Ч. Мәммәдгулузадә «Шура! О шеј ки, һәр бабәтдән го-
ча Молла Нәсрәддинин руһуна вә мәзагинә мұвафигдир,
онун ады Шурадыр, шүкүр ки, өлмәдим бу күнү көр-
дүм»—дејирдисә, Чавид дә 1917-чи ил ингилабындан
сонра «Шејда» пјесиндә: «Иштә ингилаб маршы! Ниһа-
јәт, истибад һејкәли деврилди, Русија чарлығы мәһв
олду, иштә сәадәт күнәши парлајыр, һүрријјәт пәриси
күлүмсәјир. Бу күн мәзлумлар үчүн ән шәрәфли бир
бајрам, залимләр үчүн исә горхунч бир ингилаб күнү-
дүр» дејир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруландан сонра
Чавид јарадычылығынын мәһсулдар дөврү башланыр.
15—16 ил әрзиндә Чавид 9 драм әсәри, «Азәр» даста-
ныны вә онларла лирик ше'рини јазыр.

Шаирин ингилабдан сонра јаздыгы әсәрләри ичәри-
синдә ән чох мұбаһисәјә сәбәб олан «Пејғәмбәр» вә
«Топал Тејмур» әсәрләридир. О заманын бә'зи тәңгид-
чиләри бу әсәрләрдә исламын јарадычысы Мәһәммәд
пејғәмбәр вә гәсбкар Топал Тејмурун идеализә олунду-
ғу иддиә едирдиләр. Доғрусу, бу иддиә о гәдәр әсассыз

вә јанлышдыр ки, адамда тәәччүб доғурур. Чүнки һәр
ики әсәрдә биз бунун әксини көрүрүк. Бу әсәрләрдә Пеј-
ғәмбәр дә, Тејмур да идеализә олунмур, әксинә бир гәсб-
кар кими ифша олунур. «Пејғәмбәр» әсәринин илк сәһ-
нәләриндә биз Мәһәммәдин әлиндә китаб көрүрүксә,
сон сәһнәләрдә гылынч көрүрүк. Әсәрин әввәлиндә дин
таблиғатчысы, әсәрин сонунда әли гылынчлы сәркәрдә-
јә чеврилир» Пејғәмбәрлә мұбаризә апаранлар әсәрин
сонунда онун кәтирдији динә јох, чалдыгы гылынча тәс-
лим олурлар:

Бу бөјүк јангыны бир сәјр ејиниз
Иштә бир олду ки, һеч көрмәдиниз.
Һәпси «ған-ған» дејә мұштағи-зәфәр,
Онларын рәһбәридир пејғәмбәр.
Чәкилиб сәләрә ја Кә'бәјә биз
Дини-ислами гәбул етмәлијиз.
Ким инад етсә, һаман мәһв олачаг,
Мал вә өвладына һәсрәт галачаг.

«Топал Тејмур» исә һәмин бу фикрин—ишғалчылыг
сијасәтинин башга шәкилдә давамдыр. Бүтүн јарады-
чылығы боју инсанларын башына кәтирилән мұсибәт-
ләрин сәбәбини ахтаран, мұһарибәләри нифрәтлә да-
ғалајан, инсан һүгүгларынын мұдафиәсинә галхан һу-
манист Чавид гылынч күчүнә өлкәләри гәсб едән, инсан
ганындан дојмајан бир гәсбкары идеализә едә биләр-
дими? Нәһајәт, бу Чавид кими инсанпәрвәр шаирин ја-
радычылыг идеалына ујғундурму?

1926-чы илдән јазмаға башладыгы «Азәр» дастаны
әсәрин гәһрәманы Азәрин бир нөв сәјаһәтнамәсидир.
Поеманын һәр парчасы бир мәсәләдән данышан мұстә-
гил әсәрдир. Бу парчалары бирләшдирән јеканә васитә
Азәрин ајры-ајры парчаларда нәгл олунан һадисәләрә
мұнасибәтидир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмуш, һәр јер-
дә бир чанланма вар. Јени нәсил: «Мә'бәдләрә, галпаг-
лара, чаршаблара үсјан» дејә јени һәјат уғрунда мұба-
ризәјә башламышдыр. Бүтүн бунлары сәјр едән Азәр
Вәтәнин јүксәлишинә севинир:

....Кәнчлијә бахсан,
Бир сәл кими һәр ан
Сағлам, јени мәфкурәләр изләр
...Онлардакы гүдрәт вә мәһарәт
Тез-кеч верәчәк халға сәадәт —

дејә Чавид Азәрин дили илә јени гурулушу алгышла-
јыр вә онун кәләчәк наилијјәтләринә инаныр. Өлкәни
гарыш-гарыш кәзән Азәр мәсчидә кәлир вә шејхин
моизәсинә гулаг асыр вә ваизә:

Шејх, алдатма халгы, динлә мәни
Бүтүн әфсунлу сөзләрини хүлја!
Кәл бурах кәјләрин һекајәтини
Ән кәзәл диндир иштә дини-һәјат —

дејә јени һәјәтлә ујушмајан дини әфсанәләрә һүчум чә-
кир, халгы, мәсчидләри мәктәбләрә чевирмәјә, әсл чән-
нәти вәтәнин өзүндә јаратмага чағырыр.

1926-чы илдә Чавид мүаличә үчүн Берлинә кедир.
Шаирин бу сәфәрдән алдыгы тәәссурат «Азәр» поема-
сынын «Гәрбә сәјәһәт» парчасында өз әксини тапыр.
Азәр Алманијанын Рур вилајәтиндә көмүр мәдәнләри-
ни кәзир, алман фәһләләринин дөзүлмәз һәјәтыны мү-
шаһидә едир. Поеманын «Көмүр мәдәниндә» адлы пар-
часында шаир капиталист һәјәт тәрзинин зиддијјәтләри-
ни реалистчәсинә тәсвир едир.

Поеманын ән марағлы фәсилләриндән бири дә шаи-
рин Чәнуби азәрбајчанлы гардаш-бачыларынын ачы-
начағлы һәјәтына мүнәсибәтидир. Бу фәсилдә шаир
һағгы тапданмыш, севкисинә көрә көзләри чыхарыл-
мыш Гәһрәман адлы бир бәдбәхтин фачиәсини тәсвир
едир. Бурда «Намәрд Араз кәсди мәним јолуму»—дејә
шаир ики јерә парчаланмыш Вәтәнимизин һалына ачы-
ачы ағлајыр.

Өмрүнүн сон 10—12 илиндә шаир «Азәр»дән әлавә
«Телли саз», «Шәһла», «Сәјавуш», «Кнјаз», «Хәјјам» вә
«Иблисин интигамы» пјесләрини јарадыр.

Һүсәјн Чавидин драматик поезијасынын Азәрбајчан-
да Совет һакимијјәти илләриндә көсб етдији јени иде-
ја наилијјәтләрини әкс етдирән сон әсәр кими «Ибли-
син интигамы» пјеси, хусусилә, әламәтдар вә символик-
дир. Иблис образы бурада тарихи-сијаси бахымдан
даһа да конкретләшир вә фәрдиләшир. Дүнјаја јайыл-
мыш фашизм таунуну бәшәријјәт үчүн горхунч бир бәла
кими әввәлчәдән көрән вә вахтында хәбәр верән илк
узағкөрән совет јазычыларындан бири Чавид олур. Ча-
видин даһа бөјүк тарихи мүдриклији вә фәлсәфи ник-
бинлији исә онда тәзаһүр едир ки, о јалныз фашизми
јох, һәм дә бу фашизм үзәриндә социализмин кәләчәк

бөјүк гәләбәсини әввәлчәдән көрүр вә инамла хәбәр ве-
рир. О, јазырды: «Бүтүн чаһан әмәкчиләри әмин олма-
лыдыр ки, фашизмин буланьы, ганлы далғалары бизим
һүдудумузун диварларына чырпыныб гырылачағ, азғын
ордулары сәраб олмуш үмидләр кими саралыб мәһв
олачағдыр».

Јарадычылығынын бүтүн дөврләриндә мүтәрәгги иде-
јалар чарчысы олан гәләмилә һәмишә инсан һүгүглары-
ны мүдафијә галхан, сүлһ вә әмин-аманлығы тәблиғ
едән бөјүк Чавид бу күн дә ејни мүбаризәдә өлмәз әсәр-
ләри илә бизим сәсимизә сәс верир, бизимлә јанашы
аддымлајыр.

Бөјүк шаирин бу јубилеј кечәси дә һағгын зоракы-
лығ, ишығын зүлмәт, социализмин империализм үзәрин-
дәки гәләбәсинин тәнтәнәсидир.

ТЭНГИДМИ, ТӘ'РИФМИ?

Шәкидә Ләләзәдә Мәммәд адында гочаман бир мүәллим вар иди. Яшы 80-дән аддамыш бу мүәллим 50 ил балаларымыза әлифба өйрәтмишди. Сон дәрәчә мүдрик олан бу адам Шәрг поэзиясыны, хусусән Сә'дини вә Фүзулини өзбәрдән билирди. Нәрәкәтләриндән, чәкдији мисаллардан вә хусусилә үзүндәки нурдан мән ону Шәргин мүдрик дидактики Сә'дијә бәнзәдәрдим. Јери кәлмишкән ону да дејим ки, Фүзули һаггында јаздығым «Шәби-һичран» поемасынын јаранмасында бу гочанын мәнә бөјүк тә'сирин олмушдур.

Мәммәд мүәллимин бир тәкјә-кәламы варды: «Өзкәсинә күлмәјә нә вар, адам она дејәрәм ки, өзүнә күлмәји бачарсын».

Бу мүдрик кәламы халга да шамил етмәк олар. Биздә Молла Нәсрәддинин ады илә јаранмыш ләтифәләр мәнз өзүнә күлмәк габилијјәтиндән доғмушдур. Бәли, биз өзүмүз өзүмүзә күлмәји бачармышыг. Демәк, биз өзүмүзә вурулмамышыг. Халгымызын тәбиәтиндәки беј-нәлмиләлчилик һисси, башгасынын да бөјүклүјүнү, габилијјәт вә ләјәгәтини көрә билмәк исте'дадындан кәлир. Мәнә көрә башгасынын габилијјәт вә исте'дадыны көрә билмәк өзү дә габилијјәт вә исте'даддыр.

Әсрләр боју халгымыз Молла Нәсрәддинин дили илә өз ејибләринә күлмүш вә онлары ислаһ етмәјә чалышмышдыр. Бу бөјүклүјүн нәтичәсидир ки, бизим халгда заһирин гүрүр, сахта әдабазлыг, өзүнү һамыдан үстүн тутмаг кини ејибләр јохдур. Биз бүтүн халгларын үстүн чәһәтләрини көрүр, бәшәријјәтин инкишафындакы хидмәтләрини гијмәтләндирир, өзүмүзү һеч бир халга

гаршы гојмур, өзүмүзүн хошбәхтлијини һамынын хошбәхтлијиндә тапмаға чалышырыг.

Милли ифтихар һисси јахшы һиссидир. Амма бу да өз өлчүсүндә олмалыдыр. Милли ифтихарын милли үстүнлүк һиссинә чатмасы чох горхулудур. Өзүнү һамыдан үстүн көрмәк, сахта тарих ујдуруб, гоншунун торпағыны өз гануни торпағы һесаб етмәк, башгасынын һаггыны көрмәмәк, елмин вә сәнәтин бүтүн саһәләриндә өзүнү биринчи сајмаг, башга халглара дәрс вермәк арзусундан фашизм гохусу кәлир. Бу арзуда олан халгларын тарихи тәлеји көз габағындадыр. Еләләри тарихин ибрәт дәрсләрини унудур, бөјүк иддиә илә мејдана атылыр, нәтичәдә бурну овулур, еләдијинә пешман олур.

Мәним халгым мин-мин иллик тарихи боју һеч вахт үстүнлүк иддиәсына дүшмәмиш, бөјүклүјүнү көзә сохмаг истәмәмиш, өзүндән әввәл башгасыны дүшүнмүш, өзү ач галмыш, сон тикәсини гонаға једиртмишдир.

Халгымын үнванына дедијим бу хош сөзләри мәнән чох-чох әввәл дүнианын бир сыра сәјјаһ вә тарихчиләри демиш, онун көзәл кејфијјәтләрини гијмәтләндирмишләр. Өз гәләм саһибләримиз—јазычыларымыз, тарихчи вә мүтәфәккирләримиз исә халгын гүсурларына амансыз олмуш, онун хырда ејибләринә дә, бә'зән шиширдәрәк, күлмүшләр.

Әлбәттә, бу күлүш, үрәк ағрысындан сүзүлүб кәлән, тәәссүфдән доған ачы күлүш, фачиәви, күлүшдүр. «Өлүлүләр»ин жанры комедијадыр, өзү исә фачиәдир, көз јашыдыр. «Өлүләр» јалныз Азәрбајҗан халгынын дејил, үмумән Шәрг халгларынын дәрәд, мүсибәт вә көз јашлары илә јоғрулмуш фачиәли һәјатынын данышан шәклидир. Бу шәклә, бу мәнзәрәјә бахыб күлән адам—ата вә анасынын матәминә севинән адама бәнзәјир.

Мәнә әввәлләр елә кәлирди ки, бизим тәнгиди реәлистләр гүсурларымызы көстәрмәкдә башга халгларын јазычыларындан даһа амансыз олмушлар. Лакин сонралар рус вә Авропа әдәбијјатыны даһа диггәтлә өйрәнәндән сонра көрдүм ки, башга халгларын да тәнгиди реәлистләри өз халгларыны ичтиман гүсурларыны шиширдәрәк көстәрмәкдә биздән керин галмамышлар.

Шәдринин, Гоголун, Чеховун әсәрләрини хатырлајаг. Бу бөјүк јазычылар чәмијјәтә, һәјата учадан бахмыш, халгын дүшдүјү вәзијјәтә гәлбән ағлајыб ону бу

көкө саланлара күлмүшлөр. Мәһз ағладыгларындан күлмүшлөр. Бу күлүшү дөһшәтлӣ вә чыхылмаз вәзијјәтдә гәзәбиндән вә нифрәтиндән гәһгәһә чәкән адамын күлүшүнә бәнзәтмәк олар.

Һәр дәфә Сабири, јахуд Чәлил Мәммәдгулузадәни охујандан сонра мәнә ојанан илк фикир бу олур ки, халгын вә Вәтәнин һалына бир белә дә од тутуб јанмаг олар? Бу јангын бөјүк севкинин ифадәсидир. Бу чүр јанмаг, јанмагын еталонудур. Онлар севдикләри гәдәр јаныблар. Бундан сонра икинчи фикир кәлир: кәрәсән ејибләримизи бу гәдәр ачыг-сачыглыгы илә демәк лазым идими? Јахуд бу әсәрләри охујан башга халгын нүмајәндәләри бизим һаггымызда нә фикирдә ола биләр?

Өзүмә вердијим бу суаллардан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, мән ејибләримизин ачылмасындан горхурам. Башга халгын көзүндә дәдә-бабамын алчалмасыны истәмирәм. Бир аз да дәринә кетсәк, мән милли мәһдудијјәт чәрчивәсиндәјәм.

Бу доғруданмы беләдир?

Бу суалын чавабыны ахтарыркән икинчи суалла гаршылашырам: Мәкәр Сабир вә Мирзә Чәлил, Мирзә Фәтәли вә Н. Вәзиров Вәтәни вә халгы мәнән азмы истәмишләр? Јох, јухарыда дедик ки, онларын јангысы вә бу јангыдан төрәјән тәнгид бөјүк севкиләринин баласы иди. Онларын севкиси исә севкинин еталону иди. Мәсәлә белә исә, мәкәр онлар биздән аз билирди? Јох! Үчүнчү суал: онларын јаздыглары јалан идими? Јох! Нә јазыбларса, дүз јазыблар. Бәс елә исә нијә мән һәгигәтдән горхмалыјам? Бу суалын чавабыны вермәк чәтиндир... Нијә чәтиндир? Мәкәр классикләр һәгигәтин үзүнә мала чәкмәли иди? Бир һәгигәт дә вар ки, дамарларындан мәнсуб олдуғу халгын ганы ахан һансы вәтәндаш халгынын алчалмасыны истәр? Һеч кәс! Бунула белә классикләр бу јолла, јәни гамчыламагла ејибләри дүзәлтмәјә, халгы јүксәлтмәјә чалышыблар. Буну билдијим һалда јенә һардаса, гәлбимин дәринлијиндә бәзән гүсурларын шиширдилмәсинә, мүсбәт вә көзәл кејфијјәтләримизин кәлкәләнмәсинә етираз сәсим гымылданыр. Бу сырада XIX әср франсыз тарихчиси Ж. Мишленни «Халг» китабыны охудум. Бу китабда гәлбимин дәринлијиндә гымылданан сәсә әксәда тапдым. Ж. Мишле «Бөјүдүчү шүшәләр» архасындан бахан, әсәрләриндә онлары һәддиндән артыг шишир-

дән франсыз јазычыларыны тәнгид едир вә кәстәрир ки, халга биртәрәfli јанашмаг, хырда гүсурларына кәрә онун үзүнә иттиһам һөкмү охумаг дүз дејил. О, јазыр: «Әлбәттә франсыз халгынын да гүсурлары вар, анчаг бу гүсурлар истәдадлы јазычыларымызын гәләминдә ејбәчәрлик дәрәчәсинә гәдәр шиширдилир вә Авропа Франсаја ејбәчәрә бахан кими бахыр» («Народ», Москва, изд. Наука, 1965., стр. 7—8).

Ејни етиразы биз Ј. В. Чәмәнзәмминлидә дә көрүрүк. О, «Сәдаји-һәгг» гәзетиндә халгын гүсурларыны кәстәрмәкдә «Молла Нәсрәддин» журналынын ифрата вардығына, халгын ишыглы чәһәтләринин тәнгид кәлкәсиндә итдијинә тәәссуфләнир. (1914-чү ил, 12 мај).

Бу етиразлардан сонра ајдын бир суал доғур: Халгын мүсбәт вә көзәл кејфијјәтләрини кәстәрмәк јолу илә бөјүклүјү вә јүксәклији тәблиғ етмәк даһа фәјдалыдыр, јохса мәнфи вә гүсурлу чәһәтләри кәстәрмәк јолу илә? Бу ики јолдан һансынын тәблиғ вә тәсир күчү даһа тутарлы вә гүввәтли ола биләр?

Әксәрән шәрг аиләләриндә ана тәрбијәси илә ата тәрбијәси башга-башгадыр. Ана тәрбијәсиндә сығал, ата тәрбијәсиндә исә сәртлик вә забитә әсас олур. Бу да гадынла кишинин тәбиәтиндән ирәли кәлир.

Мәнчә, тәнгиди реалистләрин тәрбијә үсулу ата тәрбијәсиндәки сәртлијә, романтикләрин көзәл кејфијјәтләри кәстәриб халгы өзүнә инандырмаг јолу илә ону учалтмаг арзусу исә ана тәрбијәсиндәки сығала бәнзәјир.

Һансы даһа доғру вә дүзкүн тәрбијә үсулудур суалына исә чаваб вермәк чәтиндир. Мәнчә, бунларын икиси дә доғрудур вә лазымлыдыр. Ушагын тәрбијәсиндә ана сығалы илә бәрәбәр, ата сәртлији вә ата данлагынын вачиб олдуғу кими халгын да јүксәлишиндә вә өзүнү дәрк етмәсиндә мүсбәт вә ишыглы чәһәтләри кәстәриб ону кәләчәјә ганадландырмагла јанашы гүсурлары тәнгид вә данлаг да вачибдир. Чүнки бунлар бир-бирини инкар етмир, әксинә, бир-бирини тамамлајыр.

Һәр халгын өзүнәмәхсус үстүнлүкләри илә јанашы, гүсурларынын да олмасы тәбиидир. Бу үстүнлүкләр вә гүсурлар һәр халгын кечиб кәлдији јолларда јараныр. Тарих јолларынын ениш-јохушу бу јоллары кечән халгын тәбиәтиндә, психолокијасында өз изини бурахыр. Мәсәлән, тарихин мүәјјән дөврүндә башга халгын гулу олмаға мәһкум едилән бир халгын көзүнүн кәлкәли,

гэлбинин сәксәкәли олмасы, дүшдүҗү вәзијјәтин бәһрәсидир. Бу, тәбии олдуғу кими, һаким халгын тәкәббүрлү олмасы да тәбиндир.

Тарихи боју азад јашајан, башга халгын зүлмүнү көрмәјән халг азадлығы вә мүстәгиллији лазыми дәрәчәдә гижмәтләндирә билмәз. Инсанын тәбиәти беләдир. Неч кәс малик олдуғунун гәдр-гижмәтини малик олдуғу заман баша дүшмүр. Сәадәт әлдән чыхандан сонра гижмәтә минир. Бир дәфә достум профессор Нурәддин деди ки, хошбәхтлик бәдбәхтлик гуртаран јердән башланыр. Инсан хошбәхтлији бәдбәхтликдән хилас олдуғу, бәдбәхтлији исә хошбәхтлијинин гуртардығы анда даһа дәриндән дәрк едир. Хошбәхтлијин ичиндә хошбәхтлик дәрк едилмәз. Чүнки күндүз јанан чырағын ишығы билинмир. Еләчә дә азад олдуғу заман бу азадлығын нә гәдәр бөјүк нәмәт олдуғуну халг дәриндән дәрк едә билмир.

Синһәтин гәдрини јатагда бимар
галадан соруш.
Азад јашамағын гәдрини анчаг
зинданда душтаг
оландан соруш.

Буна көрә дә тарихин узун бир дөврүндә әзилән, һејсијјәти танданан халгларда өзүнү дәркетмә просеси чох заман сүрәтлә, нә һаким, нә дә мәһкум олмајан, өз әли өз башыны доландыран, өзкәсинин јумруғуну көрмәјән халгларда исә бу просес әзиләнә нисбәтән ләнк кедир.

Әзилән халглар чисмән әзилдикчә мәнән дикәлир, милли шүүру ојаныр, өзүнү, өз милли варлығыны дәрк едир. Физика гануна көрә тәсир әкс тәсирә бәрәбәр олур. Сабир демешкән:

Санма әздикчә фәләк бизләри виранлыг олур.
Ун тәманнасы илә бугда дәјирманлыг олур.

Чүнки әзән бирчә шеји унудур: әздији гәдәр дә өзүнә мүгавимәт һазырлајыр.

Бу күн Иран Азәрбајҗанында јашајан милјонларла азәрбајҗанлы ән ади инсани һүгүглардан—ана дилиндә охумагдан, өз дәрдини демәкдән, дәрдинә әлач ахтармагдан мәһрум едилмишир. Бир јандан зоракы мүт-

ләгијјәт, о бири јандан дини хурафат бу халгы һәм чисмән, һәм дә руһән әзир, өз һаггыны дәрк етмәјә белә гојмур. Ән кичик халглар белә милли истиглаллијјәтини газандығы, мүстәмләкә бојундуруғуну чийиндән атдығы бир заманда—XX әсрин сонларында халгымын бөјүк бир һиссәсинин бу чыхылмаз вәзијјәтини нә илә изаһ етмәк олар?

Чалхаландыгча, буландыгча заман нәһрә кими
Јағы јағ үстә чыхыр, ајраны ајранлыг олур.

XX әсрин илк чәрәјиндә Иранда заман нечә дәфә чалхаланды, сулар каһ буланды, каһ дурулду, амма јенә «јанғы» јағ үстә чыхмады, ајран да ајранлыг олмады...»

Бунларын сәбәби нә имиш көрәсән?

Бунлары фикирләшдикчә адамы дәһшәт көтүрүр... Сәбәб дини хурафатдымы? Халгын чанындакы әталәт-дими? Милли шүүрун јеткин олмамасыдымы? Бәлкә бунларын һамысыдыр?

1980-чи илдә Чәнуби Азәрбајҗандан бир мәктуб алдым. Мәктуб фарсча иди. Мәктуб мүәллифи јазыр ки, «ана дилими билмирәм, мәнә дәрслик көндәрин, дилими өјрәним». Мән о заман бу мәктубун мүәллифинә ше'рлә чаваб јазмышдым («Нә ондансан, нә бундан»). Сонрадан да олса, ана дилини өјрәнмәк истәјән, бу дилин зәруријјәтини баша дүшән адамы неч олмаса бу арзусуна көрә алгышламаг лазымдыр. Чүнки зәрәрин јарысындан гачмаг да бир фәрасәтдир. Бу адамда кеч дә олса, милли һејсијјәт баш галдырмышды. Демәк, о, өзүнү, өз милли варлығыны дәркетмә јолундадыр. Бәс ана дилини билмәмәсиндән утанмајан, әксинә бунунла өзүнү даһа «мәдәни» һесаб едиб өјүнәнләрә нә дејәсән?

Оғлум Исфәндијар 3 илә јахын Тегһранда тәрчүмәчи ишләмишир. О данышыр ки, Тегһранда бир милјондан чох азәрбајҗанлы јашајыр. Амма бунларын бир гисми доғмача дилини билмир. Әлбәтте, бир өлкәдә ки ана дилиндә мәктәб јох, гәзет, журнал јох, јазы-позу јох-дур, ана дилини билмәмәкдә онлары о гәдәр дә гынамаг олмаз. Амма буну фачиә һесаб етмәмәк, бу бөјүк дәрдин ағрысыны чәкмәмәк исә фачиәдир. Әвладына бир парча чөрәк үчүн анасынын дилини дејил, ағасынын дилини өјрәдән ата-аналар, неч олмаса бунун ағрысыны чәкмәлидирләр. Бу ағры јохдурса, демәк, милли шүүр

да јохдур. Бәс нијә белә олуб? Мәнчә, фәрди һиссин милли һиссән гүввәтли олмасы сәбәбиндән халг јашамаг хатиринә ана дилини һаким халгын дили илә әвәз етмәјә мәчбур олур.

Фәрди һисси милли һиссиндән күчлү олан адам үчүн Вәтән ев, милләт исә гоһум-гардаш демәкдир. Беләләри үчүн јашамаг, һәм дә јахшы јашамаг, наз-не'мәт ичиндә үзмәк ән бөјүк мәгсәддир. Бәс јахшы јашамаг үчүн нә лазымдыр? Чәмијјәтдә мүәјјән бир мөвгә тутмаг! Бу мөвгени тутмаг үчүн исә һаким халгын гулуна чеврилмәк, онун гаршысында сәчдәјә кәлмәк, онун дилини, мәдәнијјәтини, адәт вә ән'әнәсини гәбул етмәк, өз ән'әнәсиндән, өз милли варлығындан вә өз дилиндән әл чәкмәк! Беләләри үчүн намус да, шәрәф дә сатыла биләр. Бир әср бундан әввәл «Кәшкүл» гәзети јазырды: «Өз милләтини әбәди сахламаг истәјәнләр өз ана дилләрини сахламаға чалышмалыдырлар вә о дилдә елм вә фәнни өвләди—милләтә вермәлидирләр» («Елм вә һәјәт», № 6, 1985, сәһ. 23). Чүнки милләт өз ана дилини горујуб сахлаја билмәсә, онун милли варлығындан данышмаға дәјмәз. Јеткин милләтләр бу бөјүк һәгигәти баша дүшдүкләриндән нәјин баһасына олур олсун, ана дилини горујуб сахлајыр, онунла да өз милли варлыгларыны сахламыш олурлар. Һәлә милли варлығыны там мә'нада дәрк етмәјән, дини тәәссүбү милли тәәссүбдән үстүн тутан көзү бағлы милләтләр исә өзүнү бөјүк бир халгын әјрылмаз һиссәси олдуғуну, јә'ни тамлығыны дәрк едә билмир, јалныз фәрди һиссләрлә јашајыр. Өз милли варлығынын тапданмасыны, ана дилинин «аға» дили илә әвәз олунмасыны јашамаг васитәси һесаб едәнләр бу күн көзәл билдији фарс дилини сабаһ молтаны дилинә дә дәјишә биләр. Милли шүүру јеткинләр үчүн исә ана дили јашамаг васитәси олмаса белә намус дили, милли варлыг дилидир. Вәтән дилини «уф» демәдән јад дилинә дәјишәнләр нәји вериб нәји алдығыны билмир. Чүнки наданлығы учбатындан итирдијиндән хәбәри јохдур. Бурада бир Молла Нәсрәддин ләтифәсини хатырламаг јеринә дүшәр.

Молла Нәсрәддин он дәнәси бир шаһыја јумурта алыб, он беш дәнәси бир шаһыја сатыр. Молладан сорушурлар:

— Молла, јумурталары нијә зијанына сатырсан?

— Истәјирәм, мәнә дә тачир десинләр.

Евә кәлир. Арвады Моллаја гапыја кәлән гајмаг сатаны алдатдығындан данышыр. Дејир ки, гајмаг сатандан гајмаг алырдым. О, тәрәзидә гајмағы чәкәндә фикрини јайындырыб даш олан көзә гызыл голбағымы атдым. Гајмаг сатан көрмәди. Гајмаг габына голбаг ағырлығында әләвә гајмаг төкдү. Молла сорушур:

— Бәс голбаг нә олду?

Арвад дејир:

— Даш гарышыг торбасына гојуб апарды.

Молла дејир:

— Арвад, белә кетсә, иншаллаһ, мән чөлдән, сән ичәридән бу еви лап тезликлә дүзәлдәрик.

Јашамаг хатиринә милли варлығындан кечәнләр гызыл голбағыны бир гашыг артыг гајмаға дәјишән Молла арвадынын вәзијјәтиндәдирләр. Арвад елә билир ки, гајмаг сатан гызыл голбағы көрмәди. Әслиндә көрүб, амма өзүнә сәрф олдуғу үчүн үстүнү вурмады. Мәсәлә беләдир ки, арвад јахыны, гајмаг сатан исә узағы көрүр.

Вај јахыны көрәнләрин һалына ки, букүнкү «хејрини» көрүр, һәмән «хејирдән» сабаһ төрәјәчәк зијаны көрә билмир. Вај беләләринин һалына ки, намусу мә'дәсинә дәјишиб, көрүнәни көрүр, көрүнмәјәни јох һесаб едир. Сабир демишкән: Бу чанлы дәјирманлары нејләрдин, илаһи?

Нәдир ана дили? Анамын дили, атамның дили, улу әчдадымын дили, Дәдәм Горгудун бој бојлајыб сој сөјләдији дил! Үзүнү көрмәсәм дә мәни Нәсимимә, Фүзулимә, Сабиримә бағлајан, улу кечмишими бу күнүмә, сабаһыма чалајан, мин иллик мәдәнијјәтимин хәзинәси, Бабәкимин, Қороғлумун, Сәттарханымның үсјән сәси, Ана Күрүмүн, хан Аразымын нәғмәси, мәним милли варлығым, бәхтијарлығым, сәрвәтим, гејрәтим Ана дилим!

Һәр халгын ана дили о халгын өзүдүр, дүнјаја сөзүдүр, сифәтидир, үзүдүр, гәлбинин көзүдүр. Кечиб кәлдији енишли-јохушлу, фәрәһли-кәдәрли, тојлу-јаслы јолларын тарихидир. Бәли, халгын тарихини чох заман о халгын дилиндә јаранмыш бизә ади көрүнән кәлмәләрин, сөзләрин, бә'зән бир маһнының, бир бајатының, бир аталар сөзүнүн јаранма сәбәби вә тарихи илә өјрәчирләр.

Һәр халгын дили о халгын руһудур, мүһитә бахышы-

дыр, мәнәви дүнјасыдыр. Халгын јаратдығы ән бөјүк сәрвәт, ән бөјүк әсәр онун һәр шеји дилләндирән, чансызлары чанландырыб данышдыран дилидир. А. Шагин дедији кими, «Милли вичдан јалныз милли мәктәбдә вә милли дилдә јараныр».

Савадсыздыр,
Адыны да јаза билмир
мәним амам.
Анчаг мәнә ај өјрәдиб,
ил өјрәдиб,
Ән вачиб: Дил өјрәдиб
мәним амам.
Бу дил илә танынмышам
Һәм севинчи, һәм дә гәми.
Бу дил илә јаратмышам
Һәр ше'рими, һәр нәғмәми.
Јох, мән һечәм, мән јаланам.
Китаб-китаб сөзләримин
Мүәллифи — мәним амам.

Бир дилдә јүзләрлә, минләрлә сәнәт инчиләри јараныр. Бунлары јарадан даһиләр, өз истә'дадларына дедил, илк нөвбәдә јаратдыглары ана дилинә борчлудурлар.

Даш, гаја, сел, су, торпаг, ағач, гуш, ата, ана, гара, ағ... Бу сөзләр кәлишикөзәл сөзләрдими? Бунлар елә-беләми јаранмыш? Биз нијә анаја мәһз «ана», даға мәһз «даг» демишик? Бу сөзләри башга сәсләрдән јарада билмәздикми?! Јох! «Ана» сөзүнү јарадан сәсләр бизим руһумузун, анаја мүнәсибәтимизин сәсидир. Бу халг анаја мәһз «ана» демәлијди. Әлифбанын илк һәрфи «А»-дан «ана» сөзү јаратдыг. Ана јарадычыдыр, халигдир. Һәр шеј јарадандан башладығы үчүн «Ана» сөзү дә әлифбадакы илк сәсдән башланыр. Јарананын илки дә вар, сону да. Одур ки, «ана» сөзү «А» сәси илә башлајыб, «А» сәси илә дә битир. Биз ана торпагдан јарандыг. Әввәлимиз дә торпагдадыр, сонумуз да. Буна көрә дә «ана» сөзүнүн баш һәрфи дә «А»дыр, сон һәрфи дә. Илкимиз дә анаја борчлудур, сонумуз да... Демәк, истәмишик. Бу, бизим халгын дүнјакөрүшүндән—јарадана, халигә мүнәсибәтиндән төрәмишидир.

Демәк, сөзләр тәсадүфи јаранмыр. Халгын руһундан сүзүлүб мәнәви дүнјасындан хәбәр верир:

Дил ачанда илк дөфә «Ана» сөjlәјирик биз,
«Ана дили» адланыр бизим илк дәрслијимиз.

Илк маһнымыз лајланы амамыз өз сүдүлә
Ичирир руһумуза бу дилдә килә-килә.
Бу дил — бизим руһумуз, ешгимиз, чанымыздыр.
Бу дил — бир-биримизлә әһди-пәјманымыздыр.
Бу дил — танытмыш бизә бу дүнјада һәр шеји,
Бу дил — әчдадымызын бизә гојуб кетдији
Ән гијмәтли мирасдыр, ону көзләримиз тәк
Горујуб, нәсилләрә биз дә һәдијә верәк.

Бир заман Русијада задәканлар өз дилини вә мәдәнијјетини бәјәнмир, харичи мәдәнијјәт гаршысында баш әјир, өз өвладларыны рус мәктәбләринә дејил, алман, јахуд франсыз мәктәбләринә верирдиләр. Буну бөјүк сәһв вә гәбаһәт һесаб едән бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински «Ана дили» адлы мәгаләсини јазыр вә сүбут едир ки, өз доғма дилиндә дил ачмајан, доғма ана дилиндә тәһсил алмајан ушаглар мәнән шикәст олур, көксүз, тарихсиз бөјүјүр, ики руһ арасында авара галыр. Алимин фикринчә, «Дилдә бүтүн халг вә онун бүтүн вәтәни чанланмыш олур, Вәтәнин көкү, онун һавасы, физики һадисәләри, иглими, чөлләри, дағ вә дүзәнликләри, мешә вә чајлары, фыртына вә туфанлары, халг руһунун бүтүн јарадычылыг гүввәси илә ана дилиндә фикирләрә, шәкилләрә вә сәсләрә чеврилир» (Сечилмиш педагожи әсәрләри Азәрнәшр, 1953, сәһ. 111).

Беләликлә дә ана дилиндә дил ачмајан, доғма дили билмәјән ушаглар Вәтән вә халг руһундан мәһрум едилр, ганында өјрәндији өзкә дилин руһу илә ирси руһ гаршы-гаршыја кәлир, өз-өзүнү инкар едир.

Өзкә дилиндә тәрбијә көрән ушаглары узун илләр мушаһидә едән Ушински јазыр: «Харичдән дајәләр, тәрбијәчиләр вә һәтта ев хидмәтчиләри кәтирдирләр. Ата вә ана өвлады илә доғма дилдә бир кәлмә дә данышмыр... Бунун нәтичәси нә олар? Бунун нәтичәси о олар ки, ушаг диллә бәрабәр франсыз вә ја инкилис характери кәсб едәр... Халгын ән гијмәтли мәнәви ирсиндән онун пајына дүшән һиссдән, ону Вәтән вә халг үчүн оғул едә биләчәк јеканә һиссдән һәмишәлик әл чәкмәли олар... Данышдығы дилин руһу, бу дили јаратмыш халгын руһу онун руһунда дәрин көкләр салмыш олачаг, онун әтинә вә ганына нүфүз едәчәкдир вә халг дили артыг тутулмуш зәминә раст кәләрәк өзкә көкләри сыхышдырыб чыхара билмәјәчәкдир... Халг үчүн һәмишәлик јад олачаг... белә бир адамын едәбијјат саһәсиндә вә дөвләт фәалијјәтиндә көрдүјү бүтүн ишләр харичи

өлкәнин дамғасыны дашыҗачаг... Неч бир вахт халгы анламаҗачаг вә өзү дә халг тәрәфиндән баша дүшүл-мәҗәчәк, чәмиҗәтин вә халгын фаҗдасыз үзвү, бә'зән исә чох мә'насыз үзвү олараг галачаг, сонрадан өз үзү-нә нә кими вәтәнпәрвәрлик маскасы тахырса тахсын, јенә дә вәтәнсиз јазыг адам олараг галачагдыр. (Јенә орада, сәһ. 116—117).

Әлбәттә, бу, ичтимаи һиссин, милли шүүрун зәиф-лијиндән, фәрди һиссин ону үстәләмәсиндән ирәли кәлир.

Иран Азәрбајчаны үчүн бир шеји дә әлавә етмәли-јик: ислам дининдән кәлән хурафат вә чәһаләт! Һәлә кечән әсрин сонларындан Һ. Зәрдаби, М. Ф. Ахундов вә Талыбов кими ачығфикирли маарифчиләрин мұһа-рибә е'лан етдикләри чәһаләт вә хурафат! О чәһаләт вә хурафат ки, милли шүүрун гаршысында әсрләр боју һасар кими дајанмыш, халгы өзүнү бир милләт кими дәрк етмәјә гојмамышдыр.

Ислам дининин «әссәлмани-минни» шұары бәшәријә-ти ики јерә бөлүр—мүсәлманлар вә гејри-мүсәлманлар. Бу тә'лимә көрә дүнјанын бүтүн мүсәлманлары гардаш-дыр. Инсанлары милли бирлик дејил, дини бирлик бир-ләшдирмәлидир. Белә ки, мүсәлман әрәб христиан әрәб-лә дејил, мүсәлман фарсла, јахуд түрклә гардашдыр. Көрүндүјү кими, бу тә'лим милли вәһдәти өлдүрүр, дини вәһдәти өн плана чәкир. Кечән әсрдә бу мәсәләјә тоху-нан «Кәшкүл» гәзети јазыр ки, вағзалда раст кәлдијим бир азәрбајчанлыдан миллијјәтини хәбәр алдым, киши «мүсәлманам» чавабыны верди. Мүәллиф тәкрар-тәк-рар ону баша салыр ки, мүсәлманлыг сәнин дининдир, мән исә сәндән миллијјәтини хәбәр алырам. Киши бу фәрги баша дүшә билмир. Јалныз «мүсәлманам» чава-быны верир.

Беләликлә, милли варлығыны дини мәнсубијјәтдә әридән бу адамдан һансы вәтәнпәрвәрлији вә һансы милли тәәсүбкешлији тәләб етмәк олар? Бу вәзијјәтә дүшмүш, мә'нән шикәст олмуш адам нә Вәтәнинин геј-рәтини чәкә биләр, нә дә бу вәтәнин ады илә танынан ана дилини.

1979-чу илдә Һумејни Иранда јашајан мұхтәлиф халгларын—әрәб, күрд, фарс, азәрбајчанлыларын дини бирлјиндән вә фанатизминдән истифадә едәрәк ислам бајрағы алтында 2500 ил давам едән дүнјәви мүтләғиј-

јәти јыхыб јериндә дини мүтләғијјәт режимини јаратды.

Бу күн Иран Азәрбајчанында јашајан азәрбајчан-лылар Ираг-Иран мұһарибәсиндә дин дәллалларынын фитвасы илә фанатиклијин учбатындан милли мәнәфе-јини унудур, дин фәдаиси кими вурушур.

Бөјүк бир халгын милли фачиәсиндә халгы бу фа-натизмдән хилас етмәк, она өзүнү, өз милли варлығы-ны танытмаг, нәләрә гадир олдуғуну вә ола биләчәјини ашыламаг, бир сөзлә, ону өз көкүнә гајтармаг үчүн романтик әдәбијјатла јанашы, сатирик әдәбијјатын да су вә һава кими лазым олдуғу көз габағындадыр. Бу күн хусусилә Иранда Һумејни диктатурасынын дини маскасыны јыртмаг, онун маһијјәтини халга олдуғу кими көстәрмәк үчүн Сабир вә Мирзә Чәлил сатирасы нә гә-дәр бөјүк иш көрә биләр.

КАМИЛ ЭСЭРЛЭР

Гырғызыстанын халг жазычысы, Сосиалист Эмәји Гәһрәманы, Ленин вә ССРИ Дөвләт мұкафатлары лауреаты Чинкиз Айтматов мұасир дүнжанын ән гүдрәтли сөз усталарындандыр. О, совет әдәбијјатынын М. Шолохов, А. Фадеев, К. Симонов, М. Ауезов, А. Исаһакјан, К. Леонидзе, С. Вургун кими гүдрәтли нұмајәндәләринин ән көркәмли давамчыларындан бири һесаб олунур.

Онун һәр јени әсәри јалныз гырғыз вә үмумсовет әдәбијјатында дејил, дүнја әдәбијјатында бир һадисә кими сәсләнир. О, ән ади һәјат һадисәләрини белә глобал сәвијјәгә галдырмағы бачаран сәнәткардыр. О, тәсвир етдији бүтүн һадисәләрин өзүнү дејил, фәлсәфәсини, маһијјәтини көрүр вә көстәрир. Онун әсәрләриндә бә'зән ән ади мәсәлә Күнәш дамлада әкс олунан кими үмумдүнја мәсәләси сәвијјәсиндә көтүрүлүр. Буна көрә дә о, јалныз өз өлкәсиндә дејил, бүтүн дүнјада марагла гаршыланыр. Бунунла бәрәбәр о, илк нөвбәдә өз өлкәсинин, өз халгынын вә өз заманәсинин оглудур. Әксәр әсәрләрини рус дилиндә јазма сына бахмајараг, онун бүтүн образлары, психолокијасы вә тәбиәти е'тибарилә, тәпәдән дырнаға гәдәр гырғыздыр. Чүнки онун әсәрләриндә үмумдүнја проблемләри гырғыз һәјатындан вә гырғыз тәбиәтиндән кечиб үмумиләшир. Буна көрә дә Ч. Айтматов инди дүнјада ән чох охунан вә севилән јазычылардан биридир вә бәлкә дә биринчисидир.

* * *

Јазычынын Азәрбајчан охучуларына тәгдим олунан китабына «Әсрдән узун күн», «Дәниз кәнары илә гачан Алабаш» вә «Ағ кәми» адлы үч әсәри дахил едилмишир.

Дүнја әдәбијјатында елә әсәрләр вар ки, онлара һансы тәрәфдән јанашсан, орда бөјүк бир мә'на, фикир вә дәрин бир һикмәт көрүр, тәһлили һардан башлајачағыны билмирсән. Белә әсәрләри ачмаг чох чәтин олур. Чүнки көрдүјүн бөјүклүјә, көзәллијә вә дәринлијә һејрәт онлары сојуг мұһакимә илә тәһлил вә изаһ етмәјә имкан вермир. Көзәллијә вә бөјүклүјә һејрәтин өзү дилсиз, изаһсыз, тәһлил дејилми? Бөјүк Фүзулимиз демишкән:

Һејрәт, еј бүт, сурәтин көрдүкдә лал ејләр мәни,
Сурәти-һалым көрән сурәт-хәјал ејләр мәни.

Ч. Айтматовун әсәрләри һәмишә мәни һејрәтләндирмиш, онларда бир инсан кими мәни дә нараһат едиб дүшүндүрән фикирләри, дүјгулары тапмышам.

«Әсрдән узун күн» романы бу бөјүк јазычынын ән камил, ән мүдрик әсәрләриндәндир. Бу әсәрдә ән кичик деталдан тутмуш ејһама, ән балача бир ишарәдән тутмуш ади нөгтәләрә гәдәр һәр шеј әввәлчәдән дүшүнүлмүшдүр. Белә ки, илк сәһифәләрдә о гәдәр дә нәзәри чәлб етмәјән вә бәлкә сәнә әһәмијјәтсиз көрүнән бир ејһам ја детал о бири сәһифәләрдәки зәрури бир деталла, јахуд фикир аккорду илә тамамланыр. Јалныз онда баша дүшүрсән ки, илк сәһифәләрдә сәнә әһәмијјәтсиз көрүлән деталын, јахуд ејһамын нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти вармыш.

Бу әсәрдә мұәллиф «бир күндә әсри» јашајан мүдрик адамларын тәләјини мәнәк дашына вурур, онлары заманын долајларындан кечириб һамыны дүшүндүрән суаллара чаваб ахтарыр. Мұәллифин өзүнүн дедији кими, әсәрин әсас гәһрәманы Едикеј «ади, тәбии инсандыр, анчаг дүнја беләләринин һесабына јашајыр. Гәлбән зәһмәткеш олан бу адам өзү өзүнә суаллар верир. Анчаг дүнјада еләләри дә мөвчуддур ки, онларын бүтүн суаллара һазыр чаваблары вар».

Беләләриндән горхмаг лазымдыр. Һәр суалла һазыр чавабы оланлар дүшүнмәк габилијјәтиндән мәнһрум, стандарт гәлибләр чәрчивәсиндә јашајан роботлар, маһијјәтини дәрк етмәдији мә'лум фикирләрин чарчылары, гуру әмрләрин гул тәбиәтли ичрачыларыдыр. Бу әсәрдә Сабитчан белә мұгәвваларын үмумиләшмиш образыдыр.

Едикеј вә Сабитчан гаршы-гаршыја гојулмуш образлардыр. Едикејин орта савады да јохдур. Өзү кими данышығы да адидир, садәдир. Лакин бу ади данышыг-

да гыргыз халгынын эпосу олан «Манас»дан кэлмө бир никмөт вэ дэрин һәјат тәчрүбәси вар. О, һәр сөзүндә өзүнү ифадә едир, өз дүшүндүжүнү дејир. Буна көрә дә о, адилијиндә гејри-ади титаник бир образдыр.

Сабитчан исә али курсларда охумуш, һәр шејдән хәбәри олан, мүасир информасија илә бејнини долдурмуш, мәлуматлы бир вәзифә адамыдыр. Лакин о, мәлумат жүкү алтында өз мәнлијини итирмиш, мәлум, шаблон фикирләрин гулуна чеврилмиш, һәр шејдән хәбәри олса да, өзүндән хәбәри олмајан фәрдијјәтсиз, шәхсијјәтсиз бир бүрократдыр. Едикей адилијиндә гејри-адидирсә, Сабитчан өзүнү гејри-ади, «мүһүм адам» кими көстөрмәјә чалышан ади бир дәфтәрхана сичаныдыр.

Халгын тарихини јашадан Најман ананын јатдығы Ана Бејит гәбристанлыгынын дагыдылачагыны ешидән Едикей буна дөзмүр, вилајәт мәркәзиндә мүһүм вәзифәдә чалышан Сабитчандан хаһиш едир ки, бу мәсәләни јухарылара чатдырсын, тарихин мәһв олмасына имкан вермәсин. Сабитчан буна етина етмәдән дејир:

— Белә ишләрин мәнә нә дәхли... мәним айләм, ушагларым вә вәзифәм вар. Мән күләјин әксинә кедә билмәрәм. Бирчә зәнклә ардымдан вуруб мәни атарлар чөлә.

Едикей она чох көзәл чаваб верир:

— Көрүнүр, сән анчаг ардыны күдүр, ардынла јашајырсан.

Јалныз өз шәхси мәнафеји вә аиләсинин раһатлығы наминә јашајан Сабитчан кими савадлы түфејлиләр үчүн Вәтәнин вә халгын тарихи дә, тәлеји дә бир кибрит чөпү гәдәр әһәмијјәтли дејил. Онлар Вәтәни дә, халгы да бу вәтәнин тарихини дә, тәлејини дә өз раһатлыг вә сәадәтләринә гурбан вермәјә һазырдырлар.

Јухарыдакы сөһбәтдә савадсыз дәмир јол көзәтчисе Едикей өз шәхси дүшүнчәләри вә өзүнәмәхсус фәрдијјәти илә көјләрә галдырылыр, савадлы вә мөвге саһиб Сабитчан исә өз әгидәсизлији вә шәрәфсизлији илә јерин тәкинә ендирилир. Әсәр боју Едикей инсанијјәтин зирвәсиндә, Сабитчаны исә гејри инсанијјәтин вә гејрәтсизлијин чамурлуғунда көрүрүк.

* * *

Газангапын өлүмү, Едикейин мөрһум барәдәки дүшүнчәләри, Сабитчан башда олмагла өвладларын мәтәмә кәлиши, дәфнә һазырлыг, Абуталыбын фачиәси,

Зәрифәнин мәрдлији, инсан јаддашынын өлдүрүлмәсинә даир Мангурд әфсанәси, Ана Бејит гәбристанлыгына мејидин бурахылмамасы, Едикейин буна етиразы вә дуасы илә паралел БМТ-нин тәшәббусу илә дүнјада илк дәфә јаранмыш гејри-һәрби тәјјарә дашыјан кәмидән Совет вә Америка дәвләтләринин јени енержи еһтијатлары тапмаг үчүн космоса биркә експедијјасы, ики зидд өлкә космонавтларынын башга планетдән Јер планетинә мүрачиәтләри вә с... илк бахышда адама елә кәлир ки, бүтүн бунлар бир-бири илә әлагәси олмајан мүчәррәд әһвалатлардыр. Лакин мүәллифин тәсвир етдији һадисәләрә фәлсәфи бахышынын маһијјәтинә варанда илк анда бир-биринә зидд көрүнән Јерлә космосун маһијјәтиндәки вәһдәт кими бир-биринә зидд һадисәләрин дә маһијјәтиндәки вәһдәти көрүрүк.

«Лесној-Груд» планетиндән Јерә мүрачиәт едән Совет вә Америка космонавтларынын көзләри илә Јерә, јердә баш верән һадисәләрә баха билсәк... мүәллифин мәгсәди вә демәк истәдији мәтләб бизә ајдын олар.

Бир-биринә зидд олан дүнјакөрүшләринә малик космонавтар космоса ејни мәгсәд үчүн — ИКС планетинин енержи еһтијатларындан истифадә јолларыны өјрәнмәк үчүн галхмышлар. Бу мәгсәд ејнилији онлары бирләшдирмиш, космосда исә Јерин мәнафејиндән даһа бөјүк, фөвгәлбәшәр мәгсәд—кәнар Күнәш системиндә мөвчуд олан сивилизасијаны өјрәнмәк арзусу онлары бири-биринә даһа да јахынлашдырмышдыр. Јердәки хырдалыглардан чох жүксәјә галхмыш бу фөвгәлбәшәр инсанлар Лесној-Груд планетиндән Јерә баханда јердәки чәкишмәләр, мүһарибәләр, милләтләрин вә тәк-тәк адамларын бир-бирилә әдавәти, кини, нифрәти, онлара нә гәдәр күлүнч вә ејбәчәр көрүнүр. Лесној-Груд планетинә кедәркән космонавтарын јерә јаздыглары мәктүбдакы бу сөзләрә диггәт јетирәк: «Бурдан јерә баханда бизә елә кәлир ки, јердә јашајан бүтүн инсанлар бизим бачы вә гардашларымыздыр, биз онларсыз һеч нәјик. Лакин биз ону да билирик ки, әслиндә јердә белә дүшүнмүрләр».

Охучуја бу һәгигәти әјани олараг чатдырандан сонра мүәллиф бизи «Нијә белә олмалыдыр?» суалы әтрафында дүшүнмәјә чағырыр. Јерин сакинләри фантастик Лесној Груд планетиндә олдуғу кими, әгидә вә фикир ајрылыгларынын фөвгүнә галха билмәзми? Бу глобал

дүшүнчөлөр сәвијјәсиндә јазылмыш әсәри варагладыгча охучунун гәлбиндә фикир далынча фикир, суал далынча суал доғур. Бу суаллар исә јерлә көјүн, торпагла фәзанын гаршылашмасындан доған фөвгәлбәшәр, фөвгәлдүнја дујғуларын, арзуларын ифадәсидир. Марағлы бурасыдыр ки, јердә баш верән бир һадисәни тәсвир едәндән сонра јазычы јени фәсилдә космоса галхыр, санки јухарыда тәсвир етдиј һадисәјә мұһарибә вә әдавәт нә олдуғуну билмәјән Лесној Груд сакинләринин көзү илә бахыб, бу һадисәјә онларын дүшүнчә тәрзи илә гијмәт верир вә бүтүн бунлара тәссүфләнир. Ахы, Лесној Груд планетиндә космонавтлар көрдүкләринә инана билмир вә јерә белә бир мәлуматла мұрачиәт едирләр: «Онларын һәјәт тәрзи бизим јер стереотип дүшүнчә тәрзимизә о гәдәр зиддир ки, бизим ағлымыз онлары дәрк етмәјә габил дејил». Она көрә ки, «Онлар дәвләтин, силаһын вә мұһарибәнин нә олдуғуну билмирләр. Дәвләт зоракылығы, мұһарибә кими мұбаризә васитәси һаггында онларын тәсәввүрү белә јохдур».

Бунунла бәрәбәр, орда да мұхтәлиф милләтләр вә этник групплар јашајыр.

Лесној грудлулар Јерлә әлағә сахламағ арзусундадырлар. Лакин онлар «чағрылмамыш гонағ» олмағ истәмирләр. Чүнки, онлар зоракылығын нә олдуғуну билмир. Буна көрә дә космонавтлар јердән ичазә истәјир: «Јердәки чәк-чәвири, халғларын вә дәвләтләрин бир-бири илә дүшмәнчилијини билдијимиз һалда, онлары бүтүн бәшәријјәт адындан Планетимизә дәвәт етмәјә бизим һаггымыз вармы? Сизә јалварырығ, әдавәти вә рәғабәти бир кәнара атын, бу мәсәләни БМТ-дә һәлл един...» Она көрә ки, «биз онларын тәчрүбәсиндән өјрәниб өз һәјәт тәрзимиздә дөнүш јарада биләрик».

Охучу да истәр-истәмәз бу мұрачиәт әтрафында дүшүнмәли олур: Биз планетимиздә бу дөнүшү јарада биләрикми? Даһа доғрусу, планетимиздә бунун үчүн әсас вармы?

Мүәллифин чавабы мүсбәтдир. Чүнки, јердә башгасынын торпағына саһиб олмағ ешгилә јашајән жуан-жуанларла, Мангурда чеврилмиш Таксынбајев вә Сабитчан кими мөһтәкирләрлә, башгасынын хош күзәрәнына дөзмәјән мүфәттиш вә Әбиловларла јанашы, башгасынын дәрдини өз дәрди кими јашајән, өзкәсинин гәм јүкүнү өз чийиндә дашыјән, һәјәтын дәрин гатларыны

көрә билән Газаһап, Едикәј, Укубала кими бөјүк тәбиәтли, Абуталыб вә Зәрифә кими зәриф инсанлар да мөвчуддур. Дүнја јалныз белә адамларын һесабына милјон илләрди ки, јашајыр вә көзәлләшир. Белә бөјүк үрәкли инсанлар бизи инсанлыға вә көзәллијә чағырыр. Һәм дә она көрә ки, инсан зәкасы һәр шејә гадирдир.

Инсан зәкасынын гүдрәти... Бу һагда нә гәдәр әсәрләр, јаранмыш, көзәл сөзләр дејилмишдир. Бу јаранан әсәрләр, дејилән сөзләр вә афоризмләр дә инсан зәкасынын гүдрәтини нұмајиш етдирмирми? Јердәки чәкишмәләр, мұбаризәләр, мұһарибәләр, әдавәтләр биринин дикәри үзәриндәки үстүнлүјүнү сүбут етмәк үчүн дејилми? Күчлүнүн күчсүз үзәриндәки һакимлик еһтирасы торпағ уғрунда мұбаризә вә мұһарибәләрә сәбәб олур. Бу нөгтәдә күчсүзүн күчлүјә еһтиразы, үсјаны башланыр. Күчлү чисмәни күчүнә, күчсүз исә мәһәви күчүнә, јәһни һаггына, әдаләтинә күвәнир. Күчлү чисмән нә гәдәр күчлү олса да, һағлы олмадығындан чисмәни күчү мәһәви күч гаршысында кәсәрдән дүшүр, кеч-тез мәғлубијјәтә уғрајыр. Бу, заманын вә тарихин позулмаз ганунудур. Бу ганун һөкмү илә чоһ-чоһ империјаларын дағылыб мәһә олдуғуну билдијиндән күчлү илк нөвбәдә күчсүзүн мәһәви силаһыны—онун дүшүнмә габилијјәтини, зәкасыны, бејинини әлиндән алмаға чалышыр, јалан вә ујдурмаларла онун бејинини јејиб, һәгигәти ондан кизләтмәјә чан атыр.

Һәлә мин ил бундан әввәл бөјүк Иран шаири Фирдовсинин «Шаһнамә» епопејасындакы әфсанәјә көрә гәничән, зүлмкар Зөһһакын чийиндә битән иланлар анчағ кәнчләрин бејинини јејиб јашајармыш. Бөјүк шаир һәлә о заман демәк истәјирмиш ки, зүлмүн јашамасы үчүн мүтләғ бејинләр јејилмәли, инсанын дүшүнмәк габилијјәти онун әлиндән алынмалы имиш:

Тарихдән мәлумдур бу ки, һәр кәсә
Һәмишә изләмиш јалан доғруну.
Зүлм бејинләри јејә билмәсә,
Бејинләр, ағыллар јејәчәк ону.

Инсан чисмән мәһкум едилсә дә, әкәр дүшүнә билирсә, о, бу күн олмаса да, сабаһ өз һағгы уғрунда мұбаризәјә галхмалыдыр. Чүнки, Ленин тәһминә көрә һағгыны дәрк едән гул, артығ гул дејил, үсјанчыдыр. Бу бөјүк

һәгигәти баша дүшдүжүндән, һәмишә һаким, мә'нән күч-
лү мәһкумун дүшүнчәсинә, фикринә һүчум чәкир, ону
жо етмәјә чалышыр.

Ағыл үзәринә һүчум! Инсаны дүшүнмәјә гојмамаг,
шәхсијјәти вә фәрдијјәти өлдүрмәк! Бах, будур дүнја
ағалығы уғрунда мүбаризә апаран һәр чүр империализ-
мин эн кәскин силаһы! Бу фикир «Әсрдән узун күн»
романында да, Фирдовсидә олдуғу кими әфсанә шәкли-
дә өз әксини тапмышдыр.

Әфсанәјә көрә жуан-жуанлар Сары өзәји ишғал едән-
дән сонра илк нөвбәдә јерли әһалинин мә'нәвијјатыны —
тарихини, јаддашыны мәһв етмәјә башлајыр. Бунунла
да онлары јалныз бу күнә бағлајыр, һәјатларынын бу
күндән башладығыны ашылајыр, көкләрини газыјыб он-
лары көкдән, сојдан мәһрум едирләр. Бундан сонра
сарыөзәклиләр мүт'и гула — мангурда чеврилир. Бу
барәдә романын өн сөзүндә мүәллиф јазыр: «Инсанлар
бир-биринә гаршы дөзүмлү ола биләр. Амма онлар ејни
чүр дүшүнә билмәз. Бунунла да онлар өз инсанлыг ләја-
гәтини сахлајыб инсан олараг галарлар. Инсаны өз
фәрдијјәтиндән мәһрум етмәк эн гәдим дөврләрдән бу
күнә гәдәр дүнја ағалығы арзусу илә јашајан импери-
алист сијасәтинин нәтичәсидир. Јаддашдан мәһрум едил-
миш, өз халгынын тарихи тәчрүбәсини јадырғамыш ин-
сан тарихи инкишафдан кәнарда галар, јалныз бу күнлә
јашаја биләр».

Кәлмә жуан-жуанлар онлара мүғавимәт көстәрән
кәнчләрин башына дөвә дәриси кејдирир, дәри гурудугча
башы сыхыб кичилдир, бејиндәки јаддашы өлдүрүр, ин-
саны дүшүнчәсиз бир гула — ишчи гүввәсинә чевирир.
Бу мүдһиш эзабдан сонра Мангурд адланан бу гул, өз
адыны, ата-анасынын адыны һансы гәбиләдән, һансы
сојдан олдуғуну унудур, бир сөзлә, инсанлыг ләјагәтини
итирир, ағасы үчүн тәһлүкәсиз бир көлә олур. Мангурд
әл туласы кими, анчаг саһибинин әмрләрини јеринә је-
тирир.

Өвладынын Мангурда чеврилдијини ешидән Нејман
Ана ону тапыр, нә гәдәр чалышырса, өзүнү доғмача ба-
ласына таныда билмир.

— Сән мәни таныјырсан?

Мангурд «Јох» дејә башыны булајыр.

— Сәнин адын нәдир?

— Мангурд.

— Сәни инди белә чағырырлар. Бәс, әввәлки адыны

хатырламырсан? Өз адыны јадына сал... Бәс, атанын ады
нәдир? Сән өзүн кимсән? Һансы гәбиләдәнсән? Чалыш,
јадына сал.

Мангурд һеч бир шеји хатырлаја билмир. Бу заман
ана әлләрини көјә галдырыб фәрјад чәкир:

«Инсаны доғма торпағындан ајырмаг, вар-дөвләтини
әлиндән алмаг олар. Инсанын јаддашыны әлиндән алмаг
чәзасыны ким дүшүнмүш? Еј улу таңры, әкәр сән вар-
санса, инсана бу зүлмү нечә рәва билдин?»

Нәһәјәт, жуан-жуанларын көстәриши илә Мангурд-
Јоламан өз анасыны охла вуруб өлдүрүр.

Бәли, тарих боју һәмишә ишғалчы кәлмәләр јерлинин
анасыны јерлинин өз әли илә өлдүрмәји өзләринин һөкм-
ранлыг васитәси сечмишләр. Јерлинин анасыны онун өз
әлилә өлдүрмәмишдән әввәл онун дүшүнчәсини, јадда-
шыны өлдүрүр, ону өзүндән ајырырлар. Чүнки, тарихи,
јаддашы өлдүрмәк, халгын өзүнү өлдүрмәјә, мәһв етмәјә
бир һазырлыгдыр.

Најман Ананын дәфн олундуғу јер Сарыөзәк сәһра-
сында Ана Бејит адландырылыр.

Инди ел ағсаггалы Газанкапы Најман Ананын јат-
дығы мүғәддәс Ана Бејит гәбристанлығында дәфн етмәјә
кәтирирләр. Халгын тарихини јашадан бу гәбристанлыг
исә артыг мәфтил һасара алынмыш, дағыдылмаға мәһ-
кум едилмишдир.

Бурда да јаддашын, тарихин, кечмишин мәһв едил-
мәси мәсәләси! Буна көрә дә Газанкапы тарихә чевир-
миш Ана Бејитдә дәфн етмәјә ичазә вермәјән, өз дилиндә
данышмаг истәмәјән, кечмишинә биканә олан, тарихини
унудан Тагсынбајевә Едикејин нифрәтлә «Мангурд» де-
мәси, јухарыда данышылан әфсанәнин фәлсәфи вә һәјати
мә'насыны тамамлајыр.

Мараглы бурасыдыр ки, әсәрин әсас образларындан
бири олан Абуталыб да хатирә-тарих јаздығына көрә
мүфәттиш вә Әбилев кими Мангурд тәбиәтли адамлар
тәрәфиндән мәһв едилир.

Абуталыбын јаздығы дәфтәрләрдә халг маһнылары
вә әфсанәләринин топланмасы да ејни мәтләбә — тари-
хин, јаддашын горунмасына хидмәт едир. Халгын јаша-
масы үчүн онун тарихинин — мә'нәви јаддашынын нә
гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олмасыны мүәллифин һәр
эпизодда мүхтәлиф васитәләрлә тәкрат етмәси дә тәса-
дүфи дејил. Бу эпизодлардан бирини јада салаг: Најман

Ана оғлунун јаддашыны ојатмағ үчүн нә гәдәр чалышыр-са, бир шеј чыхмыр. Нәһајәт, оғлунун башыны дизи үс-дә гојуб она халг маһнысы — лајла дејир. Лајла Мангурдун хошуна кәлир, «онун күтләшмиш сифәтиндә илыг бир ишарты вә чанланма» јараныр.

Мүәллиф бунула демәк истәјир ки, нәғмә көкдән, кечмишдән кәлән сәс олдуғуна көрә мәһв едилмиш јад-дашы белә гымылдатмағ күчүнә маликдир. Тәсадүфи дејил ки, Абуталыб да хатирә дәфтериндә «нәғмәләри кечмишдән хәбәрләр» адландырыр.

Беләликлә, тарих вә јаддаш ејни заманда бунлары јашадан халг нәғмәләри вә әфсанәләр, бир сөzlә, хал-гын мә'нәви дүнјасы әсәрин гәһрәманына чеврилир.

Абуталыбла Зәрифәнин фачиәси исә әсәрдә ајрыча бир роман тә'сири бағышлајыр. Абуталыбын фачиәси бир мәһәк дашы кими, Зәрифәни вә Едикеји сынагдан чыхарыр, онларын бүтүн инсани кејфијјәтләрини имта-һана чәкир. Биз бу сынагда Зәрифәни һәм өвладлары-нын гаршысында өз борчуну дәрк едән ана, һәм дә кү-һаһсыз мәһв едилмиш әринин хатирәсини шәхси һиссләриндән үстүн тутан сәдагәтли гадын кими көрү-рүк. Зәрифәнин Едикејә бағышладығы шал, Едикејин һиссини баша дүшдүјүнү вә бу һиссләрә бир гадын кими биканә олмадығыны сүбут едирсә, она билдирмәдән оча-ғыны тәрк едиб Боранлыдан баш көтүрүб кетмәси хал-гын ән'әнәсиндән кәлән очаға сәдагәт һиссини көстәрир.

Беләликлә, гадынлыг исмәтини горујуб сахламасы, халгынын гәдим ән'әнәсинә сәдагәти Зәрифәни гәһрә-манлыг пједесталына галдырыр. Бурда да тарих вә јад-дашын горунмасы мәсәләси өзүнү көстәрир.

Јердә баш верән бүтүн бу һадисәләрә јухарыдан ба-хан јазычы елә бил, јерин дәрдләринә ағы дејир вә бизи даһа бөјүк дујғулара, јүксәк вә хејрхәһ амаллара, бир-биримизин дәрдинә ортаг олмаға, һадисәләрә өзү кими јүксәкдән бахмаға чағырыр. Бу нөггәдә јазычы планет сәвијјәсиндә дүшүнүр, кичик бир разјезд олан Боранлы-нын дәрдини дүнјанын дәрди кими үмумиләшдирир. «Театр» журналынын әмәкдашы илә мүсәһибәсиндә (1985, № 6) Ч. Ајтматов көстәрир ки, јазычы өз јағында говрулмамағ үчүн милли истәк вә арзулары бәшәри сә-вијјәгә галдырмалы, бүтүн инсанлыгы дүшүндүрән бөјүк идеалларла јашамағы бачармалыдыр.

«Күн вар, әсрә бәрабәр» әсриндә јазычы бир тәрәф-

дән космосу фәтһ едән инсан зәкасынын гүдрәтини ал-гышлајыр, икинчи тәрәфдән бу фүтуһатын һансы гурбанлар һесабына баша кәлдијини дүшүнүр вә бизи дә бу проблем әтрафында дүшүнмәјә чағырыр. Дүшүнмәли олурсан: космосу фәтһ етмәјә гадир олан инсан зәкасы Боранлы разјездиндәки ади су проблемини һәлл етмәкдә нијә ачиз олмалыдыр?

* * *

Чинкиз Ајтматов образларынын әксәријјәти тракик вәзијјәтләрә дүшүр вә бу вәзијјәтләрдә сынагдан кечи-рилир. Марағлы бурасыдыр ки, бу образлар дүшдүкләри чыхылмаз вәзијјәтләрдә белә јени инсан олараг галыр, әхлаги кејфијјәтләрини сахламағы бачарырлар. Бу мә'на-да онун «Дәниз кәнары илә гачан Алабаш» вә «Ағ кәми» повестләри хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Мүәллифин јаздығына көрә бу әсәрин сүжетини она Нивх халгынын јазычысы Владимир Санки данышмыш-дыр. Ајтматов сүжетдәки мәчәра элементини кәнара ат-мыш, адамларын мә'нәви дүнјасыны, әхлаги кејфијјәт-ләрини, өлүм гаршысындакы дахили һәјәчанларыны өн-плана чәкмишдир.

Бу, белә дә олмалыдыр. Чүнки, әсл әдәбијјат һади-сәнин тәсвирини дејил, инсанын ич дүнјасынын, дахили һәјәчанларынын тәсвирини вермәлидир.

Једди јашлы ушаг, атасы, атасынын әмиси вә бабасы илә дәнизә — балыг овуна чыхыр, думана дүшүр, исти-гамәти итирирләр. Бу, ади бир әһвалатдыр. Лакин јазы-чы бу фачиәви вәзијјәтдән хилас олмағ үчүн үмидини итирән бу адамларын гәлбинә, ич дүнјаларына сәјаһәтә чыханда бөјүк әдәбијјат јараныр. Бу вәзијјәтдә, јә'ни һәјатын ән бөјүк сынағы олан өлүм астанасында һәр кә-син јалһыз өзүнү дејил, о бирисини дүшүнмәси, онлары инсан олараг сахлајыр. Јазычы бизи инсанларын бу фә-дакарлыг һиссинә инандыранда биз бу бөјүклүк гаршы-сында сәчдәјә кәлир, өзүмүз дә дахилән бөјүјүр вә јүк-сәлирик.

Ичмәли сујун гуртармағ үзрә олдуғуну билән баба нөвбәси чатанда өз су пајыны ичмир, о бириләри ону нә гәдәр дилә тутурса да, рәдд едир, онлары јухуја ве-риб, једди јашлы нәвәнин һаминә кечә өзүнү дәнизә атыр.

Башгасынын јашамасы үчүн өзүнү гурбан вермәк! Будур инсанын эн али кејфијјәти! Бу барәдә франсыз јазычысы К. Прево «Һуманите» гәзетиндә јазыр: «Һәм Кирискин, һәм дә Султанмурадын аталарына мүнәсибәтинин әсаеында конфликт дејил, әксинә, мә'нәви бирлик дурур. Бу кејфијјәт исә франсыз әдәбијјатына тамамилә јаддыр».

Превонун дедији бу кејфијјәт гырғыз милли ән'әнәсиндән, «Манас» дастанындан кәлир.

Ејни заманда Ч. Ајтматов бир јазычы кими, һәјатын ишыглы тәрәфләрини бөјүтмәји, ејбәчәрлији көзәллијин, алчаглыгы јүксәклијин көлкәси алтында көстәрмәји даһа үстүн тутур. Рухән бир-биринә чох јахын олан бу әсәрләри охујандан сонра дүшүнмәли олурсан: һәјатын даваммы наминә өз һәјатындан кечән бу адамлары јетирмиш бу дүнја Сабитчан кими алчагларын варлыгына нечә дөзүр?

Бир сөзлә, «Дәниз кәнары илә гачан Алабаш» вә «Ағ кәми» повестләринин һәр бири инсан фәдакарлыгы вә инсан бөјүклүјү һаггында бир поемадыр.

ДӘРИН ГАТЛАРА ИШЫГ

Илк кәнчлик илләримдә јазы дилимә ирад тутуларда вә уstad шаирләрин «Дили јахшы өјрән» — демәләри мәнә тохуларды. «Нечә јә'ни «Дили јахшы өјрән», мәкәр мән ана дилими билмирәм?»—дејә өз-өзүмә дејинәрдим.

Заман кечдикчә јазыларыма дил бахымындан тутулан ирадларын керчәк олдуғуну вә јазычы үчүн дилин бүтүн инчәликләрини, сөзүн вә ифадәнин јеринә көрә дәјишән рәнкләрини, көлкәләрини билмәјин вә дујмағын нә гәдәр вачиб олдуғуну дәрк етдим. Ахы, әдәбијјат, һәр шејдән өнчә, сөз сәнәтидир. Сөзүн дәринлијинин исә һәдди јох-дур. Сөзүн бүтүн мә'на чаларларыны, чәкисини, рәнкини, јеринә көрә дәјишән мәзмунуну дәрк едиб бир сөзлә, дәрин гатларына баш вурдугча бу дәркетмә тәләби дәринләшир, бир нөгтәдә дајанмыр. Сөздә ганад вар, о, сәрраф әлиндә учур. Сөзүн ганадлары, кәпәнәк ганадлары кими, һәр чичәјин үстүндә бир чүр рәнкә чалыр, бир чүр көрүнүр.

Халг дилини, халг дүшүнчә вә дејим тәрзиндәки дәгиглији, ширинлији, үрәјәјатымлылығы дујдугча, ондан ләззәт алдыгча чох-чох гәләм саһибләри өз дилинин гондарма вә сахталығыны, јохсуллуғуну вә биррәнклијини һисс едир вә бундан утаныр.

Сөз фикрин ифадә васитәси олдуғу үчүн фикир кими, сөзүн дә мә'на дәринлији, мәзмун рәнкарәнклији һүдуд-суздур. Сөз мүхтәлиф тәрәфләрдән мүхтәлиф рәнкдә көрүнә биләр. Сөзүн тәркинә енмәк, мә'на пилләләри илә зирвәсинә галхмаг, ону һәр тәрәфдән көрә билмәк, чөвһәрини там үзә чыхартмаг һәлә неч бир әдибә вә дилчи алимә мүјәссәр олмајыб. Сөзү әлиндә мум кими ојнадыб она истәдији шәкли вә рәнки верә билән, бу гүдрәти

илә бизи һәмишә һејрәтләндирән сөз сәррафы, бабамыз Фүзули дә «Һәр ләһзә јохдан вар» олан сөзүн сөһриндән данышмыш, дүһасынын ишығы илә сөзүн тәркини, чөв-һәрини там мәһада ишыгландыра билмәмишдир — де-сәм, мәни ғынамајын. Чүнки ән гүдрәтли изаһлы сөзлүк-ләр белә сөзә халгын вердији рәнкләрин вә мәһаларын һамысыны бүтүнлүклә ајдынлашдырыб изаһ етмәкдә ачиздир.

Әдәби дил, халг дили әсасында јараныр. Лакин бә'зән биз гәләм саһибләри сөзләри дарајыб, чүмләләри елә үтүләјирик ки, бу «дарама» вә «үтүләмә» бизи халгын әтли-чанлы, дадлы-дузлу, сәсли-нәфәсли дилиндән узаг-лашдырыр. Нәтичәдә дилимиз чандан-гандан, рәнкдән-нәфәсдән, даддан-дуздан мәһрум едилир, сојуг гуру дәф-тәрхана дилинә чеврилир. Мәсәлән, ачиз, бачарыгсыз бир адамы гуру дәфтәрхана дили илә белә характеризә етмәк олар: «Филанкәс чох ачиз адамдыр. Сөзү тутарсыз вә тә'сирсиздир. Сөзү һеч кәсин јанында кечмәз, пүфузу вә һәрмәти јохдур. Бачарыгсыздыр» вә с...

Бу узун сичилләмәләрин әвәзинә, бирчә чүмлә «Ағзы гатыг кәмир» халг ифадәсини ишләтсәк, һәмин адамы даһа дәһиг вә даһа көзәл характеризә етмиш оларыг. Белә халг ифадәләринин күчү бир дә орасындадыр ки, бунлар тәрчүмәјә кәлмир. Тәрчүмәси мүмкүн олмајан сөз вә ифадәләр ону јарадан халгын руһундан, зөвгүндән, дүшүнчә тәрзиндән, адәт вә вәрдишиндән, һәјат вә мә-ишәтиндән доғмуш ифадәләрдир. Руһ вә зөвг, адәт вә вәрдишләр исә һеч вахт тәрчүмә олуна билмәз.

Халгын јаратдыгы идиоматик дејимләр мәчрасы би-линмәјән, каһ ордан, каһ бурдан ахан, башсыз, јүјәнсиз дағ селләринә, дәфтәрхана дили исә инсанын әли илә бир мәчрадан ахыдылан бир шәкилли, бир рәнкли, бир тәмли канал сујуна бәнзәр. Буна көрә дә үтүлү ибарә-ләрдән ибарәт гондарма дил тәрчүмәјә кәләр, халг дили исә јох!

Бојнумуза алаг ки, мүасир әдәби дилимиз зәнкин халг дили хәзинәсиндән бир гәдәр узаг дүшмүшдүр. Бу-нунла белә, сон заманлар ајры-ајры јазычыларымызын дилиндә халг дилинә гајытма мејлини көрүр вә буна севинирик. Бу дөнүшдә әдәби дилин арашдырылмасы илә мәшғул олан. А. Ахундов, М. Адилов, Ә. Абдуллајев, Ј. Сејидов, Т. Һачыјев, А. Мәммәдов, С. Әлизадә, К. Вә-лијев кими дилчи алимләримизин дә хидмәти бөјүкдүр.

Јери кәлмишкән фәхрлә демәлијик ки, сон 10—15 илдә Азәрбајҗанда чох гүдрәтли дилчилик мәктәби јаранмыш-дыр.

Халг дилинин өјрәнилмәси бахымындан Муса Адиле-вун бу күнләрдә чапдан чыхан «Нијә белә дејирик» китабы чох дәјәрлидир.

Мүәллиф китабда мүасир дилимиздә ишләнән идиома-тик ифадәләрин, гајнагы мә'лум олан вә олмајан дејим-ләрин, чоғрафи адларын вә истилаһларын мүхтәлиф сәбәбини вә тарихини ачыглајыр.

Китабын дәјәри вә әһәмијјәти көз габагындадыр. Мүәллиф чох бөјүк иш көрмүш, һәр сөзүн вә дејимин чаларларыны, јаранма сәбәбини, кечдији јолу илк гај-нағлара дајанараг елми сурәтдә ајдынлашдырыр, кәлдији нәтичәләрә бизи инандырыр.

Мән бурада «Домокл ғылынчы», «Ғызыл өкүз», «Ғара дәниз», «Әһмәди-бигәм», «Нүһун өмрү», «Пәнч-шәһбәнин нөггәләри», «Бир нәфәр молла, үч манат пул, бир кәллә гәнд», «Гочу Нәчәфгулу», «Бир бојну олсајды бәшәријјәтин», «Дәмир гапы Дәрбәнд», «Артиллеријанын аллаһы» вә с. кими мә'лум әдәби, елми, дини, чоғрафи сөз вә тәркибләрин шәрһи барәдә данышмағ истәмирәм. Чүн-ки әдәби әсәрләрдән, дини китаблардан вә мә'лум әһва-латлардан кәлән бу дејимләрин ачыгланмасында мүәллиф мүдаһиләси мүһүм рол ојнамыр. Анчағ халгын ишләтди-ји идиоматик ифадәләр вә дејимләрин, бә'зән дә ајры-ајры сөзләрин изаһы, илк гајнагы, сәбәби вә тарихи һағгында верилән мә'лумат чох марағлыдыр вә бир чоху мүәллифин шәхси мүлаһизәси вә мән дејәрдим ки, кәш-фидир. Бунлардан бирини мисал кәтирмәк истәјирәм. Мүәллиф һағлы олагаг јазыр ки, филолокијамызда узун мүддәт доғма сөзләримизи елми әсасларла тәһлил едиб өјрәнмәк әвәзинә онун тәркибиндә башга дилләрин—хүсу-сән әрәб вә фарс дилләринин изләрини, тә'сирини ахтар-магла мәшғул олмушлар. Әлбәттә, бу, елмдән узағ вә чох горхулу бир тенденсијадыр. Иш о јерә чатыб ки, шәһәр, кәнд, дағ, дәрә, чај адларынын да изаһында биз бу јолла кетмиш, сәсләрдәки шәкли ујғунлуға алданыб өзүмүзә әзијјәт вермәмиш, доғма сөзләримизин етимолокијасыны башга дилләрдә ахтармышығ.

Муса Адилев чох һағлы олагаг бу тенденсијаја гаршы чыхыр, бир чох сөз вә чоғрафи адларын көкүнү өз дили-миздә ахтарыр. Бунлардан бири дә «арват» сөзүдүр.

Доғрусу, мән дә бу сөзүн эрәб көклү «өврәт» сөзүндән олдуғуну күман едирдим. Мүәллиф сон дәрәчәдә елми вә инандырычы шәкилдә сүбут едир ки, бу сөз түрк дилләринә мөхсус «аврат», «авургат» сөзүндәндир. Елә бура-дәча халг дилиндә ишләнән «Басараты бағланмаг» сөзүнүн изаһы барәдә мүәллифин гејдләринә ирад тутмаг истәјирәм. Бу сөзү мүәллиф эрәб кәлмәси олан «бәсирәт»лә әләгәләндирир. Мәнчә, бу сәһвдир. Шәки вә Нахчыван тәрәфләрдә бу дејим «Басараты бағланыб» шәклиндә дејил, «Башараты бағланыб» шәклиндә ишләнир. Мәнә елә кәлир ки, бу, «бачарыг» сөзүнүн халг дилиндә тәһриф олунмуш шәклидир. «Ч» сәсинин «Ш» сәсинә кечмәсинин халг дилиндә ади һал олдуғуну билирик. Неч кәс «бачармады» демир, «башармады» дејир. Белә олдуғу тәгдирдә «башараты бағланмаг» дејиминин «бачарыгдан» кәлдијини иддиа етмәк даһа дүзкүн оларды. Чүнки «башарат» сөзү һәм форма, һәм дә ифадәдә дашыдығы мәзмуна көрә «бачарыга» даһа јахындыр. Һәм дә «башараты бағланмаг» дејими илә эрәб дилиндәки «бәсирит» сөзүнүн неч бир мәзмун әләгәси јохдур, «Башараты бағланмаг — «ишин өһдәсиндән кәлә билмәмәк», «әл-голун бағланмасы», «бачарығын олмамасы» мәнасыны дашыјыр ки, бу да мәзмунча бирбаша «бачарыг» сөзү илә бағлыдыр.

Мүәллиф «Бәлкәни әкибләр битмәјиб» дејиминдәки «бәлкә» сөзүнүн әслиндә «бәлкә» олдуғуну, сонралар «бәлкә» шәклинә дүшдүјүнү көстәрир.

«Бәлкә» ики әкин арасында һүдуду билдирән, әкилмәјән јерә — мәрзә дејилир. Бу јер тапдандығы үчүн орада неч нә битмәз. Демәк бу дејим әслиндә «Бәлкәни (мәрзи) әкибләр битмәјиб» шәклиндә олуб, әкинчиликлә мәшғул олмајан тајфалар әкинчиликлә бағлы олан бу сөзүн мәнасыны билмәдикләриндән бу дејими «Бәлкәни әкибләр битмәјиб» шәклиндә гәбул едиб.

Еләчә дә «Башына дөнүм», «Бағры јарылмаг», «Гәдир ағачы әкмәк», «Ипи гырылмаг», «Памбыг бәји» «Елчијә завал јохдур», «Саггалым јохдур, сөзүм өтмүр» кими идиомаларын изаһы марағлыдыр, елм үчүн јенидир.

Үмумијјәтлә, бир дилдә идиомаларын чохлағу о — дили јарадан халгын гәдимлијинә, мәишәтинин зәнкинлијинә вә хусусән дә дилин әлванлығына ән јахшы дәлилдир. Нәр һансы бир сөз идиоматик дејимин ичиндә

мүстәгим мәнасыны итирир, мәчаза чеврилир. Мәсәлән, «саггал» сөзү «саггал тәрпәтмәк» идиомасындан бир мәна, «саггала салам вермирсән»дә икинчи мәна, «ағсаггал» сөзүндә үчүнчү мәна, «саггалымын алтындан кеч» дә дөрдүнчү мәна, «саггалым јохдур, сөзүм өтмүр» дејиминдә исә бешинчи мәна ифадә едир.

Буна көрә дә бу мәсәләләрдән бәһс едән белә китابلара бизим чох бөјүк еһтијачымыз вар, «Нијә белә дејирик» китабы бу еһтијачы мүәјјән гәдәр өдәјән дәјәрли бир әсәрдир. Бу әсәр дилимизин јаранмагда олан изаһлы лүғәтинин тәртиби вә дил тарихимизин өјрәнилмәси ишинә бөјүк көмәкдир. Арзу едирәм ки, бу иш давам етирилсин, бурда изаһы верилмәјән даһа јүзләрлә халг дејимләринин дә үзәриндә иш апарылсын, дилимизин зәнкинлији, дәрин гатлары, ајры-ајры ифадәләрин јеринә көрә дәјишән мәзмунлары үзә чыхарылсын!

«ӘДӘБИ ШӘХСИЈӘТ ВӘ ДИЛ» КИТАБЫНЫН МҮӘЛЛИФИНӘ АЧЫГ МӘҚТУБ

Һөрмәтли Елмәддин Әлибәјзадә!

Китабынызы вәрәгләјирдим. Бир дә көрдүм ки, охујуб гуртармышам. Китабда әдәби шәхсијәт вә дил, сәнәткар вә сөз, дил вә ән'әнә вә с. мәсәләләр мұасир нәзәри бәхымдан ишләниб; бир-бириндән доған, бир-бирини тамамлајан тәзә мәсәләләр, тәзә проблемләр о гәдәр марағлыдыр ки, истәр-истәмәз мәндә сөз демәк, рә'ј сөјләмәк һәвәси доғурду.

Китабын «Дилин инкишафында әдәби шәхсијәтин ролу» адлы киришиндә гојулан фолклор вә әдәби дил, дилдә дүзлүк-дүрүстлүк, шаир вә сөз, сәнәткарын фәрди дили вә өзүнәмәхсуслуғу, дил вә ән'әнә вә с. кими проблемләр һәмишә бизим нәзәри әдәбијјатымыз вә дилчилијимиз үчүн зәрури вә актуал проблемләр олмуш вә олачағдыр.

Бир шаир кими мәним нәзәрим ики бөлмә хүсусилә чәлб етди.

1) «Әдәби шәхсијәт, дил вә ән'әнә». Бурада Сиз мұһүм вә кәрәкли бир телә тохунур, бизим ана дилли поезијамызын мин, мин беш јүз иллик јолуну изләјир, бир-биринә бағлы, ән'әнәдән кәлән инкишафа јығчам шәкилдә нәзәр салыр, өз сөзүнүзү дејирсиниз. Доғру дејирсиниз ки, 'ән'әнәсиз, өзүлсүз-бүнөврәсиз, көксүз-ришәсиз сәнәт јохдур вә ола да билмәз. Сөз вә ше'р, маһны вә мусиги Азәрбајчан халгынын тарих јаддашы, көнүл сирдашы, руһунун әдәби гидасы олмушдур. Халгымызын шад күнләри дә, гәмли күнләри дә сөзсүз, маһнысыз кечмәмишдир» (с. 13). Көзәл дејилиб. Елми чәһәтдән бу фикрин әлејһиннә кетмәк олмаз. Лакин бунун ардынча белә бир

нәтичә чыхарылыр: «Бу тел, бу мә'нәви гида Горғуддан кәлмишдир». Белә исә онда бәс Дәдә Горғуд өзү нарадан кәлмишдир? Бизим улу Дәдә Горғудумуз ән'әнәсизми јетишмишди?

Сиз китабынызын, аз гала, јарысыны Дәдә Горғудун бир шәхсијәт кими реаллашмасына һәср етмиш, онун мәһз VI—VII әсрләрин тарихи шәхсијәти олдуғуну вә «Китабы» да о дөврдә јаздығыны сүбута чалышмыш вә буна наил дә олмусуниз. VI—VII әсрләрдә сәнәт дүһасы кими парлајан Горғуд Ата вә онун «Китабы» бирдән-бирә, ән'әнәсиз јарана билмәзди. Мән гәт'и шәкилдә инанырам вә Сизин китабыныз мәндә бу инамы бир даһа артырыр ки, һәмин әсрләрдән әввәл күчлү ана дилли әдәбијјатымыз, хүсусилә онун шифаһи голу олуб. Дәдә Горғуд әдәби шәхсијәти вә онун «Китабы» да бу әсасда, бу көк вә ән'әнә үзәриндә доғулуб. Демәли, јухарыдакы чүмләни белә демәк вә редактә етмәк ләзымды: «Бу тел, бу мә'нәви гида Дәдә Горғуду (вә Дәдә Горғудлары) јетирмишдир...». Бирчә ифадәнин гејри-дәгиглији — «Дәдә Горғуду јетирмишдир» јеринә «Дәдә Горғуддан кәлмишдир» дејилмәси фикри арзу олунмајан истигамәтә јөнәлтмишдир.

2) «Әдәби шәхсијәт вә үслублар, жанрлар...» бөлмәсиндә сәнәткарын фәрди дили, үслубу, өзүнәмәхсуслуғу мәсәләләри гојулур. Актуал мәсәләләрдир. Бу күнүн дә зәрури проблемдир. Буна көрә дә диггәти чәлб едир. Сөзүнүзә белә башлајырсыныз: «Үслуб чох јүксәк кејфијәтдир, јазычынын идеја-бәдии хүсусијјәтләри, дүнјакөрүшү, ишләтдији бәдии тәсвир васитәләри вә һәр шејдән әввәл, өзүнәмәхсус фәрди дил кејфијәти, башга сөзлә, јазы манерасы — дәстхәттидир» (с. 19) вә абзасы В. Г. Белинскинын бу кәламлары илә тамамлајырсыныз: «Үслуб һәр бир кәсә тез-тез верилә билән бачарыг—садәчә олараг грамматик чәһәтдән дүзкүн, ајдын вә сәлис јазмаг бачарығы дејилдир»; «Үслуб — истәдадын өзүдүр, мәсләкин өзүдүр; буна көрә һәр бир бөјүк јазычынын өз үслубу олур», «Үслубда бүтөвлүкдә инсан вар; үслуб һәмишә шәхсијәтин өзү кими, характерин өзү кими оријиналдыр» (с. 19) вә с.

Бәли, өз фәрди дили вә үслубу, өз дәсти-хәтти, өз нәфәси олмајан сәнәткар дејил. Үмумијјәтлә, дил вә үслуб мәсәләләри китабда тәдгигата чәлб едилән әдәби шәхсијәтләрин зәнкин јарадычылығы фонунда сәбр вә арамла

арашдырылып, уғурла һәлл олунур; бу мәсәләләрин, хусусилә индики мүасир әдәби гүввәләримиз үчүн дәжәри вә әһәмијјәти чохдур. 19—20 сәһифәлик киришдә верилән јығчам фикирләр ирәлидә — фәсилләрдә гојулуб һәлл олуна һәсәлә вә проблемләрин нәзәри һазырлығыдыр вә бүтүнлүкдә фәсилләри әһәтә едир, кәләчәкдә тәдгигаты бу истигамәтдә давам етдирмәк үчүн дә зәмин јарадыр.

Сиз ана дилли әдәбијјатымызы вә онун дил тарихини бирдән-бирә 5—6 әср гәдимә апарырсыныз. Индијәдәк истәр орта, истәрсә дә али мәктәбләрдә «Дәдә Горгуд» X—XII әсрләрин әдәби јадикары кими тәдрис олунур, мүвафиг али вә орта мәктәб дәрсликләриндә, елмитадгигат институтларында вә билаваситә дәдәгоргудшүнаслыгда да китабәнин тарихи һәмин әсрләрдән габаға кетмирди. Лакин «Әдәби шәхсијјәт вә дил» китабы сүбут едир ки, Дәдә Горгуд тарихи шәхсијјәт олуб, VI—VII әсрләрдә јашајыб, онун бағладығы «Китаб» вә онун дили, үслубу да һәмин әсрләрин мәһсулудур.

Елмдә инандырычылыг, фәкт—дәлил, сүбут мүһүм шәртдир. Мәсәләләрин ачылышына доғру олараг, Дәдә Горгуддан башламыш, онун тарихи шәхсијјәт олуб-олмасы, нә вахт јашадығы, һансы торпағын, һансы елинобанын оғлу олдуғу мәсәләләрини арашдырмышсыныз. Чәтини дә бу иди; бу, бир сыра даһа зәрури дүјүнләри ачыр, реаллашдырыр.

Бу баш проблемдә и л к ч ы х ы ш н ө г т ә с и, сөз јох, «Китаб»ын өзүдур. «Китаб»дан чыхыш едәрәк кәтирилән дәлилләр ағыла батыр, китабын бир сыра дикәр әсас гәһрәманларынын да тарихи шәхсијјәт олдуғлары беләчә, Дәдә Горгудла әләгәләндирилир, бу мәгсәдлә «Китаб»ын һәм өзүндән, һәм дә мүхтәлиф вә зәнкин тәдгигатлардан тутарлы, дәлилләр кәтирилир.

Вахтилә чап етдирдијим «Горгуд образы вә тарихи—ичтимай һадисәләр» адлы мәғаләмдә јазмышдым: «Индијә гәдәр горгудшүнаслар әсасән дүшүнүрдүләр ки, Горгуд тарихи шәхсијјәтдир. Лакин М. Сејидов белә бир елми гәнаәтә кәлир ки, Горгуд образы вә сөзү мифоложи тәфәккүрлә, бир чох түркдилли халғларын јашадығы тарихи-ичтимай һадисәләрлә бағлыдыр».

Һәмин мәғаләдә мән М. Сејидовун фикрини тәсдиг едир, Горгудун мифоложи образ олдуғуна инандығымы кәстәрирәм. Марағлы бурасыдыр ки, Сиз дә дәлил вә сү-

бутларынызла Горгуд атанын тарихи шәхсијјәт олдуғуна охучуну инандыра билирсиниз. Бурда мәни марағландыран вә гане едән Горгудун һәр икинизин сүбутларындакы чох гәдим олмасы проблемидир. Горгудун истәр мифоложи образ, истәрсә тарихи шәхсијјәт олсун—фәрги јохдур — халғын тәфәккүрүндә һәлә миладдан әввәл мөвчуд олмасынын сүбуту әсас мәсәләдир. Бу мүһүм мәсәләнин сүбутуна көрә мән Сизи алгышлајырам.

Бурадан да икинчи мүһүм проблемин һәллине — «Дәдә Горгуд китабы»нын јаранмасы тарихинә кечирсиниз. Мө'тәбәр рус, фарс, түрк, америка вә инкилис алимләринин сөјләдикләри вә бир-бирини тамамлајан фикирләрини тәһлил едир, тутушдурур вә мүвафиг нәтичәләр чыхарырсыныз.

Мәнә белә кәлир ки, китабынызда даһа тутарлы чәһәт проблемин һәллине дүңја елми фикрини чәлб етмәниздир. Дастанларын тарихинин гәдим дөврләрә — исламијјәтдән габаға вә ја исламијјәтин илк әсринә апарылмасы фикринин әрәб гәјда-ғанунларына јад олан Азәрбајчан—оғуз адәт-ән'әнә, әхлағ—етика нормаларына көрә әсасландырылмасы даһа тутарлы вә инандырычыдыр; бу дәлилләр мәсәләнин ләһинә чох сөз дејир. Мәсәлән, рус тәдгигатына мүрачиәт едәк: «Епосда чохарвадлылыгдан әсәр әләмәт јохдур; һәр бир икидин «көз ачубан көрдүјү, көнүл вериб сечдији» анчаг бир һәјат јолдашы вар» (с. 37). Америка тәдгигатына мүрачиәт едәк. «Чадра һәрәм, чохарвадлылыг әрәбләрин ислам динини гәбул етдирдикләри вахтдан сонра башланыр»; «Гәһрәманлыг дүңјасы кишиләрә мәхсусдур. Лакин «Дәдә Горгуд китабы»нда гадынлар да кишиләр кими иштирак едирләр. Онлар өз ичтимай вәзијјәтләринә көрә кишиләрлә там бәрабәрдир» (с. 36). Инкилис тәдгигатына мүрачиәт: «Оғузларда гадынлар там азаддыр», «бәјләр мәчлисләрдә шәраб ичирләр», «һәр чүр имкан вә шәриәтә бахмајараг, «оғуз бәјләринин анчаг бир арвады олур вә өмүрләринин сонунадәк она садиг галырлар» (с. 37) вә с.

Бүтүн бу мүгајисә вә тутушдурмалардан алдығымыз нәтичә тутарлыдыр, тәкзиб едилә билмәз; «Тамамилә тәбиидир ки, гәдим оғуз-түрк адәт ән'әнәләри күчлү иди, ислами көрүшләр һәлә бунларын гаршысыны ала билмәмишди... «Китаби Дәдә Горгуд» Азәрбајчан халғынын исламијјәтә гәдәрки вә һеч бир әсәрлә мүгајисәјә кәлмәјән ән дүрүст вә етибарлы тарихидир. Бу китабда хал-

гымызын мә'нәви кејфијјәтләри — аилә-мәһәббәт, әхлаг-етика, әдәб-әркан гәјдә вә нормалары өз ифадәсини парлаг шәкилдә тапмышды» (с. 37).

Мән дилчи дејиләм, лакин халгымызын вә әдәбијјатымызын тарихи, дилиминин тарихи илә бағлы елә үмуми мәсәләләр вар ки, һәр бир зијалы, бунлар һаггында тәминән ејни дәрәчәдә дүшүнә биләр. Сизин китабыңыздакы «Дәдә Горгуд» фәсли бүтүнлүкдә китабәнин тарихинин VI—VIII әсрләр олдугу истигамәтинә јөнәлдилиб вә мәсәлә дә һәлл олунуб. Әкәр Азәрбајчан дилиндә һәмин әсрләрдә «Дәдә Горгуд» кими бир сәнәт инчиси, бәди әсәр јараныбса, бу о демәкдир ки, о әсрләрдә Азәрбајчан әдәби дили «Дәдә Горгуд»дакы сәвијјәдә мөвчуд иди вә бу дилин чанлы голунун, јә'ни халг дилинин тарихи чох-чох габаг башламалы иди: «Дәдә Горгуд»ун дили өз көкү, әсасы е'тибары илә онун јарандыгы VI—VII әсрләрин дилидир». (с. 50); «Дәдә Горгуд»ун дили VI—VII әсрләрдә мөһкәм бағлы дилдир, бу дил өз әсасы е'тибары илә VI—VII әсрләрин Азәрбајчан дилидир» (с. 52) — кәлдијиниз нәтичәләр мәни инандырыр.

«Дәдә Горгуд»дакы топонимләр нә дејир?» бөлмәсиндә топоним сөзләр садаланыр вә белә бир нәтичә чыхарылыр: «Азәрбајчан дилинин формалашмасы вә инкишафы илә гырылмаз бағлы олан бу адлар ажрыча вә чиди тәдгигата мөһтачдыр. Бу топонимләр өзү бөјүк бир тарихдир» (с. 39); «Фикримизчә, бүтүн бу топоним адларын мејдана чыхмасы башга етник тәркибләрин дә дилинә кечмәси тарихи ән азы бизим еранын әввәлләринә аидир» (с. 40). Ејни фикри Азәрбајчан дилинин (чанлы халг дилинин) јаранмасы, формалашмасы тарихинә дә аид едирсиниз: «Азәрбајчан-түрк дилинин тарихи дә бу вахтларда—јә'ни ән кечи бизим еранын әввәлләриндән башланыр». (с. 40.)

Бу чох јахын дөврдүр. Доғрудур, курсивлә вердијин «ән азы», «ән кечи» ифадәләринизлә бир гәдәр вәзијјәтдән чыхыр, даһа гәдимләри нәзәрдә тутмаг истәјирсиниз. Мәнчә, бу узун просеси мүәјјән бир әсрлә вә ја бизим еранын әввәлләри илә бағламаг вә мәһдудлашдырмаг олмаз. Бурада мән Сизин өзүнүзү өз сөзүнүзлә тутмаг истәјирәм. Елә һәмин «Топонимләр нә дејир?» бөлмәсиндә күрчү гәјнагларына сөјкәнәрәк миладдан габагкы VI—IV әсрләрдә бунтүркләрдән данышыр, күрчүләрин дәвәти илә Каспи—Күр бојунча јашајан 28, башга варианта кө-

рә 28000 бунтүрк аиләсинин Мсхетијаја кәлдији, онларын Күрүн сағ вә сол саһилләриндә јерләшдирилдији вә Каспи Саркине кими гала—шәһәрләри бина едиб мөһкәмләндирдији вә с.-дән сөһбәт ачыр вә нәтичә олараг јазырыныз: «Бунтүркләр Азәрбајчанда тәсадүфи вә кәлди-кәдәр халг дејилди, онлар мәһз е. ә. 530-чу илләрдә Араз үстүндә Кириш башыны кәсиб ган тулуғуна атмыш Томирис өвладлары вә ја Азәрбајчан торпагында б. е.-нын VI—VII әсрләриндә «Дәдә Горгуд» эпосуну — «Оғузнамә»ни јаратмыш халгын бабалары идиләр ки, онларын бир һиссәси мүәјјән разылыг әсасында е. ә. VI әсрдә күрчү гардашларына көмәјә кетмишдиләр». (с. 42). Буна шүбһә етмәк олармы ки, Каспи—Күр бојунча Күрчүстанын ичәриләринә—Мсхетијајадек узанан бунтүркләрин дили түрк дили, түрк—оғуз дили дејилмиш! Е'тираф едим ки, бу фикри, бу инамы мәндә елә Сизин китабыңыз вә орадакы зәнкин фактлар јарадыб. Сизин китабыңызын дәјәри дә бундадыр.

Бу, Каспи дәнизинин бу тајы—гәрби, инди исә Каспинин о тајына — шәргинә кечәк.

Бурада мән јенә Сизин фикринизә әсасланмаг истәјирәм. Лап бу күнләрдә «Елм вә һәјәт»да (1984, № 1) «Орхон-Јенисеј» јазысынын мәншәјиндән данышан бир мәғаләниз дәрч олунуб. Миладдан габаг V—IV әсрләрә аид едилән вә Алма-Атанын 50—60 км-дә ашкара чыхмыш Иссык јазысы үзәринә кәлир вә Иссык курганындан тапылан зәнкин мәдәнијјәти (јазылы чам, зиреһли кәјим, бәзәкли тач, гылынч вә с.) хатырлајараг дејирсиниз: «Нәзәрә алаг ки, миладдан әввәлки V—IV әсрләрдә түрк әлифбасы илә гәбир дашларына вә ја зинәт шәјләринә епитафијалар јазылырдыса, «искит һејванлары үслубунча» гызыл вә метал лөвһәчикләрдә гаплан, ат, дағ кечиси вә с. тәсвирләри әкс едилирдисә, бу, елә һәмин әсрләрин иши дејилди вә ја искиттүрк әскәри илмәләри гызыл фигурлардан олан зиреһли палтар кејирдисә, бу јүксәк мәдәнијјәт (биз буну «Иссык мәдәнијјәти» адландырыр) нечә јаранмышды? Бу артыг хусуси тәдгигата еһтијачы олан там јени проблемдир...»

«Иссык јазысы»ндакы ики гыса чүмләдә ишләнән 8 сөздән 6—7-си бу күн дә асанлыгла баша дүшүлүр: а ғ а (аға, бөјүк гардаш), сана (сәнә), о ч а г (о ч а г), јад, дүшмән; мүасир дилимиздә без, без м ә к (мәни бездир-

ди. јә'ни мәни өзүнә јад етди, мәни чана кәтирди), чәк (чөкмәк, диз чөкмәк), ичрә, азук (азугә, јемәк, чөрәк). Тәбиидир ки, чүмләләрдәки фикир дә тамам алашылыр. Әкәр миладдан әввәл V—IV әсрләрә аид кургандан тапылыб охунан чүмләләр инди алашылырса, демәли, «Дәдә Горгуд»дан тәхминән 1000 ил габаг үмүмтүрк дилләри вә әлифбасы, о чүмләдән Азәрбајчан түрк—оғуз дили вә әлифбасы бу сәвијјәдә иди. Һәләлик, мә'лум олан будур. Мә'лум олмајан исә сабаһ ашкара чыха биләр. Демәли, Касининин һәм бу тајында, һәм дә о тајында «Дәдә Горгуд» китабы јазылдығы дөврдән 1000 ил әввәл түрк дили вә мәдәнијјәти, түрк әлифбасы мөвчуд иди. Тарихи гәјнаглар, археоложи тапынтылар тәсдиг едир ки, бу дил, бу мәдәнијјәт күчлү иди, әлифба да камил иди.

Һөрмәтли мүәллиф! Сиз «Дәдә Горгуд»ун тарихини VI—VII әсрләрә апармагла ана дилли әдәбијјатымызын, Азәрбајчан әдәби дилинин дә тарихини о дөврә апарыб чыхарысыңыз. Сөз јох, бу әдәби сәвијјәјә јүксәлинчәјәдәк чанлы халг дили узун инкишаф јолу кечиб кәлмишдир. «Иссык» јазысы бу дилин миладдан габагкы V—IV әсрләрдә дә варлыгыны тәсдиг етди. Фикримизә гүввәт үчүн әлаvē едәк ки, китабынызда кәтирдијиниз вә мүхтәлиф сәмтдән тәһлил вә изаһыны вердијиниз јүзә јахын аталар сөзү, мәсәл вә образлы ифадәләрин һеч бирини (Сизин дә дедијиниз кими) Горгуд ата өзүндән ујдурмајыб. Халг дилиндән, чанлы данышыгдан, ағызлардан һазыр шәкилдә кәтүрүб ишләдиб. Бунлар исә, әслиндә, Дәдәдән әввәл дә варды. Лакин тарихләрини гәти мүәјјән етмәк чәтиндир. Демәли, «Дәдә Горгуд»у јарадан бир халгын вә онун дилинин тарихи чох гәдим олмалы вә бу тарих миладын әввәлләри илә мөһдудлаша билмәз...

Китабын икинчи фәслиндә гојулан вә һәлл олунан проблем дә өз самбалы, өз мәзмуну е'тибары илә биринчи — «Дәдә Горгуд» фәслиндәкиндән аз әһәмијјәтли дејил. Низаминин мүасири олуб, ана дилиндә бөјүк бир ешиг-мәһәббәт дастаны јазмыш Әлинин Азәрбајчан шаири олдуғу вә онун мөһз Азәрбајчан—түрк дилиндә јаздығы мәсәләсинин һәлли әдәбијјат тарихимиз үчүн дә, дил тарихимиз үчүн дә диггәтәләјиг хидмәтдир. Доғру-дур, истәр әдәбијјат, истәрсә дә дил арашдырмаларында Сизә гәдәр Әли вә онун «Гиссеји-Јусиф» әсәри ара-сыра хатырланыр, ондан мисаллар да верилир. Лакин һеч кәс Әлинин Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли әдәби шәх-

еијјәти олдуғу проблемиңә тохунмур, өз гәти сөзүнү демирди.

Сизин Әли вә онун һәләлик мә'лум «Гиссеји-Јусиф» әсәри һаггында дедијиниз сөз гәти сөздүр. Фәсилдә үмүми проблемин һәллиңә јөнәлдилмиш мәсәләләр вә онларын изаһына өтәри нәзәр салаг:

- 1) «Низаминин ана дилиндә јазан мүасири...»
- 2) «Гиссеји-Јусиф»ин мөвзусу вә јазылыш үсулу»,
- 3) «Әсәрин дил вә үслубунун бә'зи үмүми чизкиләри»,
- 4) «Абидәнин дилинин тарихилији мәсәләси».

Бу мәсәләләр һамысы гәјдасынча өз елми һәллини тапыр вә әсас проблеми реаллашдырыр: Әли Низаминин мүасиридир, Азәрбајчан ана дилли јазылы әдәбијјатымызын нүмајәндәсидир, Низами ән'әнәләринин давамчысыдыр; «Гиссеји-Јусиф» әсәринин дили XII—XIII әсрләр Азәрбајчан—түрк дилидир вә с.

Бурадакы мәсәләләрин анчаг бири — «Абидәнин дилинин тарихилији мәсәләси» үзәриндә бр гәдәр дајанаг. Бу бөлмәдә әсәрин дили вә үслубуна тарихи мөвгедән јанашмаг мәсәләси гојулур. Бу мәгсәдлә 100-ә гәдәр Азәрбајчан сөзү, мүасир истилаһла десәк, архаизмләрдән бәһс ачылыр, сөзләрә ајры-ајрылыгда изаһ верилир. «Орхон—Јенисеј», «Дәдә Горгуд» вә Маһмуд Кашкаринин «Лүғәт» диванындакы ејни мәзмунлу сөзләрлә мүгајисәләр едилир, тутушдурулур вә с. Көз өнүндә V әсрдән XIII әсрә гәдәрки тәхминән 900—1000 иллик бир мәнзәрә чанланыр. Бурада нә гәдәр фәјдалы әмәк вар, һәр сөзүн үзәриндә нә гәдәр дүшүнүлүб, арашдырма-тапма вә мә'наландырма иши көрүлүб... Мәнчә, «Дәдә Горгуд» китабы вә онун дилинин VI—VII әсрләрин мәһсулу олдуғу фикрини бир даһа бүтүнлүкдә икинчи фәсил өзү тәсдиг едир.

Фәслин «Әсәрин дил вә үслубунун бә'зи үмүми чизкиләри» бөлмәси «Гиссеји-Јусиф» поемасы вә онун мүәллифинин Азәрбајчан дили илә бағлылығы, ана дилинә мәһәббәти вә хүсусилә дә инсанын данышығына—нитгинә, сөзүнә-сөһбәтинә вургун бир сәнәткар олдуғу мәсәләләрини тәдгиг вә тәгдир едир. Тәдгигата чәлб олунан нүмунәләрдә кәтирилән мисра вә бејтләрдә ана дилинә јад бир үнсүр, ифадә шәкли тапмаг мүмкүн дејилдирсә, нә үчүн бу әсәр Азәрбајчан дилинин, ана дили әдәбијјатымызын милли абидәси сајылмасын? Бу мә'нада Сизин бу тәдгигатынызын вә кәлдијиниз елми нәтичәләрин әмәли

эһәмијјәти чох бөјүкдүр. Мән бурада әсәрин баш гәһрә-
манлары Јусиф вә Зүлөјханын дилинә, сөзүнә-сөһбәтинә
шаир мүнәсибәтиндән јаранан бә'зи мисра вә бейтләри
хатырлатмаг истәјирәм:

Шаир Јусифи охучуја белә тәгдим едир:

Әввәл олдур, гәдди јахшы зәриф үзлү
Һәм икинчи, бәзи јахту, көрклү јүзлү,
Үчүнчү, дили фәсиһ, сәһиһ сөзлү,
Јетмиш ики дили тамам билүр имди (с. 122).

Зүлөјха, илк нөвбәдә Јусифин шәкәр кими дадлы сөзү-
нә сөһбәтинә вурулур:

Бал, шәкәр дикдатлу, идианы сөзим.
Зүлөјха ајдур: ја мөһрибан, мүрвәтлу,
Хүлгин ләтиф, јүзүн јахту, сөзүн бдатлу.
Сөјләр ирсән, сөјләмәкә сөзүн, јахшы,
Халиг сана әта гылмыш ушбу, нәгши.

Гардашлары да узун ајрылыгдан сонра Јусифи онун
ширин дилинә, «датлу сөзүнә» көрә таныјырлар:

Әгли сәһиһ, дили фәсиһ, мүрвәтлу,
Көнүл мүшфиг, өзү арлу, бәзи нурлу,
Кәмалы раст, әрур, сөзү, јулаг датлу
Чәмалы Јусиф сиддигә бәнзәр имди (с. 122) вә һб.

Бүтүн бунлары охумаг хошдур, Низами дөврүндә,
XII—XIII әсрләрдә инсана, онун нитгинә, данышығына
белә јүксәк мөвгедән јанашмаг, вурғунлуг һиссилә ана
дилиндән данышмаг вә анатүрк дилини белә мәнәббәтлә
тәгдим етмәк бөјүк наилијјәт иди. Бунлары үзә чыхармаг,
тәһлил вә тәгдир етмәк, һәмин әсрләрдә јазылы ана
ше'р дилимизин мәнзәрәсини чәкмәк Сизә гисмәт ол-
мушдур.

Китабынызын үчүнчү фәсли — «классик дөвр»үн көр-
кәмли әдәби шәхсијјәти олан Нәсимијә, онун дили вә үс-
лубуна, мәчазлар аләминин тәдгигинә һәср олунуб. Нә-
зәрә чарпан уғурлу чәһәт будур ки, бу чүр арашдырма,
сәнәткарын дили вә услубуну бу јөндә ишләмәк әсл јол-
дур. Бу фәсил дә мараглы охунур вә охучуда белә бир
јәгинлик һисси доғурур ки, Нәсими кәламы, Нәсими пое-
тик фикир дүнјасы бирдән-бирә јаранмајыб, ана дилли
поезијамызын күчлү көкү, зәмини үзәриндә учалыб.

«Әдәби шәхсијјәт вә дил» китабы «Јазычы» нәшриј-
јатынын да уғуру сајыла биләр. Арзум будур ки, китаб
јенидән нәшр олунсун, орада Дәдә Горгудун, Әлинин,
Нәсиминин хәләфләри олан Кишвәри, Хәтаи, Фүзули вә
б. улуларын дили вә услубунун тәдгиги дә өз әксини бе-
ләчә тапсын.

Сизә јени-јени уғурлар арзулајырам.

ТӘРЧҮМӘ БАРӘДӘ

Отуз илдән бәри бәдиі јарадычылыгла јанашы ССРИ
вә дүнја әдәбијјатынын үрәјимә јатан, јарадычылыг ру-
һума ујғун кәлән өрнәкләрини дилимизә чевирмәклә дә
мәшғул олмушам.

Бу бир һәгигәтдир ки, нәср әсәрләринин тәрчүмәсини
һәр ики дили мүкәммәл билән (билмәк аздыр, дујан
һисс едән) хусуси тәрчүмәчиләрә тапшырмаг олар.
(Амма јахшы олар ки, нәср әсәрләрини дә јазычы тәрчү-
мә етсин).

Мәнчә, ше'ри јалныз тәрчүмә илә мәшғул олан пешә-
кар тәрчүмәчиләрин өһдәсинә бурахмаг олмаз. Ше'ри
бир дилдән о бири дилә јалныз вә јалныз шаир, һәм дә
зөвгән, фикрән мүәллифә јахын шаир тәрчүмә етмәлидир.
Бунун нијәсини изаһ етмәјин өзү дә чох чәтиндир. Она
көрә ки, бурда чох инчә амилләр нәзәрә алынмалыдыр.
Јалныз буну дәрк етмәк кифајәтдир ки, ше'р фикирлә бә-
рабәр, бир нөв руһун, мә'нәви дүнјанын нәғмәсидир. Нәғ-
мә исә тәрчүмәјә кәлмәз. Ше'рин чөвһәриндәки јанғыны,
нәғмәни јалныз мүәллифлә бир сәсә көкләнән шаир —
тәрчүмәчи көрә биләр, ешидә биләр. Пешәкар тәрчүмәчк
исә јалныз ше'рин мәзмунуну, даһа доғрусу, фикрини
тутмаға вә чевирмәјә чалышыр. Бу һалда ше'рин өзәјин-
дәки дахили мә'на вә ән үмдәси, мә'нанын вә фикрин ифа-
дә васитәләри — образлар, сөзләрин ахарындакы нәғмә
вә јанғы унудулур.

Бүтүн бунларла бәрабәр, бир халгын поезија хәзинә-
си мүтләг башга халглара да чатдырылмалыдыр. Бу шә-
рәfli вә мүгәддәс ишдир, бәшәријјәтә, инсанлыға хид-
мәтдир. Она көрә ки, бир халгын мә'нәви дүнјасыны, фи-
кир вә зөвгүнү вә мәдәни сәвијјәсини билмәк үчүн о хал-

гын мусигисини вә ше'рини билмәк кифәјәтдир. Мәһз бу мә'нада тәрчүмә ишини мән һәм бир вәтәндаш вә һәм дә шаир кими өзүмә борч билир вә вәзифә һесаб едирәм.

Мәним халгын Хомер, Һөте, Байрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Лесја Украинка, Лахути, А. Исаһакјан вә с. кими дүнја поезијасынын көркәмли сымаларыны өз ана дилиндә охумалыдыр. Бунларла јанашы, чохмилләт-ли совет поезијасынын М. Исаковски, Л. Татјаничева, В. Тушнова, Ј. Јевтушенко, А. Вознесенски, В. Боков, А. Ја-шин, А. Граши, А. Хачунс, В. Бабајан, Г. Гулам, Ч. Ча-мал, А. Арипов, Н. Мәһәмәдијев, Ч. Чаббаров, И. Аба-шидзе, А. Гришавили вә с. кими нүмајәндәләринин дә јарадычылығыны халгымыза чатдырмаг лазымдыр. Бу мүһүм иш дә халга хидмәтин бир саһәсидир.

Инди халгларын бир-бирини јахындан танымасы, ба-ша дүшмәси вә гијмәтләндирмәси ишиндә бәди әдәбиј-јат өрнәкләринин бир дилдән башга дилә чеврилмәсинин чох бөјүк әһәмијјәти вар. Бир халг башга бир халгы онун бәдии сөз сәнәти илә даһа јахшы таныја вә баша дүшә биләр. Она көрә ки, әдәбијјат халг руһунун, халг мә'нә-вијјатынын ән јахшы ифадә васитәсидир.

Икинчи тәрәфдән, мәним ше'рләрни ССРИ вә дүнја халгларынын дилләринә тәрчүмә едән бир чох шаир-ләш шәхси достлуг әләгәләрим вар. Һәмин шаирләр мәним әсәрләрини өз дилләринә чевирмәклә һәм өз халг-ларына, һәм дә мәним халгыма хидмәт етмәклә јанашы, һәм дә бир шаир кими мәнә вә мәним јарадычылығыма өз һөрмәтләрини билдирмишләр. Мәним јазыларыма олан бу мүнәсибәт мәнә дә бир шаир кими онларын јарады-чылығына һөрмәт вә хидмәтә чағырыр.

Бүтүн бунлар мүәсир дүнја шаирләрини өз јарадычы-лыглары илә бәрабәр тәрчүмә ишинә дә сәфәрбәр едир. Башга дилдә охујуб севдији бир мүәллифин бир нечә әсәрини өз дилинә чевирмәјән шаир аз тапылар. Буну да халгларын бир-биринә јахынлашдығы XX јүзиллијин хү-сусијјәтләриндән бири кими анламаг лазымдыр. Бу мә-нада, узун илләрдән бәри ССРИ вә дүнја халгларынын поезијасындан чевирдијим нүмунәләри топлајыб китаб һалында нәшр етмәји өзүмә борч билдим.

Әввәлләр мән белә һесаб едирдим ки, тәрчүмәдә әсас өлчү мүәллифә сәдагәтдир. Белә ки, тәрчүмәчи орижи-налы сәтир-сәтир ејнән чевирмәли, бәдии тәсвир васитә-ләриндән тутмуш идиоматик ифадәләрә гәдәр һәр бирини

өз јериндә сахламалы, бир сөзлә, орижиналдан гәти кә-нара чыхмамалыдыр. Мән о заман баша дүшмүрдүм ки, бу үсул тәрчүмәчини шаирин гулуна чевирир, ше'ри исә һәрфилијә апарыб чыхарыр.

Байронун «Абидос кәлини»ни тәрчүмә едәндә баша дүшдүм ки, бу јол дүзкүн јол дејил. Һәмин әсәрин тәр-чүмәсиндә илк дәфә бу јолдан чыхдым, сәрбәстликдән горхмадым. Бөјүк алман шаири Һөтенин зарафатла де-дији «тәрчүмә гадына бәнзәјир, көзәлдирсә садиг дејил, садигдирсә көзәл дејил» сөзләриндә мүәјјән дәрәчәдә һә-гигәтин олдуғуна инандым.

Бурда орта јол тутмаг дүзкүн олар. Белә ки, орижи-нала сәдагәтлә јанашы, һиссин вә фикрий чевирдији дил-дә даһа сәлис вә үрәјәјатымлы олмасы наминә мүәјјән дәрәчәдә сәрбәстлијә јол вермәк лазымдыр. Чүнки сән башга халгын шаирини өз халгынын руһуна мүвафиг шәкилдә, өз дилиндә, дилин бәдии имканлары сәвијјә-синдә сәсләндирмәлисән.

Мән сонрақы тәрчүмәләримдә бу әсас шәртә әмәл ет-мәјә чалышмышам, бә'зи һалларда өлчү дахилиндә, һис-син мәним дилимдә даһа көзәл вә сәлис сәсләнмәси на-минә мүәјјән сәрбәстлијә дә јол вермишәм.

Јери кәлмишкән, ону да дејим ки, бә'зән биздә тәрчү-мә иши мүәјјән чәрчивәдә мәһдудлашыр. Бу чидди ишлә планлы шәкилдә мәшғул олмуруг. Әслиндә исә кәләчәк илләрдә көрәчәјимиз ишләрин бүнөврәсини индидән гој-малыјыг. Тәрчүмә үчүн ән јахшы, ән вачиб әсәрләри сечмәлијик. Нәшријјатларымызын тәрчүмә редаксијала-ры дүнја әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләрини дилими-зә чевирмәк вәзифәсини тәдричән вә габагчадан мүәјјән-ләшдирилмиш ардычыллыгга өдәмәлидир. Бу мәсәләнин јеринә јетирилмәси үчүн илк нөвбәдә кәнч әдәби гүв-вәләр сәфәрбәр едилмәлидир. Бу, әдәбијјатымызын хеј-ринә олар.

Јашлы нәслин бәдии тәрчүмә саһәсиндә көрдүју иш-ләр чохдур. Тәчрүбә газанмыш, сынагдан чыхмыш, гә-ләминә, дәст-хәттинә сөз ола билмәјән тәрчүмәчиләри-миз дә көрәк инди өз давамчылары барәдә чидди фикир-ләшинләр. Тәрчүмәјә елә белә, бармагарасы бахан, һәр чүр, һәр нөв «сифариши» бәһ-бәһлә гәбул едән, көзәл ше'рләри белә чансыз, һәрәкәтсиз, тә'сирсиз гафијәләр дүзүмүнә чевирәнләрдән јаха гуртармаг вахты чохдан чатмышдыр.

Кæлин дæриндæн фикирлæшæк. Тæрчүмæ æдæбијјатымызын гæйнагларыны, чешмæлæрини јахшы арыдаг ки, сују дуру ахсын, буланлыг олмасын. Нæм даһилæрин, классиклæрин, нæм дæ мүасирлæримиз олан гæлæм гардашларымызын æсæрлæрини ана дилимиздæ лајигинчæ сæслæндирмæк, азәрбајчанлы охучуја чатдырмаг бизим борчумуз вæ тæ'хирæсалынмаз ишимиздир.

СУАЛЛАР-ЧАВАБЛАР

(Тæнгидчи М. Ајдынла мүсаһибæ)

— Букүнкү вætандашла букүнкү шаирин уғур вæ уғурсузлугларыны нæдæ көрүрсүнүз?

— Үмумијјæтлæ, шаир илк нөвбæдæ вætандаш, сонра шаирдир. Даһа доғрусу, инди шаирин шаирлији онун вætандашлығы илæ мүәјјән едилмæлидир. Ичтимаи проблемләрæ тохунмајан, вætәнин вæ халгын талейиндән кәнарда галан бәдии æсәрлæри индики шәрантдæ мæгбул сәјмаг олмаз. Анчаг бәдии æсәрин ичтимаилији онун јалныз мөвзусундан асылы дејил. Даһа доғрусу, јалныз мөвзу æсәрин ичтимаи дәјәрини мүәјјән етмир. Әсас мәсәлæ мүәллифин мөвгәјиндæ, чәрәјан едән һадисәләрæ мүнасибәтиндæ, бәдии сөзүн гүдрәтилæ чәмијјәтә тә'сир көстәрмæк арзусундадыр. Бу чәһәтдән сон илләрдæ үмум совет әдәбијјатында јаранан æсәрләр ичәрисиндæ Ч. Ајматовун «Әсрдән узун күн» вæ Абдуллинин «13-чү сәдр» æсәрләри мәним үрәјимчәдир. Сиз бајаг «Заман вæ ше'р» ифадәсини ишләтдиниз. Бу тәсәдүфи ифадә дејил, чүнки заман ше'рдæ, ше'р дæ заманда өзүнү тапыр. Әкәр ше'рдæ заман јашамырса, ше'рин тәгтиләриндæ заманын нәбзи вурмурса, о, күнүн ше'ри дејил. Бөјүк философлардан бири чох көзәл дејиб: «Инсанларын чисмани ағрылары һәкимләрин, мәнәви ағрылары исә шаирләрин, јазычыларын үрәјиндән кәлиб кечир». Мән бу күнләрдæ әсримизин әввәлләриндæ јашајыб јаратмыш Өмәр Фаик Немаһзадәнин јеничә чапдан чыхмыш китабыны охудум. Бу адам заманла дејил, күнлæ, анла јашамыш, вætәнин вæ халгын дәрдләринә чыраг кими алышыб јанмышдыр. Буна көрә дæ үстүндән 70—80 ил кечмәсинә бахмајараг, бу

публисист жазылар бу күн үчүн дә гижмәтлидир. Ч. Мәм-мәдгулузада вә Сабир дә онун кими...

— Бу күнүн вәтәнпәрвәрлији мұһарибә дөврүнүн вәтәнпәрвәрлијиндән нә илә сечилир?

— Бу күнүн вәтәнпәрвәрлији мұһарибә илләринин вәтәнпәрвәрлијиндән чох инчә мәтләбләрлә сечилир. Мұһарибә илләриндә биз фашизмә гаршы вурушурдуг. Дүш-мән дә бәлли иди, мәгсәд дә. Инди исә... һәдәфләр чох вә мүрәккәбдир. Әлбәттә, идеолокија мұбаризәси һәмишә олуб вә олачаг. Идеолокија мұһарибәсиндә бә'зән дүш-мән үзүнә маска тахыр, өз мәнфур мәгсәдини көзәл сөз-ләр архасында кизләтмәји бачарыр. Бурада гараны ағ-дан, һаггы һаһагдан, әјрини дүздән сечмәк үчүн дәрин ағыл вә маһијәти көрә билән көз лазымдыр. Мүасир импернализм вә јени мүстәмләкәчилик башга бир хал-гын истиглалижәтинә гәсд едиркән сон дәрәчәдә инчә үсуллардан истифадә едир, ишғалыны көзәл сөзләр ар-хасында кизләдир. Инди имперналист дөвләтләр «иш-ғал» сөзүнү «хилас» вә «гардашлыг көмәји» сөzlәри илә әвәз едибләр. Гренаданын ишғалы бунун ән јахшы нүму-нәсидир. Бу јердә идеолокијанын ән кәсәрли силаһы олан әдәбијјат халгын көмәјинә кәлмәли, һәгигәтин үзүндән бојаны ачмалыдыр.

— Сизин «Нео» ше'риниз буна мисал ола биләр.

— Бу, мәсәлән бир тәрәфидир. Вәтәнпәрвәрлијин икинчи тәрәфи исә чәмијјәтин ичиндәки јарамазлыглара гаршы мұбаризәдир.

Мұһарибә илләриндән фәргли олараг сүлһ илләриндә бизи кери чәкән, инкишафымыза әнкәл олан, ичимиздә-ки әталәтә, дурғунлуға, наданлыға, сојугганлыға, лагәјд-лијә гаршы мұбаризә дә вәтәнпәрвәрлијин бир ифадә формасыдыр. Мән али мәктәб мұәллими кими дөјә билә-рәм ки, индики һалда бизим ән бөјүк дүшмәнимиз бә'зи һалларда өзүнү көстәрән әталәтдир. Чырпынтынын ол-мамасы, елмә тәшнәсизлијин, өјрәнмәк ешгинин зәифли-јидир. Тәләбәјә јалныз дәрслији белә чәтин охуда били-рик. Һалбуки али мәктәб тәләбәси јалныз дәрслик илә кифәјәтләнмәмәли, дәрсликдә ады чәкилән, мисал кәти-рилән елми гајнагларла билаваситә өзү таныш олмалы-дыр. Јалныз о заман тәләбә мұһазирә вә китаб мұәллифи-нин сәвијјәсинә јүксәлә биләр. Али мәктәбләрин мәгсәди дә будур. Јунан философларындан биринин көзәл бир сө-зү вар: «Мұәллим өз фәннинин бүтүн инчәликләрини тә-

ләбәјә чатдырмаг игтидарында дејил. Мұәллим тәләбәнин гәлбиндә о елмә мәһәббәт јаратмалы, тәләбәнин гәлбин-дә мәш'әл јандырмалыдыр». Инди бурада кұһаһкар ја мұәллимләрди, ја да тәләбәләр. 90 дәгигәлик мұһази-рәни мұәллим дәгигәләри саја-саја, ағзындан сөз төкү-лә-төкүлә, о елмин атәшинә јанмаја-јанмаја дејирсә, тә-биидир ки, тәләбәләрин гәлбиндә о мәш'әли јандыра билмәјәчәк. Тәләбә дә гаршысында јанан мұәлли-мин атәшинә мұәллимин өзү кими јанмырса, мұһазирәни чәндәрди динләјирсә, һансы мәш'әлдән сөз кедә биләр? Вәтәнпәрвәрлик гуру идеја дејил. Вәтәнин ешгинә јанмаг, вәтәнә лајигли вәтәндаш олмағын өзүл дашыдыр. Бу бир һәгигәтдир ки, гуру әллә, бош башла, јанғысыз үрәклә вәтәнә вәтәндаш олмаг олмаз. Индики дөврдә јахшы вәтәндаш олмаг үчүн баш биликлә, үрәк атәшлә долу олмалыдыр.

— Һаглысыңыз. Диплом хатиринә али мәктәбә кирән-ләр, елмә чан јандырмыр, диплома саһиб олмагла ишини битмиш һесаб едир. Гәрибәдир ки, мәгсәдинә нанл олан-дан сонра исә өзүнү зијалы сајыр. Мәркәзи мәтбуатда бу барәдә бөјүк мұбаһисәләр кедир. Үмүмијјәтлә, зијалы кимдир? Јери кәлмишкән дејин көрәк Сиз зијалы кимә дејирсиниз?

— Мәнә бу суалы чох јердә верирләр. Шүбһәсиз, јах-шы мұтәхәссис олмаг, дүнја мәдәнијјәтиндән хәбәрдар олмаг, бир нечә дил билмәк, зөвлә кәјинмәк вә с... зија-лылығын шәртләриндәндир. Лакин јалныз бунларла там зијалы олмаг мүмкүн дејил. Мүасир рус јазычыларындан Белов дејир ки, адам таныјырам, дүнјанын јарысыны кә-зиб, јахшы мұтәхәссисдир, бәшәр мәдәнијјәтиндән аз-чох хәбәри вар, лакин доғмача кәндинин вә халгынын тари-хини билмир. Беләсинә зијалы демәк олармы? — Јох!

Бир дәфә сәнајә институтунун бир профессору илә мұбаһисәм олду. Бу профессор өз саһәсини јахшы билән бир алимдир. Лакин доғма халгынын тарихини билмирди. Мән буну она ирад тутанда, о да мәнә «Бир кимја дүсту-руну ача биләрсәнми?» — суалыны верди. Мән бу алимин чәһаләтинә вә наданлығына тәәччүб етдим. Чүнки әдә-бијјатчы олмағым е'тибарилә кимја елминин мәгсәд вә вәзифәсини билмәјим мәнә кифәјәтдир. Лакин бир ким-јачынын, бир ријазижјатчынын, ја бир биологун доғма халгынын тарихини билмәмәси, ән үмдәси буну өзүнә нөгсан тутмамасы онун чәһаләтинин ән көзәл сүбутудур.

Һардан кәлдијини билмәјән һара кедәчәјини билмәз. Бу иһә өзүнә лагејдлијин, сојугганлылығын ән кәзәл нүмунәсидир. Биздә инди истәнилән гәдәр дипломлу җаһилләр вар.

Бу җаһилләр мәдәнијјәти заһири кәјиминдә, отагларынын мүасир бәзәк-дүзәјиндә, сөһбәтләрини хариҗи истилаһларла бәзәмәкдә көрүр. Әлбәттә, кәзәл кәјинмәк, мәнзилли мүасир үслүбдә, зөвглә бәзәмәк нөгсан дејил. Лакин мәсәлә о кәјимин, о бәзәк-дүзәјин архасында кизләнмәмәк, гәлбән вә фикрән мүасир олмагдадыр. «Наука и религия» журналынын 1983-чү ил I нөмрәсиндә РСФСР халг артисти Олег Табаковла бир мүсаһибә верилмишдир. Һәмин мүсаһибәдә актјор драматург Розовун «Севинч ахтарышы» пјесиндән бир эпизоду хатырладыр...

Савинләр аиләсинин бөјүк оғлу Фјодор Лена адлы мешшан бир ғызла евләнир. Фјодор бөјүк идеалларла јашајыр. Мүасир әшјалар ешгилә јашајан Лена әринин идеалларына мане олур, ону мәишәт хырдалыгларына чәкир. Нәһајәт, евин кичик оғлу атасынын шашкасы илә пар-пар парылдајан мебели вуруб ғырыр.

Олег Табаков сөзүнә давам едәрәк јазыр: «Бу пјес 25 ил әввәл јазылмышдыр. Инди һәмән шашка илә јапон транзисторуну вә дублјонкалары вуруб дағытмаг лазымдыр».

Әлбәттә, бунунла актјор өз мә'нәви чүрүклүјүнү јапон транзисторлары вә дублјонкалар архасында кизләдәнләрә мәдәнијјәти заһири тәрәфиндән анлајанлара гаршы чыхыр. Беләләри мәдәнијјәти ојнајыр. Әкәр һәмән адам евиндәки јапон транзисторуну вә әјниндәки дублјонканы һалал зәһмәтилә газанмыш олсајды, о, бу әшјалара малик олана гәдәр чәкдији зәһмәт ону јалныз заһирән дејил, дахилән дә тәкмилләшдирәрди. Лакин бу әшјалар әјри јолла газанылырса, онлар чансыз әшја олараг галыр, саһибинин мә'нәви дүнјасына тә'сир кәстәрә билмир вә һәјат она јүнкүл бир ојунчаг кими кәлир, һәјатын мүрәккәблијини вә маһијјәтини дәрк етмир. Она елә кәлир ки, малик олдуғу транзисторун милини истәдији заман истәдији өлкәнин үстүнә кәтириб о өлкәнин маһнысыны динләјә билдији кими, һәјатда да истәдији заман истәдијини едә биләр. Бир сөзлә, һәјатын севинчи вә сәадәти она чох асан баша кәлир вә беләләри һәјатын әсл маһијјәтинин вә мәгсәдини анламыр. Мәгсәдсиз, амалсыз јашајараг өмрү боју надан олараг галыр.

— Сизин «Јахын узаг олду» ше'риниздәки кими...

— Бу күнләрдә «Бакы» телевизорунун тәшкил етдији «Ајкүн» верилишиндә дејилди ки, гәрәзсиз вә бөјүк мәһәббәтә инанмајан бир җаван редаксијаја јазыр ки, «Мәним кифајәт гәдәр мадди имканым вар. Буна көрә дә һансы ғызла евләнмәк тәклиф етсәм, мәнә кәләр».

Өзүндән разы бу җаван оғланы бу чүр данышдыран һеч шүбһәсиз «папасынын» јүнкүл вә асан јолла әлдә етдији сәрвәтдир. О бу сәрвәтә һазыр саһиб олуб. Әкәр бу оғлан һәмин сәрвәти өзү алын тәри вә әлинин габары илә газанмыш олсајды чәкдији зәһмәт вә төкдүјү тәр ону дахилән тәкмилләшдирәр вә јалныз о заман о биләрди ки, мәһәббәти пулла алмырлар, мәһәббәти дә тәмиз вә ләјагәтли әмәлләрлә газанырлар. Бурада бир сөзә диггәт јетирин. «Әлдә етмәк»лә «газанмаг» башга-башга шејләрдир. Кәлири әјри јолла әлдә едәрләр, амма зәһмәтлә газанарлар.

Бу јелбејин оғланын атасы өвладына мирас гојдуғу сәрвәтлә өз өвладыны мә'нәви чәһәтдән шикәст етмишдир. Индики зәмәндә пулла, даш-гашла өјүмәк ән азы мә'нәви позғунлугдур.

— Мә'нәви тәмизлик мәсәләси Сизин поэма вә пјесләрининизин әсас мөвзусудур. Хүсусилә «Е'тираф», «Атылмышлар», «Гијмәт» поемаларынын, «Икинчи сәс» вә «Јоллара из дүшүр» пјесләриниз... Мә'нәви позғунлугун вә әхлаги натәмизлијин сәбәбини сиз нәдә көрүрсүнүз?

— Мә'нәви сафлығы вә әхлаги тәмизлији мән илк нөвбәдә јенә вәтәндашлыг һиссиндә, ичиндәки «егону» өлдүрмәкдә, өз шәхси мәнәфејини үмүмин мәнәфејиндән үстүн тутмамагда, бөјүк идеалларла јашамагда шәхси мәнәфе үмүмин мәнәфеји ичиндә әријир вә бурадан да мә'нәви тәмизлик, әхлаги кәзәллик јараныр. Өз ағлына, өз габилитетинә һәддиндән артыг вурулан, өзүнү һамыдан үстүн тутан адамлар һәр ишдә, һәр јердә өзүнү һағлы билир, өзләрини чәмијјәтә гаршы гојурлар. Өзүнү һәр ишдә, һәр јердә һағлы билмәјин өзү ән бөјүк һағсызлыг вә мә'нәви бошлугдур. Һәмишә өзүнү һағлы һесаб етмәк өзүнү кәнардан көрә билмәмәјин, өзүнә идрак көзү илә бахмамағын нәтичәсидир.

Инсан күндүзләр еләдикләринин һесабатыны кечәләр өз-өзүнә вермәлидир. Һамы сәһв едә биләр. Лакин бу сәһви сонрадан баша дүшмәмәк, онун ағрысыны чәкмә-

мәк вичдан күзкүсүндә өзүнә бахыб утанмамаг, егоист-лик вә наданлыгдыр. Инсанын һәјатда еләдији сәһв сонрадан онун үчүн ағрыја чевриләндә о адам һәгиги вә-тәндаш олур. Мән вәтәндашлығы да, инсанлығы да илк нөвбәдә бунда көрүрәм. Дүшүнмәдән дејилән бир сөз, ја һәрәкәт әкәр башгасына тохунурса, сән буну биләрәк су-сурсанса, өз әмәлиндән пешман олуб инчитдијин адамдан үз истәмирсәнсә, сәнин инсанлыгдан вә вәтәндашлыгдан данышмаға һаггын јохдур. Инсан өз шәхси мәнәфејини унудуб башгасынын дәрдинә шәрик оlanda, дара дүшәнә әл узаданда инсандыр. Өз хејриндән өтрү башгасыны тапдајан, јалныз өзүнү, өз хејрини дүшүнән «аз ашым, ағрымаз башым», «даш мәнән өтдү, гардаша дәјди, елә билдим даша дәјди» фәлсәфәси илә јашајан адам-чығазлардан бу вәтәнә вәтәндаш ола биләрми?

Беләләринин һисс вә дујғулары мәнзилинин дөрд диварына сығышыр, беләләри јалныз 3 отағыны дөрд, дөрд отағыны беш көрмәк истәјәнләрди, бағ вә машын ешгилә јашајан, вәтәнинин вә халгынын тәләјини өмрүн-дә бир дәфә дә олса дүшүнмәјән, јалныз сормаг һиссилә јашајан түфәјлиләрди.

Мән 1958-чи илдә Фүзули һаггында јаздығым «Шәби-ничран» поемасында беләләри һагда демишдим:

— «Һејһат! Һәлә чохдур евини вәтән, гоһум-гарда-шыны милләт сајанлар.»

МӘММӘД АРИФ

Мән Ариф мұәллимин тәләбәси олмушам. Јалныз ки-табларындан дејил, мұһазирәләриндән дә өјрәнмишәм. Ариф мұәллим бизә рус әдәбијјатындан мұһазирә охујар-ды. Рус әдәбијјатынын Пушкин, Лермонтов, Блок, Тол-стој, Чехов, Достоевски кими чаһаншүмул нұмајәндә-ләрини мәнә илк дәфә Ариф мұәллим танытмыш вә севдирмишди.

Јахшы јадымдадыр: «Ч. Чаббарлынын романтик гәһрәманлары» мөвзусунда диплом иши јазырдым. Елми рәһбәрим Ариф мұәллим иди. Јаздым. Охуду. Анчаг бәјәнмәди. Мән Чаббарлынын романтик гәһрәманлары— Ајдын, Огтај вә Елханын тәбиәтиндәки романтиканын маһијјәтини, хусусијјәтләрини, өзүнәмәхсуслуғуну ача билмәмишдим. Ариф мұәллим мәнимлә суал-чаваба башлады:

— Дејә биләрсәнми ки, Ајдын конкрет оlara нә ис-тәјир? О, нәји инкар, нәји тәсдиг едир? Онун нифрәти нәдир, мәһәббәти нәдир?

Мән бу суаллара дәгиг чаваб верә билмәдим. Онда елми рәһбәрим деди ки, кет «Ајдын»ы бир дә оху. Вә бу суаллара әсәрин өзүндән чаваб ахтар.

Мән Ајдыны дәнә-дәнә охудум. Нәһајәт, верилмиш суалларын чавабыны тапдым. Ајдынын сөзләри илә әмәли арасында учурум вармыш. Онун романтикасы мүчәррәд имиш, лакин мән бу фикри тәсдиг үчүн әсәр-дән тутарлы мисаллар тапа билмәдим. О заман Ариф мұәллим мәним нәзәрини әсәрин биринчи шәклиндәки бир монолога чәлб етди. Ајдын дејир: «Мән истәрдим, мән севдијим мәни севмәсин, кечәли-күндүзлү чарпы-шым, вурушум, она чатмаға чан атым, јалныз өләркән

додагларымы додагларына сыхыб «мән бир неч дежиләм, мән бир һәгигәтәм» дејә өлмәк истәрдим. Лакин Күлтәкин дә мәни севдијини билдирди. Беләликлә, о, мәним сонсуз фәзалара доғру учан ганадларымы ғырыб мәни һәјатын батаглығына тәслим етди».

Бу, гәлби бөјүк дүјғуларла јашајан бир кәнчин һәлә һәјатда өз истигамәтини, өз һәјат гәјәсини тәјин едә билмәјән романтик хәјаллы бир кәнчин сәмиим етирафлары иди. Ајдынын романтикасындакы мүчәррәдлији, хәјалларындакы гејри-мүәјјәнлији бу нөгтәдә ахтармағ лазым иди.

Демәк истәјирәм ки, Ариф мұәллим тәләбәләринин гаршысында мәтләбләри вә мәналары там ачығлығы илә изаһ етмәји севмәзди. О, јалныз бизә ачар верир, кизли хәзинәни ачмағы исә тәләбәләринин өһдәсинә бурахарды. Мәлумдур ки, бәхшиш инсана бөјүк севинч кәтирмәз, инсанын өзүнүн тапдығы, өзүнүн газандығы не мәт онун гәлбини ишыгла долдурар, инсаны зәһмәтә һәвәсләндирәр. Ариф мұәллим елмин, сәнәтин чәтин јолларында бизим голумуздан тутмуш, јалныз јөн көстәрмиш, јери-мәји исә тәләбәләринә тапшырарды.

Ариф мұәллимин «Чәфәр Чаббарлынын јарадычылығ јолу» монографијасы Чәфәр Чаббарлы сәнәтини, бу сәнәтин бөјүклүјүнү вә гүдрәтини өјрәнмәк вә дәрк етмәк үчүн көзәл бир ачардыр. Мән университетдә Чаббарлыдан оху-дугум мұһазирәләрдә һәмишә бу китабы әсас көтүрмүш, ондан фәјдаланмышам.

С. Вурғун јарадычылығы һаггында јаздығым һәм һәмизәдлик, һәм дә докторлуғ диссертасијаларымда Ариф мұәллимин Вурғун һаггындакы фикирләринә әсасланмышам.

Ариф мұәллимин тәнгидиндәки кәсәр, дәгиглик вә хусусән ајдынлығ, јығчамлығ мәни һәмишә һејран етмишдир. Һөрмәтли алимин бир сөзүнү хатырлатмағ истәрдим: «Јазычыда анчағ нөгсан ахтармағ нә гәдәр зәрәрли исә, анчағ мүсбәт чәһәтләр ахтарыб нөгсанлара көз јуммағ да бир о гәдәр зәрәрлидир».

Ариф мұәллимин тәнгид принципидә објективлик әсас шәртдир. Биз бу објективлији онун севә-севә тәриф-ләдији әсәрләрин тәһлилиндә дә көрмүшүк, тәнгид етдији әсәрләрә олан тәәсүф долу мұнасибәтиндә дә көрмүшүк. Ариф мұәллим һәм тәрифиндә, һәм тәнгидиндә сөзүн мүстәғим мәнасында арифәндир.

Бәс, бу нәдән ирәли кәлир?

Бу ондан ирәли кәлир ки, о, әдәбијјатымыза, сәнәтимизә халғ иши, дәвләт иши кими бахыр. Онун уғурларына өјүнүр, бүдрәмәләринә кәдәрләнир.

Бу ондан ирәли кәлир ки, Ариф мұәллим әлиһә гәләм алмамышдан әввәл нәјин һәминә јаздығыны, нәдән өтрү јарадычылығ әзабларына гатлашдығыны һәмишә билмишдир. Һәмин мәсләк, һәмин әгидә ону јаратмаға, јазычыларымызы доғру јола сөвг етмәјә сәсләмиш, буна көрә дә мән әминәм ки, онун бу јолда чәкдији әзијјәтләр она әзаб дејил, һәмишә фәрәһ кәтирмишдир.

Бу ондан ирәли кәлир ки, Ариф мұәллим мұәллим-лијиндә дә, алимлијиндә дә, тәнгидчилијиндә дә, ака-демијада тутдугу вәзифәсиндә дә илк нөвбәдә вәтәндашдыр. Бу вәтәндашлығ һиссини мән онун ән ади мәсәләләрә мұнасибәтиндә, тәләбәләри вә гәләм јолдашлары илә һәр һансы барәдә олурса олсун сөһбәтиндә дә көрмүшәм. О, һәр јердә әввәлчә гәлби вәтән вә халғ севкиси илә дејүнән вәтәндашдыр, сонра мұәллимдир, атадыр, елми рәһбәрди вә президент мұавинидир.

«АҒЫР ИЛЛӘР» НӘҒМӘҚАРЫ

Чәнуби Азәрбајчанын јеткин шаирләриндән Кәрим Мәшрутәчинин (Сөнмәз) «Ағыр илләр» китабыны охум. Иранда баш верән ислам ингилабы, онун тәлатүмләри, ингилабдан әввәлки вә сонракы илләр көзләринин гаршысында чанланды.

Мәним оғлум Исфәндијар Иран ингилабы әрәфәсиндә 2 ил Әһвәз вә Мәшһәд шәһәрләриндә тәрчүмәчи ишләмиш, ингилабдан сонра Бақыја җајытмышды. О, ингилаб әрәфәсиндә Иран халгынын кечирдији һәјәчанлары, онларын ингилаб әһвали-руһијјәсини јахындан мүшәһидә етмиш вә көрдүкләрини тәфсиләтә илә мәнә данышмышды. Мән оғлумун сөһбәтләриндән азадлыг јолунда дөјүшән вә шәһид олан гардашларымын мүбариз руһу, дөнмәз ирадәси вә гәләбә арзулары илә таныш идим. Сөнмәзин шәһәрләрини охудугча оғлумун дедикләри бир-бир јадыма дүшүр, о дәһшәтли илләрин мүсибәтләринә јенидән җајыдырдым. «Мүгәддимә јеринә» адлы илк шәһәр һәгигәтән китабын мүгәддимәсидир. Бу шәһәрлә шаир охучусуну кәләчәкдә таныш едәчәји «ағыр илләрин» мүсибәтләринә һазырлајыр.

Дејирләр, китаба мүгәддимә јаз,
Кағызым бојанды, јазым ағлады.
Сыгыныб сазыма пәнаһ апардым,
Сызлады әлимдә сазым ағлады.

Шаир демәк истәјир ки, китабымын өн сөзү истибад дөврүндә халгымын илләрлә ахытдыгы көз јашларыдыр. Бу көз јашларынын җајнагы, онларын сәбәбкәры—шаһлыг үсул-идарәси, зүлм үзәриндә гурулмуш бир чәмијјәтдир. Һәмин көз јашлары селә дөнүб, нәһајәт, «сөкдү зүлм евинин бүнөврәсини» («Тарихин сәси»).

Пәһләви ханәданы дөврүндә мин чүр әзаб вә әзијјәтләрә гатлашан шаир, «Тарихин сәси» шәһриндә халгы сәрвахт олмаға, ичтимаи-сијаси һадисәләрә ачыг көзлә бахмаға, әјрини дүздән сечмәјә чагырыр. Заманын ахарыны чајын ахарына бәнзәдән шаир көстәрир ки, бу ахара бәзән чиркаб төкүб «онун пак сујуну буландыранлар» да тапылыр: Одур ки, бу чиркабы бүллур судан (халг азадлыг һәрәкәтындән) ајырмағы бачармағ лазымдыр. «Амандыр, досту дүшмәндән ајырын» дејә фәрјад гопаран шаир кәләчәјә үмид көзү илә бахыр:

Бу чајын ајна тәк дуру сујунда
Ајдын кәләчәјин әкси көрүнүр.

—нәтичәсинә кәлир. Чүнки зүлм евини заманын өз тәләби вә тарихин өз ганунлары мәһв едир. Чүнки тарихин һөкмү гаршысында һеч бир зүлм сәлтәнәти ахыра гәдәр дуруш кәтирә билмәз.

«Ачыл, сәһәр» шәһриндә шаир түрк ингилабчы шаири Назим Һикмәтин мәшһур «Мән јанмасам, сән јанмасан, о јанмаса, гаранлыглар нечә ајдынлаша биләр?» мисраларындан истифадә илә халгы вәтән одуна јанмаға сәсләјир вә көстәрир ки, дан јери јалныз гәлбимиздәки оддан ишыг алыб шәфәгләнә биләр. Сәһәрин ачылмасы үчүн күнәш бизим гәлбимиздә алышыб јанан арзулардан доғмалыдыр.

Шаирин кәлдији нәтичә тамамилә доғрудур, чүнки тарих боју азадлыг һеч бир халга һәдијјә кими тәғдим олунмамышдыр. Һәр халг азадлыгы өз чаны вә ганы һесабына газаныр. Тарихин бу гануну бүтүн халглар үчүн бир өрнәкдир, бир мәктәбдир. Буна көрә дә һәмин шәһриндә шаир, һағлы олараг бөјүк Сабирин «Ағладыгча киши гејрәтсиз олур» мисрасына сәс верәрәк «Ағламагдан бир кәс тапмамышдыр чарә» дејир. Бу фикир, шаирин китабда топланан бүтүн шәһәрләринин әсас җајәси, баш мотивидир. «Ингилаб» вә «Азәрбајчан» кими шәһәрләриндә исә шаир кечмишә баш вурур, азадлыг јолунда ғылынч чалмыш милли гәһрәмәнлары јада салыр, бабаларын өмүр јолуну өзүнә вә өзү кими минләрлә вәтән мүчәһидинә өрнәк гәбул едир.

Беләликлә, биз әсримизин габагчыл фикирләри илә сәсләшән, һадисәләрдән дүзкүн нәтичә чыхара билән, ағы гарадан сечән, халгы һағг јолуна сәсләјән бир шаирлә растлашырыг. Бу шаир јалныз XX әсрдә истиб-

дада гаршы 3 дэфэ баш галдырмыш, бөјүк ингилаб мәктәби кечмиш бир халгын мүбаризә ән'әнәсиндән дәрс алмыш, халгын гәлби илә дујуб, ағлы илә дүшүнән, гәләмини халгын сәадәти јолунда чалан вәтәндаш сәнәткардыр.

Мә'лум бир һәгигәтдир ки, халгдан, онун мүбаризәсиндән, дујғу вә дүшүнчәләриндән ајры әдәбијјат јохдур вә ола да билмәз. Әдәбијјат халгын истәк вә арзуларынын тәрчуманына чеврилдији заман әсл, бөјүк әдәбијјат ола биләр.

Һазырда Иран Азәрбајчанында јазыб јарадан әдибләрин һамысы бу бөјүк һәгигәти баша дүшмүш, гәләмләрини һәгигәтән сүнкүјә чевирмиш, Вәтәнин мәнафеји кешијиндә дајанмышлар.

Бир нечә күн әввәл уstad Шәһријарла икинчи телефон сөһбәтимиздә о, шаһ үсул-идарәси заманы чәкдикләри бөјүк мәһрумијјәтләрдән данышараг гејд етди ки, әдәбијјат онда да сусмамышды, долајы јолларла өз сөзүнү дејирди. Һәгигәтән шаһ истибадаынын ән дәһшәтли илләриндә Сәһәнд, мөвзусуну фолклордан көтүрдүјү «Сазымын сөзү» поэма-дастаныны јазды. Бу әсәрдә Дәдә Горгуд мотивиндән истифада едән шаир үчүн фолклор, јалныз бир васитә иди. О, бундан истифада илә үрәк сөзләрини демиш, зүлмә, әдаләтсизлијә өз е'тиразыны билдирмишиди.

Елчә дә Сөнмәзин ингилабдан әввәл јаздығы «Гарагуш», «Итин вәфасы» кими аллегорик ше'рләри шаһ зүлмүнә гаршы јазылмыш әсәрләрдир. Бу әсәрләрдә шаир өз фикирләрини аллегорик образларын васитәсилә ифада етмишиди.

Вахтилә гузулары, тојуг-чүчәләри парчалајан, өзүндән зәифләрә зүлм едән гарагуш ади бир овчу күлләси илә мәһв олур.

Дүнән аләмә мејдан охујан гарагуш, инди ев бәзәјинә чеврилиб дивардан асылыр. Дүнән зәифләрә гәним кәсилән, дүнән һөкмү-фәрма олан, бу күн чансыз бир експоната чеврилир. Бунунла шаир истибад дөврүндә гылынчынын далы да кәсән савакчыларә, рүтбә саһибләринә дәрс верир, онлары бу күндән сабаһа бахмаға чағырыр.

Бүтүн халгларын тарихиндә ән дәһшәтли зүлмүн вә һагсызлыгын дөвран сүрдүјү заманларда белә гәләм саһибләри мүхтәлиф әдәби васитәләрдән истифада едә-

рәк өз сөзләрини демиш, халга кәләчәк мүбаризә јолларыны кәстәрмишләр. Бах, будур әдәбијјатын күчү вә гәјәси! Бу күн ше'рләри илә таныш олдуғум Сөнмәз дә өзүндән әввәлки гүдрәтли сәнәткарларын гәләм тәчрүбәсиндән истифада илә ағызларә гыфыл асылдығы бир дөврдә дә үрәк сөзүнү демәји бачармышдыр.

Уstad Шәһријарын «Һәјдәрбабаја салам» әсәринә јаздығы нәзирәсиндә дә биз ејни мәрамы вә мәгсәди көрүрүк. Әсәрин «Пул», «Анам», «Гыш кечәләри» вә «Бајрам хатирәләри» фәсилләриндә шаир халг мәишәтинин тәсвирләри архасында халгын јашадығы мүсибәтләри, ачыначаглы күнләри гәләмә алмышдыр. Ири һәчмли бу әсәрдә үрәк парчалајан лөвһәләрлә гаршылашыр, өз ана дилиндә јазмаг бир јана галсын, данышмаг һүгугундан белә мәһрум едилмиш бөјүк бир халгын тарихи фачиәси илә таныш олуруг.

Инди бүтүн бу мүсибәтләр артыг архада галмышдыр. Инди Чәнуби Азәрбајчанда ана дилиндә гәзет вә журналлар нәшр олунур, бир сөзлә, инди халг өз ана дилиндә дил ачмаға, өз милли көкү үстүндә јеримәјә башламышдыр. Мән бу јолда ган гардашларыма уғурлу сәфәр вә даһа ајдын, даһа ишыглы бир сәһәр, гәләм јолдашым Сөнмәзә исә «Ағыр илләр»дән «хошбәхт илләрә» кечмәји арзу едирәм.

ҺӘМИШӘ КӘНЧ СӘНӘТҚАРЫМЫЗ

Мүһарибә илләриндә дәрч олунан «Сән еј гадир мәһәббәт» вә «Јарымчыг галмыш портрет» һекајәләри о заманкы кәнчлијин әлиндән дүшмәзди. Сонралар һәмин бу ики һекајәнин әсасында «Интизар» пјеси јаранды (М. Нүсәјнлә бирликдә). Бу пјесдәки кенерал Алхас образы инди дә мәним јадымдадыр. Илјасын бу илк драм әсәри онун кәләчәк драматуркијасынын гарангушу иди. Бу пјесдә онун кәләчәк пјесләринин әсас әләмәтләри—үмүмән јени драматуркијамызын илк аккордлары, илк рәнкләри өзүнү көстәрди.

Илјасын «Сән һәмишә мәнимләсән» пјеси бизим драматуркијамыза тәзә бир пәнчәрә ачды. Сакит психоложи драм јаранды. Бу сакитлик үздә иди. Драма образларын чарпышмасындан үрәкләрин сарсынтысына кечди. Буна көрә дә патетика вә пафос өз јерини пычылтыја верди. Бу пјесин ардынча Илјасын јаратдығы «Унуда билмирәм», «Мәһв олмуш күндәликләр» кими сырф психоложи драмлары јаранды. Бу пјесләр драматуркијамызла бәрабәр, үмүмән театр сәнәтимизи, режиссор вә актјор јарадычылығыны јениләшдирди. Бүтүн бунлар севимли драматургумуз Илјас Әфәндијевин ады илә бағлыдыр.

Сон илләрдә јаратдығы «Натәван», «Бүллур сарајда» пјесләри дә драматургун узун илләрдән бәри тутдуғу јолун гануни давамдыр. Илјас өз јолуна садиг олан, һәмишә өз гәлбинин сәсини динләјән сәнәткардыр. Л. Толстоја дедиләр: Кәрәк Аннаны өлдүрмәјәјдин. Толстој чаваб верди ки, Анна өзү кетди гатарын алтына, мәним һеч хәбәрим олмады.

Бу, әсл реалист сәнәткарын сөзүдүр. Образ өз да-

хилинин сәсини динләмәли, өз тәбиәтинә ујғун һәрәкәт етмәли, онун һәрәкәтләри әсәрин үмуми мәнтигиндән доғмалыдыр. Бу чәһәтдән Илјасын образлары өз тәбии һәрәкәтләри илә бизи һәмишә инандыра билирләр. Даһа доғрусу, мүәллиф онларын әлиндән тутуб истәдији јерә апармыр, образлар өз тәбиәтләриндән чыхараг данышыр вә һәрәкәт едирләр. Тәбиилик вә инандырычылык исә әдәбијјатын бүтүн жанрларынын, әләлхүсус да драматуркијанын илкин шәртидир. Сәнәт сахталығы көтүрә билмәз. Чүнки сәнәт үрәјин сәсидир. Ағылы алдатмаг олар, үрәји јох.

Мән драматуркијада икинчи бир мүнһәм шәрти дәмәк истәјирәм. Бу да театр сәнәтинин позулмаз ганунларыдыр. Башга жанрларын ганун вә шәртләрини поэмаг бәлкә дә мүмкүндүр. Чүнки бу шәртләрин илк зияны охучуја дәјдијиндән о, дәрһал билинмир. Јалныз сонралар мәлүм олур ки, филан гәләм саһибинин филан китабы рәфләрин күнчүндә солуб саралды. Театр сәнәтиндә исә мәсәлә белә дејил. Тамашанын тәлејини примјера кечәси һәлл едир. Артыг көзләмәјә еһтијаж галмыр. Тамашачыны зорла театра кәтирмәк мүмкүн дејил. Буна көрә дә драматуркијанын јунан театрындан башланан мүнһәм ганунларыны сахламаг вачиб шәртдир. Илјас бу ганунлара һәмишә садиг галдығындан онун пјесләри һәмишә өз тамашачысыны тапмышдыр.

† Илјас Әфәндијев бир силсилә драм әсәрләринин мүнәллифидир. Биз бу күн сәһнәмизи онсуз тәсәввүр етмирик вә арзу едирик ки, онун сәси һеч вахт сәһнәмиздән әскик олмасын. †70 јашынын тамам олмасы мүнәсибәтилә гәләм јолдашымы тәбрик едир, она бундан сонра да бөјүк јарадычылык севинчләри арзулајырам.

ВЭТЭН ОҒЛУ

Әзиз достум, гәләм јолдашым Б. Азәроғлу, сәнин адын Балаш, сојадын Абизадә, тәхәллүсүн Азәроғлу-дур. Нә көзәл тәхәллүс сечмисән өзүнә! Дүнјада Вәтәнин оғлу, халгын оғлу олмагдан бөјүк шәрәф ола биләрми? Сән 35—40 ил әввәл—јарадычылығынын астанасында бу тәхәллүсү өзүнә көтүрәндә јолунун әввәлиндән бу күнү јәгин ки, көрмүшдүн. Чүнки сән тәхәллүсүндә кәләчәк јарадычылыг програмыны вермишдин. Өмрүн бөјү да бу програма сәдагәтли олдун, јәни халгына, вәтәнин Азәрбајчана хидмәт етдин. Буна көрә дә 60 јашыны бајрам етдијимиз бу күн биз сәни сәдәчә шаир Азәроғлу кими јох, халг шаири Азәроғлу кими таныјырыг.

Шаир үчүн Халг шаири адындан шәрәфли ад-үнван танымырам. Сән бу ада јалныз өз халгынын әмәл вә арзуларыны, дүјгү вә дүшүнчәләрини гәләмә алдыгына көрә лајиг көрүлмәдин, сән бу ада бир дә она көрә лајиг көрүлдүн ки, дүнја халгларынын дәрдинә шәрик олдун, әзилән мүстәмләкә халгларынын дәрдини шәхси дәрдин кими гәлбиндә дашыдын. Каһ Конгодан данышыб онун милли гәһрәманы Лумумбанын өлүмүнә јас сахладын, каһ Әлчәзаирин истиглалижјәти уғрунда дөјүшән гәһрәманлары алгышладын, каһ да Иран халгынын азадлыг уғрунда мүбаризәсиндә һәлак олмуш Хосров Рузбәһини шәрәфли өлүмүнә матәм нәғмәси охун. Беләликлә, сән өз халгынын һәгиги оғлу олмагла, һәм дә бәшәријјәтин оғлу олдун.

60 јашын мүбарәк, Вәтән оғлу!

ҺӨРМӘТЛИ ВАГИФ СӘМӘДОҒЛУ

«Улдуз» журналынын 2-чи нөмрәсиндә јени силсилә ше'рләрини охудум. Ше'рләрдәки истилијә вә көзәллијә севиндим. Чохдандыр јазырсан, лакин һәлә бир дәфә дә олсун јазыларын һаггында фикир демәмишәм. Амма бу ше'рләр өзү онлар һаггында фикир демәјә мәни һәвәсләндирди.

Ачыг данышмаг истәјирәм: әввәлки ше'рләриндә гәлын бир думан вар иди. Думанын сыхлығындан сөзләрин ич мәнасы көрүнмүрдү. Сәнәт исә ајдынлыг сефир. «Ше'рин вә онда ифадә олунан һиссин, фикрин көкү шаирин үрәјиндә олар»—дејәрләр. Бу, дүздүр. Лакин көрүнән будаглар вә јарпаглар елә ишыглы олмалыдыр ки, бу ишыгын күчү илә көкү дә көрмәк мүмкүн олсун... Бу тәзә силсилән бах беләдир!

Демәк сән аха-аха дурулдун, јаза-јаза ајдынлашдын вә бу ајдынлыг ичиндә өзүнү дә тапдын. Сән әлинә гәләм алан күндән ахтарырдын. Сәнәтдә ахтаранлар һәмишә ачылмыш чығырлардан, тапданмыш јоллардан горхур. Өзү чығыр ачмаг истәјир. Бу, јахшы һалдыр, амма ачылмыш чығырларын илк гајнағыны, башлангыч нөгтәсини, јәни көкүнү унутмамаг шәртилә... Сән бу јени ше'рләринлә көкә гајытмысан. Көкдән зог атыб јенидән пөһрәләнмисән. Мәгсәдим сәнә дәрәс вермәк дејил, чүнки бу ше'рләринлә көкдән дејил, будагдан зог атан пөһрәнин давамсыз олдуғуну, кеч-тез гурујачағыны сән өзүн јахшы билдијини сүбүт етдин. Мән сәнин кеч-тез бу јола кәләчәјини көзләјирдим. Она көрә ки, сәнин илк ше'рләриндә белә мән бир сәһр, бир һикмәт көрүрдүм. Мән көрүрдүм ки, сән нәсә өзүнә дә һәлә там мәлум олмајан мүәммалы көнүл сиррләриндән даныш-

маг, охучуну да сирр дүнјасына апармаг истәјирсән. Буну хүсусән маһнылара јаздығын мәтнләрдә һисс етмишдим. Сән «узаг, јашыл ада» дејәндә адам дүшүнмәли олур. Ада нијә узаг, нијә јашылдыр? Мәкәр узаглыгыда бир сирр, бир анлашылмазлыг, бир мүәмма кизләнмирми? Мәнчә, сән бурда, јәгин ки, «Атоллу» нәзәр-дә тутмуш вә бу бејнәлмиләл сөзү «Узаг, јашыл ада» дејә тәрчүмә етмисән.

«Дејирләр ки, узагда гәрибә бир јуху вар» дејими дә еләчә... охучуну әфсунлајыр... «Бир күн таксидән дүшдүм пајыза» дејиминдә адамы дүшүнмәјә мәчбур едән, силкәләјән бир сиррин олдуғуну һисс едирик. Амма бу сиррин нә олдуғуну демәк чәтиндир. Бурада Еминин маһнысындакы е'чаз да көмәјимизә кәлир. Сәс онсуз да мүчәррәддир. Мүчәррәд сөзлә мүчәррәд сәсин вәһ-дәти ријазии гануна көрә бир-бирини тамамлајыб мәт-ләбә чығыр ачыр.

Севкилиснин өлүм хәбәрини ешидиб бу иткени көз јашлары илә дирилдән вәфасызын һалыны, овгатыны «Бир дамла јаша дөнүб дүшәчәјәм көзүндән» дејиминдән даһа тутарлы нечә демәк олар?

Сонлугдакы «Ағла, оланым ағла, ағла галаным ағла» мисралары фолклардан кәлән «ағы» тәсири ашылајыр. Сонунчу «ағла, мән өлүм, ағла» мисрасы исә инчә бир јуморла севкилини данлајыр, төһмәт едир. Өләннин «Мән өлүм, ағла» демәси додагларымыза кәдәрә бүрүнмүш инчә бир тәбәссүм гондурур. Көрүрсәнми мисралар нә гәдәр долу вә тутумлудур.

Әлими узатдым севинчә сары
Көрдүм ки, арада кәдәр дајаныб —

бејти фикир јүкү илә нә гәдәр долудур. Бу бејтин ачыг ифадәси беләдир: севинчә говушмаг истәдим, кәдәрим бу арзуја мане олду... лакин ачылмыш бу ифадә ше'р дејил. Сәнин ифадән исә охучуну кәләчәкдә дејиләчәк мәтләбә сәфәрбәр едән, ону дүшүнмәк үчүн тәрпәдән поетик бир «шилләдир» (Мәһз шиллә!).

Бычагдан јапышдым дүшмән көрәндә
Көрдүм ки, арада сәбир дајаныб...

...Фикир күлләси там һәдәфә дәјир. Бурда фикир о гәдәр көзәл, јығчам вә шаиранә дејилиб ки, мән «кәдәрлә»

«сәбрин» гафијә олмадығынын фәргинә дә вармырам.

Атамы сәсләдим дара дүшәндә
Көрдүм ки, арада гәбир дајаныб.

Мадди варлығын инди гәбирә дөнмүш мәрһум атанын (өзү дә һәр шејә гадир атанын) өвләда көмәксизлијини бундан тутарлы вә бундан лаконик демәк мүмкүн дејил. Чүнки бу иткидән доған ағры-ачыны сән әввәлчә бир өвләд кими, сонра исә шаир кими јашамысан!

Үз тутмаг истәдим аллаһа тәрәф
Көрдүм ки, арада өмүр дајаныб.

Бу парча, һәр сөзүндә, һәр интонасијасында, һәтта дејәрдим ки, дурғу ишарәләриндә дә әсл ше'рдир.

Елә дүшүнә биләрсән ки, мән бу парчаны ана вәз-нимиз олан һеча илә јазылдығына көрә бәјәнмишәм. Јох! Бу силсиләдә сәрбәстлә јаздығын мәзмунуна вә дејилишинә көрә сырф һеча илә јаздыгларындан кери галмыр. Сөһбәт вәзндә дејил, сөһбәт фикрин вә һиссин поетик дејилишиндәдир.

Өмүр јолу ачыг јолдур
Нә кетди, кетди
Әлиндә бир күн дә галмыр
Нә итди, итди.
Бу дүнја дәмјә дүнјадыр
Нә битди, битди.

Көзәлдир! Амма бурда бир гејдим вар. «Әлиндә бир күн дә галмыр» мисрасындан сонра «Нә итди, итди» вурғусу әввәлки мисра илә фикрән тутмур. Чүнки әкәр әлиндә бир күн дә галмырса, демәк һәр шеј итиб... амма «нә итди, итди» ифадәси исә әксинә дејир, јә'ни нә итибсә итиб, галаны сәнинкидир. Ондан сонра кәлән мисра да фикримизи тәсдигләјир: «Бу дүнја дәмјә дүнјадыр, нә битди, битди». Јә'ни битмәјән битмир, сәнә галан битәндир.

Чох јох, бирчә аддым
Араланмаг истәјирәм өзүмдән!

Сон дәрәчә көзәл дежилиши илә бәрабәр, фикир нә гә-
дәр ајдындыр! «Ајрылмаг истәјирәм ајрылыгдан»—сон-
лугу исә илк мисралары чох көзәл тамамлајыр.

Әзиз дост, бу јени ше'рләринлә сәни тәбрик едирәм.
Мән бу ше'рләрдә һәгиги новаторлуг көрдүм. Зира но-
ваторлуг дежилишдәки тәзәликлә бәрабәр, көзәлликдә
вә ајдынлыгдадыр. Дејим әзасы әкәр ејбәчәрдирсә вә
ајдын дејилсә о новаторлуг ола билмәз. Чүнки әдәбиј-
јат мүтәхәссисләр үчүн дејил, халг үчүн јарадылыр.

ХАҢИШИН БӘЛАСЫ

Әзизим Һүсејн, «Улдуз»ун буилки 3-чү нөмрәсиндә
сәнин «Хәниш» повестини охудум. «Хошума кәлди» де-
сәм, бу, аз олар. Чанлы тәсвирләрин мәни өтән күнлә-
рә—илк кәнчлик илләримизә, Камо күчәсиндә балача
һәјәтдәки биротаглы евинә, о евдә кечирдијимиз хош
дәгигәләрә апарды. Һәмин балача һәјәти көрдүм, гон-
шуларынла һәмсәһбәт олдум. Повестдә тәсвир етдијин
адамлар, гоншуларын меһрибанчылығы, узун кечәләр-
дәки ширин сәһбәтләр һамысы бирәр-бирәр јадыма
дүшдү. Сән дә о заманлар ше'р јазардын. Биз үч дост
идик—сән, мән вә чох еркән арамыздан кедән шаир
Адил Бабајев.

Адиллә сән театр институтунда, мән исә универси-
тетдә охујурдум. Сән чәһһәдән гајытмышдын. Икн ши-
нелин варды. Мәним палтом олмадығы үчүн шинелин
бирини мән кејирдим. Мән кејдијим шинелин әтәјиндә
чәһһә јадикары—ган ләкәси варды.

Нијә мән бунлары хатырладым? Сөз сөзү чәкәр. Сә-
нин повестдә тәсвир етдијин хејирхәһ адамлар—Күлән-
дам нәнәдән тутмуш Гәни кишијә гәдәр һамысыны мән
о замандан таныјырам. Бунунла мән јазычы үчүн һәјат
мүшаһидәсинин нә гәдәр вачиб олдуғуна бир даһа инан-
дым. Вә она дә әмин олдум ки, чох јахшы олуб ки, сән
вахтында нәсрә кечмисән. Чүнки һәјатын тәсвириндә
нәсрин имканы ше'ринкиндән даһа чохдур. Сән јазычы
кими өзүнү нәсрдә тапдын.

«Хәниш»ин фабуласы чох садәдир. Бу, мүасир нәс-
рин вачиб шәртләриндән биридир. Инди дүнјанын ән
көркәмли насирләри садә бир һадисәдә заманын чох

бөжүк һәгигәтләрини көстәрирләр. Әсәринин ады онун мәзmunуну чох көзәл ачыр: Хаһиш!...

Мән дејәрдим ки, «хаһиш» инди бизим һәјатымызда бир бәләја чеврилиб. Университет мұәллими олмағ е'тибары илә хаһишин бизә нә гәдәр бөжүк бәләләра баша кәлдијини јахшы билирәм. Аталар, аналар, дајылар, әмиляр зәнк чалыб хаһиш едир ки, өвләдыма, ја бачы оглума гијмәт вер. Хаһиш едәнләрин әксәријјәти дә зијалы олур. Амма бу зијалы хаһишинин нәтичәсини һеч дүшүнмүр вә дүшүнмәк дә истәмир. Е'тираф едим ки, бәзән биз өзүмүз дә үмуми ахына гошулур, хаһиш хәстәлијинә тутулур. Бир чүр дүшүнүр, башга чүр һәрәкәт едирик. Бу хаһишләрин дә нәтичәсиндә савадсыз мұһәндисләр, һәкимләр вә мұәллимләр нәсли төрәјир. Беләликлә, «антипод» дедијимиз елә бизим өз әмәлимизин нәтичәсиндә мејдана кәлән һәммин савадсыз мұтәхәссисләр дејилми?

Сән повестдә «хаһишин» башга—даһа чох көрүнән вә мәнфилијә хидмәт едән чәһәтләрини көстәрмисән. Өзү дә даһа психоложи планда. Мәсәлә бундадыр ки, сәнин әсәриндә хаһиш едән дә көзәл инсандыр, хаһишә әмәл едән дә. Заһирән бурдакы хаһиш хејирхаһлыға хидмәт едир. Әслиндә бу хејирхаһлығ бәдхаһлыға кәтириб чыхара биләр. Она көрә ки, аталар демишкән чанавара рәһм еләмәк, гузуја зүлм еләмәкдир. Тәәссүф ки, сән бу нәтичәни көстәрмәмисән. Мән истәрдим ки, бир нечә чүмләлик епиплогла нәтичә—Әлигулу чәзадан азад олан дан сонра бәдбәхт атанын фәчиәси вә бәлкә дә өлүмү көстәриләјди...

Јагонун мәнфилији ајдындыр. О, сәһнәјә кәлиши илә өз чиркин нијјәтини билдирир. Өз-өзүнә дејирсән ки, бу адамын чиркин нијјәти мұтләғ фәлакәтлә нәтичәлән мәлидир. Бир дә вар, әслән алчағ олмајан адамын кичик сәһви учундан төрәјән фәлакәт. Биринчинин төрәтдији фәлакәт мұасир охучу үчүн марағлы дејил. Амма икинчинин, јә'ни әслиндә хејирхаһ олан адамын хәтасы учундан төрәјән фәлакәт исә һәм дәрин вә һәм дә марағлыдыр. Сән мұасир јазычы олмағ е'тибарилә мәнз бу јолла кетмисән.

Сәнин повестиндә Әлигулудан башга һамы көзәл инсандыр. Һәмишә әдәбијјатдан мәним тәләбим будур: көзәллик, бөжүклүк, хејирхаһлығ! Писи, бәдхаһы көрмәк вә тәсвир етмәк асандыр. Јахшыны көрүб ону бөжүклүк

сәвијјәсинә галдырмағ чәтин олдуғу гәдәр дә вачибдир. Бәди әсәр јағолар үзәриндә дејил, отеллолар үзәриндә гурулмалыдыр. Мән јағоларын варлығны инкар етмирәм, онлар олуб вә олачағ. Лакин сәнәт ишығ вә үмид демәкдир. Охучунун гәлбиндән бу хејирхаһ вә јүксәк дујғулары говмамалыјығ. Мән Маркесин «Јүз ил тәклик» әсәрини севдијим гәдәр сонунчу әсәрини бәјәнмәдим. Чүнки бу әсәрдә зүлмәт ишығдан, бәдхаһлығ хејирхаһлығдан, әчләфлығ аличәнаблығдан мин дәфә күчлүдүр. Биз охучулар инсанын бөжүклүјүнә, хејирхаһлығна, аличәнаблығна инам ашыламалыјығ.

Сәнин әсәриндә Әлигулу кими атасына әл галдыран гәддарын гаршысында бәһмәнләр, күләндамлар, һүрүләр, афәтләр вә камилләр дурур. Инанырығ ки, бу көзәл инсанларын гаршысында әлигулулар һечдир.

Гәни баба нур күндәсидир. О, өзү билмәдән бәдхаһлыға хидмәт едән хаһишиндә дә бөжүкдүр. Чүнки Гәни баба она әл галдыран оғлунун һәбс олунмасыны истәмир вә бунун үчүн Бәһмәнин јанына хаһишә кедир. Пислијин мұғабалиндә јахшылығ!..

Биз, әлбәттә, бу хаһишинә көрә Гәни бабаја һағ вермир, ону күнаһландырырығ. Лакин биз буну онун аталығна бағышлајырығ. Чүнки өвләдын нахәләфлији мұғабалиндә о өз аталығны вә аталығ борчуну унутмур. Бах бурда образла бәрабәр, охучунун да фикри һачаланыр. Аталыгла вәтәндашлығын гаршылашдығы бу нөгтә повестин психоложи вә драматик тәрәфидир. Сән бурда да тәбии јолла кетмиш, охучунун тәәссүфүнә сәбәб олсан да, аталығы өн плана чәкмисән.

Әзизим Һүсејн, мәктубумун сонунда бир арзуму демәк истәјирәм. Мән повестдәки бир сыра образларын сонракы инкишафыны да көрмәк истәрдим. Бунунла мән сәнә ресепт вермәк фикриндә дејиләм. Мән «Хаһиш»ин давамынын вә нәтичәсинин даһа әјани шәкилдә көстәрилмәсини арзу едәрдим.

АЧЫЛАН ЖОЛЛАРЫН МАҢНЫСЫ

Сон вахтлар бир нечэ шаирин китабына өн сөз жазмаг үчүн онларын эсэрлэрини топлу халда јенидөн охум вэ чох севиндим. Инамла дејэ билэрэм ки, индики ше'рлеримиздэн килејләнмэк олмаз. Инди бизим чох кениш нэфасэ малик күчлү гэлэм саһиблэримиз вар. Бир дә она көрә севиндим ки, бу шаирлэрин неч бири дикэрини тэкрар етмир. Мөвзуларда үмүмн чәһәтлэрин олмасы тәбиндир, лакин дејилиш, мөвзуну ишләмә јолу вэ үслуб башга-башгадыр, әлвандыр. Бир шејә тәәсүфләнмэк лазымдыр ки, бу шаирлэрин өзлэринә мөхсус дејим јоллары, үслуб әлванлыглары һәлә тәнгидимизин сүзкәчиндән кечиб мүәјјәнләшдирилмәмишидир. Нәдән-сә тәнгидимиз эн вачиб олан бу чәһәтин јорумуна, јозумуна аз диггәт јетирир, шаирлэрин эсэрлэрини әсасән мөвзусуна көрә тәснифләшдирмәклә ишини битмиш һесаб едир.

Бу көзәл нэфәсләр ичиндә ајрыча јери олан Сабир Рүстәмханлы даһа чох ичтимаи мөвзулара мејл көстәрән вэ бу мөвзулары өзләшдириб әсасән бәдин публицистика илә бирбаша охучунун өзү илә данышмаға чалышан, мөһәббәтинин күлләси илә нифрәтнин һәдәфә алан чох ајдын бир шаирдир. «Шәхсин көрүнүр рүтбе-ји-әгли эсәриндән» дејилән мәшһур кәлам она чох јарашыр. Һәгигәтән әсл шаири јалһыз шаир кими дејил, һәм дә инсан кими көрмәк вэ танымаг истәјирсәнсә эсәрини оху! Әлбәттә, әкәр о, әсл шаирдирсә, онун сөзү илә өзү, јә'ни әмәли ејни олмалыдыр. Сабир һәм дә бир инсан кими һәјатдакы давраһнышы, әтрафында чәрәјан едән һадисәләрә мүнәсибәтиндә нечәдирсә, ше'рлериндә дә еләчәдир. Ше'рлериндә нәји тәблиғ, нәјә нифрәт едир-

сә, һәјатда да һәмин һиссләр вэ һәмин һәјәчанларла јашајыр. Демәк о әввәлчә мөһәббәти вэ нифрәти мә'лум олан ајдын тәбиәтли, ајдын фикирли бир инсан, сонра исә һәмин мөһәббәтинин тәблиғ едән, һәмин нифрәтинин атәшә тутан, әгидәсинин ифадәчиси—«Вәтәнә хидмәтдир эн бөјүк сәнәт» дејән вәтәндаш шаирдир. Озү дедији кими, онун сәнәти васитә, вәтәнә хидмәти исә мәгсәди, гајәсидир. Билдијимиз кими, әсл сәнәт һәмешә гајәнин өвлады олмушдур. Гајәјә гуллуг едән сәнәтин гајәнин өзү гәдәр бөјүјәчәјинә әмин олмаг олар.

«Бу јурд мәнә таныш кәлир», «Гопуз сәси, шаман дуасы», «Рухумуз сәрһәдсиз олдуғу үчүн», кими ше'рлэри шаир фәһми, ган јаддашы вэ бөјүк вәтәндашлыг гүруру илә јазылмышдыр. Бу ше'рләр мәнә М. Сүлејманлынын «Көч» романыны хатырлатды. «Рухумуз сәрһәдсиз олдуғу үчүн» ше'риндә ана дилимизин чоғрафи сәрһәдлэринин сәрһәдсизлијиндән бөјүк гүрур һисси илә сөһбәт ачылыр:

Һардан тапачагсан сәрһәдлэрини
Әмраһын сазындан кечирсә әкәр.
О шәкәр диллэрин белини гыран
Шәһријар сөзүндән кечирсә әкәр.
Шумердән адлајан он мин ил јашлы
Өлүмсүз бир дилин сөз гатларында
«Нәнә» кәлмәсиндән кечирсә әкәр.

Дилимизин бөјүклүјүнү, тарихилијини бундан көзәл, бундан бәдин вэ бундан тутарлы демәји хәјалыма кәтир-мирәм. Әсримизин сәвијјәсинә мұвафиг мұасир ше'р, бизим јалһыз һиссләримизи дејил, ағлымызы да тәрпәт-мәли, бизи дүшүндүрмәлидир. Бир философун дедији ки-ми, «Дүшүнүрәм, демәк јашајырам». Бу ше'рә вәтәнин дү-нәни вэ бу күнү илә нэфәс алан, онун һәм севинчини, һәм дә кәдәрини гәлбиндә дашыјан, сабаһына инамла ба-хан шаир гүрурунун һимнидир. Умумијјәтлә Рүстәмхан-лы инам тәрәннүмчүсүдүр. «Инанырам мө'чүзәнин ола-чағына» дејән шаир, вәтәнин букүнкү тәрәггисиндән вэ бөјүк уғурларындан чыхараг даһа бөјүк мө'чүзәләр-рин, харигәләрин ешгилә јашајыр.

Шаир нәдән данышыр данышсын—истәр мә'нәви сәр-вәтимиз олан нағыллардан, бајатылардан, истәр јер-үстү сәрвәтимиз — тарихи абидәләрдән — галалардан бүрчләрдән, истәр тәсадүфән олдуғу «Муғамат консер-

ти»ндән, «Бир бәстәкардан», Бақыдакы «Шаир һејкәл-ләри»ндән, истәрсә дә «өмүрдән-күндән»—һәр јердә дилинин Лејласы Вәтәндир!

«Нарын гала» ше'риндә Вәтән галасыны «исте'фаја чыхан сәркәрдәјә» бәнзәдән шаир «Сим-сим гапыны ач» ше'риндә нағылларымыздакы бағлы гапыларын ачары олан «тилсимли сөзләри», «сәһирли үзүкләри», «сәһирли атлары» јада салыр, вәтәнин бу күнүнү онун кечмиш тарихи вә мә'нәви руһу илә бағлајыр. Нәғмәјә бәнзәјән «Сим-сим гапыны ач» ше'ри, бәдин үмумиләшдирмәнин көзәл нүмунәсидир. Бу ше'рдә «гапы», «бағланмағ» вә «ачылмағ» сөзләри ше'р давам етдикчә рәнк-дән-рәнкә дүшүр, мүстәғим мә'насыны итирир, мәчәзлашыр. Шаир кечмиш тарихә баш вурур:

Талә ачарлары аз вериб бизә
Гапылар, дүнјада һәр вахт тапылар.
Бизим арзумуза, истәјимизә
Һәлә көр нә гәдәр бағлы гапы вар.

Бурда Вәтәнин бу күнү илә өјүнән, лакин бунларла кифајәтләнмәјән, чатдығы арзулардан јени арзулар уман үрәјин истәји чырпыныр. Шаир бу умусунда нағлыдыр. Һәлә биз ачылмамыш чох гапылары ачацағ, даһа бөјүк јүксәлишә говушачағыг. Јалныз бирчәсини дејәк: мәкәр бу күн бизим гаршымызда каннат кими бағлы бир гапы дурмурму? Көрүндүјү кими, бурда «гапы» вә «ачар» сөзләри өз галыбыны дағыдыб башга мәзмунла тәзәләнмишдир. Бундан сонра шаир, һәммин сөзләри илкинә гајтарыб конкретләшдирир. Сиррләр дүнјасынын гапыларыны ачмағ ишиндә бизә әнкәл олан «Бағлы отағларда далдаланан» «гаранлыг дүнјаларын гара планларындан» сөһбәт ачыр, ана вәтәнин кәләчәк таләјини дүшүнүр. Әкәр бәстәкара мүрачиәт едирсә ондан «көрүшә сәсләјән маһныјла» бәрабәр «Дөјүшә сәсләјән маһны» тәләб едир. Әкәр она хайн чыхан бир «достун» атдығы толамаздан данышырса, «Көрдүм торпағымы бөлән Аразын нечәси кечирмиш үрәјимиздән»—дејә бөјүк һиссләрин кичик һәсәд һиссинә дәјишдирилмәсини, бу чүр парчаланыб хырдаланмағымызы Араз чајы илә икијә бөлүмүш вәтәнимизин таләјинә гијас кәтирир, бу бөлкүләрин хырда һиссләрә јува олмуш гәлбимиздән кечдијинә тәәссүфләнир. Көрүндүјү кими, Вәтән, онун бу күнү вә сабаһы, ону кери чә-

кән вә ирәли апаран дүјгулар вә арзулар шаирин бүтүн дүјгү вә фикирләринин бүнөврәсидир. (Ел демишкән: ајынын мин ојуну вар бир армудун башында).

Шаирин јарадычылығында Вәтәнин бир парчасы олан Чәнуби Азәрбајчан, билаваситә бу мөвзуја һәср етдији ше'рләриндән башга, ирили-хырдалы бүтүн әсәрләринин руһуна һопмушдур. Әкәр ана дилинин көзәл-лијиндән данышырса

Торпағым икијә бөлүнән заман
Бу дил бөлүмәјән торпағым олду —

дејә һәр ики тәрәфи бирләшдирән ваһид бир дилин бөлүмәзлијиндән тәсәлли тапыр. Доғма Бақынын сәадәтиндән данышырса

Бу «Вәтән» дејилән дүнјам сирлиди,
Бир пајтахты севинч, бир пајтахты гәм, —

дејә гәмли Тәбризи јад едир.

«Һәр кәс күнәши севсә», «Ингилабдан дәнән дејил» поемаларында исә билаваситә чәнублу гардаш вә ба-чыларынын ингилаби мүбаризәсиндән бәһс ачыр. 27 јашында өлдүрүлмүш азадлыг фәданси Мәрзијәнин гәт-лине:

Сығал чәкди
дүшмән гамчысы
башына
Дөшүндән бир көрпә
сүд әммәмиш
Теһранын күчәләри
әмди ганыны —

дејә она матәм маһнысы охујур.

Азәрбајчан театрынын әсасыны гојан бөјүк актјор Һүсәјн Әрәблинскинин һәјат вә сәһнә фәалијјәтиндән бәһс едән «Ишыг өмрү» поемасы шаирин ән уғурлу әсәрләриндәндир. Бу лирик поэма актјорун һәјатындан алынмыш бир-бирилә әлағәси олмајан ајры-ајры эпи-зодлар әсасында јазылмасына бахмајарағ, милли сәһ-нәмиз уғрунда мүбаризә апаран фәдакар сәнәткарын сәнәткар образы тамлығы илә јарадылмышдыр. 1973-чү илдә јазылан бу әсәрин бу вахта гәдәр тәнғидими-зин нәзәриндән јајынмасына чох тәәччүбләндим. Акт-

јорун Дәрбәндли гызла көрүшү вә онун сојадыны өзүнә көтүрмәси, бөјүк ермәни сәһнә устасы Папазјанын хатирә-дүшүнчәләри вә татар актрисасы Волжскајанын мәктубу Һ. Әрәблинскинин образыны лирик хашијәләрдә чаңландырыр. Биз бу хашијәләрдә Әрәблинскини һәм инсан, һәм дә бир сәнәт фәдаси кими көрә билирик. Шаир әсәрдә Һ. Әрәблинскинин фачианә гәтл сәһнәсиндән имтина етмәклә учуз вә асан јолдан гачмыш, о заманкы Бакы мүһитини вә онун бу чәһаләт мүһитиндәки мүбаризәсини көстөрмәклә фәдакар бир сәһнә хадиминин фачиәсини әкс етдирмәјә мүвәффәг олмушдур. Гәтлә фачиә јаратмаг асан вә таңданмыш јолдур. Өлүмсүз фачиә јаратмаг исә чәтинлији илә бәрәбәр һәм дә шаблондан чәкинмәкдир. Шаир о заманкы Бакы мүһитини вә бу мүһитдәки наданлыгын фонунда—бөјүк актјорун мадди вә мәһәви әзабларында онун фәдакарлығыны вә фачиәсини јаратмышдыр:

Касыблыг һүсәјни әјмәди өз дағылә
Она уча дағлары ашмаг һәвәси верди.

Јахуд:

Һүсәји һәлә сәһиәләрә чыхмамыш
Јетимлик тәк фачиәдә ојнады —

кими тутарлы дејимләрлә шаир онун ушаглыг вә кәнчлик илләрини көстәрир. Бундан сонра шаир мүхтәлиф епизодларда бу бөјүк сәһнә хадиминин ачыначаглы күнләрини, ган гардашларындан ешитдији төһгирләри вә хәстәлијини ағы дилиндә охшајыр:

Торпағы хәзинә олан милләтни,
Бир даһи оғлунун сүфрәси бошду,
...Севинчи һамыјә пайланан кәсин
Гәминә бир нәфәр шәрик олмады.

Актјорун хәстәлијини ешидән милјончулар мүаличә үчүн лазым олан мәбләғи она вермир, амма кафешантанларда әхлагсыз гадынларын бир өпүшүнә минләри һавајы совурурлар. Бу јердә шаирин гәзәб гарышыг һаләси:

Кәлмә гадынларын сојуг өпүшү
Гијмәтли олдumu гардаш өмрүндән? —

дејә сон һәддинә чатыр.

Беләликлә, гәлби Вәтән чичәкләриндән рәнк, Вәтән күләкләриндән сәс алан шаирин охучуларә тәғдим етдијимиз «Сабаһа ачылан јоллар» китабы башдан-баша Вәтән китабы, онун кечмиши, бу күнү вә даһа ишыглы сабаһынын тәрәннүмүдүр.

Бу кичик мәғаләдә дејиләнләр мәним шәхси мүлаһизәләримдир. Гој әсл сөзү бөјүк даһиләримизин һикмәтли сөзләри илә ганадланмыш, севинчини бајатырларла, дәрдини ағыларла билдирмиш гәдирбилән охучуларымыз десин.

ЭГИДЭ ШАИРИ

Чабир Новрузун ше'рлэрини дөври мэтбуатда һәмшә һәвәслә охумушам. Әлли јашынын тамам олмасы мүнәсибәтилә бу күнләрдә онун әсәрлэрини топлу һалда охудум. Бир шаирин әсәрлэрини бирнәфәсә фасиләсиз охумаг, мүддәт әрзиндә онун һисс вә фикирлэри илә јашамаг, ону там көрмәк вә танымаг демәкдир. Мән јалһыз инди Чабири бир шаир кими јахындан көрдүм вә дәриндән таныдым. Бир даһа јә'гин етдим ки, бир нечә јазысына көрә бир шаир һаггында мұһакимә јүрүтмәк, онун һаггында сөз демәк ән азы чаһилликдир.

Мән Ч. Новрузун 30 иллик јарадычылығындан кечиб ону ше'рдән-ше'рә аддымладан, китабдан-китаба јүксәлдән фикир нүвәсини тапдым. Бу нүвә, бу чөвһәр Вәтән севкисидир, анамыз Азәрбајчандыр. Бу фикир чөвһәри онун јарадычылығынын ана хәттидир. Бу, онун һәјат гајәси, јарадычылыг мәраһнамәсидир.

Мәнә ирад тутуб дејә биләрләр ки, вәтән севкиси бүтүн шаирләрин јарадычылығында вар. Доғрудур. Лакин елә шаирләр дә вар ки, бу һисс онларын һәјат гајәси, јарадычылыгларынын нүвәси, апарычы гүввәсидир. Чабир белә шаирләрдәндир.

О, тәбиәт көзәллијиндән сөһбәт ачанда гушларын чәһ-чәһиндә дә, булагларын зүмзүмәсиндә дә Вәтән нәғмәси ешидир.

Ади инсани дүјгулардан данышанда «Кәрәк дағын, дашын кедәк јанына, кедәк өмрүмүзүн илк үнванына»— дејә, хәјалән доғулдуғу кәндә гајыдыр, бу һиссләрдән мәһрум оланлары «Дахили, харици вәтәнсизләр» адландырыр, «тапаг аталарын ләпирлэрини» дејә бизи көкү-

мүзү дәрк етмәјә чағырыр. Ади бир көрпәнин јеничә дил ачмасындан сөһбәт ачанда:

Ај елләр, дилимдә данышанларын
Бирн дә чохалды, бири дә артды —

дејә ана дилимизин көзәллијиндән үрәк долусу сөһбәт ачыр вә фәрәһләнир ки, бу көрпә ана дилиндә «севки-лисинә көнүл ачацаг», «бу дилдә сәадәтини тапачаг». О гүрбәт өлкәлэри кәзәндә «гүрбәтдә адама сарај көрүнәр, хырда еви белә, ешији белә» дејә доғма вәтәнини хатырлајыр, өз гијмәтини, өз дәјәрини јалһыз вә јалһыз ана вәтәниндә көрүр. Беләликлә Чабирин бүтүн мөвзуларынын, дүјғу вә фикирләринин мәркәзиндә ана вәтән дурур. Буна көрә дә о, гәләмә нә үчүн сарылдығыны, нәјин наһинә јашадығыны, өмрүнү, истираһәтини вә сәһһәтини нәјин наһинә гурбан вердијини јахшы билир.

Бир сөзлә, Чабирин өз чәһһәси, өз сәнкәри вар. Чәһһәси мә'лум оланын һәдәфи дә мә'лумдур: шаирин чәһһәси вәтән вә онун мәнәфеји, һәдәфи исә бу чәһһәјә биканә олан вәтәнсизләр, сојугганлылар вә лагејдләр-дир. /

Һәр күн сәһәр ојанмаға нә вар ки,
Әгидәчә ојаг олмаг чәтиндир.

Әгидәси ојаг оланлар исә һеч бир манеә, һеч бир әнкүлүзар танымыр. Гәлбиндә алышыб јанан о әгидә, о гајә нүвәси ону бүтүн әнкәлләрдән кечирәчәк, сон мәнзилә чатдырачагдыр!

Шаир чох доғру дејир:

Ајы, күнү өтүрмәјә нә вар ки,
Вахт үстүндә һөкмранлыг чәтиндир.
Шаир ады көтүрмәјә нә вар ки,
Ел гәлбинә тәрчүманлыг чәтиндир.

«Ел гәлбинә тәрчүманлыг» мәтләбинин үстүндә да-јанмаг истәјирәм: Шаир һәгигәтән ел гәлбинин тәрчүманы олмалыдыр. Бу мотив дә Чабирин јарадычылығында әсасдыр. Бу мәсәләдә о, шаирин чәмијјәтдәки мөвгејини, ән әсасы да вәзифәсини мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр. Бу чәһәтдән Чили шаири Неруданын өлүмүнә һәср етдији «Шаири өлдүрдүләр» ше'ри чох сәчиј-јәвидир. Бу, демәк олар ки, Чабирин програм ше'ри-

дир. Бурада о, шаирин нифрэт вә мәһәббәт һәдәфиндән данышыр вә көстәрир ки, әсл шаирләри чисмән өлдүр-мәк мүмкүн олса да, мә'нән өлдүрмәк мүмкүн дејил:

Парча-парча әтини кәс—дириләчәк,
Көзүнү ој, башыны кәс—дириләчәк.
Дири-дири сој шаири—дириләчәк.
Топ агзына гој шаири—дириләчәк.
Јандыр күндә, өлдүр күндә—дириләчәк
О. халгынын үрәјиндә—дириләчәк.

Шаирин өлмәзлијини, бундан көзәл нечә демәк олар? Бүтүн халгларын тарихиндә үрәји халгын үрәји илә дөјүнән шаирләрин тәләји белә олмамышмы?

Пушкини дуелдә өлдүрдүләр—о јенә дирилди, Бај-рону вәтәниндән дидәркин салдылар—о јенә дирилди, Ч. Лондону өз әлилә өлдүрдүләр—о јенә дирилди, Һаддини илим-илим итирдиләр—о јенә дирилди, Нәсимини дәрисини сојдулар — о, әсрләрин архасындан «әнәл-һәг» дејә јенә һагг-әдаләт уғрунда бизимлә бәрәбәр мүбаризә апармырмы?

Бүтүн бу гүввәтли чәһәтләри илә бәрәбәр, шаирләр ејни заманда нә гәдәр зәифдирләр. Онлары өлүмлә јох, ајры шејләрлә өлдүрмәк олар. Көрүн Чабир бөјүк шаирләрин бу зәиф чәһәтләрини нечә бөјүк усталыгла үмүмләшдирир:

Үмидини, инаныны ал әлиндән,
Дәрјасыны, үманыны ал әлиндән,
Вәтәниндә азад-азад охумағы
ал әлиндән—өләр шаир.
Бөјүдүјү дүзү, дағы ал әлиндән
өләр шаир.
...Дағларында јад көлкәләр көрүндүмү
Ели, халгы парча-парча бөлүндүмү
Полад сәдләр гојулдуму чәһ-чәһинә
Јад ләһчәләр гарышдымы ләһчәсинә
Гара јелләр ону халгдан ајырдымы
Ана дили мәһәлли дил сажылдымы
Донар шаир, јанар шаир, өләр шаир,
Пәләнк кими нәрилдәјәр,
Гузу кими мәләр шаир.

Бу, бәди кәшфдир. Бу мисраларын мүәллифинә бир-чә чүмлә: Ешг олсун гәләм уstadлығына!—демәкдән башга ајры сөзүмүз галмыр. Бүтүн бунлар јалныз «әгидәчә ојаг олан» шаирин үрәјиндән гопә биләр.

Јазмаг хатиринә јазмаг һеч нә јазмаг демәкдир. Чүнки јазмаг, јаратмаг, јалныз бөјүк гәјәјә чатмағын

јолудур. Јол исә мәгсәд ола билмәз, јол васитәдир. Ше'р, сәнәт јолуна кәлинчә бу јол заһирән чох асан көрүнүр. Бу аләмә баш вуруб јалныз онун әзаб вә ишкәнчәләрини дадандан сонра онун чәтинлијини дәрк едирсән. Онда да көрүрсән ки, өмүр јарыдан кечиб, јаратдыгларын исә сәнәт баһадырларынын јаратдыглары гаршысында чох сөнүкдүр. Бах, јалныз бу бөјүк һәгигәти дәрк едән сәнәткар јары јолда галмыр, зирвәләрә чан атыр. Шаир «О ким иди?», «Ше'рләримә рессенсија», «Инана билмирәм» кими ше'рләриндә шаирлик сәнәтинин әзаб-әзиј-јәтләриндән сөһбәт ачыр, вахтилә јаздыгларына ајыг көзлә бахыр, өзү-өзүнә тәнгиди јанашыр, јаздыгларын-дан разы галмадығыны билдирир. Е'тираф өзүнү кәнардан көрмәкдир. Е'тираф гәһрәманлыгдыр. Гәһрәман исә бу күн өз зәифлијини көрә билирсә, сабаһ онун мүтләг гәләбә чалачағына инанмалыјыг. Чабир 1968-чи илдә јаздыгы «Ше'рләримә рессенсија» ше'риндә о вахта гәдәр јаздыгларына өзү һүчүм чәкир, јенидән башламаг истәдијини билдирир. Бу е'тираф, бу гәһрәманлыг олмасады, о, јәгин ки, даһа көзәл әсәрләрини јарада билмәзди... Лакин заман кечәчәк, инди јаздыгларыны да бәјәнмәјәчәк, бу һиссин, бу бөјүклүјүн исә ону даһа бөјүк зирвәләрә чатдырачағына әминик.

Вахтилә Вурғун дә «Өлән ше'рләрим»дә көһнә ше'рләринә өзү һүчүм чәкмиш, өзүнү кәнардан көрә билмишдир.

Бах, бу е'тираф олмасады, јә'гин ки, бөјүк шаир «Вагиф»ләри, «Ајкүн»ләри јарада билмәзди.

Шаир нә көзәл дејир:

Әмәјими, зәһмәтим
Һеч елијән сәтирләрим,
Үрәкләрин әвәзинә
Архивләрә көч елијән сәтирләрим
Сизи бу күн јандырмаға
Бир од олсам бағышлајын,
Сизә гаршы гәддар олсам,
Кобуд олсам, бағышлајын!

Ешг олсун бу сәмими е'тирафа вә бу е'тирафа бүкүлмүш јүксәлиш ешгинә!

50 јашлы гәләм достум, бу јаш өмүр јолунун һесабат нөгтәсидир. Бурада бир анлыг дајаныб архана бах, кечдијин јол уғурлудур. Она көрә ки, сән һеч вахт өзүнә вурулмамысан, јенә ејни көрүшлә кет, сән өзүнә вурулмадыгча, халг сәнә вурулачаг.

50 јашын мүбарәк олсун!

ДАҒЛАР ГОЈНУНДА ШЕ'Р

Бир нечә ил эввәл јајын чырначырында Шәкидән Кәлбәчәрә чамаатла көрүшә кәлдим. Көрүш чох көзәл кечди. Мәни вәлех еләјән көрүшүн һәрарәтли кечмәси дејилди, дүшдүјүмүз јердә ше'рә, сәнәтә алудәлик иглими иди. Бурада ади тәсәрруфат ишчисиндән тутмуш идарә мүдирина гәдәр, колхозчудан тутмуш зијалыја гәдәр һамы өз фикрини ше'рлә бәјән едир, әдәбијјат вә сәнәт һаггында фикир сөјләјир, мәнә мараглы суаллар верирдиләр. Ону да дејим ки, бу адамлар ашыг ше'ринин ән мүрәккәб формаларыны—тәчнисдән тутмуш, додагдәјмәзә гәдәр һамысыны мүкәммәл билир вә бу формаларда өзләри дә ше'р демәји бачарырлар. Бу адамлары динләдикчә синәм фәрәһдән габарыр, халгымызын мә'нәви бөјүклүјүнә бир даһа инаныр, онун гәдир биләнлијинә, өз сәнәтини севә-севә горујуб сахлаја билмәсинә өјүнүрдүм.

Ертәси күн мәним хаһишимлә Ашыг Әләскәрин гәбрини зијарәт етмәк үчүн Көјчә маһалына јолландыг. Кәлбәчәр маһалынын јетирмәси, севдијим шаир М. Аслан вә јерли гәзетин редактору Әли Гурбанов да бизимлә иди. «Виллис» машыны горхулу даг кәдикләриндән ашдыгча гајаларымызын сәртлији, дәрәләримизин сәринлији, баш-баша верән дағларымызын эзәмәтли дурушундакы вүгар гәлбимә бир бөјүклүк, һиссләримә кенишлик дүјгусу чиләјирди. Бу јердә ше'р динләмәк мүмкүн дејилди. Өзүм әзбәр ше'р демәк габилитјәтиндән мәһрум олдуғумдан М. Асландан хаһиш еләдим ки, ше'р десин. Дағларын гојнунда Ашыг Әләскәрин «Дағлар» ше'рини динләмәк нә гәдәр хош иди:

Хәстә үчүн тәпәсиндә гар олур,
Һәр чүр чинәк ачыр, лаләзар олур.

Чешмәсиндә аби-һәјат чар олур,
Дағдыр мөһнәти, мәлалы дағлар.

Ағ халат бүрүнәр, зәрнишан кејмәз,
Һеч кәси диндириб кејфинә дәјмәз.
Сәрдара сөз демәз, шаһа баш әјмәз
Гүдрәтдән сәнкәрли галалы дағлар.

Дағларын бөјүклүјүнү вә гүдрәтини бундан көзәл, бундан дәгиг вә бундан мә'налы нечә демәк олар?! Бир-биринин ардынча Әләскәрдән ше'рләр сәсләнирди. Бир бәнд М. Аслан, бир бәнд дә Әли мүәллим дејирди.

Бөјүк ашыгын мәзары башында дајандыг. Гәбрин әтрафына адамларын топландығыны көрән кәнд әһли дәрһал өзүнү јетирди. Икинчи ше'р мәчлиси бурда башланды. Бөјүк сәнәткары өз ше'рләри илә јад етдик. Она көрә ки, бөјүк сәнәткар һаггында нә гәдәр көзәл сөзләр дејилсә, онун өзүнүн көзәллик дүнјасы һаггында дедикләриндән даһа тутарлы вә даһа мә'налысыны демәк мүмкүн дејил. Биз ону онун өз дүнјасы илә јад етмәклә она демәк истәјирдик:

— Сәнә өлүм јохдур, бөјүк сәнәткар, бу күн сәнсия өвладларын сәнин сөз инчиләрини сәнин мәзарына сәпәләјир.

Ону да дејим ки, бу ше'р јарышында Әли мүәллим һамыны үстәләди.

Бакыја гајыдандан сонра мән Әли мүәллимин өзүнүн дә ше'р јаздығыны вә бизим «Јазычы» нәшријјатына бир китаб тәгдим етдијини билиб тәәччүбләндим. Она көрә ки, бир јердә олдуғумуз 3 күн әрзиндә, о мәнә бу барәдә бир сөз белә демәмишди. Бу, онун тәвазәкарлығынын вә ејни заманда јазысына инамынын нәтичәси иди. Мән нәшријјатын әмәкдашларындан хаһиш етдим ки, «Өн сөз» јазмаг үчүн онун китабыны мәнә версинләр.

Китабы охудум. Хошума кәлди. Бу, ашыг әдәбијјатында ән'әнәви дастан жанрынын бүкүнкү давамдыр. Бу китабда мәни вәлех едән әсас чәһәт дил көзәллији, дил тәмизлијидир. Бә'зән биз «әдәби дил» мәфһуму алтында сәрф-нәһв ганунларына риәјәт едән, мүбтәдасы, хәбәри өз јериндә олан үтүләнмиш дили нәзәрә тутуруг. Әдәби дил, јалныз дил ифадә вә тәләффүз гајдаларына риәјәт едилмәсилә мәһдудлаша билмәз. Бунун

башга, даһа мүнүм шэртлэри дэ вар. Мэн билдијим мүнүм шэртлэриндэн бири дэ дилин ахар-бахарлығы, образлылығы, элванлығы вэ халгын руһу, мә'нэвијаты, фольклору илэ бағлылығыдыр.

Бу китабын эн үстүн чәһәти һәмин бу дил көзәллијиндә, сөзләрин дүзүлүшүндәки имкан кенишлијиндәдир. Вахтилә М. Асланын бир китабы, М. Сүлејманлынын «Көч» романы вэ Борчалы маһалында јетишән шаирләрин ше'рлэри һағгында јаздығым мәғаләләрдә дэ бу мәсәләјә тохунмушдум. Инди «Јетим һүсејн дастаны»ны охудуғым заман дил тәмизлији вэ көзәллијини јарадан сәбәблэри өјрәнмәк мәсәләси ортаја чыхды.

Борчалы, Көјчә вэ Кәлбәчәр маһалларында јетишән гәләм саһибләринин дилинин бу гәдәр үрәјәјатымлы, тәмиз вэ образлы олмасынын сәбәби нәдир? Мэн истәрдим ки, бу барәдә бизим дилчи, этнограф вэ фольклорчу алимләримиз дәриндән дүшүнсүн. Чүнки дил, ејни заманда тарихдир. Халгын дил тарихи онун мадди вэ мә'нэви тарихидир.

Мәнә елә кәлир ки, шәһәрдән узағ, учғар дағ кәндләринин, нисбәтән гапалы јерләрин дили јад тәсирләрдән кәнар олур, өз илкинлијини сахлаја билир. Буна көрә дэ бу јерләрдән јетишән гәләм саһибләринин дили, үтүләнмиш, һамаһланмыш шәһәр дилиндән фәргләнир, өз илкинлик казибәси илэ бизи сәһрләјир.

Телевизора гулаг асырдым. «Инсан вэ ганун» силсиләсиндән верилән бир мүкалимәдә мүстәнтиг бир маһын һиссәсини көстәриб мүғәссирдән хәбәр алыр:

— Буну ким истәһсал етмишдир?

Савадсыз мүғәссир мүстәнтигин суалына ујғун сөз бирләшмәлэри илэ чаваб верир:

— Буну мән истәһсал етмишәм.

Сөһбәтдән мә'лум олур ки, мүғәссир тулланты дәмил материалларындан ганунсуз оларағ маһын емблеми дүзәлтмишдир. Суаллар давам едир:

— Сиз буну нә үчүн истәһсал етмисиниз?

Чаваб:

— Мән буну өз маһыным үчүн истәһсал етмишәм.

«Дүзәлтмисиниз» әвәзинә «истәһсал етмисиниз» ифадәсини мүстәнтиг јәгин ки, «әдәби дил» һесаб едир вэ куја экран гаршысында мәдәни гырылдатмағ истәјир.

Бу, бизим индики әдәби дилимизин тәрчүмә дилиндән кәлән эн бөјүк бәлаларындан биридир...

Әлинин дилиндә елә ибарә, ифадә, тәркиб вэ дејим тәрзлэри вар ки, бунлар халгын мәшәтиндән, зөвгүндән хәбәр верир, фикрин даһа јығчам, даһа дәгиг вэ даһа тез анлашығлы олмасыны тә'мин едир. Бу чәһәт, китабын нәср һиссәсиндән чох ше'р парчаларына аиддир. «Дост-дүшмән јемәјән, јығылан вара мирас демәк олар, вар демәк олмаз» бејтиндә «варла» «мирас» гаршылашдырылыр. Неч демә вар-дөвләт ајры шејмиш, «мирас» ајры шеј. Билирик ки, мирас дәдә-бабадан галма дөвләтә дејилир. Лакин мүәллиф иддиә едир ки, әкәр вар-дөвләт хәрчләнмәк үчүн дејил, сахламағ үчүн јығылыбса, она «вар» дејилмәз, о да «мирас» кими бир шејдир. Бу исә мүстәгил сөз дејил, бәдии сөздүр, даһа доғрусу, бәдии кәшфдир.

Дили, онун чаларларыны, сөзүн рәнкләрини, бојаларыны вэ кәлкәләрини билмәдән, дујмадан о дилин истисинә гызынмадан, сојуғуна үшүмәдән, ејни сөзүн мүстәгим вә јахуд тә'нәли тәрәфләрини дадмадан әлә гәләм алмағ гәбаһәтдир. Мән бурада хусусилә тәчнис һағгында данышмағ истәјирәм. Тәчнис јазмағ үчүн ејни сөзүн мүхтәлиф мә'наларыны, мә'наларын јеринә көрә хырдалығларыны билмәк, дујмағ чох вачибдир. Бу чәһәт нотдакы 7 сәсин һәр биринин Шәрг мусигисиндәки хырдалығларына, јарым халлара вэ дөрддә бир халлара бәнзәјир. Пианода муғамлары хырдалығларына гәдәр чалмағ мүмкүн дејил, түтәкдәки 7 дәлијин һәр бири бир нот сәсидир, лакин чалғычы бармағыны бир дәлијин үстүндә о јан-бу јана тәрпәтмәклә сәси парчалајыр, бир нотун јарым вэ дөрддә бир сәсләрини дэ ала билир. Тарзән дэ елә.

Сөз—фикрә тутулан чырағдыр. Фикрин дүзкүн ифадәси үчүн сөз чырағы фикрин дәрин гатларыны елә ишығландырмадыр ки, орада көзә көрүнмәјән бир шеј галмасын, бүтүн мәтләбләр олдуғу кими көрүнсүн. Бунун үчүн сөзүн әһәтә етдији бүтүн мә'на чаларларыны, онун рәнkini, дадыны, дузуну, чәкисини дәриндән билмәдән тәчнис јазмағ олмаз. Дастандан бир өрнәк:

Јекәлик сатырсан демә, амајды,
Чәкмә варлығымы ај шишә, шишә.
Сындырсан сағалмаз, елдә кәламды,
Көнүлә дејибләр ај шишә, шишә.

Чинаслардан эввэл «јекәлик сатмаг» ифадәсиндәки самбала диггәт јетирәк: бу ифадә «ловғаланмаг», «өзүнү дартмаг», «јекәханалыг», «өзүнү һамыдан уча тутмаг», «әдабазлыг» мәналарыны дашыјыр. Лакин бурда бу ифадәләрин һеч бири мүнәсиб олмазды, бурда мәһз «јекәлик сатмаг» ифадәси ишләнмәли иди. Чүнки о ифадәләрин һамысы дејиләчәк фикир үчүн ағыр вә чоһ оларды. «Јекәлик сатмаг» исә ловғалыгла чәкинмәк, наз еләмәк арасында дуран бир мәнаны ифадә едир. Јетим һүсејндән хаһиш едирләр ки, ше'рләриндән бирини десин, о исә демәк истәмир. Узун хаһишләрдән вә тәкиддән сонра о, ше'рә «Јекәлик сатырсан демә, аман-ды» мисрасы илә башлајыр.

Инди кечәк тәчнисә: биринчи бейтдәки «шишә» сөзү кабаб биширмәк үчүн ишләдилән дәмир аләт—шиш мәнасында, икинчи бейтдәки «шишә» сөзү исә шүшә мәнасындаыр.

Икинчи бәнд:

Ким гурбан ејләмәз доста јағыны?
Једиртмәз бағрынын доста јағыны.
Гојсун көнүл үстә дост ајағыны
Доланым елләрдә ај шишә-шишә.

Биринчи мисрадакы «јағы» сөзү дүшмән, икинчи мисрадакы «јағ», «үрәк јағы», үчүнчү мисрадакы исә «достун ајағы» мәнасында ишләнмишдир. Бу бәнддәки «шишә-шишә» ифадәси исә «фәрәһләнмәк» мәнасыны верир.

О, гәмзәдән ата, ох ала мәни,
Јаралы назланам—охала мәни.
Чанан мейман едә о хала мәни.
Рәғиб кендән баха, ај шишә-шишә.

Биринчи мисрадакы «ох ала» ифадәси «ох мәнә дәјә», мәни тута, икинчи мисрадакы «овхаланмаг», үчүнчү мисрадакы «о» ишарә әвәзлији илә, көзәлин үзүндәки «хал», бәндин сонундакы «шишә» сөзү исә «умсунмаг» мәнасында ишләнмишдир вә с.

Көрүрсүнүзмү, дилимизин бүтүн мәна чаларларыны нә гәдәр дәриндән билмәк, фикрә сөзүн ишығыны нечә салмаг лазымдыр ки, шәкилчә ејни олан сөзләрин кизли мәналарыны бу дәринликдә үзә чыхара биләсән.

Бурда охучу һәм дилимизи јарадан сөзләрин гүдрәтинә, һәм дә бунлары јан-јана дүзән гәләмин күчүнә һејрәт етмәјә билмир. «Сөздә аллаһ күчү вар» дејәнләр јанылмыр. Ејни заманда биз сөз сәнәтинин гүдрәтинә һејрәт едирик...

Дастанда белә бир чүмлә вар: «Гош арабаны, дүз ијирми өкүзүн јүкүнү икичә өкүз фырылдатсын јел кими. Нә чул тоху, нә гом дүзәлт, нә мешәдә доғанаглыг кәз, нә палан јама, нә өркән узатдыр...»

Сөз дә беләчә... Араба тәкәр үстүндә 20 өкүзүн јүкүнү 2 өкүзлә чәкә билдији кими, сөзләр дә өз јеринә гојулса, 20 сөзүн јүкүнү 2 сөз чәкә биләр...

Дастанда һәгигәтән уstadnamә сәвијјәсиндә дејилмиш гошмалар, кәрајлылар вә тәчнисләр бол-болдур.

Чохлары анадан доғулду надан,
Чаван олду надан, гочалды надан.
Чәһнәт дејә-дејә кетди дүнјадан,
Јазығын дүнјада чәһнәти галды.

Белә мисралардан истәдијимиз гәдәр мисал кәтирмәк олар. Тәәссүф ки, дастанын нәср һиссәси ше'р парчалары сәвијјәсиндә дејил. Нәср һиссәсиндә әһвалатчылыг һисси, анализи үстәләјир. Образларын ич дүнјасынын тәһлили зәифдир, тәсвир вар, тәһлил јохдур... Ше'р парчаларында исә гәлбин дәринликләри үзә чыхарылыр, мәнәви дүнја тәрәннүм олунур.

Дастан ингилаб әрәфәси вә ингилабдан сонракы Азәрбајчан кәндләрини тәсвир едир. Бу ичтимаи һадисәләр фәрд сәвијјәсиндән јухары галхмыр, үмумиләшдирилмир. Һадисәләрин тәсвириндә, әһвалатларын нәглиндә усталыг вә хүсусилә мүасир сәвијјә һисс олунмур.

Бүтөвлүкдә көһнә фолклор жанрынын јени шәкилдәки давамы кими дастан јахшы тәсир бағышлајыр. Мәнә елә кәлир ки, биз әдәбијјатымызын бу гәдим жанрыны давам вә инкишаф етирмәлијик.

НАГЛЫ СУАЛЛАР

Әмәк гәһрәманлары һаггында јазылан очеркләрдәки «сосоиализм јарышыны кенишләндирәрәк», «маја дәјәрини азалдараг», «дахили имканлардан истифадә едәрәк планы вә өһдәликләри артыгламасы илә јери-нә јетирән филанкәсин синәсини филан-филан орденләр бәзәјир» кими шаблон ифадәләр, ејни тәшбәһләр мүх-тәлиф пешә саһиби олан мүхтәлиф адамлара ејни етике-ти јанышдырыр, бәдии сөзү вә жанры һөрмәтдән са-лыр. Белә очеркләрин гәһрәманлары чандан, нәфәсдән мәһрум плакат шәкилләринә охшајыр. Һәјатда һәгигә-тән харигәләр јарадан бу адамларын бәдии очеркдәки гәһрәманлығына инана билмир.

Һәр адамын өз дүнјасы, өз мә'нәви аләми, ону гәһ-рәманлығы чатдыран һәјат јолу вар. Очеркләрин әк-сәријјәти гәһрәманларын бу мә'нәви дүнјасыны ачмаг-дан, дахили һәјәчанларыны үзә чыхартмагдан чох узаг олур. Буна көрә дә охучу очеркләрдә тәсвир олуна-н фәдакарлығы вә гәһрәманлығына инана билмир, беләлик-лә дә букүнкү һәјатымыз үчүн чох вачиб олан бу жанр көздән дүшүр.

Журналист—јазычы Әһмәд Исајевин «Јазычы» нәш-ријјаты тәрәфиндән охучуларга тәгдим олуна-н «Нә јах-шы ки, сән варсан» китабындакы очеркләр, јахшы ки, јухарыда дедијимиз шаблондан узаг, бәдии вә пробле-матик јазылардыр. Мисал кәтирдидим ифадәләр вә епитетләр бу китабда да вар. Амма јериндә вә эндәзә-синдә.

«Гартал дага јарашыр» очерки Мәһәммәд Рәһимов адлы бир чобанын өмүр јолундан, фәдакар әмәјиндән бәһс едир. Лакин о, гәһрәманыны бизә һазыр гәһрәман

шәклиндә тәгдим етмир, ону һәјатын кәшмәкәшләриндән кечирир, гәһрәманлығынын һансы чәтинликләр һесабы-на баша кәлдијини көстәрир (мәһз көстәрир).

«Малдар мәишәти» дедикдә чоху јалныз ғышлағы дүшүнүр. Доғрудур, инди ғышлагда раһат евләр дә вар, су да, ишыг да. Бәс јайлагда нә иш көрүлүб? Јай-лаг чохунун тәсәввүр етдији кими һеч дә даим сәфалы дејил. Јайлағын јағышы, думаны, чәни вар, долусу, бо-раны, гары вар.

Бундан сонра мүәллиф М. Рәһимову јайлағын һә-мин думанындан, чәниндән, гарындан, боранындан ке-чирир. Беләликлә биз әјани олараг онун фәдакарлығы-нын шаһиди олур вә онун гәһрәманлығына инаныр, синәсини бәзәјән орденләри «һансы» шүчаәтин һесабы-на газандығыны көрүрүк.

Бах будур әсл сөзүн, әсл сәнәтин јолу!

Мәсәләнин икинчи тәрәфи исә ејни очеркдә мүәлли-фин галдырдығы проблемдир: Мүәллиф јайлағларын иш шәраитини ғышлағларын сәвијјәсинә чатдырмаг, чобанларын әмәјини јүнкүлләшдирмәк проблемини гал-дырыр. Јенә һәммин очеркдә башга бир мәсәләјә тоху-нур: көзәл ән'әнәләрин тәдричән унутулмасы:

«Бир заман гојунлар сәлигә илә сағылар, дадлы, ләззәтли пендир дүзәлдиләрди. Инди һаны о кәрә јағы кими ләззәтли мотал пендири? Бир ишә бах. Гојунлар илдән-илә артыр, пендир исә әксинә азалыр. Нә үчүн?»

Журналист суал верир, јени проблем галдырыр. Бәли, әсл гәләм саһиби көзәл чүмләләрлә һәјаты бә-зәмәмәли, чәмијјәтә суалла мүрачият етмәли, вердији суалларла әлагәдар тәшкилатлары силкәләмәлидир.

Һәгигәтән бизим мотал пендиримиз өз дады, дузу илә дүнјанын ән үстүн пендир нөвләрини керидә гоја биләр. Бәс белә исә әлагәдар тәшкилатлар буна бика-нәлији нә илә изаһ едә биләр?

Ә. Исајевин гәләминдәки бу кәскинлијин, бу гүдрә-тин гайнағы нәдир? Һеч шүбһәсиз, онун вәтәндашлығы. Гәләм саһиби илк нөвбәдә вәтәнинә, ели-нә, күнүнә, онун көзәл адәт-ән'әнәсинә вургун дејилсә, онун јаздығлары-нын кимә нә фәјдасы?!

Һәр дөврдә, һәр шәраитдә әсл јазычынын әли-нә гә-ләм верән, ону јазмаға, үрәјиндәкиләри кағыз үзәринә көчүрмәјә чағыран бу мүгәддәс нараһатчылығы ешг олсун!

Нечә ај әввәл «Коммунист» гәзетиндә Ә. Исајевин «Аста кечин бу јерләрдән» адлы јазысыны охудум, дәһшәтә кәлдим. Мүәллифин тохундуғу мәсәлә милли гүрүр вә гејрәт мәсәләси иди. Өзүмү сахлаја билмәдим, она мәктүб јаздым, галдырдығы мәсәләјә көрә мүәллифи тәбрик етдим. Нәмин очерк бу китабын ән көзәл јазыларындандыр. Мүәллиф Гасым Исмајылов рајонунда дағылмагда олан көзәл нахышлы түрбәләр комплексинә раст кәлир. Бу абидәнин кимләрә аид олдуғуну рајонда неч кәс дејә билмир. Бах белә дә лагејдлик вә сојугганлылыг олар? Доғулуб јашадығын рајонун тарихинә, бабаларынын јаратдығы сәнәт инчиләринә бу бикәнәлији нә илә изаһ етмәк олар? Бу нә демәкдир? Мәкәр Сабир зәманәсиндә јашајырыг ки, «Биздә бу сојугганлары нејләрдин, илаһи»—дејәк?

Мүәллиф бу очеркдә «нијә беләдир?» суалы илә чыхыш едир, бизим сојуглуғумуздан од алыб јаныр. Мүәллиф биздән дүшүнмәк тәләб едир: «Нијә беләдир?» Әкәр биз бу суалын чавабыны ахтарсаг, бу барәдә неч олмаса дүшүнсәк бу да гәнимәтдир.

Суал суал далынча кәлир: «Бәс тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин мұһафизәси шөбәси нәји горујур? Нәји тәблиғ едир?»

Ганында зәррә гәдәр вәтән һисс олан вәтәндаш бу суалларын гаршысында титрәмәли вә бу лагејдликдә өзүнү дә кұнаһкар билмәлидир.

Мүәллиф өз һағлы иттиһамларына давам едәрәк көстәрир ки, бу түрбәләр—бу гијмәтли сәнәт инчиләри XIX әсрин бөјүк тарихчиси мәшһүр «Гарабағнамә»нин мүәллифи Мирзә Адыкөзәл бәјин аиләсинә мәхсүсдур. Бу о Мирзә Адыкөзәл бәјдир ки, Бакыханов «Күлүстан-Ирәм»индә јазыр ки, «Кәнчәнин јахынлығында Низаминин көзәл бир түрбәси вар, харабалыға чеврилән бу түрбәни Гарабағда јашајан Газахлы Мирзә Адыкөзәл бәј инди тәмир етдирир».

Бу мәлүматдан сонра мұхбирин фәрјады даһа артыг зил нота кечир: «Инди Мирзә Адыкөзәл бәјин өзүнүн унудулан вә дағылмагда олан түрбәсинә бахырам. Ахы, нијә белә олсун?»

Бу суал јалныз гасым исмајыловлулара верилмир, бизим һаымыза верилир: Ахы нијә белә олсун? Бәс һаны бизим вәтәндашлыг һиссимиз, һаны бизим гејрәтимиз?

Беләликлә Ә. Исајев јалныз вәзијјәти көстәрмир, о,

бизим вәтән һиссимизә тохунур, о, иттиһам едир, о, тәләб едир. Бах, бу јазыда биз ади журналист дејил, вәтәндаш јазычыны, журналисти көрүрүк. Мән бүтүн журналистләри белә көрмәк истәрдим.

Китабдакы башга очеркләр дә бу үрәклә, бу дүјгүлә јазылмышдыр. Мәнә елә кәлир ки, Исајевин вәтәндашлыг чәһәсиндән јазылмыш «Нә јахшы ки, сән варсан» китабы охучуларымыза көзәл бир һәдијјәдир.

МЭНИМ ИЛК КИТАБЫМ

Мэнэ елэ кәлир ки, илк китабда биликдән чох, билижә севки ојатмаг лазымдыр. Бунун үчүн ушағы әһатә едән әтраф мүһит вә тәбиәт һаггында үмуми сөзләр дејил, бәдии һәјәчанлар ојатмаға чалышмалыыг. Бу да бәдии сөзүн—әдәбијјатын вәзифәсидир. Буна көрә дә дәрсликдә верилән парчаларын бәдиилијинә, тәсирлилијинә хусуси диггәт јетирмәк вачиб шәртдир.

Мән педагожи бахымдан китабын нә дәрәчәдә дүзкүн тәртиб олунамасы һаггында бир сөз дејә билмәрәм. Бу, әлбәттә, педагогика саһәсиндә чалышан мүтәхәссисләрин вәзифәсидир. Мән јалныз сечилмиш бәдии парчалар һаггында өз мүлаһизәми демәји вачиб сајырам.

Вахтилә бөјүк шаиримиз С. Вурғунун «Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг» мәгаләсиндә тохундуғу бир мәсәләни хатырлатмаг истәјирәм. О дејирди ки, дәрсликләрә елә бәдии парчалар салмаг лазымдыр ки, онлар бизим көрпәләримиздә бәдии һәјәчан ојада билсин. Шаир, ибтидан мәктәб дәрсликләриндән ејбәчәр мисралары мисал кәтириб көстәрирди ки, белә ше’рләр мәктәблиләрдә бәдии зөвг ојада билмәз.

Мән Ј. Кәримов јолдашын тәртиб етдији «Мәним илк китабым» дәрслијини С. Вурғунун бахышы илә охудум вә китабдан үмумијјәтлә разы галдым. Мүәллиф чох көзәл бәдии парчалар сечмишдир. Бу парчалардан Сабирин, Сәһһәтин ше’рләрини, һәлә биринчи синифдә охудуғум заман әзбәрләдијим «Ај һавада учан дурна» (Р. Әфәндијев), Ә. Кәримин «Күлүн шикајәти», Мәммәдовун «Достлуг гатары», «Чүчә вә түлкү», С. Шејданын «Тәјјарә», Ә. Чәфәрлинин «Мәндән бөјүкдүр» вә с. ше’рләри, һәм бәдии һәм дә педагожи чәһәтдән тәгдирәләјидир.

Нәср нүмунәләри ичәрисиндә дә көзәл парчалар вар. Л. Толстојун вә К. Ушинскинин ушаг тәфәккүрүнә ујғун јазылары јериндәдир.

Бунларла бәрабәр китаба бә’зи ирадларым вар:

1. Китабын 106-чы сәһифәсиндә М. Ибраһимин «Балача капитан» ше’ри верилмишдир. Јахшы ше’рдир. Амма мүәллиф имзасыны дәјишиб Мәммәд Араз еләдијинә көрә имза «Мәммәд Араз» кетмәлидир. Бу, һ. Һүсејнзәдәјә дә аиддир. О да инди Һүсејн Ариф имзасы илә јазыр.

2. Арзу едәрдим ки, Азәрбајҗан ушаг нағылларындан нүмунәләр чох олсун. «Шәнкүлүм» вә «Чыртдан» нағылларыны китаба салмаг олмаздымы?

3. Китабда кедән бә’зи ше’р парчалары бәдии чәһәтдән зәиф олдуғуна көрә онларын башга ше’рләрлә әвәз олунамасыны арзу едәрдим. Һ. Зијанын «Мәним бабам», Ј. Һәсәнбәјин «Кичик ашбаз», Х. Әлибәјлинин «Сәндәл», «Гојун», В. Мәһдијевин «Мәјвәләр», Габалин «Бостанда», Т. Елчинин «Көзәл вәтән», Ч. Мәммәдовун «Чејран», М. Раһимин «Гыш», Т. Мүтәллибовун «Диларә» ше’рләринин дидактик-педагожи әһәмијјәти олса да бәдии чәһәтдән зәифдир.

4. 61-чи сәһифәдә М. Раһимин «Гузу» адлы ше’ри кетмишдир. Бу ше’рин илк мисрасы долашыгдыр. Ше’р белә башлајыр:

«Су үстүндә дуран гузу»

Гузу сујун үстүндә нечә дура биләр? Гузу батмазмы? Бу мисра «Чешмә үстдә дуран гузу» шәклиндә дејилсә, даһа јахшы олмазмы? Ушаға тәгдим олунаш ше’рләрдә чох еһтијатлы олмаг лазымдыр. Чүнки ушаг мәнтиги дүшүнмәји сеvir.

5. Чыхарылан ше’рләрин әвәзиндә Мәммәд Асланын ушаглар үчүн чап етдирдији китабларындан көзәл парчалар көтүрмәк олар. Мәммәд Аслан ушаг психологикјасыны дәриндән билән шаирләримиздәндир. Китабдакы «Јанылтмачлар» бөлмәсиндә шаирин «Шухлуча» ше’риндән истифадә етмәк олар. Бу ше’р бәдии олмагла јанашы, һәм дә гафијәләриндә ојнаглыг вә поетик ахар вар.

Дурна кими сүзмәји вар,
Назлы балам шухлучадыр.

Јапаглары шәфәг сачыр,
Ајнадан шыгылчадыр.
Нәгмә дејән ширин дили
Бала булашыгычадыр.
Мәним балам тәк јараныб
Күлдән јарашыгычадыр.

Тәбиәти чох көзәл билән Мәммәд Аслан чичәкләр,
күлләр, гушлар һаггында да көзәл ше'рләр јазмышдыр.
Мәсәлән, бу ше'рләрдән «Сырғакулү», «Бөјүрткән»,
«Лалә», «Алма ағачы», «Зоғал» вә с. мисал көстәрмәк
олар.

КӨКДӘН КӘЛӘН СӘСЛӘР

Бир нечә ил әввәл «Азәрбајчан» журналында чаван
бир јазычынын силсилә һекајәләрини охудум. һекајәләр
һәддиндән артыг хошума кәлди. Имзасына бахдым: Баба
Вәзироғлу. Бу имзаја илк дәфә иди ки, раст кәлирдим.
Марагланыб мүәллифи тапдым вә ону тәбрик етдим.

Бу күн даһа да пүхтәләшмиш һәммин мүәллифин һека-
јәләр топлусуну охудум. Бабанын һекајәләриндә мәни
тутан нәдир? Биринчи, чох тәбии вә чанлы дили, үтү-
ләнмәмиш чод дејим тәрзи. Бу дил вә дејим тәрзинин
гајнағы гәзет вә китаб дејил, халг тәфәккүрү вә бу тәфәк-
күрүн чешмәси, дады-дузу өз ичиндә галан, мин рәнкә
чалан дупдуру халг дилидир. Буна көрә дә онун һекајәлә-
рини варагладыгча елә бил китаб охумурсан, гәлби ачыг,
сәмими бир адамын үрәк сөһбәтинә гулаг асырсан. Бә'зән
сөһбәт ширин јериндә гырылыр, һағылчы дүнәнә бојла-
ныр, башга бир әһвалаты чәкиб, бајаг данышдығы әһва-
лата чалајыр, сөз сөзү чәкир, мәтләб-мәтләби кәтирир,
сән дә бу ширин әһвалатлара һуш-кушла гулаг кәсилир,
өзүн дә билмәдән ешитдијин һадисәләрин елә бил ишти-
ракчысына чеврилирсән.

Бах, һекајәчиликдә буна демишәм усталыг! һекајәчи
сәнә өз фикрини елә једиртмәлидир ки, нә једијини бил-
мәјәсән, бир дә ајыласан ки, еј дади-бидад, бу киши сә-
нә нә демәк, гәлбинә, руһуна һансы дүјғулар булағындан
су ичиртмәк истәјирмиш. Бу о заман мүмкүн олур ки, ја-
зычы сәнә бир мәтләби ашыламаг гәсдини гаршысына
мәгсәд гојмур, о, сәнә садәчә олараг һәјатын, мәһз һәја-
тын бир парчасыны көстәрмәк истәјир, һәјатын көстәри-
лән бу парчасындан һансы дәрси көтүрәчәјини исә сәнин
өһдәнә бурахыр. Бу һалда јазычы охучунун гулағындан
тутуб ону өз истәдији сәмтә јөнәлтмәк вәзифәсини бојнун-

дан көтүрүр, охучунун бахдыгы, амма көрө билмәдији мэтләби она көстөрмөк истәјир.

«Мән дә о сәмтә кедирәм» һекајәси, «Жигули» машынында ики оғланла ики гызын кејф сәфәринә чыхмалары илә башлајыр. Сөһбәт јол ғырағында битән ағачларын тез гурумасындан кедир. Оғланларын бири—Әскәр Һәтәмә етираз едир ки, тез гурумасы ағачын јол ғырағында битмәсиндән асылы дејил, бахымсызлығындан, архасызлығындан, тәклијиндәндир. Бу сөһбәтин ардынча икинчи сөһбәт башланыр. Гызын бири јенә јол кәнарында дајанан бир узунгулағы о бириләринә көстәриб дејир: «А-а-а... Ешшәјә бахын, јолун ғырағында дајаныб машынлара елә бахыр ки, елә бил бу саат әл галдырыб сахладачаг, доғрудан е... Мөчүзә баш верә, әл галдырыб биздән соруша, јолунуз нарадыр, елә мән дә о сәмтә кедирәм, мәни дә көтүрүн».

Илк бахышда охучуја елә кәлә биләр ки, ағач сөһбәти һекајәјә башламаг үчүн мүгәддимә, јол ғырағында көрүнән узунгулагдан гызын сөһбәт салмасы исә зарафат вә шәнләнмә хатиринә дејилән елә-белә сөздүр. Буна көрә дә бу өтәри сөһбәтләрә әһәмијјәт вермәдән кејф сәфәринин нә илә битәчәјини көзләјирсән. Јол боју кефчил чаванлар бир-биринә саташыр, дејиб күлүрләр. Сөһбәтләрдән мәлум олур ки, Һәтәм, кетдикләри макистрал јолдан бурулан торпаг јолун башындакы учгар кәнддәндир. Кәндә бурулан торпаг јола чатһачатда Һәтәмин бурнуна јовшан ији, гулагларына сағсаған сәси чатыр. «Доғма евин-ешијин һавасы ону вурур».

Кәндә бурулан торпаг јолун ғырағында гурумуш бир ағач гаршыларына чыхыр. Әскәр бајагкы мүбаһисәни өз хејринә тамамламаг үчүн үзүнү Һәтәмә тутур: «Һә, бах, бу да сәнин јол ғырағында гурујан ағачын. Сөһәрдән нә гәдәр јол кәлмишик, чәмиси бирчә гурумуш ағач растымыза чыхыб».

Һәтәм машыны сахлатдырыб јерә дүшүр, гурумуш ағачын јанына кәлир. Бурда онун кәнд илә шәһәр арасында илләрлә давам едән хатирәләри дилә кәлир. О, шәһәрә тәһсил далынча кедән заман һәмин бу ағачын јарпаглары әл едиб ону јола салмыш, тәтилләрдә гаршыламыш, јенә јола салмыш. О, мәктәби битирмиш, Бақыда евләнмиш, инди 3 илдир бу ағач јол ғырағында ону көзләмиш, о, бир даһа гајытмамышдыр. 3 илдән сонра Һәтәм инди ону гурумуш һалда көрүр. Ағачдан бир

гәдәр аралыда кәндә кетмәк үчүн бир нечә саатдыр машын көзләјән гоча бир киши — Һәтәмин һәјат јолларында јорулуб әлдән дүшмүш атасы оғлуна јахынлашыр: —Хејир ола, ај оғул, бу шәр вахты?..

— Неч, елә-белә, јол кечирдик, бизим јолун агзында адам гаралтысы көрүб әјләдик.

Һәтәм дүзмү дејирди? Һекајәнин чаны Һәтәмин ујдурдуғу бу јаландадыр... Һәтәм кефә кедир... Бәс, атасы һардан кәлиб, һара кедир?

«Сраға күн хусуси от чалымы күнүјдү. Кечәјнән анову да, бөјүк бачыларыву да көтүрүб чөлә кетдик... Хејли от чалдыг. Күнортаја јахын бачывун бөјрүндән санчысы тутду. Османын машынында биртәһәр ирајона чатдырдыг. Јазыг гыз ағрыдан икигат олмушду. Дохтурлар деди, мөһкәм күчә дүшүб, онданды».

Демәк, гоча гызыны рајон хәстәханасында гојуб кәндә гајыдырмыш!

Инди охучу оғлун сәфәри илә атанын сәфәрини гәлбиндә тутушдурур вә һәјатын тәзадлары гаршысында дүшүнмәли олур. Кеф вә эзаб! Тәк-тәһна, архасыз дајанан о гурумуш ағач һәјатын ағры-ачыларыны, эзаб вә изтирабларыны чижиндә дашыјан гочанын тимсалыдыр. Һәјатын гајғыларындан кәнарда јашајан оғул исә јол ғырағындакы тәһна ағача — атасына арха олмалыјкән кеф вә нәшә далынча јоллара дүшдүјүндән атасынын суалына јаланла чаваб верди. Бу тәзадда керчәклә јаланын тоғушмасы чох тәбиидир. Чүнки тәзадын бир үзү ағ, о бири үзү гара, бир үзү керчәк, о бири үзү јаландыр.

Беләликлә, балача бир һекајәдә чох бөјүк усталыгла ики бир-биринә зидд һәјат һәгигәти гаршылашдырылыр.

Бәс, јол ғырағында машынлара бојланан узунгулаг нә демәкдир? Бу мәсәлә һекајәнин сонунда ајдынлашыр: Һәтәм атасы илә сөһбәт еләдији заман машындакылар кәнардан онлары сәјр едир, артыг онлара «чох хырда мэтләбләрдән данышмаг о гәдәр чылыз вә әһәмијјәтсиз көрүнүрдү ки, ағзыны тәрпәтмәјә неч кәсин һеји чатмырды». Бу заман јол ғырағындакы һәмин ешшәк гызын көзүнә јенидән көрүнүр, арзу олуна «мөчүзә баш верир». «Ешшәк јахынлашмагда олан ағ машына зәндлә бахды, дејәсән, машында јер олуб-олмадығыны јәгилләшдирмәк истәјирди. Елә ки, көрдү арха отурачагда тәкчә бир нәфәр гадын хејлағы отуруб, бу дәм камали-

эдәблә элиними, ајағынымы — нәјисә галдырыб машины әјләди...»

Демәк, ешшәк һәтәмин бош галмыш јерини тутмаг истәјир. Нәтичә: Доғма кәндинә, елинә, обасына, өз ата-сына, атасынын дәрдинә биканә галыб кејф сәфәринә чыхан бу адамын ешшәкдән нә фәрги?

Амма бу нәтичә бирбаша сөјүш шәклиндә дејил, бәди и вә долајысыјла дејилдијиндән тәсири сон дәрәчә гүввәтли вә дүшүндүрүчүдүр. Даһа доғрусу, һәтәмә бәди сөзүн гүдрәтилә јанышдырылан «ешшәк» јарлығы охучуну сарсыдыр вә ону дәриндән-дәринә дүшүнмәјә мәчбур едир.

Јазычынын «Јаддан чыхан көрүш», «Илк пајыз јарпағы», «Бир саатлыг пијада јолу» кими һекајәләри дә ејни сәнәткарлыг гүдрәтилә јазылмышдыр.

Б. Вәзироглунун күчү, гүдрәти ондадыр ки, о һеч вахт үјдүрмүр. Чүнки о, һәјатдан бәһрәләнир. Буна көрә дә тәсвир етдији һадисәләрдән һәјат гоһусу кәлир. Онун һекајәләриндә биз һәјатын өзүнү көрүр, сөзүнү ешидирик. Б. Вәзироглунун јазычы кими өзүнәмәхсус чәһәтләриндән бири дә одур ки, о, һәјатын ағы илә гарасыны, хејири илә шәрини балача бир һекајәдә гаршылашдырмағы ба-чарыр. Бу тәзадда исә јуморла лирика, комедија илә фачиә јанашы кедир, бәзән онларын сәрһәддини тапа билмирсән. Мәкәр, һәјатын өзү дә белә дејилми?

Баба ирили-хырдалы әсәрләриндә долашыг һадисәләрин тәсвириндән, јәни әһвалатчылыгдан гачыр. Белә ки, онун һекајәләринин сүжетини данышмаг чәтиндир. О, ади сәһбәтләрдә вә бәзән хатирәләрдә адамларын да-хили дүнјасыны — кәдәрини, севинчини ачмаға чалышыр. Әлбәттә, бу, әсл бөјүк әдәбијјатын јолудур. «Бир саатлыг пијада јолу» һекајәсиндә 30 ил әввәл өвладларынын кәнддән шәһәрә көчүрдүјү бир гары илә бир гочанын доғма кәндләринә гајытмалары тәсвир олунур. Гочаларын узун јола көрпү салан сәһбәти онларын үрәјини сүфрә кими ачыр. Онлар данышдыгча кетдикләри тор-паг јол өмүр јолларына чеврилир. Онлар 3 јердә дајаныб нәфәсләрини дәрир: Нарлы дәрә, Гасым учан гаја, тә-пәдәки гәбиристанлыгда (кәнчлик, гочалыг вә өлүм). Гасым учан гајанын јанында онлар узаг өлкәләрдән Вә-тәнә дәнән бир дәстә гарангуша раст кәлир. Өмрүн гишында јазла гаршылашмаг! Гаршылашмадакы тәзадә, тәзаддакы мүәллиф фикринә бах!

Сонунчу дурачаг гәбиристанлыгдыр. Гочалар бу со-нунчу дурачаға чатһачатда һекајә битир. Һекајәнин сон аккордуна диггәт јетирәк: «Чох јорулмушдулар». Бу јорғунлуғ мүстәгим мәнада јол јорғунлуғуна дејил, мә-чази мәнада өмүр јолунун јорғунлуғуна ишарәдир. Аккорд давам едир: «Гасым учан гајанын јанында бир һовур јаныны јерә гојмагла бу бојда өмрүн јорғунлуғу чандан чыхмазды. Әмәлли-башлы динчәлмәк лазым иди». Бу јердә охучунун гәлбиндән тәбии бир суал гопа биләр: Нарда вә нечә? Бу суалын чавабы сон чүмләдә верилир: «Кәндин гәншәриндә тәпәнин үстүндәки гәбиристанлыға бир әлчим јол галырды». Јәни өмрүн јолу гәбиристан-лыға кедир, јалныз орада динчәлә биләrlәр.

Бу ики гочанын сәһбәтиндә бир дәнә дә јерсиз, ја ар-тыг мәтләб јохдур. Јеришләри дә, дурушлары да, јазын кәлишинә, даға, дәрәјә, гарангушлара, өвладларына мүнәсибәтләри дә рәмздир, мәнадыр, јазычы фикринә хидмәтдир.

Мән јазычынын бу китабда топланан башга әсәрлә-рини чөзәлмәк истәмәдим. Ики һекајәсинин тәһлили илә охучунун китаб боју сәјаһәтинә ишыг тутмаг истәдим. Гој, охучу бу ишығын ачдығы јолла кетсин, јазычынын гәлб дүнјасынын дәринлијинә баш вурсун, онда о өзү чох мәтләбләрдән акаһ олачаг. Бу ишығын изи илә кетсә, охучу Б. Вәзироглунун әсәрләриндә кәлишикөзәл дејил-миш мәтләбләрин олмадығыны биләчәк вә көрәчәк ки, онун һекајәләриндә ади бир сөзүн, зарафатын, јахуд ки-чик бир деталын да өз вәзифәси вар. Бурда барытсыз фишәнк, һаваја атылмыш күллә јохдур.

Гој, охучу фикрини күлләнин сәсинә дејил, һәдәфинә јөнәлтсин.

ИСТИ ШЕ'РЛӘР

«Шәки фәһләси» гәзетинин 1983-чү ил, 3 декабр нәм-
рәсиндә верилмиш «Әдәбијјат сәһифәси»ни бөјүк мәм-
нунијјәтлә охудум. Сәһифәдәки ше'рләрин һәр бири һәм
мәзмун, һәм дә дејилишчә көзәлдир, тәзәдир, үрәјәјатым-
лыдыр. Буна көрә дә кәнчләримизин севимли органы
олан «Азәрбајҗан кәнчләри» гәзетиндә бу ше'рләрин бир
нечәсинин јенидән нәшр олунуб кениш охучу күтләсинә
чатмасыны редаксиядан хаһиш етдим.

Үмумијјәтлә, әдәбијјат аләминдә тәзә сөз демәк чох
чәтиндир. Чүнки инсан һәр дөврдә инсан олараг галыр
вә ејни дүјғулары, ејни һәјәчанлары јашајыр. Лакин һәр
дөврүн сәнәткары өзүндән әввәл јашанмыш дүјғулары
өзүнә вә өз дөврүнә мәхсус рәнкләрлә, чаларларла вә
һәјәчанларла кечирир. Буна көрә дә фикир, дүјғу өзлү-
јүндә галыр. Лакин бу дүјғу заманын рәнкинә бојаныб
јени сәнәткарын үрәјиндә өзләшир, өз ифадә тәрзини,
интонасија үсулуну дәјишдирир, тәзәләшир.

Ашыг Сакитин «Бәсимдир» гошмасы мәзмунча вә
шәкилчә ән'әнәви олса да, дејим тәрзиндә вә үсулунда
јенидир.

Насаз дүнјамызын сазы мәндәди.
Көкү таразлыгда галса бәсимди.
Нашы јетмиш ики һава «чалмагдан»
Устад бирчәсини чалса бәсимди.

Устаднамә тә'сири бағышлајан бу бәнд һәјата, дүн-
јаја мүтәфәккир көзү илә бахан устад ашыгларын мүд-
рик кәламларыны хатырладыр. Фикир чох тутумлудур.
Бунунла белә бәндин икинчи бејтинә бир ирадым вар:

фикрин сәрраст дејилиши «чалмагдан» әвәзинә «чалмаг-
данса» шәртилијини тәләб етдијинә көрә бу бејт:

Нашы јетмиш ики һава чалынча
Устад бирчәсини чалса бәсимдир

шәклиндә дејилсәјди даһа дүзкүн оларды...

Ше'рин икинчи бәнди дә тутарлыдыр. Үчүнчү бәнд
һәм бәдилик, һәм дә лакониклик бахымындан даһа
сәррастдыр:

Алчалыб учалмаг хәрәјим дејил,
Биртәһәр јашамаг диләјим дејил.
Мин ганмаз «сағ ол»у кәрәјим дејил,
Бир ганан гәдрими билсә, бәсимдир.

Акиф Саламовун «Тәзә кәлин» ше'ри дә хошакалим-
лидир.

Ајағында саја кәләр,
Ешидәнләр тоја кәләр.
Өз свини өз зөвгүлә
Бәзәр кәлин, дүзәр кәлин.
Ади гадын дејил, ахы,
Тәзә кәлин, тәзә кәлин.

А. Саламов имзалы башга бир мүәллифин «Мәнсәб
һөкмү» тәмсили дә мараглыдыр.

Бунларла бәрабәр мән, әсасән, Вејсәл Чәркәзовун
«Пајыз» ше'ри үзәриндә дурмаг, кәнч охучуларә вә кәнч
гәләм саһибләринә бу ше'рин мәзијјәтләрини бир өрнәк
кими чатдырмаг истәјирәм. Шаир тәбиәтдә вә һәјатда
пајыза мәхсус елә инчәликләри вә деталлары мисраја
мунчуг кими дүзүб ки, ше'рин адыны јазмасајды да,
сөһбәтин пајыздан кетдијини бир-ики сәтирдән анлар-
дыг.

Ахы бу мешәнин дону он олуб
Лүт көрүб үстүнә думан сүрүнүр.
Агачын әјниндә јашыл дон олуб
Торпаға сәрилиб сары көрүнүр.

Бурда дејилиш тамамилә тәзә олмагла пајыз вахты ду-
манын мешәдә сүрүнмәсини, мешәнин чылпаглыгы илә
әләгәләндирмәси тапылмыш образ вә сон дәрәчәдә бә-
дин ифадәдир. Шаир пајыза мәхсус олан бүтүн инчәлик-

лэри поетикләшдириб онлара мә'чази мә'налар вермәји бачарыр. Бир јердә күләјин гаршысында хәзәлләрин учмасыны баһарын ардынча гачыша, башга бир јердә исә күләјин хәзәлләри ешмәсини шәфғәт бачысынын өлүләр ичиндән «сағ»лары ахтармасына бәнзәтмәси орижинал бәдни мәчазлардыр.

Гачыр ора-бура дәлисов күләк,
Шәфғәт бачысы тәк
Ешир хәзәлләри — «сағы» вар бәлкә?
Елә буна күлүр киләнар бәлкә?

«Килас мүрәббәсинин харланмасы», «Лејләк јуваларынын бош галмасы», «Сүдә, гајмаға тәзә тамын дүшмәси» кими деталлар дәрин мүшаһидәнин мәһсулу олмагла нәзәримиздә пәјыз олдуғу кими чанландырыр. Шаирин ән бөјүк уғуру исә ше'рин сон аккордунда «чүчәни пәјызда сајарлар» аталар сөзүнүн пәјыз фәсли илә поетик әләгәсинин тапылмасыдыр: «Алыб сајгачыны чүчә сајмаға пәјыз кәлибдир». Бунунла белә зәмиңләр бичилдијинә вә мешә чылпаглашдығына көрә севәңләрин көрүш јери тапа билмәмәси ифадәси («Бәс һарда көрүшсүн севәңләр инди») пәјыз мөвзусунда јазылмыш ше'рләрин чохунда дәфәләрлә ишләнмишдир. Бу мисра башдан-ајаға гәдәр јени ифадәләрлә, тапынтыларла долу олан ше'рә јарашмыр.

Һ. Ариф демишкән, «Ше'р һәјатын нәфәсидир». Бу нәфәсдән, бу һавадан мәһрум әсәрләр чансыз бутофоридидир. Вејсәлин јазыларында (Мән бу шаири чохдан изләјирәм) һәјат мүшаһидәсини көрүр, һәјатын чанлы нәфәси илә исинирик. Вејсәл дедикләринә бизи инандырмаг үчүн ғышгырмыр, сүн'и пафоса әл атмыр, сәдәчә олараг көрдүкләрини, мүшаһидә етдикләрини пычылты илә бизә нәгл едир. Буна көрә дә о өз сөһбәтиндә сәминидир.

Сөзүмүн сонунда «Шәки фәһләси» гәзетинә белә исти, гајнар бәдни јазылар чап етдијинә көрә дәрин тәшәккүрүмүзү билдиририк.

АДИЛ ЧӘМИЛ

Һәр сөз ајрылыгда јалныз бир мә'на дашыјыр. Сөз сәнәткәры бир мә'налы сөзләрә өз дүјгү вә һәјәчанларыны јүкләјәндә сөзләр ше'рләшир, нәғмәләшир. Буна сөзләрдән тохунмуш һәјәчан, дүјгү һөркүсү, јә'ни ше'р дејилир.

Бә'зән ше'р адына јазылмыш бир мәнзумәни охујуб көрүрсән, сөзләр илк чәкисини вә илк рәнкинни, јә'ни өз лүғәти мә'насыны сахламыш рәғмә бәнзәр гуру кәлмәләрди, сәни иситмир, һәјәчанландырмыр. Бахырсан ки, бу јазыда ше'р үчүн лазым олан бүтүн заһири елементләр — гафидән тутмуш өлчүләрә гәдәр һамысы вар, амма ше'р јохдур. Нијә? Бәс бурда нә чатмыр? Кәлмәләрин дүјгү, һәјәчан јүкү! Китабыны охучулара тәгдим етдијимиз А. Чәмил нә көзәл дејиб: «Јүксүз кәлмәләрин јүкү ағырмыш». Әввәла фикрин бу шәкилдә дејилиши гејри-ади олдуғу үчүн бу, ше'рдир. Нәдир бу гејри-адилик? Ахы, бир шеј ки јүксүздүр, о нечә ағыр ола биләр? Бу ағырлыг физики ағырлыг дејил, мә'нәви ағырлыгдыр. Бу чүр ағырлығы чәки илә дејил, һисслә өлчүрләр, о шеј ки һисслә, мә'нәвијјатла өлчүлүр, бу өзү ше'рдир.

Јүксүз бир шејин ағыр олмасы исә дејилишин гејри-адилијидир. Фикрин бу шәкилдә, гејри-адилијә бахмадан, инандырычы дејилиши дә башга тәрәфдән бәдиилијин, јә'ни ше'рин шәртләриндәндир. Инди кечәк мисранын мәнтиги изаһына: «Јүксүз кәлмәләрин јүкү ағырмыш» мисрасы илә шаир демәк истәјир ки, дүјгү, һәјәчан јүкү олмајан сөз топлусунун ағырлығы (әлбәттә, мә'нәви ағырлығы, тәәсүф һисси) охучунун чининә јүкләнир. Онун гәзәбини вә етиразыны газаныр. Белә јазыларын

мүәллифләри өз дүҗу жүкүнү жазысына көчүрә билмәди-
 јиндән дүҗусуну дејил, эзабыны охучунун чјјнинә жүк-
 ләмниш олур. Бу жүк исә чәкиләси жүк дејил. Чүнки охучу
 ше'рдән һәзз әвәзинә итирдији вахта тәәссүф, мүәллиф
 исә «сағ ол» әвәзинә нифрәт газаныр. Инди кәл мүәллифә
 баша сал ки, гәлбиндә дүҗу жүкүн јохдурса, нә сөзләри
 авара гој, нә охучуну, нә дә өзүнү. Сән дәдәләримизин
 руһундан чүчәрмиш кәлмәләрә үрәјинин одундан исти-
 лик, көзләринин јашындан су верә билмирсән, јан-јана
 дүздүјүн сөз тохумлары кағыза сәпилән кими саралыр.
 Јаза билмирсән, гәләми јерә гој. Амма бу да мә'насыз-
 дыр. Нәдән ки, өзүндән утанмајан, башгасындан һеч
 утанмаз. Өзүнү көрә билмәјән башгасыны нечә көрсүн?

Сон заманлар бир нечә чаван шаирин јени ше'рлә-
 рини охудум, бәзиләринин китабына өн сөз јаздым.
 Өјүнә биләрик. Әдәбијјатымыза тәзә нәфәсләр кәлир.
 Бунлардан бири дә Адил Чәмилдир.

Адилин ше'рләри халг руһундан сүзүлүр. Һисс олунур
 ки, ашыг ше'рини, фолклору јахшы билир. Буна көрә
 дә дејимләри тәбин вә сәминидир. Әкәр о, Јагуб дајы-
 сынын чалдығы «Көјчөкүлү» һавасындан дәли олуб «елә
 чалма, Јагуб дајы» — дејә фәрјад чәкмәсәјди, онун мис-
 ралары да бизи һәјәчанландырмас, бизи өз дүҗуларынын
 одуна гыздыра билмәзди.

Еј анамын тәк гардашы,
 Еј дағларын лачын оғлу
 Бу һаваны елә чалма,
 Һаваланар бачын оғлу.

Бурда «һава» сөзү тәкмә'налы сөз дејил. Дүҗу жүкүн-
 дән һаваланмыш бәдии сөздүр. Буна көрә дә бу сөз, сөз
 һөркүсү ичиндә мә'на галыбыны јыртыб мәчәзлашыб.
 «Бу һаваны елә чалма» мисрасындакы маһны мә'насында
 ишләнән «һава» сөзүндән сонра дәли олмаг мә'насында
 «һаваланар» сөзүнүн ишләнмәси нә гәдәр көзәл вә шаи-
 ранәдир. «Һаваланар бачын оғлу» әвәзинә «Дәли олар
 бачын оғлу» да дејилә биләрди. Бунлар икиси дә мез-
 мунча ејнидир. Анчаг биринчиси ше'р дејил, икинчиси
 ше'рдир. Бу мисрада «һаваланар» сөзүнүн үчүнчү мә'на-
 сы да «көјә учар, ганадланар» мә'насыны дашыјыр.

Көрүндүјү кими, сөз нашынын әлиндә тәкмә'налы,
 сәнәткарын дилиндә исә чоһмә'налы мәчаза чеврилир.
 Чүнки сәнәткар бир мә'налы сөзү өз дүҗу жүкү илә һа-

валандырыб «дәлиләшдирир», ону тәк мә'на галыбындан
 чыхарыр.

Вај о күндән ки, мүәллифин дүҗулары сојуг ола,
 һавалы олмаја. Гәлби сојуг олан кәлмәни һансы одла
 исидиб һаваландыра биләр?

Шаир севкилисинә «Ајағым јоллара јол салды тез
 кәл» ифадәсиндә јол үстүндә ачылан јолдан, издән аши-
 гин чәкдији изтираблары охујур. Бу дејим шәкил чәкир,
 лөвһә јарадыр. Чүнки һамынын кәнчликдә јашадығы бу
 интизар һисси, сөзә гуру еөз кими чеврилмәјиб, елә һиссин
 өзү кими чеврилиб. Даһа доғрусу, һисс лөвһәләшиб, тәк-
 милләшиб. Биз бурда сөзләри унудур, һиссин аловуна
 бүрүнүрүк.

Инди нејләјим ки, бүкүнкү сәндән
 Дүнәнки хатирән әзиздир мәнә.

Бурда сөзләрдән нахыш һөрүлүб.

Шаирин тәбиәт мөвзусунда јаздығы ше'рләр ичин-
 дә «Бу мешә бәнзәмир бизим мешәјә» ше'ри тәбиәти
 сүн'иләшдирмәк әлејһинә јазылмыш көзәл бир нәғмәдир:

Чинарлар бу јана чин-чин дүзүлүб,
 Говаглар о јана «говулуб» гәсдән.
 «Баш алан» будағын башы үзүлүб,
 Хал дүшән јарпаглар «соврулуб» гәсдән,
 Бу мешә бәнзәмир бизим мешәјә.
 ...Чохлары чоһ јердә көрмәмиш кими
 Ағач сыхлығына «мешә» дејирмиш.

Тамамилә доғрудур, «ағач сыхлығы» һәлә мешә дејил.
 Салдығымыз сүн'и мешәләрлә өзүмүзү алдатмагданса,
 мин илләр бундан әввәл өз-өзүнә јаранмыш тәбин мешә-
 ләримизи горусаг, инсаны горумуш оларыг. Бу ше'рин
 диқәр тәрәфи, јә'ни дејимләрдәки көзәллик исә чинар-
 лар — чин-чин, говаглар — говулуб, баш алан — баш вә
 с. охшар сәс дүзүмүндә, јә'ни сәсләрин аллитерасијасын-
 да өзүнү көстәрир.

Чәнуби Азәрбајчан мөвзусунда С. Рүстәмдән үзү
 бәри чаванлы, гочалы мүасир шаирләримизин һамысы
 јазыб. Инсафән јахшы да јазыблар. Ики јерә парчалан-
 мыш ваһид вәтәнимизин бөјүк дәрдини А. Чәмил «Бир
 дилдә данышан ики Вәтәним», «Јоллар узун имиш биздән
 бизәчән» мисралары илә сон дәрәчәдә оријинал вә өзүнә-
 мөхсусе шәкилдә демәји бачарыб. Ваһид бир варлығын

и́ки је́рə па́рча́ланма́сы фи́крини «Ди́ли би́р ола́н Ве́тə-
нин и́килə́шмə́си», «Јо́ллары́н бизи́ өзү́мүздəн өзү́мүзə
апа́ра билмə́мəси» ки́ми та́пылмы́ш ифа́дəлəрдəн да́һа
күчлү́ вə да́һа бə́днн дөмə́ји тəсəввү́р етми́рəм. Ади́ сөз-
лəрини́ ше'рлə́шмə́си ба́х буду́р! Э́сл ше'рдə́ сөзлə́рини́ сөһ-
ринə́ вə гү́дрəтинə́ һе́јрəтлə́нмə́мəк о́лмур. А́јрылы́гда
«биздə́н» вə «бизə́чəн» кə́лмəлə́ри ја́лныз гра́мматик сө́з
би́рлə́шмə́сиди́р. Амма́ ше'рдə́ бу сө́злəр өз мə́'на туту́муну
кени́шлəнди́рди́р, башга́ рə́нк алы́р, би́р халгы́н эср ја́-
рымлы́г дəрдини́н, фа́чиəсини́н ачы́сына че́врили́р.

Бунлар һамысы чох көзəлдир. Чаван гəлəм јолдашы-
ма би́р нечə төвсijə́м дə ва́р. Тəбиə́т вə мəһəббə́т шаи́рин
ə́н севимли́ мөвзулары́дыр... Мə́н А. Чə́милдə́н башга́
мөвзу́лара да э́л атмасы́ны, ја́радычылы́гынын фи́кир
даи́рəсини́ кени́шлəнди́рмə́ји, ə́лəлхү́сүс ичти́маи мөв-
зу́лара да́һа чо́х ме́јл көстə́рмə́сини а́рзу еди́рəм.

И́кинчи: шаи́р, ə́сасə́н, һечə́ вə́зниндə́ ја́зыр, ла́кин
бə́'зи һалларда́ бала́ча би́р ше'рдə́ һечə́ илə́ башла́јыб
сə́рбə́стлə́ гуртарма́гы ја́хшы һал һеса́б етми́рəм. Ки́чик
би́р ше'рдə́ ни́јə 2 вə́зн? Бу гə́дəр көзə́л мисра́ларын мү́-
əлли́фи би́р ше'ри́ ахы́ра гə́дəр е́јни вə́зндə́ апа́рмагы
да ба́чарма́јачаг?

Бунлар сənə́т ə́лəминдə́ илк аддымлары́ны ата́н кə́нч
үчү́н о гə́дəр дə бө́јүк гү́сур де́јил. Э́сас ола́н оду́р ки,
бу кита́бын мү́əлли́фи ше'рин нə́ олду́ғуну, һардан га́ј-
нагланды́гыны би́лир, ду́јур. Оду́р ки, ја́змаг үчү́н ја́з-
мы́р, гə́лбини́ бошалтма́г үчү́н ја́зыр. Буна́ көрə́ дə ону́н
ше'рлə́рини́н бө́јүк мəһəббə́тлə́ оху́начағы́на шү́бһə́м
јохду́р.

КӨВШƏН ƏТИРЛИ ШЕ'РЛƏР

Н. Хали́д о́ғлу һа́ғлы ола́раг, «Мə́ним ше'рлə́рим
һеч кə́сини́ ше'ри́лə́ дə́јиши́к дү́шмə́з» она́ көрə́ ки, «Кө́в-
шə́н и́ји кə́лир ше'рлə́римдə́н»—де́јир. Е́лə э́сл шаи́р дə
оду́р ки, имза́сы де́јил, ше'ри́ ону́н үнваны́ны ни́шан
ве́рə. Шаи́р ја́лныз өз гə́лбини́н сə́сини́ сө́зə че́ви́рəндə́
ону́н ше'рини́н өз та́мы, өз да́ды вə өз ə́три олу́р. Чү́н-
ки һə́р гə́лбин өз ду́јуму, өз ба́хышы ва́р.

Һə́лə пү́хтəлəшмə́миш Хали́д о́ғлу́нун ше'риндə́н доғ-
руда́н да кө́вшə́н ə́три кə́лир. Чү́нки о, ја́лныз өз мү́ша-
һидəлə́рини́ вə бу мү́шаһидəлə́рдəн сү́зүлə́н ду́јғулары́-
ны ја́зыр. «Кө́вшə́н ə́три»ни́ би́р нечə́ ше'риндə́ башга́-
башга́ шə́килдə́ тə́крап етсə́ дə, үмү́мијə́тлə́, ону́н ја́зы-
лары́ то́рпаг ə́три илə́ јо́ғрулдугу́ндан шаи́рин һисслə́ри
дө́нə-дө́нə ра́ст кə́лдијими́з шаблон ифа́дəлəрдə́н де́јил,
кə́нддə́н, өзү́ дə мə́ним ја́хшы таны́дығым ки́чик Дə́һнə́
кə́ндини́н һавасы́ндан, игли́миндə́н, су́јундан кə́лир. Тə́с-
ви́р етди́ји «би́лдирчинли́ би́чə́нəклə́р», «ја́ндыры́лмыш
кө́вшə́нлə́р», «чə́кил а́ғачлары́», «ба́рама гу́рдлары́»,
«А́чыно́һу́р дү́злə́ри», «и́шыг хы́рманлары́» һамы́сы ја́л-
ныз би́р кə́ндə́, о кə́ндин өз тə́биə́тинə́ аидди́р. Тə́сви́р-
лə́р о гə́дəр дə́ғиғ вə о гə́дəр тə́бииди́р ки, бу ше'рлə́ри
диггə́тлə́ оху́јан рə́ссам ки́чик Дə́һнə́ни кө́рмə́сə́ дə, ону́н
шə́клини́ чə́кə́ билə́р. Дөмə́к, шаи́р бош сө́з деми́р, кə́нд-
дə́н, кə́нд һавасы́ндан гə́лбинə́ да́ман ду́јғулары́н мə́н-
зə́рə́сини́ чə́кир. Буна́ көрə́ дə ону́н сө́з кү́ллə́си һə́дəф-
дə́н ја́јынмы́р. Белə́ликлə́ дə, тə́сви́р етди́ји кə́ндин үн-
ва́ны илə́ бу кə́ндин а́би-һавасы́ндан сү́зүлə́н мү́əлли́ф-
ли́к үнваны́ би́рлə́ши́р.

«Ја́јда кө́вшə́н тү́стүлə́р, гы́шда чо́бан то́нғалы́», «Сə́-
һə́р би́рдə́н ачы́лыб а́хшам да би́рдə́н дү́шə́р», «Го́ваг-

ларын көлкәси гајалардан бөјүкдү» нишанэләри илә кичик Дәһнәнин бөјрүндәки «Ачыноһур дүзүнүн» мәнзәрәсини рәссам бојалары илә чәкмәји бачарыр. Јахуд «пайыз сују»ну бирчә бәндлик ше'рдә көрүн нечә усталыгла чанландырмышдыр:

Пайыз сују суларын ән көјчәји,
Амма һәзин бир килеј вар дилиндә.
Кечә дәрәр көјдән улдуз—чичәји,
Сәһәр көрәр хәзәл галыб әлиндә.

Барамачылыгла мәшғул олан кичик Дәһнә кәнди чәкил ағачларынын әһәтәсиндәдир. Април ајында бу ағачларын шив будаглары гурд үчүн кәсилир, ағачлар гәрибә көркәм алыр. Көрүн буданмыш чәкил ағачларыны шаир нечә дәгиг тәсвир едир:

Илк баһар дәһрәләр дүшәндә ишә,
Сәси бу јазығы салыр тәшвишә,
Јердә шумалларын дурур леш-лешә,
«Гырхылмыш» башында «кәкили» галыр.

Јахуд барама гурду һаггында:

Гурдун дәрди бөјүкдү,
Һәјаты бир тапмача.
Өзүнә бир ев тикди,
Јадындан чыхды бача —

мисралары халгын јаратдығы тапмачаја бәнзәјир. Белә ки, бу бәнддә барама гурдуна верилән әләмәтләрлә ады чәкилмәсә дә, онун нә олдугуну тапмаг мүмкүндүр. Демәк, шаир јалныз көрдүјүнү вә дүјдугуну јазыр.

Намизәд дүјдугуну јахшы дүјур, дәриндән дүјур. Кечә јаған јағышла күндүз јаған јағышын фәргини вә инсан гәлбиндә ојатдығы дүјгуларын мүхтәлифлијини 4 бәндлик ше'риндә чох көзәл гәләмә алмышдыр. «Күндүз јаған јағыш дашларда динәр, кечә јаған јағыш дүјгуларымда»—дејән шаир, јағышдан чох, јағышын үрәкләрдә ојатдығы һиссләри тәсвир едир.

Күндүз јаған јағыш булуддан јағар,
Кечә јаған јағыш хатирәләрдән —

ифадәси бизи чох дәринликләрә апарыр. Биз бу ифадәнин доғрулуғуна инанырыг. Чүнки һамымыз кечәнин гаранлығында ешитдијимиз су шырылтысында ејни дүјгулары јашамыш, һансы бир хатирәнинсә аловуна бүрүнмүшүк. Бунун үчүн дә һаглы олараг дејирләр ки, ше'р, инсан һиссләринин тәрчүманыдыр. Һамы бахыр, амма шаир көрүр...

Бүтүн бунлар, Намизәдин шаир доғулдугунун сүбутдур. Лакин... бунлар башланғычдыр. Мән истәрдим ки, шаир мөвзуларынын даирәсини кенишләндирсин. Артыг вахтдыр, кичик Дәһнәдән бөјүк шәһәрләрә үз тутсун. Чүнки ше'р, сәнәт јалныз көвшән ији илә һамынын гәлбинә јол тапа билмәз.

ҺӨРМӘТЛИ ГӘЛӘМ ЈОЛДАШЫМ КЕВОРГ ЕМИН!

Китабынын мәним ана дилимә тәрчүмә олундуғуну ешидәндә севиндим. Она көрә ки, ермәни халгынын шаири мәним ана дилимдә данышачаг, халгыма үрәк сөзләрини дејәчәк. Бу икитәрәфли севинчдир, һәм сәнин, һәм дә мәним халгым үчүн. Бу, ејни заманда һәр ики халг үчүн фајдалыдыр.

Әзиз дост, бу икитәрәфли севинчин вә фајданын өлчүсүнү кенишләндирмәлијик. Она көрә ки, һеч бир халг јалныз өз мә'нәви дүнјасы илә мәһдуд олуб гала билмәз. Һәм дә бу, бизим дәдә-бабаларымызын бизә көстәрдији јолдур. Чүнки, онлар бир булагдан су ичмиш, ејни чәмәнин чичәкләрини ијләмиш, ејни сазын, ејни каманын сәсини динләмишләр.

Јахшы јадымдадыр, мәним нәслим әдәбијат аләминдә илк гәдәмләрини атанда һамо Саһијан Бақыда јашајырды. О, биз кәнчләрә о заман Ермәнистанда артыг танынмыш С. Капутикјан, В. Давтјан вә Кеворг Еминдән ағыздолусу данышарды. Сонралар биз ермәни поезијасы илә рус дили васитәсилә таныш олдуг.

Бу күн исә гаршымда сәнин Азәрбајчан дилиндә китабын дурур. Охујуб көрүрәм, биз нә гәдәр ејни дүшүнүрүк. Башга чүр дә ола билмәз. Ахы, биз ејни әсрин адамлары, ејни севинчләрәи вә ејни ағры-ачылары ејни һәјәчанла јашајырыг.

Сән «үрәкдән севирәм бүтүн дилләри»—дедијин заман мән елә билирәм, өзүмү охујурам. Сән бөјүк бир һәгигәти охучуна чатдырмаг истәјирсән: Дилләр ајры олса да бүтүн дүнја халглары ејни сәадәтә, ејни севинчә мөһтачдыр. Дилләрин мүхтәлифлији ејни кәмидә сәфәрдә олан халглары арасына сәдд чәкмәмәли, чүнки,

хүсусән индики заманда инсанлары ејни арзу, ејни истәк бирләшдирир. Бу фикри динләрә шамил едән бөјүк Азәрбајчан шаири Һүсејн Чавид әсримизин әввәлләриндә дејирди:

Дин бир олсајды јер үзүндә әкәр,
Даһа мә'суд олурду чинси-бәшәр.

Сән дә өз зәманәнин шаири кими бу фикри башга бир образла белә демисән:

Инсанлар тиксәјди гардашлыг еви,
Еһтијач галмазды бәлкә аллаһа.

Бәс, халгларын үз-үзә дурдуғу, бир-биринә күллә атдығы мұһарибә илләриндә бу бәшәри вә һуманист фикри нә шәкилдә давам етдирмәк олар? Сәнин ше'риндә бу суалын да чавабыны тапдым:

Мәним бир әлимдә гумбара иди,
О бири әлимдә һөте китабы.

Бу сәтирләри бүтүн хырда һиссләрин, чылыз дујғуларын фөвгүнә галхан бөјүк үрәкли шаир дејә биләр. Сән бурда олмуш тарихи бир һадисәјә заманын фөвгүндән бахыб, бәшәри сәвијјәјә јүксәлмисән.

Сән—Һитлерләр, Неронлар, Наполеонлар кәлди-кәдәрди, јашајан халгдыр—һәгигәтин икичә мисраја бөјүк сәнәткарлыгла сығышдыра билмисән. Мұһарибә илләриндә бизим дүшмәнимиз дүнјаја Бетһовен, Бах, Һејне, Һөте кими даһиләри бәхш едән алман халгы дејилди, о заман Алманијада мөвчуд олан ичтимаи гурулуш иди. Буна көрә дә о заман биз фашизмә бир әлимизлә күллә атырдыгса, о бири әлимиздә һәмин халгын бөјүк оғлу Һөтенин китабыны тутмушдуг. Чүнки биз мұһарибә илләриндә дә инсанлығымызы унутмамышдыг. Беј-нәлмиләлчилик идејасынын бундан көзәл вә бундан тугтарлы ифадәсини тәсәввүрүмә кәтирә билмирәм. Буна көрә сағ ол, әзиз дост!

Хүсусән, бизим зәманәмиздә поезија ајры-ајры фәрдләрин дејил, бүтөв бир халгын дүшүнән бејнинә, алышыб јанан гәлбинә вә данышан дилинә чеврилмишдир. Сәнин китабын илк сәтриндән сон сәтринә гәдәр зәманәмизин һәјәчанлары, тәләтүмләри, чырпынтылары илә

нәфәс алып, чүнки сән өз әсринин вә өз халгынын оғлу-
сан. Бир шаир үчүн өз әсринин вә өз халгынын оғлу
олмагдан бөјүк шәрәф танымырам. Сән бу шәрәфә вә бу
ада ләјигсән! Она көрә ки, сән әсримиздә шаирин вә-
зифәсини вә халгы гаршысындакы борчуну јахшы билир-
сән. Әкәр шаирин мәһәббәтлә бәрәбәр нифрәти дә ја-
зыларында көрүнмүрсә, онун шаир адыны, вәтәндаш
адыны дашымаға һаггы јохдур. Јалһыз көзәлликдән, хе-
јирдән, јүксәлишдән данышмаг, галан шејләрә көз јум-
маг шаирлик дејил. Буна көрә дә һаглы олараг дејир-
сән:

Јалһыз хејирдән јазмаг,
Елә шәрин өзүнә
Гуллуғ етмәк кимидир.

Сәнинлә там разыјам. Әкәр сән бу һәгигәти билмә-
сәјдин, «ХХ әср» вә «Јухусузлуғ» кими вәтәндашлыг чәб-
һәсиндән јазылмыш онларла ше'рләрини гәләмә ала бил-
мәздин.

Јохса, јенидән мағараја кирмәлијәм
Әлим улдузлара чатдан сонра?
Өзүм өз горхумдан
Өз әлимлә јаратдығым атому
Анамыз торпаға атандан сонра?

Бу балача парчадакы бәдни тәзадлар нечә дә тутар-
лыдыр: Әлимизин улдузлара чатмасы инсанлығын јүк-
сәлиши икән өзүмүз өз әлимизлә јаратдығымыз атому
атандан сонра јенидән ибтидан ичма дөврүнә гајыдыб,
мағарајамы кирмәлијик? Бурда бир-бириндән доған ики
көзәл тәзад вар: биринчи, јүксәлишин нәтичәсиндә ен-
мә, јәни мағара, икинчиси, бу енмәнин сәбәбкары баш-
гасы дејил, өзүмүзүк фикри. Јә'ни, өз јүксәлишимиз
өз башымыза бәла ача биләр. Бу күн јүксәлишдән доған
бу тәзады бүтүн бәшәријјәт дүшүнүр. Сән бу зиддијә-
ти поезијанын е'чазкар дилинә сәнәткарлыгла чевирә
билдијин үчүн бу сәтирләр мәни вә мәним кими минләр-
лә, милјонларла охучуну дүшүндүрмәјә билмәз.

Һәмин ше'ри «Јухусузлуғ»да да башга шәкилдә тәк-
рар едирсән: Шаирин јухусу она көрә әршә чәкилиб ки,
инсанлығын бу јүксәлиши ону енишә, тәнәззүлә, фәла-
кәтә апара биләр, өз әмәли өз башына чидар олар.

Бурда фикир вә мә'на фәлсәфи јүксәклијә галхыр.

«Гар јағыр», «Јуху», «Анам», «Арус Васканјанын
табуту өнүндә» кими лирик ше'рләриндә сән бөјүк уста-
лыгла инсан һиссләринин дәринлијинә баш вурур, бу
һиссләрин ән инчә нөгтәләрини үзә чыхарырсан. Бурда
сән шаир-психологсан.

«Анам» ше'риндә анаја хас олан елә инчә нөгтәлә-
рә тохунмуш вә ананын аналыг һиссләрини елә үмуми-
ләшдирә билмисән ки, бу анада һәр кәс өз анасыны кө-
рә биләр.

Јаратдығы бүтүн образларын маһијјәтинә вара билән
актриса Арусун табутундакы кәдәрли көркәми илә ба-
рышмајан шаирин она «илк дэфә ролуну пис ојнајыр-
сан» дејә мүрачизәти сәһнә устасынын бәдни образыны
јарадыр. Беләликлә, образлар силсиләси јарадан актри-
санын бөјүклүјүнү бир мисра илә үмумиләшдириб об-
раз јарадан шаирин гүдрәтинә әһсән демәмәк мүмкүн
дејил... Бах, будур ше'р сәнәтинин гүдрәти!

Бир нечә кәлмә дә тәрчүмә барәдә. Ындајәт ше'рләри
орижиналдан, бирбаша ермәни дилиндән чевирдији үчүн
мәгсәдинә наил олуб. Белә ки, китабы охујан һәр кәс
К. Емини бир шаир-вәтәндаш кими таныја биләр. О, ер-
мәни дилини јахшы билдији үчүн ермәни халгыны, бу
халгын руһуну там һисс едир, одур ки, онун тәрчүмә-
синдә сөзләр вә фикирләр дејил, һиссләр, дүјғулар баш-
га дилдә сәсләнир. Тәрчүмә ишиндә бу чох вачиб шәрт-
дир. Икинчи тәрәфдән, бир һәгигәти дә демәлијәм ки,
тәрчүмәнин јахшы чыхмасында халгларын руһ ејнили-
ји, мә'нәви јахынлығы да чох бөјүк рол ојнајыр. Ермә-
ни халгынын мә'нәви дүнјасы гәдәр бизим халга јахын
олан икинчи халг танымырам. Буна көрә дә ермәни
поезијасы бизим дилдә көзәл сәсләнир.

Әзиз дост! Сөзүмүн сонунда китабынын Азәрбајчан
елләринә олан бу сәфәринә уғур диләјирәм.

ТАНЫН ӨЗ ВӨТӨНИНДЭ

Сэжавуш Мэммэдзадэнин охучулар тэгдим етди-
миз бу китабындан данышмаздан эввэл үмүмийжэтлэ,
онун фэалийжэтиндэн бир нечэ кэлмэ демэк истэжирэм.
Сэжавуш узун иллэр Азербайжан эдэбијјатынын бир сы-
ра көзэл нүмүнэлэрини рус дилиндэ сэслэндирмиш, эдэ-
би уғурларымызы рус охучусуна чатдырмагда бөјүк иш
көрмүшдүр.

Гэлэм достумуз тэрчүмэчилик фэалийжэти илэ јана-
шы рус дилиндэ бир нечэ ше'р китабы да нэшр етдир-
мишдир. Мэн бу китаблары охумуш, онун өзүнэмэхсус
поетик үслубуну, јазы тэрзини һәмишэ севмишәм. (Бир
нечэ ше'рини тэрчүмэ дә етмишәм).

Доғрусуну дејим ки, мәним јазыларымы рус дилинэ
чевирдији заман дилимиздэки мүрэккэб ибарэлэри, хү-
сусэн идиоматик дејимлэри сэрраст тэрчүмэ едэ билэ-
чэјиндэн эввэллэр еһтијат едәрдим. Сонралар көрдүм
ки, Сэжавуш мәним сечиб соналадығым ширин халг де-
јимлэринин, мүрэккэб ибарэлэрин рус дилиндэки гар-
шылығыны бөјүк усталыгла тапыр, бэдиилији сахламаг-
ла мәтләби дәгиг тэрчүмэ етмэји бачарыр. Шүбһэсиз,
һәр ики дили мүкәммәл билән, сөзүн рәнк вә чаларла-
рыны бир-бириндән сечиб јеринэ көрә дәјишән, мәна-
ларыны һисс едән адам бу чүр усталыға саһиб ола би-
ләр. Мән Сэжавушда бу мәһарәти көрдүјүмә көрә онун
ана дилиндэ ше'р јазмаға башладығыны ешидәндә бу-
на тәәччүб етмәдим, әксинә севиндим. Чүнки мән онун
гәләминә бәләд идим. Буну, шаирин охучуларымыза
тәгдим етдијимиз «Күнәбахан инсанлар» китабынын өзү
сүбүт едир.

«Тәһсилим һаггында әләвә сәнәд» ше'риндә шаир
она ана дилини јахшы билмәдијинә көрә бу дилдә ше'р
јазмамағы мәсләһәт көрәнләрә һаглы килејини билди-
рир. Бир нечә мисалла мән Сэжавушун ана дилимизин
инчәликләрини нә гәдәр јахшы билдијини, ше'р дилин-
дәки нәғмә ширинлијини вә ахычылығы көстәрмәж истә-
јирәм:

Бу әләмдә ел дәрдинә јанан вар,
Бабалары һөрмәт илә анан вар,
Унутма ки, вәтән адлы анан вар.
Чанын өз вәтәниндә,
Шанын өз вәтәниндә,
Танын өз вәтәниндә.

Намәрд көрсән, јазма елин адына,
Дар күнүндә елин чатар дадына,
Учалсан да көјүн једди гатына,
Чанын өз вәтәниндә,
Шанын өз вәтәниндә,
Танын өз вәтәниндә.

Мән истәрдим ки, һөрмәтли охучу мисралардакы
нәғмә ахарлығына, дејим ширинлијинә, дил сәлислијинә
диггәт јетирсин. Бу мисралардакы дил сәлислији өмрү
боју ана дилиндә јазан һансы устад шаирин дилиндәки
тәмизликдән вә ширинликдән әскикдир? Бу бәндләрин
сонундакы «Танын өз вәтәниндә» мисрасындакы фикир
ше'рин әсас мәзмунуну тәшкил едир. Шаир чох јахшы
билир ки, өз Вәтәниндә танынмајан, өз халгынын севим-
лиси олмајан бир сәнәткар башга халгын севимлиси ола
билмәз! Буна көрә дә:

Ел дәрјадыр, әлин чатмаз дибинә,
Сән гапылма хам хәјалын дәбинә,
Һарам гатма илһамына, тәбинә,
Танын өз вәтәниндә...

Шаир, дәбләрә ујуб илһамына хәјанәт едәнләри чох
јериндә мәзәммәтләјир. Чүнки бөјүк сәнәти дәбләрә
гурбан верәнләрин ағибәтинин нә олдуғуну чох көрмү-
шүк. Сэжавуш ше'рләриндә мәзмунла јанашы сөзләрин
нәғмәлијинә, сәсләрин аллитерасијасына, чинаслылы-
ғына хүсуси диггәт јетирир. Дили, онун рәнк вә чалар-
ларыны јахшы билмәдән сәсләрин ујарлығына, сөзләрин
мүхтәлиф мәналарыны јеринә көрә ишләтмәјә наил
олмаг мүмкүн дејил. «Дағ дағыдан дағдаған», «дағ до-

ган», «дагда ган» дејимләри дилдән мәһарәтлә истифа-
да етмәјин нәтичәсидир.

Шушаны гар көрдүм, гар көрдүм,
Елими вар көрдүм, вар көрдүм.
Сәсләдим өтән күнләри,
Дашлары кар көрдүм, кар көрдүм.

Дағлары дағ көрдүм, дағ көрдүм,
Һәмншә сағ көрдүм, сағ көрдүм.
Бир булаг ајнасында
Сачымы ағ көрдүм, ағ көрдүм.

Бу, нәғмәми, ше'рми, ја таблому? Бу ше'рин нәғмәси
өзүндәдир. «Бир булаг ајнасында сачымы ағ көрдүм»
дејими исә гүдрәтли бир сәнәткар тәрәфиндән чәкилмиш
көзәл бир табло дејилми? Сачын ағлығыны илк дәфә
булаг ајнасында көрмәк ифадәсиндәки көзәллик тәбиә-
тин өзү гәдәр дүшүндүрүчү вә фүсункардыр. Халг да
тәбиәт кими саф вә мүдриқдыр. Халг ше'риндә дә ејни
сафлыг, ејни тәбнилик вә мүдриқлик бизи һәмншә ва-
лех едир. Сәјавуш да халг ше'рини мүкәммәл билир вә
бу хәзинәдән мәһарәтлә истифадә едир. Онун бә'зи гош-
ма вә кәрәјлылары ашыг ше'риндән сечилмир:

Дағлар, мәнә аман верин,
Бир үмидә күман верин.
Јаманлара иман верин,
Башга бир шеј истәмәрәм.

Шаирин анасына һәср етдији ше'рләр һәм мәзмуну,
һәм дә дејим тәрзи илә тәзәдир, орижиналдыр:

Десәм ки, ағрыны алым, ај ана,
Ағрыны икигат артырар сөзүм.
Ана ағрысына бала һа јана,
Һаны дөзүмүнә тај олан дөзүм?

Дејилиш көзәллијини вә һиссин сәмимилијини иза-
һа еһтијач вармы?

Чох инчә вә зәриф дүјғуларын нәғмәси олан «Чичәк
туфаны» ше'ри шаирин көзәл әсәрләриндән биридыр.
Ше'рдә Гушәнчә кәндиндә баһар тәсвир олунур. Кәлин
кими бәзәнмиш ағачлар, будағлардан әләнән ағ чичәк-
ләр, јерә сәрилмиш халча-чәмән ичиндә шаир биһуш
олур, өзүнү нағыл дүнјасында һисс едир. Бу көзәл тәс-
вирдән сонра «Гарышмышды хәјал илә һәгигәт, Хәјал-

мы дүз, һәгигәтми дүз иди?» ифадәси охучуну дүшүн-
дүрүр. Һәгигәтән јазбашы тәбиәтин гојнунда инсан көзү
илә көрдүјүнә инана билмир, өзүнү хәјал дүнјасында
һисс едир, көрдүјүнүн һәгигәтми, хәјалмы олдуғуну
кәсдирә билмир. Бу һисси «Хәјалмы дүз, һәгигәтми дүз
иди» дејиминдән көзәл вә тутарлы нечә демәк олар?

Карјеристләрин шөһрәт уғрундакы јарышына вә мү-
баризәсинә «Һәгиги шөһрәтә абыр јарашыр»—дејә кү-
лән шаир, «Сәдәгә шөһрәти һалал сајмыр» вә чох гәри-
бәдир ки, бу мурдар шөһрәтпәрәслик һиссини сатирик
планда дејил, лирик үмумиләшдирмәләрлә әлә салыр.

Гәләм достумузун ше'рләрини топлу һалында охујан-
дан сонра мәнә белә бир арзу доғду: шаиримиз форма
көзәлликләри илә бәрәбәр, мәзмун рәнкарәнклијинә дә
диггәт јетирсин, дүјғуларынын чәрчивәсини кенишлән-
дирсин, ичтимай-сијаси вә үмумбәшәри мөвзулара да
мејл көстәрсин.

«Күнәбахан инсанлар» китабы шаирин ана дилиндә
јаздығы илк китабыдыр. Мән гәләм достумун бу илк
аддымыны үрәкдән тәбрик едир, она бу јолда уғурлар
диләјир вә арзу едирәм кетдији јол даһа уча зирвәләрә
чатсын.

ГИЈАСЫН ТЭЧНИСЛЭРИ

Китабчасыны охучуларга тэгдм етдijимиз Гијас Эчаиб ашыг ше'рини мукэммэл билэн, бу эн'энэни давам етдирэн шаирлэрдэндир. Бу эн'энэ халг зөвгүндэн, халг дужумундан сүзүлдүүнэ вэ жүз иллэрин сынагындан чыхдыгына көрө онун јашамаг һаггы биздэн асылы дејил, она һөрмөт бэсләмэк, исэ һәр биримизин борчудур.

Гијасын гошма, тэчнис вэ кәрајлыларында эн'энэдән кәлән дејим тәрзи вэ тәсвир васитәлэри бә'зән тәк-рар олунса да, бу ше'рлэрдә күнүн, заманын нәфәси дујулур:

Ады алим, өзү надан,
Сөһбәти фәрјада бәнзәр.
Јад вар, гоһумдан ирәли,
Гоһум да вар, јада бәнзәр.

Јаху

Од јандырар, даш инилдәр,
Одун дашдан нә хәбәри.
Өмрү јашдан алма хәбәр,
Өмрүн јашдан нә хәбәри.

Фикрин белә јығчам вэ сәрраст дејилмәси ел дүшүнчә тәрзиндән кәлир. Доғрудан да јаш, һеч заман өмрүн ағры-ачысындан, ениш-јохушундан хәбәр верә билмәз. Јаш ағлын да кәстәричиси дејил. Ел демишкән, «Ағыл јашда дејил, башдадыр».

Мән Гијасын тэчнисләрини даһа чох бәјәнир вэ бу «Өн сөз»дән истифадә едиб үмумијјәтлә тэчнис һаггын-да фикримиз демәк истәјирәм. Е'тираф едәк ки, сон дәрәчәдә бөјүк усталыг вэ сөзләрин дүзүлүшүндә зәркәр һәссаслығы тәләб едән тэчнис букүнкү ше'римиздә аз

гала унудулмушдур. Чинас гафијәләрә јалныз сөз ојуну кими бахмагда вэ бундан бөјүн гачырмагда сәһв етми-рикми? Бир һәгигәтдир ки, сөзү, онун бүтүн рәнкләрини, кәлкәләрини, мә'на чаларларыны дәриндән билмәдән, дилин бүтүн инчәликләринә вармадан, тәчнис јазмаг мүмкүн дејил.

Шәјирдләр (шакирд, јох, мәһз шәјирд) уstadларын-дан илк нөвбәдә сөзүн сәһрини, јеринә көрә дәјишән ча-ларларыны, рәнкләрини өјрәнәр, јалныз бундан сонра саз көтүрәр, чалыб-чағырмаға башлармыш. Әввәл сөз, сонра саз! Демәк, һәлә Дәдә Горгуд заманында шаир-лик илә бәстәкарлыг бир адда бирләширмиш. Бу сәнәт-карын адына Озан дејәрләрмиш. Бу бөјүк сәнәт сонра-лар сөз вэ саз сәнәти дејә һачаланмыш, букүнкү мә'на-да шаир вэ бәстәкар јаранмышдыр.

Бу күн белә, бәстәкар нәғмәсини сөз үзәриндә јара-дыр. Јә'ни әввәлчә сөз сечилмәли, сонра һәммин сөзүн сәсләрдәки ифадәси тапылмалыдыр. Бир сөзлә, сәс (нәғ-мә) сөздән (ше'рдән) доғмалыдыр. Бир һалда ки, сәс (нәғмә) сөздән (ше'рдән) доғур, демәк, нәғмәнин өзү-лү, сүтуну ше'рдир, јә'ни сөздүр. Бәнна ев тикәндә нечә кәрпичин ичиндән дивардакы јеринә көрә бирини се-чир, истәдијини тапмајанда чәкичи илә кәрпичи истә-дији шәклә салыб сонра һөркүјә гојурса, сөз сәнәткары да ејни усталыгы бачармалыдыр. Чинаслы сөзләр ејни шәкилли кәрпичләрә бәнзәр, шәкилчә бир олса да мәз-мунлары јеринә көрә дәјишкәндир. Сәнәткар она деји-ләр ки, ејни шәкилли сөзләри бир јердә бир мәзмунда, башга јердә исә тамам башга мәзмунда ишләдиб ејни шәклә мүхтәлиф мә'налары вермәји бачарсын. Бәс бу бачарыг, усталыг дејилми? Јалныз вэ јалныз мәзмун далынча гачыб сәнәткарлыгдан үз чевирмәк һәлә мүа-сирлик дејил. Мүасирлик һеч заман көзәллији инкар етмәмишдир. Көзәллик һәмишә сәнәтин вачиб шәртләр-риндән олмушдур.

Тәчнис јазмаг—сөзүн сәһринә, е'чазына бәләд олмаг, сөз хәзинәсинә ачар тапмаг демәкдир. Тәчнис јазмаг—сөзүн тәкинә енмәк, онун ширәсини вэ чөвһәрини үзә чыхармаг демәкдир. Тәчнис јазмаг—бир сөзлә, дили мү-кәммәл билмәк демәкдир.

Шаирлик сәнәти илк нөвбәдә дили камил билмәк-дән, сөзүн чәкисини, бүтүн рәнкләрини вэ кәлкәләрини өјрәнмәкдән башланмалыдыр.

Сөзүн рәнкләри вә көкләри нә демәкдир? Устад Әләскәр сөз дәрјасына баш вураг. Бирчә «сал» сөзүнүн Әләскәр дилиндә беш рәнки олдуғуну бизим кими сөзү ичдән дејил, чөлдән анлајанлар, сөзү рәгәм кими галыбында көрәнләр хардан билә?

Гәввас дәрјаларда бағлар сал инди,
Кечән күнү дост јадына сал инди.
Шаһмар зүлфүн көрдәниндәм сал инди
Ас бојнуна елә, насағы белә

Бу бәндин биринчи сәтриндәки «сал» сөзү гајыг мәнасында, икинчи сәтирдәки «сал» сөзү әввәлиндәки «кечән күн» сөзү илә чалагландығына көрә «јада салмаг» мәнасында, үчүнчү сәтирдәки «сал» исә сачлары көрдәндән салламаг мәнасындадыр.

Икинчи бәнддә исә «сал»ын гаршысында «о да» (ишарә әвәзлији) «ода» (отаг), «ода» (од, атәш) сөзләринин кәтирилмәсилә сөзүн мәзмунуну дәјишмишдир:

Бу Хојун сәһрасы, о да Салмасын,
Рәгиб дост кујиндә ода салмасын,
Фәләк Әләскәр тәк ода салмасын,
Нә нахошу белә, нә сағы белә.

Бурада һәм гафијәләр чинасдыр, һәм дә рәдифләр.

Биринчи сәтирдә «Салмас» шәһәр адыдыр, икинчи сәтирдә «сал»ын әввәлиндәки «ода» (отаг) сөзү она тикмәк гурмаг мәнасыны, үчүнчү сәтирдәки «сал»ын әввәлиндәки «од» сөзү она «дүшмәк» (ода дүшүб јанмаг) мәнасыны верир. Демәк, һикмәт сөзләрин дүзүлүшүндәдир. Јанашы ишләдилән ики сөзүн бири гоншусунун үстүнә салдығы көлкә илә онун рәнкини—мәзмунуну дәјишә биләр.

Кимјада бир маддәни башга бир маддә илә гарышдыранда әввәлкинин хисләти дәјишдији кими дилдә дә сөз сөзә чалаг едиләндә, сөзүн тәркиби—мәзмуну дәјишир.

Сөзүн бу гүдрәтини, бу сиррини вә имканыны билмәдән әлә гәләм алмаг чаһилликдир. Бурадан да шәјирдин устад јанында дил дәрси кечмәсинин нә гәдәр вачиб олдуғу бизим үчүн ашкарланыр.

Тәчнис сөз сәнәтинин сынаг мејданы вә мәктәбидир. Мәндән олса шаирлик севдасына дүшәнләри тәчнис јазмаг илә сынајардым.

Мән истәрдим ки, әдәби диллә мәшғул олан дилчи алимләримиз тәчнис дәрјасына баш вурсунлар, дәринликдә кизләнмиш инчиләрин рәнкләриндән фәјдалансынлар. Бу иш дилимизин дәрин гатларынын үзә чыхарылмасы, изаһлы сөзлүкләрин јаранмасы үчүн чох вачибдир.

Гијас јазыр:

Јолун һара дүшсә, гара сүр мәни.
Гара гашлар севәр гара сүрмәни.
Һакимсән, һөкмү јаз гара, сүр мәни.

Биринчи мисрадакы «гара сүр мәни» ифадәси ондан әввәл ишләнмиш «хизәк» сөзү илә бағланыб «јаған гара сүр» мәнасында, икинчи мисрадакы «гара сүрмәни» көзә-гаша чәкилән «сүрмә» мәнасында, үчүнчү мисрадакы исә «тәләјими гара јазыб сүркүн елә» мәнасындадыр.

Сөздән бачарыгла истифадә етмәк вә фолклор әнәнәләрини јени мәзмунда давам вә инкишаф етдирмәк бахымындан Гијасын ше’рләри биздә мараг доғурур.

Гијасын тәчнисләриндә бә’зән чинас хатиринә бир биринә ујушмајан мисралара да раст кәлмәк олур. Һәр сәнәтдә мәшг олдуғу кими, бу да сөз сәнәтинин мәшгидир. Мәшгдә бүдрәмәләр дә тәбинидир. Ушаг јыхылајыхыла јеримәк өјрәндији кими, әлине гәләм алан да уғуруну уғурсузлуглардан өјрәнир.

Бүтүн бунлары түкү-түкдән сечән, гәдирбилән охучуларын мүһакимәсинә вермәк ән доғру јолдур.

МЭЗАРЫН НУРЛА ДОЛСУН

Бу күн биз Азербайжан совет эдэбијјатынын эсас сү-
тунларындан бири, халгымызын ағсаггалы, ел руһунун
вә мәнәвијјатынын дәрин биличиси, мүдрик сәнәткары-
мыз С. Рәһимовла видалашырыг. Бу бөјүк јазычынын
60 ил әрзиндә јаратдыглары халгымызын дүшүнчә тәр-
зинин, мәнәви дүнјасынын, адәт вә ән'әнәсинин, фолк-
лор вә этнографијасынын күзкүсүдүр. Онун әсәрләрини
охујан әчнәби охучу бу әсәрләрлә Азербайжан халгыны,
онун мәнәви дүнјасыны таныја биләр, севә биләр. Неч
шүбһәсиз, илк нөвбәдә бу чәһәт, сәнәтин бөјүклүк әла-
мәтидир. Буна көрә дә партија вә һөкүмәтимиз онун
вәтән вә халг гаршысындакы хидмәтләрини нәзәрә ал-
мыш, ону ән јүксәк адларла вә тәлтифләрлә мүкафат-
ландырмашдыр.

Мәним тәмсил етдијим әдәби нәсил С. Рәһимов әсәр-
ләриндән дәрс алмыш, сәнәтин чәтинликләрини дәрк ет-
миш, онлардан мәнәви гида алмышдыр. Бу гүдрәтли
јазычы һәр шейдән әввәл бөјүк характер устасы иди.
С. Рәһимовун јаратдыгы чанлы типләр, өлмәз характер-
ләр онун 83 иллик өмрүндән ајрылан әбәди образлар-
дыр. Чисмани өмрүнү мәнәви өмүрләрлә әбәдиләшди-
рән бу сәнәткар халгымызын һәјатында әбәди јашамаг
һаггыны газанмышдыр.

Бу күн биз ону вурғуну олдуғу ана торпаға тапшыр-
дығымыз заман онула тәсәлли тапырыг ки, әсәрләри
халгымызла бәрәбәр јашајачаг, бөјүк идеаллар уғрунда
апардығымыз мүбаризәдә даим бизимлә бир олачагдыр.
Мәзарын нурла долсун, әзиз сәнәткарымыз!

Р. РЗАМЫЗ...

Өлмәз әсәрләри илә өлмәзлик газанмыш гүдрәтли
шаиримиз Рәсул Рзанын бүкүнкү матәм мәрәсими, онун
өлүмүнүн дејил, әбәдијјәтинин тәсдиг мәрәсимидир.

Халг шаирини, халг өз чијинләриндә әбәдијјәт дүн-
јасына јола салыркән бу өлүмә өлүм демәк олармы?

Классик шаирләрдән бири демиш ки, инсан доғулар-
кән дүнјаја ағлаја-ағлаја кәлир. Амма әтраф севинир,
күлүр. Дүнјаја кәлән һәр инсан елә јашамалы, Вәтәни-
нә вә халгына елә гуллуғ еләмлидир ки, дүнјадан кә-
дәндә о өзү күлә-күлә кетсин, амма әтраф ағласын.

Рәсул Рза белә јашамыш, халгына вә бөјүк Совет
Вәтәнинә белә гуллуғ еләмишдир. Буна көрә дә о, дүн-
јадан күлә-күлә, разы кетди. Дүнјадан белә көзәл бир
инсанын кетмәсинә биз бу күн кәдәрләнсәк дә онун хал-
гына бәхш етдији өлмәз әсәрләр бизим сәрвәтимиз вә
тәсәллимиздир.

Р. Рза халгымызын ингилабдан сонра јетишдирдији
бөјүк сималардан биридир. Онун тәрчүмеји-һалы хал-
гымызын отузунчу илләрдән бу күнә гәдәрки һәјат илә
елә бағланыб ки, о өз һәјат вә мүбаризәсиндә халгын
һәјат вә мүбаризәсини јашамышдыр. 30—40-чы илләрдә
халгымызын маариф вә мәдәнијјәт саһәсиндә газанды-
ғы наилијјәтләр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә
фашизмә гаршы дөјүшләрдәки гәһрәманлығы, мүһарибә-
дән сонракы вә индики уғурларымыз—бүтүн бунлар
Р. Рзанын јарадычылыг биографијасында күзкү кими
өз әксини тапмышдыр.

Өмрүнү халгын һәјатына гарышдыран, өз һәјатыны
дејил, халгын һәјатыны јашајан бөјүк шәхсијјәтләрин
өмрү халгын өмрү гәдәрдир.

Беләликлә, биз бу күн гүдрәтли сәнәткарымыз Р. Рза-
ны нечлијә дејил, әбәдијјәтә тапшырырыг.

ГƏЛƏМ ДОСТУМУ ТƏБРИК

Мүасир рус ше'ринин гүдрəтли нүмәјəндəsi Јевкени Јевтушенко ше'рлəри илə һəмишə гəлбими исидən, мəни дүшүндүрən кəркəмли сөз устасыдыр. Буна кəрə дə мən онун ше'рлəрини чох асанлыгла вə бəјүк мəмнунијјəтлə тəрчүмə едирəm. Онун һисслəри, дүшүнчəлəри мəним руһума, дүғуларыма о гəдər јахын вə доғмадыр ки, ону тəрчүмə етдијим заман, елə бил, өз һисслəрими јенидən јашајырам. Бу мə'нада демəк олар ки, биз Јевтушенко илə руһ вə «ган гоһумујуг».

Ј. Јевтушенко «Ана вə нейтрон бомбасы» поемасына кəрə ССРИ Дəвлəт мұкафатына лəјиг кəрүлмүшдүр. Давамлы ахтарышларын мəһсулу олан бу поемада шаирин бүтүн сənəткарлығы үзə чыхмыш, камил бир əсər јаранмышдыр. Поемада мұһарибəнин əзəб-əзијјəтлəриндən, мүсибəт вə дəһшəтлəриндən чыхмыш бир ананын балаларыны горујуб сахламаг үчүн дүшдүјү фачиə бүтүн бəшəријјəтин вə планетин дərди вə фачиəsi сəвијјəсинə галдырылмышдыр. Бурада шаирин үмүмилəшдирмə габилитијјəтинə һейрəт етмəмəк олмаз.

Бүтүн инсанлығын сүлһ, əмин-аманлыг арзусундан доған бу поема бу күн нə гəдər актуал вə лəзымлыдыр. Бу мə'нада гəлəм достумун бу əсəри јалныз совет ше'ринин дејил, үмүмдүнјə поезијасынын наилијјəти вə мүтəрəгги бəшəријјəтин зоракылыг, «мənəm-мənəmлик» үзəриндəки гəлəбəсинин нүмәјишидир.

ССРИ Дəвлəт мұкафаты лауреаты кими јүксəк ада лəјиг олмасы мұнасибəтилə əзиз достуму үрəкдən тəбрик едир, јүксəк идејалар уғрунда биркə мұбаризəмиздə она даһа бəјүк зирвəлər арзулајырам.

ЧИЧƏК ƏТРИ

Дүнјə вə ССРИ халглары əдəбијјатынын дилимизə тəрчүмə олунмасы чох бəјүк мəдəни һадисəдир. Азəрбајчанда Совет һакимијјəти гуруландан сонра тəрчүмə иши мəдəнијјəтимизин мұһүм һадисəсинə чеврилмиш, дүнјə əдəбијјатынын бир чох нүмунəлəри дилимиздə сəслəнмəјə башламышдыр. Бу сəһədə чох бəјүк ишлər кəрүлмүш вə кəрүлмəкдəдир.

Бу күнлəрдə мүасир Украјна поезијасынын кəркəмли нүмәјəндəлəриндən Петро Горетскинин «Ај чичəк» адлы ше'рлər топлусуну охудум. Ше'рлər бир нечə чəһəтдən хошума кəлди. Мən бу шаирин китабларыны рус дилиндə охумушдум вə билирдим ки, Горетски гəлбən, руһən Азəрбајчанла бағлыдыр. О, кəнч јашларында ордуда гуллуг едəркən 2 ил Муғанда олмуш, əскəрлик дөврүндə Азəрбајчаны, онун тəбиəтини, халгын руһуну, адəт-ən'əнесини дəриндən өјрənмиш вə севмишдир. Бу кəнчлик мұшаһидəлəри кəлəчəк шаирин гəлбиндə излər бурахмыш сонралар бүтүн бу мұшаһидəлər ше'рə чеврилмишдир. Буна кəрə дə шаирин јарадычылығында Азəрбајчан мөвзусу əсас јери тутур. Ону да дејим ки, бу шаир С. Вурғунун, С. Рүстəмин, Р. Рзанын, М. Дилбазинин, Ə. Чəмилин, Н. Хəзринин вə З. Чаббарзəдəнин бир чох ше'р вə нəғмəлəрини Украјна дилинə чевирмишдир. О, «Сəмəd Вурғунун хатирəсинə», «Муған гызы», «Ај чичəк», «Дағларда», «Хəзər», «Бакылы гыз», «Достлуг», «Талыш дағларында», «С. Вурғуну тəрчүмə едəркən», «Һүнər», «Рəшидин сəси», «Низаминин һейкəли

өнүндә», «Биз һәсәнлә гардашыг», «Бакы», «Ләнкәран-
да сәһәр», «Әчәми нахышлары», «Халидә», «Гарадон-
лу» вә с. шәрләриндә Азәрбајчан, онун тәкрарсыз тә-
биәтини вә тарихини, адамларынын мә'нәви көзәллији-
ни тәрәннүм едир. Бу шәрләр, шаирин Азәрбајчана вур-
гунлуғунун көзәл ифадәләридир.

«Биз һәсәнлә гардашыг» шәриндә Бөјүк Вәтән мү-
һарибәси илләриндә Украјна торпағында вурушан аста-
ралы һәсәнин шүчаәтиндән сөһбәт ачан шаир, ону өзүнә
доғма гардаш вә мәсләкдаш һесаб едир. «Ән бөјүк нәғ-
мәдир достлуғун өзү»—дејән шаирин јарадычылығында
халғлар гардашлығы идејасы әсас мотив кими сәсләнир.
Одур ки, о, Хәзәр саһилиндә Днепри, Днепр саһилләрин-
дә Хәзәри хатырлајыр. Суларын шырылтысында, јар-
пағларын пычылтысында һәмишә достлуг нәғмәсини еши-
дир:

Туфан кечәчәкдир үстүндән сәнин,
Јенә күләчәксән сакит һавада.
Бахсан Бибиһејбәт саһилләринә
Мәһрибан Днепр дүшәчәк јада.

(Чевирәни Н. Хәзри)

Горетски Азәрбајчан әдәбијјатынын кејфијјәтләрини
бөјүк мәһәббәтлә јада салыр, онларын адыны өз әдә-
бијјатынын бөјүк нүмајәндәләри илә јанашы чәкир, һәр
ики халғын әдәбијјат вә мәдәнијјәтини өз доғмасы кими
гәбул едир:

Украјнанын үрәјиндә һәр ғыш, һәр јаз,
Низами сағ, Фүзули сағ, Вургун сағдыр.
Илләр боју тәмкинли Күр, дәли Араз
Днепрлә бир чағлајыб ахачағдыр.

(Чевирәни Габил)

Шаирин «Ај чичәк» шәри Н. Хәзринин тәрчүмәсин-
дә бир маһны кими сәсләнир. Тәсадүфи дејил ки, һәмин
шәри һәвәскара бәстәкара Е. Чәбрајылов бәстәләмиш вә
дилләрә дүшмүшдүр.

Нијә күлүмсәјиб бахдын, ај чичәк,
Көңлүмү јандырыб јахдын, ај чичәк.

Китабын икинчи бөлмәси «Днепр нәғмәләри» адла-
ныр. Бу бөлмәдәки шәрләр шаирин доғма Вәтәнинә вә

халғына, бу халғын кечмишинә вә бу күнүнә мәһәббәт
нәғмәләридир:

Сүнбүл кими доллар дәнә
Дәнә-дәнә,
Сон нәфәсим галаначан
Нәјим варса
Вәррәм сәнә,
Халғым мәним.

(Чевирәни Габил)

Бу бөлмәдә верилән шәрләрдә, әсасән, шаир мү-
һарибә иштиракчысы кими чыхыш едир, чәбһә хатирә-
ләриндән данышыр. Бурадан чыхыш едәрәк сүлһү вә
зәһмәти тәрәннүм едир.

Һәр кәс үчүн ата әзиздир. Шаир үчүн бир дә она
көрә әзиздир ки, атасы бүтүн һәрәкәтләриндә, бүтүн ар-
зу вә истәкләриндә өвладына зәһмәтсәвәрлик дәрсини
вермиш, онда бу мүгәддәс һисси тәрбијә етмишдир.

Үмиди, ишығы зәһмәтдә көрдү,
Нә дөвләт бәхш етди, нә дә вар мәнә.
Анчаг зәһмәт ешги галды һәјатда,
Атамдан јеканә јадикара мәнә.

(Чевирәни Габил)

Украјна шаиринин үрәк сөзләрини Азәрбајчан ди-
линдә сәсләндирән тәрчүмәчиләрин зәһмәтини хүсусилә
ғијмәтләндирмәк истәјирәм. Тәрчүмәләрдән һисс олу-
нур ки, шаирләр кор-коранә орижиналын әсири олма-
мыш, орижиналдакы поетик ифадәләрин азәрбајчан ди-
линдәки гаршылығыны тапмаға, һиссин даһа дәғиг вә
даһа мүнәсиб ифадәсинә чалышмыш вә әсасән, буна
наил ола билмишләр. Биз буну тәрчүмәләрдә ишләнән
аталар сөзләриндә вә «кеч кәлди, күч кәлди», «көрүнән
даға нә бәләдчи» кими идеоматик ифадәләрин јериндә
ишләнмәсиндә көрүрүк.

Үмумијјәтлә, ССРИ вә дүнја халгларынын јаратды-
ғы көзәл сәнәт нүмунәләринин дилимизә тәрчүмәси сон
дәрәчә бөјүк мәдәни һадисәдир. Нәшријјатымызын бу
көзәл ишини тәгдир етмәли, бу ишин даһа кениш миг-
јас алмасына чалышмалыыг.

ПОЕТИК ДҮШҮНЧӘНИН ТӘЗӘЛИЈИ

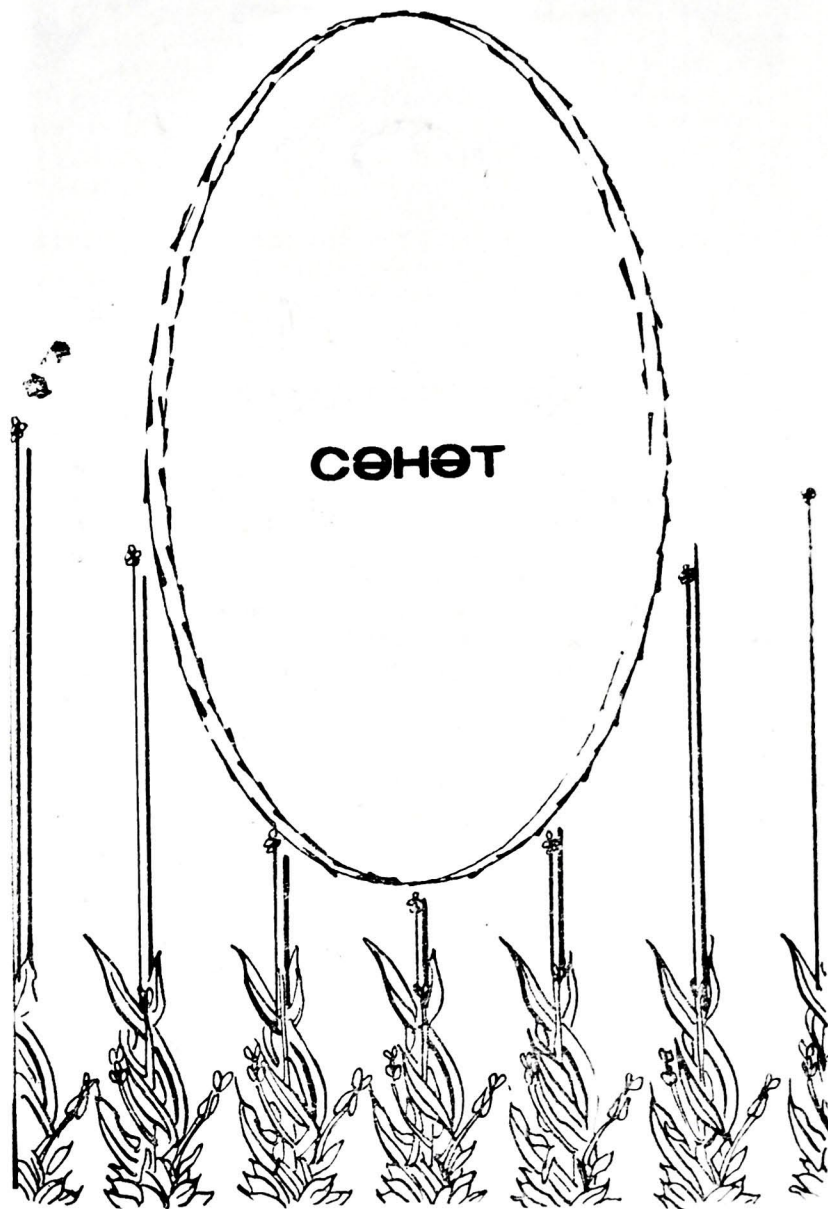
Чохдан бәри ше'рләрини «Улдуз» вә «Азәрбајчан»
журналларында охудуғум Закир Фәхри «Гара Мәлик
һагда нәғмәләр» силсилә ше'рләрини фикир сөјләмәк
үчүн мәнә верди. Закирин ше'рләринин әсас чәһәти он-
лардакы нәғмәликдир. Бу нәғмәлик изаһа кәлмир, һисс
олунур. Икинчи чәһәт онун ше'рләриндәки дејим тәрзи-
нин, бәдии образларын өзүнәмәхсуслуғу вә јенилијидир.
Бу дејим тәрзи узун илләрдән бәри она көрә мәним
хошума кәлир ки, ше'римиздә тәкратланыб гулаглары
јағыр еләјән бәдии ифадә васитәләриндән тамамилә
сечилир, ше'рә тәзә руһ, тәзә нәфәс кәтирир. Мә'лум-
дур ки, јенилијин гүсурлары да олур. Биз јашлы нәслин
нүмајәндәләри бу гүсурлары көстәрмәклә јанашы, јени-
лији көрмәли вә тәгдир етмәлијик. Мәшһур балерина
Уланова «Театр» журналынын буилки биринчи нөмрә-
синдәки мүсаһибәсиндә өзүндән сонра кәлән кәнч ба-
лериналар һаггында дејир ки, биз кәнч сәнәткарлары
танымалыыг, дујмалыыг вә бунунла јанашы, чалыш-
малыыг ки, онлар өзләри өзләрини таныја билсинләр.

Биз јашлы нәсил өз ирадәмизи—өз јазы тәрзими
әдәби кәнчлијә гәбул етдирмәјә дејил, онлара өзләри
кими јазмағы тәблиғ етмәлијик. Бир сөзлә—өзләрини
өзләринә танытдырмаға чалышмалыыг. Бу мә'нада За-
кир Фәхринин «Гара Мәлик һагда нәғмәләр» әсәриндә
орижиналлыг вә өзүнәмәхсуслуғ диггәти чәлб едир.

Бир заман ахыдылан
исти көз јашларындан
бу гәбир ојуг-ојуг;
торнағы од ичиндә
баш дашы сојуг.

Мисал кәтирдиймиз бу парчаны охујанда һәр шеји көрүрсән, чүнки Закирин ше'рләриндә образлар чанлыдыр. Бу, онун ше'рләринин ән јахшы кејфијјәтидир дөсәк сәһв етмәрик. Бурда бир сирри дә охучуларла бөлүшмәк истәрдим: ше'рин көрүнмә кејфијјәти шаирин дүнјаны көрмә габилијјәти илә дүз мүтәнасибдир. Јә'ни шаирин көрән көзләри нә гәдәр ити оларса, онун ше'ри дә о гәдәр охунар, јә'ни көрүнәр... көрүнәр...

Бу әсәрдә Гара Мәлик шәр гүввәләрә гаршы мүбаризә апаран, вәтәни вә халгы үчүн чанындан кечмәјә һазыр олан фәдакар адамларын символик образыдыр. Шаир тәрәннүм усулу илә Гара Мәлији мүхтәлиф вәзијәтләрдән кечирир. Бурада мәтләб бирбаша дејил, долајы јолларла охучуја чатдырылыр. Сәнәтдә долајылыг әсас шәртләрдән биридир, лакин бу, һәддини ашанда фикрин ахырында охучу әсас мәтләби тута билмир, чашыр. Мән арзу едәрдим ки, мүәллиф бу барәдә бир гәдәр дүшүнсүн. Силсилә ше'рләри «Улдуз»ун охучуларына тәгдим едирәм.

«АДСЫЗ УЛДУЗ» ШӘКИ СӘННЭСИНДӘ

Румын язычысы А. Себастьянның «Адсыз улдуз» пьесы мұасир инсаны дүшүндүрән чох бөжүк вә актуал проблемләрә тохунур. Бу пьес демәк олар ки, мұасир дүнја драматуркијасынын шаһ әсәрләриндәндир. Пьесдә чәрәжан едән һадисәләр кичик бир әјаләт шәһәриндә ваге олур. Бу елә бир шәһәрчикдир ки, сүр'әт гатарлары бурда дајанмыр. Чинкиз Ајтматовун «Әсрдән узун күн» романында тәсвир олунан кичик бир стансија кими... Бу ики әсәрдә тәсвир олунан кичик гәсәбәләрдән, әслиндә дүнјанын ирили-хырдалы бүтүн һадисәләри кәлиб кечир. Бу, бир даһа тәсдиг едир ки, мөвзу объектини бөжүк көтүрмәк әсл вә бөжүк язычы үчүн һеч дә вачиб шәрт дејил. Әсл мәсәлә кичикдә бөјүјү, дамлада дәрјаны әкс етдирмәк усталығындадыр.

Бу әсәрдә драматург бир-биринә зидд олан ики дүнјаны гаршылашдырыр. Биринчи дүнја башгаларынын һесабына фираван јашајан, өзүндән башга кимсәни дүшүнмәјән, өзүндән башга һамыја, һәтта дүнјаја белә биканә олан, амма дүнјанын бүтүн көзәл не'мәтләринә саһиб дуран вә буну өзүнүн гануни һаггы сајан адамчығазларын дүнјасы. Икинчи дүнја исә һәјатын бүтүн не'мәтләринә көз јумуб башгалары үчүн јашајан, башгаларынын фәлакәтини шәхси фәлакәт сајан, өзүнү унудуб бәшәријјәтин сәадәтинә чалышан, үрәјинин оду илә гаранлыглары ајдынлашдырмаға чан атан, күзәрәны

јохсул, ма'нәвијаты зәнкин инсанларын дүнјасы. Дүнјанын бүтүн наз-не'мәти биринчиләрин, әзаб-әзијјәти исә икинчиләрин олмушдур. Бунунла белә тарих, тарих боју икинчиләрин чийни үзәриндә ирәли кетмиш, онларын сајәсиндә мәчһулар ма'лума чеврилмишдир. Бу икинчиләр һәмишә биринчиләрин лаға гојуб күлдүју, әлә салдығы «гәрибә адамлар»дыр. Һәмин «гәрибә адам»лардан икиси—Мүәллим вә Урдја бу әсәрин гәһрәманларыдыр.

Бир-биринә там әкс олан бу ики дүнјанын арасында исә көзәллик тимсалы кими верилән Мона дурур. Бу образ икилик ичәрисиндә чырпыныр. Онун тәбиәти, характери биринчи дүнјададырса, арзусу икинчи дүнјададыр. Мона биринчи дүнјадан икинчијә тәсадүфән дүшүр. Онун үчүн тамамилә јени олан бу дүнјанын варлығындан јалныз инди хәбәрдар олур. О көрүр ки, дүнјада тамамилә башга чүр адамлар да вармыш. Бу адамлар мадди дүнја илә дејил, ма'нәви дүнја илә јашајан саф вә јүксәк тәбиәтли адамлардыр. Бунлар, онун таныдығы түфејлиләр бәнзәмир. Монанын көзләри гамашыр. О да бу көзәл адамларла јашамаг истәјир (јалныз истәјир). Лакин мүмкүн дејил. Чүнки һәр улдузун өз орбитн, өз јолу, өз тәјинаты вар.

«Адсыз улдуз»у бир нечә ил бундан әввәл М. Әзизбәјов адына Академик Дөвләт Драм Театрында көрмүшдүм. С. Рәһман адына Шәки Дөвләт Драм Театрында исә мән тамамилә башга «Адсыз улдуз»ла гаршылашдым. Шәки театрынын уғурлары илә танышам. Бу уғурлар неч шүбһәсиз, театрын баш режиссору Һүсејнаға Атакишијевин фәалијјәти илә бағлыдыр. Биз, үмумијјәтлә, режиссор гытлығындан хусусилә сон заманлар чох тез-тез шикајәтләнирик. Әлбәттә, буна әсасымыз вар. Бунунла белә Һүсејнаға Атакишијевин гурулушлары бизи һәмишә севиндирмиш вә кәләчәјә никбин бахышла бахмышыг. Бу күн фәхрлә дејә биләрик ки, республикамызда чох көзәл кәнч режиссорлар нәсли јетишир. Бу нәслин өнүндә Атакишијев кедир.

«Адсыз улдуз»ун бу јени гурулушунда ән'әнәви классик үслубла мүасир, модерн үслуб көзәл вәһдәтләдир. Бурада ишыгдан тутмуш мизанлара, мизанлардан тутмуш ади деталлара гәдәр һәр шеј өз јериндәдир. Тәртибатда, ојунда, костюмларда, заһири вә даһили һәрәкәтләрдә артыг көрүнә билән бир шеј јохдур. Режиссор

Һүсејнаға Атакишијев пјесин әсас идејасыны чох көзәл тутмуш вә бу идејаја ујғун да ифадә васитәләри тапа билмишдир. Даһа доғрусу, режиссор өзүндән неч нә ујдурмамыш, пјесин өз идејасындан чыхыш етмишдир. Чәсарәтлә дејә биләрәм ки, бу гурулуш јалныз Шәки театрынын дејил, үмумијјәтлә, Азәрбајчан театрынын мүвәффегијјәтидир.

Биздә, адәтән, сәһнә әсәрләринә јазылан мусиги мәтнә фон верир, иллүстрасија характери дашыјыр. Бу пјесә јазылан мусиги исә образ сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Бурада мусиги әсәрин идејасыны мусиги дили илә данышыр. Ма'нәви дүнјанын нүмајәндәси олан Урдјанын јаздығы мусиги, мусиги хатиринә дејил, образын—јә'ни Урдјанын характерини ачыр. Биз инанырыг ки, бу чүр јүксәк тәбиәтли, тәмиз инсан мәһз бу чүр мусиги јазә биләр. Бу ону көстәрир ки, әсәрә мусиги јазан бәстәкар Ч. Гулијев образы бүтүн варлығы илә дујмуш, һисс етмиш, онун даһили дүнјасындан чыхыш етмишдир. Һәмин мусиги парчасыны динләдијимиз заман мусиги тамашачыны бу садәләвһ вә көзәл инсанын вәзијјәтинә ачымаға чағырыр. Бизи дүшүндүрүр, амма бу дүшүнчә мүчәррәд дејил, вәзијјәти анламаға көмәк едир. Нөвбәти гатарын кәлишини е'лан едән мусиги парчасы румын колорити илә бәрабәр сәһнәнин вә сәһнә илә бирликдә вәзијјәтин дә дәјишдијини хәбәр верир.

Рәссам Гүдрәт Мәммәдовун бир нечә башга тәртибатыны да көрмүшәм. Гүдрәт сөзүн там ма'насында әсл театр рәссамадыр. О сәһнәдә артыг деталлара вә көз гамашдырычы бәзәк-дүзәјә һәвәс көстәрмир. Режиссор вә драматург фикринин ифарәсинә чалышыр. Деталлары вә рәнкләри данышдырмағы бачарыр. Бу исә театр рәссамындан тәләб олунан вачиб чәһәтләрдир.

Актјор ојунуна кәлинчә демәлијәм ки, әсас образларын ифачылары һамысы гаршыја гојулан мәгсәдә наһил ола билмишләр. Бурада әсас јүк мүәллим образынын ифачысы Н. Чәфәровла, Мона ролунун ифачысы Р. Әмированын үстүнә дүшүр.

Јухарыда дедијимиз кими, Мона ики дүнја арасында галан саат рәггасы вәзијјәтиндәдир. Гәлби бир тәрәфдә, әгли исә башга тәрәфдә дурур. О, бу ики гүтбү бирләшдирә билмәдији үчүн фачиәли вәзијјәтә дүшүр. Р. Әмирова бир-биринә зидд олан бу вәзијјәтләри кифәјәт гәдәр көзәл чатдырыр. Мүәллимин дүнјасыны

јә'ни мә'нәви тәмизлијин үстүнлүгүнү дәрк етдији нөгтә онун һисс дүнјасындан идрак дүнјасына кечдији нөгтәдир. Башга бир дүнја—Григин дүнјасы сәһнәјә дахил олдуғу заман о, јенидән әввәлки аләминә гајыдыр. Бүтүн бу әлванлыглары вә дөнүш нөгтәләрини актриса мәһарәтлә чатдырыр.

Мүәллим ролунун ифачысы Н. Чәфәров мүәллиф фикрини вә режиссор јоzumуну там ајдынлыгы илә баша дүшмүшдүр. Мүәллим чәмијјәтин јүкүнү өз чијниндә дашыјан, ону өз шәхси сәадәти һесабына ирәли апаран көзәл вә хејирхәһ инсанларын образыдыр. Чәфәров мәнз бу чәһәти чох көзәл баша дүшмүш вә образы да әввәлдән ахыра гәдәр бу характердә апарыр. Ән кәркин анларда әлини чешмәјинә апармасы, башыны ашағы дикиб ич дүнјасына баш вурмасы көзәл тапынтылардыр. Н. Чәфәров бүтүн вәзијјәтләрдә гәлбән тәмиз, фикрән јүксәк, чәтин анларда исә садәлөвһ вә гәрибә адамларын образыны јарадыр. Һәјат һадисәләри илә гаршылашанда өзүнү итирир. Досту Урдјанын јанында исә о өзүнә гајыдыр. Чүнки Урдја онун, о да Урдјанын әкс-сәдасыдыр. Бу ики дост бир адамдыр. Урдја ролунун ифачысы Х. Һәшимзадә дә Н. Чәфәровун ојунуна чох гүввәтли тәкан верир. Өз ојуну илә зәркәр инчәлији көстәрир. Урдјанын гәрибәлији фонунда мүәллимин гәрибәлији даһа инандырычы вә тәбии көрүнүр. Урдја—Х. Һәшимзадә јаздығы мусиги әсәринин һиссәләрини о гәдәр тәбии вә инандырычы шәкилдә сајыр ки, биз онун заһирини дејил, дахили дүнјасыны көрүрүк, садәлөвһлүјүнә ачырыр. О, јаздығы мусиги әсәриндән һамыја—Монаја да, Григә дә ејни сәмиимјјәтлә данышыр. Урдја—Х. Һәшимзадә образы әввәлдән ахыра гәдәр о гәдәр тәбии апарыр ки, биз онун һәм дахили, һәм дә заһири һәрәкәтләринин һамысына инанырыр. Сәсинин титрәјиши вә тембри дә дедији сөзләрин доғрулуғуна бизи инандырыр. Көзләримиз гаршысында актјор Х. Һәшимзадә синлинир, әсәринин ифа олунмасына чалышан бәдбәхт бир бәстәкар чанланыр. Бах будур актјор ифасынын гәләбәси! Тамашачы јалныз бу заман актјорун гаршысында сәчдәјә кәлир. Һардаса«Отелло» тамашасына бахан бир һәрбичи Јагонун фитнәләринә дөзмәјиб тапанчасыны чыхарыр, актјору вурур. Јалныз актјору өлдүрәндән сонра о дәрк едир ки, өлдүрдүјү Јаго дејил, актјордур. Бу, һеч шүбһәсиз Јаго ролуну мәһарәтлә ојнајан актјо-

рун гәләбәси иди. Төрәтдији чинајәтә көрә һәрбичини дә күлләләјир вә актјорун јанында дәфн едирләр. Онларын башдашы үзәриндә јазырлар: «Ән көзәл актјор вә ән көзәл тамашачы». Бу пјесдә Урдја ролунун ифачысы Һәшимзадәни мән бу сәвијјәдә көрдүм.

Вағзал рәисинин ифачысы Рафик Јунусов да ејни тәбиилик, ејни сәмиимјјәтлә ојнајыр, тамашачыны разы салыр. Бир китаба мүәллимин 22 мин леј вердијини ешидән сәһнәдә вә бу «22 мин леј» сөзүнү тәкрар етдији анларда о нә гәдәр тәбиндир. Јунусовун ифасында ролун чиддилији илә комик үнсүрләр бирләшир, актјор һәр икисини сона гәдәр мәһарәтлә ојнајыр. Бу мәһарәти вә усталығы Григ ролунун ифачысы Мухтар Ибадов һаггында да демәк ләзимдыр. Јухарыда дејилдији кими, биринчи дүнјаны, јә'ни мадди дүнјаны тәмсил едән Григин ловғалығы, мә'нәви дүнја илә јашајанлара јухарыдан ашағы бахмасы Ибадовун ифасында истәнилән сәвијјәдә нүмајиш етдирилир. Актјор өз ролуну о гәдәр усталыгла ојнајыр ки, биз онун ифасында Григлә бәрәбәр тәмсил етдији мадди дүнјаја алудә олан мүасир түфејлиләри дә көрә билирик. Белә адамлар һәр јердә вә һәр заман мөвчуддур. Бу, һеч шүбһәсиз актјор мүшаһидәсинин вә ојундакы үмумиләшдирмәнин нәтичәсидир.

Мадмуазел Куку образы педанатлығын мүчәссәмәсидир. Күлшад Бахшыјева бу образын әсас чәһәтини, јә'ни педантлығы әввәлдән ахыра кими көзәл апарыр. Григлә гаршылашанда онун инсани фачиәси ачылыр. Бир анлыға педантлыгдан чыхыб инсаниләшир. Актриса бу нөгтәни дә инандырычы бојаларла тамашачыја чатдырыр. Бурада актриса заһири һәрәкәтләрдән гачыр. Мәктәбли гызын ифачысы Б. Имамәлијева дүнјаја илк вурғун бахышы, бундан доған севинчи, мадмуазел Куку илә гаршылашанда исә үркәклији вә ани пешманчылығы мәһарәтлә ојнајыр.

Тамашада һәр шеј әввәлчәдән дүшүнүлмүш көзәл бир сәнәт ансамблы јаранмышдыр. Бу тамаша бир даһа ону көстәрир ки, һәлә 10 јашы тамам олмамыш Шәки театры даһа бөјүк имканлара маликдир. Биз бу театрын һәлә үзә чыхмамыш имканларына бөјүк уғурлар арзулајырыр.

«ЭСРДЭН УЗУН КҮН»

Сабит Рәһман адына Шәки Дөвләт Драм Театры Гырғызыстанын халг язычысы, Ленин вә ССРИ Дөвләт мұкафатлары лауреаты Чинкиз Айтматовун «Эсрдән узун күн» әсәрини тамашаја гөјмүшдүр.

Ејни адлы романы А. Линин сәһнәләшдирмиш, һәм романы, һәм дә онун әсасында јаранмыш пјеси И. Ибраһимов мәһарәтлә тәрчүмә етмишдир. Шәки театры бу актуал вә дәјәрли әсәри репертуарына салмагда чох јакшы иш көрмүшдүр.

Әсримизин ән актуал вә көрәкли мәсәләләринә тохунан бу әсәр бу күнүн тамашачыларына чох сөз дејир вә бүтүн дүнјаны дүшүндүрән чох мұһүм суаллара чаваб ахтарыр, «улдуз мұһарибәләринә» чан атан империализм дүнјасыны иттиһам едир.

Ч. Айтматовун «Эсрдән узун күн» адлы романы һазырда Азәрбајчан дилиндә чапа һазырланыр. Бу әсәрә өн сөз јазмаг мәгсәдилә мән ону бу јакхынларда икинчи дәфә охудум. Етираф едим ки, илк охунушда көрмәдјим, дәриндән гавраја билмәдјим, көзүмдән гачан фикирләри вә мәтләбләри икинчи охунушда даһа јакшы дәрк етдим. Демәк олар ки, бу әсәр үмумсовет әдәбијјатынын ән бөјүк наилијјәтләриндәндир.

Мәлумдур ки, техники тәрәгги әсриндә мүасир инсан тамамилә јени проблемләр гаршысында дајанмышдыр. Бу да мәлумдур ки, елми-техники тәрәггијә јијәләнмәјән халг мүасир сәвијјәдән кери галыр, о, заманын амансыз һөкмү илә башгаларындан асылы олур. Бу исә инди өлүмә бәрәбәрди. Заманын тәкәрләри алтында мәһв олмамаг үчүн инди бүтүн дүнја халглары

елми-техники тәрәггијә чан атыр. Лакин бу јердә заманын икинчи бир гануну баш галдырыр: Нәјәсә саһиб олмаг үчүн нәјисә итирмәјә мәчбурсан.

Елми-техники тәрәгги инсан зәһмәтини јүнкүлләшдириб аз вахт ичәрисиндә чох иш көрмәјә имкан јаратса да, бәзи һалларда тарихи јаддашы, дәдә-бабалардан ирс галан мәнәви көзәлликләри мәһв едир. Инди дүнјанын бир чох философ вә јазычылары ејни әсрә сығмајан бу ики проблеми — елми-техники тәрәгги вә тарихи јаддашы барышдырмаға, бунларын биринин дикәринә мане олмамасына чалышырлар. Айтматовун «Эсрдән узун күн» әсәри дә бу бөјүк проблемә һәср олунан, бу ики мәсәләни гаршылашдыран бәдин-фәлсәфи бир әсәрди.

Пјесин гурулушчу режиссору М. Фејзуллајев мұәллифин әсас фикрини вә гајәсини чох көзәл дәрк етмиш вә бу фикрин сәһнә һәллини тапа билмишдир. Тамашада режиссор, гурулушчу рәссам (Гүдрәт Мәммәдов) вә бәстәкар (Ајдын Әзимов) бир-бирини чох көзәл баша дүшдүјүндән һамысы ејни һәдәфә вурмуш, ејни мәгсәдә гуллуг етмишләр.

Бәзән дејирләр ки, тамашанын мұәллифи режиссордур. Мәнчә режиссор драматургун баш гајәсинә, әсас мәгсәдинә өз сәһнә дили илә хидмәт етдији заман мұәллиф сәвијјәсинә јүксәлә билир. Даһа доғрусу, сәнәтини драматург фикринин ачылмасына јөнәлтдији заман режиссор икинчи мұәллиф һүгугу газаныр. Бу тамашанын мұзакирәсиндә мәдәнијјәт назирлијинин әмәкдашы В. Әлиханов чох һағлы олараг көстәрди ки, тамашада Фејзуллајев јазычынын гәлб ағрысыны режиссор кими өз үрәјиндән кечирә билмишдир. Чох доғру дејилмиш бу фикрә мән јалныз буну әлавә едә биләрәм ки, һәммин ағрыны режиссорла бәрәбәр, бүтүн јарадычы һејәт өз үрәјиндән кечириб сәһнәдә јазычы фикринин тонгалыны галаја билмишләр.

Режиссор иши чох мұрәккәб психоложи бир просесдир. Мәшг заманындакы бу просес бөјүк јарадычылыг ишидир. Бу јарадычылыг ишинин архасында бөјүк бир фикир вә үрәк јанғысы дурмурса режиссорун көстәрдији усталығын—мин чүр ојунун, қозғамашдыран әлләмәликләрин мәнә көрә зәррә гәдәр әһәмијјәти јохдур. Даһа доғрусу, режиссор усталығы драматург усталығы кими фикирдән, јанғыдан доғмалыдыр. Режиссор уста-

лыгыны фикир, үрәк жангысы өзү дартыб кәтирмәлидир. Бу тамашадакы режиссор иши мәһз беләдир.

Бир деталы гејд етмәк истәјирәм: романда Абуталыб һәбс едиләндән сонра онун аиләсинә Једикејин гајгысы даһа да артыр. Бу гајгы јаваш-јаваш мәһәббәтә чеврилир. Роман сәһнәләшдириләндә Једикејин Зәрифәјә бәсләдији мәһәббәт пјесә дүшмәмишдир. Зәрифәјә әринин өлүм хәбәрини чатдырдыгы сәһнәдә Једикеј сарсылыр. Зәрифә Боранлыдан көчмәк үчүн Једикејдән көмәк истәјиб кедир. Једикеј онун архасынча «кетмә, кетмә»—дејә гышгырыр, Зәрифә мәһәл гојмадан ондан узаглашыр. Бу сәһнәдә Једикеј јумруғуну јерә вуруб диз чөкүр. Бу титаник образын гышгырығы јаранмыш фачиәјә онун етиразы, диз чөкмәси исә Зәрифәјә бәсләдији бөјүк мәһәббәтә сәчдәсидир. Беләликлә, романда, мәһәббәтә һәср олунмуш фәсилләри режиссор кичик бир сәһнә деталы илә тамашачыја чатдыра билмишдир. Бу сәһнәдә диз чөкмәдән тутмуш гышгырыға гәдәр, Једикејин сусмасындан тутмуш Зәрифәнин (Гәмәр Мәммәдова) ичиндә боғдуғу һычгырыға гәдәр һәр шеј режиссорун вә ону јахшы баша дүшән актјорларын гәләбәсидир.

Сәһнә бојунча дәринликдән бурулуб кәлән дәмир јолу узаныр. Бу дәмир јолу әсәрдә мүәллифин тез-тез тәкрат етдији «Гәрбдән Шәргә, Шәргдән Гәрбә гатарлар кедиб кәлир» тәкјәкәламы илә бәрабәр башга бир мәгсәдә дә гуллуғ едир: сәһнәдә чалым-чарпаз узанан дәмир јолу—әсрин техники тәрәггиси торпағын синәсинә дағ чөкмәклә јанашы. дәфнә кәләнләрлә космодром көзәтчисинин арасында сәрһәд хәтти кими дајаныр, онлары бу тәрәфә кечмәјә гојмур. Беләликлә, гурулушчу рәссам сәһнәдә мүәллиф фикринин әјани ләвһәсини јаратмыш олур.

Газангапын чәназәсини дәфн етмәјә кәтирән адамлар һәр сәһнәдә дәмир јолунун о тајында дајаныб көзәтчи илә јалныз о тајдан даныша билир, хәтти адлаја билмирләр. Режиссор вә рәссам бунунла демәк истәјир ки, торпағын үстүнә мөһрүнү басан техники тәрәгги һардаса инсанын гәлбинә, онун тәбии дүшүнчәсинә дә өз мөһрүнү басмышдыр. Јалныз сон сәһнәдә бу күтлә дәмир јолунун о тајына тамашачынын көзү гаршысында дејил, һәрләниб сәһнәнин архасындан кечирләр. Бу кечид реал дејил, хәјали, мәһәви кечиддир. Газангапы

дәфн едәндән сонра сон сәһнәдә Једикејин өн плана чыгышында исә о, дәмир јолуну тамашачынын көзү гаршысында адлајыб кечир вә сон сөзүнү дејир: «Адамлар, нијә дајанмысыңыз, ахы бура сизин јурдунузду, бура сизин свиниздир». Једикејин тамашачыларын көзү гаршысында дәмир јолуну кечмәси вә онлара мүрачигәти о демәкдир ки, әкәр инсанлар әл-әлә версә гојулан һәдләрин о тајына кечмәк олар вә бу, анамыз дүнјаны вә бүтүн бәшәријјәти һәр чүр тәһлүкәдән хилас едәр.

Әсәрин мусигиси тамашалара јазылан ән'әнәви мусигидән тамамилә сечилир. Бурадакы мусиги иллүстрасија дејил, јазычы фикринин мусиги образыдыр. Бир аз да дөгигләшдирсәк, Најман ананын, Абуталыбын вә Једикејин ич сәси, фәрјад сәсидир. Мелодијалардакы фитә бәнзәр гурд улашмасыны хатырладан кәсик сәсләр шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүндәки күнаһсыз гурбанларын наләсини хатырладыр. Бу сәсләрин һәм дә гатар фитинә бәнзәмәси мөканы билдирмәклә јанашы әсәрин «Шәргдән Гәрбә, Гәрбдән Шәргә гатарлар кедиб кәлир»—лејтмотивини мусиги дилилә сәсләндирмиш олур.

Әсәрдә характерчә бир-биринә зидд олан ики образ әввәлдән ахыра гәдәр гаршы-гаршыја кәтирилир. Биринчи, јалныз өзүнү дејил, халгы, јалныз евини дејил, Вәтәни, јалныз бу күнү дејил, дүнәни вә кәләчәји дүшүнән бөјүк үрәкли Једикеј, икинчи, халгы дејил, јалныз өзүнү, Вәтәни дејил, јалныз өз евини вә аиләсини, дүнәни вә кәләчәји дејил, јалныз бу күнү вә бу күндән умдуғу шәхси хејрини дүшүнән чылыз үрәкли Сабитчан!

Кимдир Сабитчан? Биз бу мүасир «мангурт»ла һәр күн һәр јердә растлашырыг. Вәтәнинә, халгына, онун гәлејинә биканә олан бу тип мә'лум фикирләрин, маһијјәтини билмәдији шаблон ифадәләрин архасында кизләнән бир түфејлидир. Онун мәһәви бошлуғуну, күтлүјүнү вә мүгәввалығыны актјор Фәрман Абдуллајев тамашачыја мәһарәтлә чатдырыр. Доғма атасынын хатирәсинә биканә олан, ону һарда олур олсун тезликлә дәфн етмәјә вә бу мәрәсимдән тезликлә јахасыны гуртармаға чалышан бу шәрәфсизин образы актјорун ифасында бүтүн инчәлији илә көрүнүр. Онун тез-тез саатыча бахмасы, чижини чөкмәси сөзсүз белә образын ичини конкрет вәзијјәтдә үзә чыхарыр. Лакин бу заһичи һәрәкәтләр, гышгырыглар актјорун ифасында бә'зән

Һәддини ашыр, язычынын жаратдығы образа бәнзәмир. Чүнки Сабитчан кимиләр өз ичини, мә'нәви ејбәчәрлијини кизләтмәји мәһарәтлә бачарырлар.

Једикеј ролунун ифачысы Мухтар Ибадовун ојуну тамашанын јөнүнү шәртләндирир. Једикеј јалныз әсас образ олдуғуна көрә дејил, ојундакы мәһарәтинә көрә тамашанын динамикасыны вә образларын бир-биринә мүнәсибәтини тәнзимләјир. Актјор ән кәркин вәзијјәтләрдә ичинә бахыр, дахили дүнјасына сәјәһәт едир, дили јох, үрәји данышыр. Ән кәркин аңларда Једикеј (Ибадов) ади бир бахышла, дизинин үстүнә гојдуғу әлләринин бармагларыны ојнатмагла гәлбини данышдырыр, ичиндәки е'тираз туфаныны тамашачыја чатдыра билир. Чүнки о, һәр сәһнәдә јалныз мөвчуд вәзијјәтдән чыхыш едир.

Бу тамашадакы ојуну Ибадовун кениш јарадычылыг диапозонундан вә бөјүк имканларындан хәбәр верир.

Бөјүк театр хадимләринин дедији кими, һәгигәтән ролун бөјүјү, кичији јохдур. Актјор әсл сәнәткардырса кичик, эпизодик ролда да өз мәһарәтини көстәрә биләр. Бу чәһәтдән мән Едилбај (Акиф Јусифов), кешикчи (Ваһаб Аллаһвердијев) вә әјјаш күрәкән (Ајшад Мәммәдов) ролларынын ифачыларыны хүсусилә гејд етмәк истәјирәм. Әсәрдә олдуғу кими Едилбај актјорун ојунунда бир гәдәр әсәби, сөзү үзә дејән бир образ кими чанландырылыр. Актјор бүтүн һәрәкәтләринә вә е'тиразларына тамашачыны инандыра билир. Чүнки онун ојунунда бир дәнә дә олса гејри-тәбии һәрәкәт һисс олунмур. Бу сөzlәри кешикчи ролунун ифачысы В. Аллаһвердијевин ојуну һаггында да демәк олар. О, дәфнә кәләнләри гәбристанлыға бурахмаса да өз сәмијјәти илә тамашачынын нифрәтини газанмыр. Сон сәһнәдә лејтенант Тансыгбајев Једикејин хаһишини рәдд едәнлә кешикчи елә бил хәчаләт чәкир, көзүнү Једикејин көзләриндән јайындырыр.

Әјјаш күрәкән (А. Мәммәдов) әсәр боју ики дәфә данышыр. Лакин тамашачынын нәзәрини өзүнә чәлб едә билир. О, ички дүшкүнүдүр, лакин пис адам дејил. Актјор хүсусилә Сабитчана һүчум сәһнәсиндә сон дәрәчә тәбии вә инандырычыдыр.

Ә. Рәһимов мүстәнтиг Тансыгбајевин күтлүјүнү, мә'нәви ејбәчәрлијини јалныз сөzlәриндә дејил, һәм дә мәһарәтли ојунунда, хүсусилә һүчумларынын Једикејә тә'

сирини јохламағ үчүн бир аңлыг сынајычы нәзәрләрлә ону сүзмәсиндә, бәзән дә сусмасында, горхаглығыны исә гапы-пәнчәрәјә тез-тез бојланмасында усталыгла чанландырыр. Актјорун ифасында биз инанырыг ки, Абу-талыбы тагсырландырмағ үчүн онун әлиндә тутарлы бир дәлили олмадығыны о, өзү дә билир. Буна көрә дә о, чығыр-бағыр салыр, гышгырығы илә Абу-талыбын күнаһкар олдуғуна һәм Једикеји, һәм дә өзүнү инандырмаға чалышыр.

Абу-талыб ролунун ифачысы Ханлар Һәшимзадә әсл дүшүнән зијалыны ојнајыр. Сәсиндәки хырылты онун данышығына кечдији эзаблы јоллардан хәбәр верән бир кәдәр чиләјир. О, һәбс едиләндә дә күлүр. Лакин бу күлүш әтрафындакыларын ағры-ачысыны јүнкүл-ләшдирмәк, башгаларына сәадәт пәјламағ үчүн ичиндән кәлмәјән заһири күлүшдүр. Тамашачы һисс едир ки, о, ичдән ағлајыб үздән күлүр.

Зәрифә ролунун ифачысы Гәмәр Мәммәдова Абу-талыбын өлүм хәбәрини Једикејә чатдырдығы сәһнәдә фаһиә ичиндә јенилмәзлији вә дахили гүруру тамашачыја чатдырыр. Тамашачы онун бу ағыр мүсибәтдән сонра да сынмајачағына инаныр.

Укубала (М. Әмирова) әри Једикејлә вәһдәт тәшкил едир. Биз инанырыг ки, Једикеј кими јенилмәз бир инсанын өмүр јолдашы мәһз белә олмалыдыр. Најман ана (Г. Мәммәдова) вә Мангурт (Ҷ. Әмраһов) сәһнәләри тамашачыны дәһшәтә кәтирир. Бурда да һәр бир ифачы јалныз өз вәзијјәтини ојнајыр.

Бир сөzlә, актјор ансамблы һамысы ејни һәдәфә вурдуғундан көзәл вә мүасир бир тамаша алынмышдыр.

Арзум будур ки, бу нүмунәви вә ибрәтамыз тамашаја тәкчә Шәки зәһмәткешләри дејил, бүтүн республика баха билсин, бу тамашанын тәблиғи барәдә сөз мәдәнијјәт назирлијининдир.

МАЕСТРО НИЈАЗИ

Маестро Нијази орижинал бәстәкар, Азәрбајчан профессионал мусигисинин бөјүк тәблиғатчысы, рус вә Европа мусигисинин ән көзәл јорумчуларындан биридир. Нијазинин хидмәтләриндән ән бөјүјү будур ки, о, муғам мусиги хәзинәмизи Европа мусиги дилиндә данышдырмагла бу бөјүк хәзинә илә Европа арасында көрпү сала билди. Инди бизим мусиги мәдәнијјәтимиз, бу көрпүнүн үзәриндән дүнјаја јол ачыр.

Ф. Әмировун «Шур» симфоник муғамы илә Нијазинин «Раст»ы тәхминән ејни вахтда јаранмышдыр. Бу ики бөјүк сәнәткарын муғамларымызы Европа дилиндә данышдырмасы муғамларымызын чоғрафи сәрһәддини кенишләндирди, онларын мәна вә фәлсәфәсини дүнјаја чатдырды. Бу, елә бөјүк хидмәтдир ки, бу тарихи хидмәтин бәһрәләри илә јалныз инди дејил, сонралар даһа чох фәјдаланаचाғыг.

Дүнјакөрмүш бир ағсаггалын һәјат вә өлүм һаггында мүдрик дүшүнчәләрини әкс етдирән Раст муғамы, Нијазинин гәләминдә ејни маһијјәтини сахламагла јалныз Шәрг халгларынын дејил, бүтүн дүнјанын дәрк едә биләчәји бир дилә чеврилмиш, гол-будаглы сәсләр шәләсәи нот мәчрасына салынмышдыр.

XX әсрин ән бөјүк бәстәкарларындан Дмитри Шостаковичдән тутмуш италјан мусигишүнасы К. Секкијә гәдәр, бөјүк түрк бәстәкары Сајгундан тутмуш Г. Гарајевә гәдәр дүнјанын бир чох бөјүк мусиги хадимләри. Нијази сәнәтинә, бу сәнәтин ечазына һејран олдуғларыны билдирмишләр.

Јалныз буну демәк кифәјәтдир ки, Шостакович муәсир дүнјанын 5 бөјүк дирижору ичиндә Нијазинин ады-

ны хусуси мәһәббәтлә чәкмиш, онун сәнәтинә һејранлығыны дәнә-дәнә гејд етмишдир.

Шостакович кими даһи бәстәкарын гаршысында Нијази һаггында биз нә десәк, сөнүк чыхачаг. Мән јалныз буну дејә биләрәм ки, оркестр гаршысындакы Нијази јанан бир чырагдыр. Башгасынын јаратдыгы нәғмә сәли, онун гәлбинин одундан кечиб бу оддан бәһрәләниб бизә чатыр.

«Короғлу»ну бөјүк Үзејир јаратдыса, ону лазыми сәвијјәдә халға Нијази чатдырды. Биз бу күн бу бөјүк әсәри Нијазисиз тәсәввүр едә билмирик. Узун илләрдән бәри кечирдијимиз бајрам концертләри «Короғлу»нун увертүрасы илә башланыр. Үзејир бәјин гәлбиндән сүзүлән бу увертүра бу күн Нијазинин сәһирли бармағларындан сүзүлүб бизим гулағларымыза чатыр.

Бу күн Азәрбајчанымызы бу увертүрасыз нечә тәсәввүр етмәк олар? Бу кичик мусиги парчасы бизим ана руһумуз, кәләчәјә чағырышымыз, ингилаб нәғмәмиз, милли варлығымызын тәсдиг мөһүрүдүр. Ады белә бир сәнәтлә бағлы олан бөјүк сәнәткар Нијазинин үмум мәдәнијјәтимиздәки мөвгеји көз гаршысындадыр.

Өмрүнүн 70 баһарыны белә бөјүк уғурларла гаршылајан, өмрүнү халгынын тәрәггисинә хәрчләјән вә буна көрә дә доғма халгынын мәдәнијјәт тарихиндә позулмаз из ачан сәнәткар, доғрудан да хошбәхтдир.

Әзиз дост, бөјүк сәнәткар Нијази, наил олдуғун бу хошбәхтлик мүнәсибәтилә сәни тәбрик едирик.

Әдәбијјатда Нијазинин адына онларла ше'р јазылмышдыр. Мән бу күн о ше'рләрдән бири илә чыхышымы тамамламаг истәјирәм. «Дирижор чубуғу» адланан бу ше'ри Шаһмар Әкбәрзадә јазмышдыр. Бурда шаир бир ағачдан кәсилиб дирижор чубуғуна дәнән, Нијазинин әлиндән гәлбимизә нәғмәләр сәпән дирижор чубуғуну көрүн нечә мәналандырмышдыр:

Бир көз гырпымында зоғу кәсдиләр,
Үзүлдү көкүндән будағланмамыш
Өмүр һесабына јохланды овхар,
Солухду, пучурлар јарпағланмамыш.

Тәлеји үстүнә ишыг әләди,
Дүнја гонаг олду сирли барына.
Көтүрүб дирижор гардаш еләди
Чубуғу нәғмәли бармағларына.

Оркестр өнүндө дурду мүнтөзир,
Каман бир жанында, синч бир жанында.
Зербэлэр вурдугча титрәди тир-тир,
Балта горхусуму галды чанында?

Әлдә ришә-ришә бој атыб јенә
Кәсилмиш өмрүнә өмүр чалады.
Долашыб дүнјаны зог, сәһнә-сәһнә
Тәшнә үрәкләри очаг еләди.

Сәнәтин илаһи једди сәсини
О, зилә галдырыб ендирди бәмә.
Көкдән ажрылмағын фачиәсини
Нотларын дилилә јайды аләмә.

Тәзәдән зоглајан пөһрә өмүрдә
Күл ачды дүнјанын мусиги лады
Үстүндә «Короғлу»м, «Сәнсиз»ин, бир д
Кәрәмин атәши тумурчуглады.

Нәғмә јарпаглары бүрүдү ону
Үстүндән гара јел әсә билмәди.
Үрәкләр фәтһ едән зогун јолуну
Сәрһәд ағачлары кәсә билмәди.

Сәнәти сәрһәдләри ашан бөјүк сәнәткарымыза илк
нөвбәдә чансағлығы вә даһа бөјүк уғурлар диләјирик.

ТЕАТРЫМЫЗ ВӘ КИНОМУЗ

ССРИ Јазычылар Иттифагынын Идарә һеј'әтинин ју-
билеј пленумунун гәбул етдији гәрарлар, илк нөвбәдә
биз јазычылар үчүн кениш јарадычылыг үфүгләри ачыр.
Бәдии сөз саһибләрини јени-јени сәнәт ахтарышларына
һәвәсләндирир. Һәр биримизи фактларын заһири тәрәф-
ләринә дејил, һәр шејдән әввәл, маһијјәтә, һәјат һәгигә-
тинин даһили мәзмунуна ачыг көзлә баһмаға сөвг едир.

Партија ичтимаи-сијаси биликләрә јијәләнмәји, зәһ-
мәткешләрин јүксәк шүүрлулуғуна, мәдәнијјәтинә арха-
ланмағы јазычылар гаршысына вачиб вәзифә кими гојур.

Дәрин билик, јүксәк шүүрлулуг вә мәдәнијјәт! Демәк,
бу үч амилә архаланмадан биз нә тәсәррүфат, нә сәна-
је, нә дә елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә јүксәк зирвәләрә
чата билмәрик.

Сәмимијјәти ганун сәвијјәсинә галдыран сијаси хәтт-
һәрәкәт партија вә тәсәррүфат ишиндә чалышан јолдаш-
лары гуру рәсмијјәтчиликдән әл чәкмәјә, адамларла
үрәк дилиндә данышмаға чағырыр.

Фәрди шүүрдан ичтимаи шүүра кечмәк, халгын мә-
дәни сәвијјәсини јүксәлтмәк кими мүһүм просесдә әдә-
бијјатла јанашы кинонун вә театрын ролу чох бөјүкдүр.
Бу күн гоншуларымыз Күрчүстан вә Ермәнистан театр-
ларынын сорағы дүнјанын мүхтәлиф өлкәләриндән кә-
лир. Ачығыны десәк, Азәрбајҗан театры исә бу күн га-
багчыл театрларла јарышмагдан чох узагдыр. 100 ил-
дән артыг тарихи олан Дөвләт Драм Театрынын чох бө-
јүк ән'әнәси вар. Бу театрын сәһнәсиндә Әрәблински,
Аббас Мирзә Шәрифзадә, Үлви Рәчәб, М. Әлијев, С. Ру-

хулла, Мәрзијә Давудова, Ә. Әләкбәров кими нәһәнк сәнәткарлар јетишмишдир. Инди бу сәнәткарлар јох-дур. Онларын әлиндән су ичмиш јашлы нәслин нүмә-јәндәләринин бир гисми һәлә фәалијјәт көстәрә биләчә-ји һалда театрдан узаглашмышлар (Әли Зейналов, Л. Бә-дирбәјли). Инди театрда чалышан актјорлар демәк олар ки, кәнчләрдән ибарәтдир. Беләликлә, нәсилләр арасын-да көрпү гирылмыш, театрын бөјүк ән'әнәси итмишдир. Кәнчләр арасында истәдадлылары чохдур. Бу актјор-ларын педагог-режиссора еһтијачы вар. Елә бир режис-сора ки, онун театры истигамәтләндирә биләчәји јарады-чылыг јолу, мәктәби вә симасы олсун.

Бир нечә илдир ки, Академик театр идеологсуз—баш режиссорсуз ишләјир. Буна көрә дә театрын өз симасы итмиш, актјор вә режиссор јарадычылыгы шаблонлаш-мышдыр.

ССРИ Мәдәнијјәт Назирлији титулундан асылы ола-раг һәр актјора норматив мүәјјәнләшдирмишдир. Әзиз-бәјов театрында елә актјор вар ки, иллик норманы 0,3—0,5 фанз анчаг өдәјә билир.

Театрын бинасы, техники имканлары да күнүн сәви-јәсиндә дејил. Јалныз буну демәк ки фәјәтдир ки, сәһ-нәдә акустика нәзәрә алынмајыб. Белә ки, 10 сырадан о тәрәфә сәс чатмыр. Тамашачылар наразылыг едир. Теат-рын рәһбәрлији бу барәдә дәфәләрлә әлағәдар тәшки-латлара мүрациәт етсәләр дә, шикајәт нәтичәсиз гал-мышдыр.

Театр тәнғидимиз театршүнаслыг сәвијјәсиндән чох ашағыдыр. Белә ки, тамашалар һаггында ресензија-ларын әксәријјәтини әдәбијјәтшүнаслар јаздығына көрә әдәби тәһлил театршүнаслыг тәһлилини үстәләјир. Театр сәнәтинин нәзәри-естетик принципләринә чаваб верән профессионал ресензијалара надир һалларда раст кә-лирик.

«Азәрбајчанфилм» киностудијасы сон заманлар бир нечә уғурлу филм чәкмишдир. Бунула јанашы студи-јанын иши дә бу күнүн сәвијјәсиндә дејилдир. Күрчү-ләрин «Әскәр атасы» филминә һансы дилдә бахсан, дәр-һал биләрсән ки, бу, күрчү халгынын мәнәви симасы-дыр вә бурадакы ата образы тәпәдән дырнаға гәдәр күрчүдүр.

Бизим киностудија узун иллик фәалијјәтиндә азәр-бајчанлы атанын, ананын, ја оғулун бүтүн милли кеј-

фијјәтләрини тәчәссүм етдирән образыны јарада бил-мишми?

Мән бу күнләрдә «Азәрбајчанфилм»ин чәкдији «Горх-ма, мән сәнинләјәм» филминә бахдым (филмин мүәл-лифләри Ј. Дунски, В. Фрид, режиссору Ј. Гусман). Бә-дди чәһәтдән сон дәрәчә зәиф олан бу филмдә ән бө-јүк гүсур одур ки, нә мүәллифләрин, нә режиссору әсас гајәси, консепсијасы мәлум дејил. Харичи филм-ләрин тә'сири илә чәкилән бу филмдә образларын ке-јими кечмиш Азәрбајчана аид олса да, бу кејимин ал-тында дәјүнән үрәк азәрбајчанлы үрәји дејил.

Филмдә әсәрин гәһрәманы Рүстәм, узун мүддәт гүр-бәтдә јашајандан сонра башга милләтин нүмәјәндәси олан һәмкары Сан Саничи доғма кәндинә гонаг кәти-рир. Гонаг тамашаја бахдығы заман гаршысында әј-ләшән гачагдан (Чәфәр) папағыны чыхармағы хаһиш едир. Бу хаһишин мүгабилиндә Гачаг Чәфәр хәнчәри-ни чыхарыб гонагы өлдүрмәк истәјир. Рүстәм она мане олур. Чәфәр онлары һәдәләјиб чөлә чыхыр. Тамашадан сонра Чәфәр 2 атлы илә онларын фәјтонуну изләјир. Фәјтон гачыр, атлылар онлара чата билмир. Рүстәм бир кәндлинин әлиндән гапдығы хышла көрпүнү сөкүб фәјтонла чајын о тајына кечир, атлылар бу тајда галыб чајы кечә билмирләр.

Бу, ја ләтифәдир, ја да ушаг нағылы (Чыртдан Ди-ви алдатды). Сорушулур: ат јејин кедәр, ја фәјтон? Не-чә олур ки, атлар фәјтона чата билмир? Икинчи тәрәф-дән, ени 3—4 метр анчаг олан дајаз дағ чајы Күрмүк-дән атларын кечә билмәмәсинә нечә инанмаг олар? (Кадрлардан ајдындыр ки, сәһбәт Илису кәндиндәки Күрмүк чајындан кедир.) Мәктәблинин баша дүшәчәји бу һәгигәтләри мүәллифләр билмир? Чох јахшы билир-ләр. Амма профессионал сәнәткарлыг гүдрәти чатмады-ғындан Гачаг Чәфәрин онлары өлдүрә билмәмәсини доғ-рулдан башга бәдди васитә тапа билмәмишләр. Үчүнчү тәрәфдән, үстүндән фәјтон кечә билән көрпүнү хышла нечә сөкмәк олар? Дејәк ки, бу ләтифәләрә инандыг Бәс мәзмун? Азәрбајчан халгынын һәјатындан филм чә-кән мүәллифләр вә режиссор билмәли иди ки, бу халг үчүн гонаг (әкәр кунәһкар вә чани олса белә) мүгәд-дәсдир, тохунулмаздыр. Азәрбајчанлы гонаға әл гал-дырмаз, әксинә, гонағын хәтринә дәјәнин чәзасыны ве-рәр.

Бир нечэ ил бундан эввэл көркәмли рус режиссору институтда азербайжан курсунун рәһбәри Левкени Матвејев бизим «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзетинә бир интервью вермишди. О, һәмин интервьюда дејирди: «Бизим мәгсәдимиз «Азербайжанфилм» студијасы үчүн актјорлар һазырламагдыр. Демәли, курсада охумаг истәјәм һәр бир оғлан вә гыз өз ана дилини әла билмәлидир». Матвејев сөзүнә давам едәрәк көстәрир ки, сиз бизә рус мәктәбләрини гуртаран кәнчләр көндәирсиниз. Бу кәнчләр исә «Азербайжан тарихини, әдәбијатыны, мусигисини... адәт-ән'әнәсини, этнографијасыны» билмирләр («Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети, 1975, 12 ијул).

1984-чү илин ијун ајында идеоложи фәалларын республика јығынчағындакы мә'рузәсиндә К. Бағыров јоядаш Азербайжан кино сәнәтиндәки нөгсанлардан данышараг «халг һаггында вә халг үчүн јүксәк бәди әсәрләр» јаратмаг зәруријәтиндән данышды.

Халг һаггында вә халг үчүн әсәр јарадан вә бу әсәри экрана чыхаран мүәллиф вә режиссор илк нөвбәдә һаггында сөһбәт ачдығы халгы, онун дилини вә мәнәвијатыны јахшы билмәлидир.

Вачиб бир мәсәләдән дә данышмаг истәјирәм. Бир чох милли республикаларын, хусусән Күрчүстанфилм студијасынын чәкдији ғысамәтражлы филмләр совет кинс сәнәтинин инчиләри һесаб олунур. Бунлардан «Күп», «Кәпәнәк» вә «Серенада» филмләрини көстәрә биләрик. Бизим киностудија нәдәнсә бу мәсәләјә бикәнәдир. Һалбуки ғысамәтражлы филмләр чәкмәк үчүн бизим әдәбијатымызда кифәјәт гәдәр материал вар. Мәсәлән Мирзә Чәлилин халглар достлуғуну тәрәннүм едән «Каманча» һекајәсинин бу вахта гәдәр экранлашдырылмаасы бизим үчүн гүсүрдур.

Јубилеј пленуму белә бир һәгигәти тә'кидлә бир даһа биз јазычылара хатырлатды ки, совет мәдәнијәти өлкәнин бүтүн миллиләтери вә халгларынын биркә јаратдыглары мәнәви сәрвәтләрин үзви тәркиб һиссәсидир. Буна көрә дә һәр бир сәнәткар өз халгынын чохәсрлик мәдәнијәтинә архаланараг, һәјаты даһа дәриндән вә новаторчасына әкс етдирмәјә борчлудур.

ЕЛЗА ИБРАҺИМОВА

Елза Ибраһимова маһны жанрында лөвһә устасыдыр. О, көзлә көрүнән дүнјанын дејил, көрүнә билмәјән, ичәридән бизи далғаландыран һиссләрин, һәјәчанларын, бир сөzlә, ич дүнјамызын рәссамыдыр. О, сәсләрдән тохудуғу нәғмә нахышларында бизә овгатымызы, өз ич дүнјамызы көстәрир. Нәғмәләринин вердији бәсирәт көзү илә о бизи өзүмүзә, дахили аләмимизә бахмаға мәчбур едир. Биз көзләримиз өнүндә кәпәнәк кими учан сәһирли сәсләрин архасынча кетмәјә билмирик, онун нәғмәләриндә көзә көрүнмәз сәсләр предметләшир, көзә көрүнән арзулара, дүғулара чеврилир. Бах будур әсл вә бөјүк сәнәтин күчү вә сәһри!

Мән јери кәлмишкән бурада мүасир нәғмәмиз һаггында бир һашијә чыхмаг истәјирәм. Сон 10—15 илдә јаранан ритмик мејхана нәғмәләри дүғуларымызы хырдалады, һиссләримизи ендирди. Унутмаг олмаз ки, нәғмә һәр шејдән эввәл, мелодијадыр. Биз мелодијаны мејхана ритминә салыб онун нәғмәлијини такта чевирдик. Мән бунунла ритмик нәғмәләри инкар етмәк истәмирәм. Лакин һәр шејин һәдди вар. Нәғмәни ојун һавасына чевирәндә мелодија гапы далында галыр, нағара тактына табе тутдурулур.

Сөз—конкрет, сәс—мүчәррәддир. Сәһирли мүчәррәд сәси ичи дә, чөлү дә мә'лум олан мејхана ритминә саланда сәсин сәһри, е'чазы итир, нәғмә учузлашыр, адиләшир. Сәси вә сөзү адиләшдирмәк сәнәтә хәјәнәтдир. Елза сәнәтинин үстүнлүјү бир дә ордадыр ки, о, нәғмәнин өз поетик ахарыны вә аһәнкини ритм адилији илә позмур, сөзүн сәһринә өз хәјалы илә сәһр әләвә едир. Бизи дүшүндүрән дә ујдуғумуз нәғмә ахарындакы һәмин бу хош вә анлашылмаз сәһрдир.

Елзанын да бир сыра нәғмәләриндә ритм вар. Лакин бу мә'лум шаблон ритм дејил, классик Европа валс вә танголарынын ритмидир. О, нәғмәләриндә танго вә валс ритмләри илә Шәрг мелодијасыны бөјүк усталыгла синтез етмәји бачарыр вә беләликлә дә көкү муғамдан кәлән тамамилә јени үслублу, јени руһлу нәғмәләр јарада билир.

Мүһарибә илләриндә рус мусигисиндә јаранмыш «Жди меня», «Давай закурим», «Прощай, любимый город», «Темная ночь» кими нәғмәләри, сон илләрдә Рајмонд Паулесин јаратдығы «Старинные часы», «Маестро», «Миллион, миллион алых роз» кими нәғмәләри јада салаг. Бу нәғмәләрин һәр бири бир әһвалаты нәгл едән, овгаты көстәрән, роман сүжетли һекајәләрдир. Бу нәғмәләр лирик дүјгулардан доған епик лөһәләрдир.

Севимли бәстәкарымыз Елза Ибраһимова јухарыда адларыны чәкдијимиз рус маһныларынын јолу илә кедир, о гајнагдан мелодијаны дејил, руһу, үслубу көтүрүб јени формалы милли азербайжан маһнылары јарадыр.

Е. Ибраһимованын елә маһнысы јохдур ки, о мәни һәјәчанландырыб дүшүндүрмәсин. Нәғмәдән сүзүлән бу дүшүнчә сәни мәчһул, сирли бир дүнјаа апарыр. Ишыгла долу бу дүнја гәлбимизи дә ишыгла долдурур. Үрәји һәјәчанландырмаг вә ишыглатмаг! Инсаны мә'нән көзәлләшдириб һәјат һаггында дүшүнчәләрә сәсләјән ики сәһрли ганаддыр! Елза сәнәтинин пәрәстишкары олан ади бир динләјичи кими шәхсән мәним үчүн онун нәғмәләри бу мә'нада ишыг чешмәсидир. Бу ишыг һәмишә мәни һәјәчанландырымыш, ганадландырымыш, бир шаир кими исә илһама кәтирмишдир. Чүнки бу сәнәт емосионалдыр, романтикдир, көзәллијә чағырышдыр. Ону динләркән биз ади вәзијјәтимиздән чыхыр, гејри-адиләшир, чијинләримизә көзә көрүнмәз ганадлар тахылыр, бу ганадларын үзәриндә учур, чәкимизи итиририк. Бу сәнәтә заһири эффект вә сүн'и пафос јаддыр. Бу сәнәт һәмишә тәбии, ајдын, бунларла јанашы чиддидир.

Елзанын нәғмәләри сирли бир аләм һаггында динләјичи илә бәстәкар арасында сәмими үрәк сөһбәтидир. Бу сөһбәтдә тәрәфләр бир-биринә инаныр. Буна көрә дә онун һәр нәғмәси, јаддашда дәрин из бурахан бир һекајәтә бәнзәјир.

Онун һәр мусиги чүмләсинин, сөзләри тәшкил едән

һечаларын вә һәтта сөзләр арасындакы паузаларын өз әтри, өз гоһусу, өз рәнки вар. Дәрһал билирсән ки, бу нида, бу фәрјад, бу јанғы Елзаја мәхсусдур. Бу јарадычылыг фәрдијјәти, онун һәмишә өзүнә садиғ галмаһындан, һәјаты вә мүасир дүнјаны өзүнәмәхсус шәкилдә дәрк етмәсиндән ирәли кәлир. Чүнки онун лирикаһы мүчәррәд дүјгулардан дејил, һәјатдан доған реал вә тәбии лирикадыр. О, «Мәһәббәт гүрбәтә кедәрмиш» мисрасыны мелодијада елә бир ода бүрүјүр ки, бу мисранын мәһз нәғмәнин бу јериндә дејилдијинә көрә, ше'рдә бәлкә дә шүбһә доғура биләчәк бу фикрә, бу һәгигәтә инанмалы олуруг. Биз бу мисрада конкрет вәзијјәтдән доған инсани бир дүјгуну, мәһәббәттин фәһиәсини көрүр, онун «гүрбәтә кетмәсинә» һајыфһыланырыг. Ел демишкән, үрәкдән кәлмәјән үрәјә јатмаз. Бәстәкар јалныз көрдүјүнү вә дүјдүгуну сәс наһышына чевирәндә биз онун гәлбиндән сүзүлән дүјгуларын одуна, аловуна бүрүнүр вә бу дүјгуларда өзүмүзү тапырыг.

Е. Ибраһимова бир бәстәкар кими, нәғмәдә сөзүн күчүнү вә илкинлијини гәбул едир, ону өн плана чәкир. Онун нәғмәләриндә сөз апарычы рол ојнајыр. Елзанын нәғмәләриндә сечдији сөзләр нәғмәсиз дә гүввәтли ше'р парчаларыдыр. С, ше'рдәки әсас фикри нәғмәнин баш мөвзусуна чевирир.

Ә. Кәримин «Гајыт» ше'ринин чаныны тәшкил едән «гајыт» нидаһы нәғмәдә дә баш мотив, әсас фикир кими сәсләнир, сөзләр нәғмәдә, нәғмә сөздә әријир, јағ кими дағ олур.

30 ил әввәл јаздығым «Кечә булаг башында» нәғмәсини һәр дәфә динләјәндә мән о ше'ри јаратдығым заман кечирдијим һәјәчанлары јенидән јашајырам. Чүнки Елза ше'ри дәриндән баша дүшмүш, мәним кечирдијим һәјәчанлары јашамыш, бир сөзлә, мәним сөзләрлә дејим мәтләби ејнән нәғмә дилинә чевирә билмишдир. Ше'рдәки «Булаг лајламы чалыр јатанлара кечәләр?» мисрасындакы дүјгү Елзанын гәләмилә һәгигәтән лајлаја дөнмүш, сөзләр дә нәғмәләниш, сөзлә сәсин һәгиги вәһдәти јаранмышдыр. Бу исә демәк олар ки, онун бүтүн нәғмәләринә аиддир.

РӘШИД БЕҢБУДОВ

Кечән ил мартын сон күнләрində Шушада идим. Сылдырым дағлар вә сәрт җајаларла әһатәләнмиш Чыдыр дүзүндә гар алтындан бәнөвшәләр бөјланырды. Бирдән гаршыдакы дағын дөшүндән бир муғам сәси учалды. Охујан ушаг иди. О муғама ајаг веринчә дағын әкс тәрәфиндән онун гуртардығы јердән икинчи ушаг башлады, үчүнчү, дөрдүнчү... вә с... Баһарын илк күнләрində Гарабағ дијарында јалныз инсанлар дејил, отлар, чичәкләр, дағлар, дәрәләр вә җајалар да муғам үстүндә дилләнир, бир-бирини муғамла саламлајырлар. Беләликлә, бу көзәл дијарын Азербайчанын консерваторијасы адланмасы тәсәдүфи дејилдир. Азербайчан халгынын Нәваб, Үзејир Начыбәјов, Бүлбүл, Сејид Шушински, Хан Шушински, Гурбан Пиримов, Чаббар Гарјағды, Садыхан вә с... кими бөјүк мусиги хадимләри мәнз бу торпагда јетишмишдир.

Бу хадимләрдән бири дә әсримизин әввәлләрində хош сәси илә тојларымыза вә халг шәнликләринә рөвнәг верән ханәндә Мәчид Бейбурдов иди. 1915-чи илдә ханәндәнин аиләсиндә бир ушаг дүнјаја кәлди. Ушағын адыны атасы Рәшид гојду. Рәшид—рәшадәт сөзүндәндир. Мәнасы—икидлик, гүдрәт вә гәләбә саһибидемәкдир. Көрәсән, ханәндә оғлунун кәләчәкдә рәшадәт, гүдрәт вә гәләбә саһибидә олачағыны хардан билмишди? Ахы о, оғлуну Нәсән, Нүсәјн, Гулу вә с. кими ади адларла да адландыра биләрди...

Бу ушаг бу күн милјонларын гәлбинә һаким кәсилмиш ССРИ халг артисти, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, гүдрәтли сәнәткарымыз Р. Бейбурдовдур.

Мән бурда бөјүк сәнәткарымыз Рәшид Бейбурдовун

истәр сәнәт вә истәрсә дә ичтимаи аләмдәки чоһшахәли фәалијјәтиндән бир-бир данышмағы гаршыма мәгсәд гојмамышам. Мәгсәдим—Рәшидин сәнәт дүнјамыза кәтирдји јениликләрдән, онун сәнәтинин мәнә олан тәсириндән бир шаир кими бәһс етмәкдир. Мән исә мусигичи дејиләм, олса-олса, мусигини севән јахшы бир динләјичијәм.

Рәшид Бейбурдов халгын Бүлбүл адландырдығы бөјүк бир сәнәткарын шөһрәтинин зирвә дөврүндә сәнәт аләминә кәлди. Бүлбүл кими гүдрәтли бир сәнәткарла чийин-чийинә аддымламаг, ону тәкрат етмәдән халгын мәнәббәтини газанмаг асан мәсәлә дејилди. Рәшидин гүдрәти орда олду ки, халг Бүлбүлә мәнәббәтини азалтмадан ејни мәнәббәтлә Рәшиди дә севди.

«Аман овчу», «Евләри вар хана-хана», «Күчәләрә су сәпмишәм», «Ағачда лејләк» кими халг маһналарынын һәр бири бир табло, бир мәнзәрә, инсан гәлбинин драматик бир вәзијјәтинин тәсвиридир. Бу маһналарда сөзлә мусигинин бир-биринин ичиндә јоғрулмуш бир вәһдәти вар. Маһныја гулаг асдыгча дүшүнүрсән ки, бу сөзләр маһныдан кәнарда дејил, маһнынын өз ичиндә јаранмышдыр. Адларыны чәкдијим халг маһналарыны Чаббар Гарјағдыоғлундан тутмуш Бүлбүл, Хан Шушинскијә гәдәр бүтүн гүдрәтли ханәндәләримиз һәр бири өзүнәмәхсус чәһәтләри илә охумушдур. Ејни маһналары Рәшид дә охујур. Лакин онлары тәкрат етмәдән өзү кими охујур. Бу «өзү кими» охумаг нәдән ибарәтдир? Даһа доғрусу, халг маһналарынын ифачылығында Р. Бейбурдовун өзүнәмәхсуслуғу, ифачылыг сәнәтинә кәтирдји јенилик нәдир?

Бу суала чаваб вермәк үчүн мән бир гәдәр әввәлләрә кетмәк истәјирәм. Көзүмү дүнјаја учгар бир рајонда ачмыш, рајон мүһитиндә јерли ханәндәләрин охудуғу маһналар руһунда бөјүмүшәм. Бу ханәндәләр халг маһналарыны халгын јаратдығы шәкилдә охумуш вә мән дә бунлары бу шәкилдә гәбул етмишәм. 50-чи илләрин әввәлләрində ејни маһналары Бақыда тәһсилдә олдуғум заманда Рәшидин ифасында ешидәндә бунлар мәнә гәрибә кәлди. Ачығыны дејим ки, мән бу таныш маһналарын бу шәклини гәбул едә билмәдим. Бақыда бөјүјән јашыдларымын бир чоһу бу илләрдә даһа чоһ естрада вә чаз мусигисинә һәвәс кәстәрир, халг маһналарыны исә примитив дамғасы илә дамғалајыб бөјәнмирдины

ләр. Халг маһныларыны бәҗәнмәҗән мүасир руһлу һәм мин кәнчләр бирдән-бирә Рәшидин ифасында һәм мин маһныларә һәвәс көстәрмәҗә башладылар.

Демәк, Рәшид көһнә маһныларә тәзә рәнк вермиш, онларә мүасирлик кәтирмиш, халгын сәрвәтини башга шәкилдә өзүнә җағтарыбмыш... Демәк, көһнәҗә јени мүнасибәт бу имиш! Әсл бөјүк вә новатор сәнәтин јолу да елә бу имиш.

50-чи илин орталарындан мән Рәшидин сәнәтини баша дүшдүм вә севдим. Бу севки о замандан бу күнә һәр ил артыр, һәр ил дәринләшир.

Рәшид новаторлуғунун сајәсиндә бизим халг маһныларымыз јалпыз бир халгын дејил, дүнја халгларынын малы олду. Рәшид бу маһныларә дүнјаны кәзди, ону дүнја халглары севди. Беләликлә, бир халгын ләҗәгәтлн оғлу дүнја халгларынын севимлисинә чеврилди. Азәрбајҗан маһнылары Рәшидин ифасында халглар арасында мәһәббәт көрпүсүнә чеврилди.

Мән халга бундан бөјүк хидмәт танымырам!

Халг сәнәтини милли чәрчивәдән чыхарыб јениләшдирәрәк тәзәдән халга җағтармағ һәгиги јарадычы сәнәтин јолу олмагла һәм дә һәгигәтән бөјүк рәшадәтдир. Рәшидин рәшадәтини мән бурада көрүрәм.

Рәшид сөзүн там мәнасында јарадычы сәнәткардыр. Онун охудуғу халг маһнылары һәм халгындыр, һәм дә Рәшидин. О, охудуғу халг маһныларынын икинчи мүәллифи сәвијјәсинә јүксәлди. Буна көрә дә мән онун јарадычы хидмәтини һеч бир бәстәкарын јарадычылығындан кичик һесаб етмирәм. Бу да өзүнәмәхсус јарадычылығдыр.

Рәшидин сәсиндәки һәзин лиризми, мән ушағ мәсумлуғу, көрпә пычылтысы, ана нәвазиши, кәлин һәјасы—бир сөзлә, вичданын сәси адландырдым. Бу сәс бизи абыра, һәјаја, рәһмә, инсафа, доғрулуға, дүзкүнлүҗә, сафлыға, тәмизлиҗә чағырыр. Чүнки сәсин өзү абырлы, һәјалы, тәмиз вә сафдыр. Чүнки бу сәс үрәјин сәси, вичданын нәфәсидир.

Рәшид бәстәкарларын маһныларыны да өзүнәмәхсус шәкилдә охујур. Мәсәлән, Р. Һачыјевин «Азәрбајҗаным» маһнысыны һеч бир мүғәнни Рәшид кими охуја билмир. О бу маһнынын зил јериндә шүштәр муғамына кечир. Бу јердә о, италјан вокал мәктәбинин ән'әнәси илә муғам ән'әнәсини бир-биринә чалағ едиб орижинал бир

үслуб јарадыр. Бу синтездә миллиликлә италјан үслубу бир-биринә елә җарышдырылыр ки, ән'әнәнин һарда гуртарыб јенилијин һарда башландығыны тәјин етмәк чәтиндир. Она көрә ки, Рәшид маһныны охумағ хатиринә дејил, јаратмағ хатиринә охујур. О, маһны үзәриндә зәркәр иши апарыр. Ешитдијимә көрә Рәшид һәр маһнынын үзәриндә һәфтәләрлә, бәзән ајларлә чалышыр, ону сәнәткар гәлбинин сүзкәчиндән кечириб дујгуларына чевирәндән сонра охумаға башлајыр. Бу исә өзүнә тәләбкар олан, динләјичиләринә һөрмәт көстәрән, сәнәтинә гијмәт верән бөјүк сәнәткарларын јолудур. Рәшид консерваторијада дәрс демәсә дә, о һәм дә бөјүк давамчылары олан бир педагог, бөјүк мәктәб јаратмыш уstad мүғәннидир.

Рәшид Бейбутовун јаратдығы «Маһны театры» бәлкә дә дүнјада илк аддымдыр. Бу тәшәббүс охунан маһныларын һәм емоционал тәсирини артырыр вә ән үмдәси дә маһнынын мәзмунуну әјаниләшдирир, онун ачылмасына, динләјичиҗә там чатмасына хидмәт едир...

Сәнәт аләминдәки бу аддым бөјүк мүғәннимиз Рәшидин ады илә бағлыдыр.

ШӨВКЭТ ЭЛЭКБЭРОВА

Мэн Шөвкэт ханымын сэнэтини илк кэнчлик дөврүндөн севмиш, бу севки илдэн-илэ артмыш, нәһажэт, пәрэстишә чеврилмишдир. Мэн бурада «пәрэстиш» сөзүнү кәлишикөзәл сөз кими дежил, мүстәгим мәнада ишләдирәм. Чүнки севки, пәрэстишин гаршысында кичик сөздүр. Мэн Шөвкэт ханымын сэнэтинә һәмишә пәрэстиш еләмишәм. Заманын имтананындан чыхмыш бу сәнәтин сирри вә е'казы нәдәдир—суалына мән мусигини севән бир динләјичи вә нәғмә мәтнләри јазан бир шаир кими узун мүддәт чаваб ахтармышам. Бу күн севимли мүғәннимизин јашынын јеткин дөврүндә мән јенә дә бу суалын там чавабыны вермәкдә ачизлик чәкирәм.

Бунунла белә һәгигәт будур ки, Шөвкәт ханым бу күн дә 30 ил әввәлки кими бизи өз сәнәтилә сәһрләјә билир.

Азәрбајчан дили сәсләнмәсинә көрә сон дәрәчә зәриф вә мусигили дилдир. Бу дил лүзумсуз пафосу, ғышгырығы инкар едир. Ајры-ајры сөзләри тәшкил едән сәсләр, сәсләрдәки һармонија, дилимизин аһәнк гануну өзү нәғмәдир, мусигидир. Дилимизин аһәнк гануну бизим мусигимизин аһәнк ганунуну јаратмышдыр.

Бөјүк мүғәннимиз Бүлбүл дилимиздә 7 саит сәсин олмасыны мусиги үчүн чох бөјүк үстүнлүк һесаб едәр вә дилимизин тәбиәтиндәки бу үстүнлүјүн ифачылыг сәнәтинә вердији бөјүк имканлардан данышарды. Лакин бу имкандан бүтүн мүғәнниләримиз там мәнада истифадә едә билмир. Әләвә сәсләрә, дөнүшләрә, хүсусән дә һәрәкәтләрә јол верир, нәғмәнин тәләб олуна ахарыны позур. Мусиги мүбтәдасынын хәбәри олан ајаг пәрдәсиндә маһныны ејбәчәрләшдириләр. Дилимизин тәбиәтиндәки аһәнк ганунунун вердији имкандан вә милли мусигимизин өзүнәмәхсуслуғундан ән јахшы истифа-

дә едән гүдрәтли сәнәткарларымыздан бири Бүлбүл, икинчиси Рәшид Бейбурдов, үчүнчүсү исә Шөвкәт ханымдыр.

Биз Шөвкәт ханымын ифасында әләвә, јад сәсләр, охудуғу маһнынын тәбиәтиндән кәнар јад халлар вә лүзумсуз һәрәкәтләр көрмүрүк. О, милли ладларымыздан кәнара чыхмыр, биз онун ифасында бизә јад көрүнән ләһчәләри ешитмирик. О, охудуғу заман сәс диапазонынун имканларыны нүмајиш етдирмир, бир сөзлә, өзүнү дејил, нәғмәни охујур.

Биз данышанда дилимизин аһәнк ганунуна әмәл етмәји нәзәрдә тутмуруг. Лакин фәһми олараг дилин өз ахары вә мусигиси бизи инчә саитдән инчә саитә, галын саитдән галына кечирил. Әкәр сөзүн көкүндә «ө», «ү», «ә» саитләриндән бири варса, шәкилчидә мүтләг «и» јахуд «ү» инчә саити тәләб олуно. Мәсәлән, көтүрәк «өз» көкүнү. Бу көкдә «ө» саити вар. Бу көкә әләвә олуна шәкилчиләр мүтләг «ү» саитини тәләб едир. Мәсәлән: «Өзүмүкүдүр». Көрүндүјү кими, «ө»дән сонра дөрд «ү» сәси кәлир. Буну «өзүмүкүдүр» шәклиндә демир.

Сөзүн бу чүр сәсләнмә ахары дилимизин нәғмәләшдирил, мусигиләшдирил. Бу фонетик көзәллик, синтаксис көзәллијинин дә јаранмасына сәбәб олу.

Шөвкәт ханымын охудуғу маһнылары хатырлајаг. Муғам чүмләсинин сонунда, јәни ајаг вермә пәрдәсиндә Шөвкәт ханымын өзүнәмәхсус ширин гајнатмалары, хырдалыглары һәмин пәрдәдән башланмыр вә көкүнү чүмләнни башындан, јәни мүбтәдасындан көтүрүр. Бир сөзлә, онун мусиги чүмләсинин хәбәри, һәмин чүмләнни мүбтәдасындан доғур. Белә ки, мүғәнни илк пәрдәдән сонунчу ајаг пәрдәсини һазырлајыр, охумаға башлајанда һара кедәчәјини әввәлчәдән билир. Бу исә јола чыханда јолдакы чәтинликләри, долабачлары, хүсусән сон мәнзилини—дүшәркәсини билән јолчунун маһарәтинә бәнзәр.

Бөјүк усталығы, сәсинин мәлаһәти, нәғмәнин һәм мәтни, һәм дә мелодијасы үзәриндә дәриндән дүшүнүб ишләмәси нәтичәсиндә Шөвкәт Эләкбәрова кәнч ифачыларымыза өрнәк ола биләчәк көзәл бир мәктәб јаратмышдыр. Ифачылыг сәнәтимиздә Шөвкәт ханымын ачдығы чығыр, мусиги мәктәбләримиздә инчәлијинә гәдәр тәблиғ олунамалыдыр.

ОХУЈУР ФЛОРА КӘРИМОВА

Мүгәнни үчүн жалныз өз сәнәтини билмәкдән доған пешәкарлыг чох аздыр. Әсл мүгәнни, ән көзәл инсани кејфијјәтләре малик, маһныларыны охудуғу халгын тарихини, дилини, мә'нәви дүнјасыны билән, севән, өзүнә гәдәрки ифачылыг тарихиндән хәбәрдар олан, әсрин сәвијјәсиндә дуран вәтәндашдыр, шәхсијјәтдир.

Мүгәнни, шаир вә бәстәкар гәлби илә милјонларла динләјичи гәлби арасында көрпүдүр. Лакин о, ики сәнәткарын гәјнаглашмыш дујғусуну милјон үрәкләре чатдыран адичә бир васитә, бир јол дејил, һәм дә ики сәнәткарла ејни дујғуја ортаг олан бир јарадычыдыр. Москва телевизорунда көркәмли бир рус актјорундан сорушдулар: «Сиз филан ролу ојнајанда һансы һәјәчанлары кечирирсиниз?» Актјор белә чаваб верди: «Суалын гојулушу дүз дејил. Чүнки актјор ојнамыр, јарадыр». Мән ејни сөзү әсл мүгәнни һаггында да дејәрдим. Әсл мүгәнни мә'лум маһныны өз гәлбинин телләриндән кечириб охујанда о, жалныз охумур, о, һәм дә охуја-охуја јарадыр.

Бизим белә охујанларымыз аздыр, амма вар. Булардан бири дә севимли мүгәннимиз Флора Кәримовадыр. Флора ханым охудуғу маһнынын сәсинә гәлбиңи бүкүр, ешитдијимиз сәсин ичиндә үрәк чырпыныр. Белә ки, биз билмирик маһны ешидирик, јохса мүгәнни гәлбинин фәрјадыны. Сөздә шаир, маһныда бәстәкар, сәсдә исе мүгәнни (Флора) гәлбинин аловуна бүрүнән динләјичи чашбаш галыр, билмир бу үч сәнәткарын һансына «афәрин» десин.

Бу, о заман мүмкүн олур ки, мүгәнни јола чыхмамышдан (охумамышдан) әввәл ики сәнәткардан алды-

гы дујғу јүкүнү өз гәлбинин бүтүн телләриндән сүзүр, ону өз дујғусуна чевирир, сонра көрпүлүк (ифачылыг) мәс'улијјәтини бојнуна көтүрүр. Биз мәһз бу чәһәтинә көрә Флораны јарадычы сәнәткар һесаб едирик.

Флора охудуғу маһныны әјнинә кејинир, өз дујғусуна чевирир, өзү дә тәпәдән-дырнаға гәдәр маһнылашыр. Буна көрә дә о, һәјәтда олдуғу кими, сәһнәдә дә һәмишә тәбиидир, сәмимидир. Тәбиилик вә сәмимијјәт исе сәнәтин чарпан үрәјидир.

Флора сәнәтинин ән биринчи үстүнлүјү ордадыр ки, маһны ону дејил, о, маһныны сечир (өз зөвгүнә, үслубуна вә имканларына көрә). Буна көрә дә онун ифасынын өз рәнки, өз сифәти, өз ширинлији вар. Учдан-тутма һәр маһныны охујан мүгәнни әслиндә һеч нә охуја билмир. Беләләрини мүгәнни јох. базар чарчысы адландырмалыјыг.

Зөвгүндә, ифасынын ајдын образлылыгында, емоционаллыгында, сәһнә мәдәнијјәтиндә, мәзмунун јозумунда, отурушунда, дурушунда, ән кичик һәрәкәтиндә, һәтта тәбәссүмүндә белә һеч бир мүгәннини тәглид етмәјән бу сәнәткар, охудуғу заман жалныз өзүнү, өз мә'нәви дүнјасыны ифадә едир. Башгасынын ифасында ешитдијимиз маһны, Флоранын ифасында јени рәнкләрлә јени кејфијјәт алыр. Буна көрә дә бизә там тәзә көрүнүр. Бүтүн бу вачиб вә көзәл кејфијјәтләр исе Флора ханымы охудуғу маһнынын үчүнчү мүәллифинә чевирир.

Сәс гәјнатмалары адәтән боғазын мәһсулудур. Маһны чүмләсинә ајаг вердији јердә Флоранын сәсиндәки гәјнатмаларын вә титрәјишләрин көкү үрәјә бағлы олдуғундан бизә елә кәлир ки, бу, боғазын сәси дејил, үрәјин һөнкүртсүдүр. Бәллидир ки, боғаздан кәлән сәс гулаға, үрәкдән кәлән сәс исе үрәјә тушланар. Чүнки ел демишкән, үрәкдән чыхмајән үрәјә јатмаз.

Ф. Кәримова һәр јени ифасында сәнәтинин сәрһәдләрини кенишләндирир. Гәлбинин вә зөвгүнүн инчәлији вә дәринлији илә, ифасынын сәмимијјәти вә тәбиилији илә бизи әфсунлајыр, охудуғуна инандырыр вә буна көрә дә дәрин-дәрин дүшүндүрүр. Үмумијјәтлә, жанрындан асылы олмајараг инсаны һәјәчанландырыб дүшүндүрмәјән сәнәт, сәнәт дејил. Маһны ифасынын ән бөјүк өмрү (мүддәти) 5—6 дәгигәдир. Тәсиринин өмрү ифасынын өмрүнә сыған маһныја маһны демәк олмаз.

Флора охудуғу заман көзәкөрүмнәз мусиги әшја-

лашыр, чисимләшир, һәр кәс бу маһныда өз гәлбини, өз арзусуну вә хәялыны көрүр. Бизи дүшүндүрән дә һәм мин бу чисимләшән хәјалдыр, арзудур. Чеховун бир сөзү јадыма дүшдү: «Сүкуту ешитмәк үчүн сүкуту позмаг лазымдыр». Сүкуту позуб маһнылашдыран мусиги парчасы бизи әтраф мүнһитдән гопарыб ич дүнјамыза апарыр. Демәк, нәғмә бизи өзүмүздән алыб өзүмүзә гајтарыр. Инсан өз ич дүнјасына сәјаһәтә чыхдығы заман мәнән сафлашыр, бөјүјүр, учалыр, дахилән көзәләшир. Сәнәтин бу гүдрәти һәр ифада өзүнү көстәрә билмир. Мәһз бу гүдрәтә көрә, ич дүнјамыза апарыб бизи дүшүндүрә билдијинә көрә Флора кими сәнәткарлар миннәтдарыг.

Флоранын сәнәтиндә мүғәнниликлә артистлик вәһдәт һалында бирләшмишдир. Чүнки о, охудуғу заман мусигидә чимиб нәғмә шәклиндә сәсләрдән бојланыр. О, нәғмәннн вә ше'рин маһијјәтини вә мәзмунуну һисс етмәклә кифајәтләнмир, бу вәһдәтин шәклини, сәс вә сөз дүзүмүнү дә дәрк едир, онун ичиндә әријир. Беләликлә, о өзү бәстәкарла шаирин ортаг әсәринин һәм дә баш гәһрәманына чеврилир. Она көрә ки, шаирин дедији:

Гајыт, јеринә гој ајы, күнәши,
Гајыт, саһмана сал
бу каннаты —

бејтини шаир вә бәстәкардан чох, Флоранын үрәк сөзләри кими гәбул едирик. Бу исә ифачылыг сәнәтиндә ән вачиб мәсәләдир.

Ә. ЈУСИФ ГЫЗЫ

Мән Әминә Јусиф гызыны драм театрымызын сәһнәсиндә ојнадығы ролларла севмишәм. Ч. Чаббарлынын «Огтај Елоғлу» пјесиндә ојнадығы Севәр ролу инди дә јадымдадыр. Бу пјесдә Севәрин гардашы илә көрүшдүјү сәһнә Азәрбајчан драматуркијасында ән тә'сирли, ән дәһшәтли сәһнәләрдән биридир. Әминә бу сәһнәни Ч. Чаббарлы сәнәтинә лајиг шәкилдә ојнајырды. Бу сәһнәни Әминә елә ојнајыб ки, мән инди дә һәммин сәһнәни ајры актрисанын ојнајачағыны тәсәввүрүмә белә кәтирмирәм.

Азәрбајчанда Әминә кими вә Әминә гәдәр ше'ри баша дүшән вә онун бүтүн инчәликләрини динләјичијә чатдыран икинчи сәнәткар танымырам. Мән «Бир салама дәјмәди», «Јаман дарыхмышам», «Екран гараланда» ше'рләrimi Әминәннн ифасында динләдијим заман өз ше'рләrim мәним үчүн јенидән доғулур. Өз ше'рләrim өзүм үчүн јенидән ачылыр вә ше'рләrimi өзүм башга тәрәфдән көрүрәм. Демәк, мәним ше'рләrim Әминәннн ифасында јенидән јараныр. О, ше'рләрә јени руһ верир. Демәк, о, јарадычы сәнәткардыр. Бах, бу чәһәтинә көрә дә мән Әминәни чох севирәм.

ДАИРЭВИ СТОЛ АРХАСЫНДА СӨҢБӨТ

Вәтәнпәрвәрлик, вәтәндашлык мөвзусунда җазылмыш маһныларын сон дәрәчәдә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олдуғу мәлүм һәгигәтдир. Лакин бә'зи һалларда бу мөвзу жүксәк бәдин сәвијјәдә ифадә олунмур. Һәм шаир, һәм дә бәстәкар мөвзунун актуаллығы архасында кизләнир, маһнынын бәдинлији вә көзәллији унудулур. Вәтән, партија, әмәк вә с... кими мөвзулар сон дәрәчәдә чидди мөвзулардыр. Бу мөвзулара җазылан маһнылар да чидди олмалы, јүнкүллүјә, дүшүклүјә, енемәлидир. Чох тәәсүф ки, бу мөвзулара җазылан маһнылар бә'зи һалларда мејхана аһәнкиндә, јүнкүл жанрда, ритмик рәгс үслубунда җазылыр. Мүғәнни дә «Вәтән», јахуд «партија» дејә-дејә ритмә ујғун олараг тулланыб дүшүр, рәгс еләмәјә башлајыр. Беләликлә, сөздәки чиддиликлә рәгс тутмур, мөвзу ејбәчәрләшир, күлүнч бир вәзијјәт алыныр.

Бәстәкар ше'рдән асылы олмајараг мелодија јарадар вә сонра һәмин мелодијаја ујғун сөз сечә биләр. Лакин маһнија ујғунлашдырмағ үчүн сечдији ше'рин гол-габырғасыны сындырмамалы, ше'р, ше'р олараг галмалыдыр. Буна көрә дә дүнја нәғмә тарихиндә мелодијаја көрә ше'р дејил, ше'рә көрә мелодија јаранмасы бир принцип олараг гәбул едилмишдир.

Истәр рус, истәр Авропа вә истәрсә дә биздә ән көзәл нәғмәләр бу үсулла јаранмыш нәғмәләрдир.

Чәсарәтлә демәк олар ки, республикамызда сон илләр ифачылык сәнәти ачыначаглы вәзијјәтдәдир. Даһа доғрусу, бу мүнһүм саһә башлы-башына бурахылмышдыр. Бу чәһәт, аудиторијасы бүтүн республика олан радио-телевизија комитәсиндә даһа бәрбад һалдадыр. Эк-

рана, халг гаршысына чыхан мүғәнни кејиминдән тутмуш даврашына гәдәр диггәт јетирмәли вә унутмалыдыр ки, о өз чыхышы илә јалныз өзүнү дејил, һәм дә бүтөв бир халгын мәдәнијјәтини нүмајиш етдирир. Мүғәннијә һеч кәс ихтијар вермир ки, о, экранда палтарынын вә сачынын модасыны, зијнәт шејләрини вә бәдәнинин әзаларыны нүмајиш етдирсин. Халг мүғәннидән маһнынын ифасыны, сәсинин көзәллијини вә сәнәткарлығыны истәјир, башга шеј јох!

Буна көрә дә телевизијада чыхыш едәнләрин кејимини, кечимини, туалетини көздән кечирән бир рәссамын олмасы зәруридир. Бизчә Москва телевизијасында белә бир штат мөвчуддур.

Муғам ифачылары чох һалларда муғамата ујғун сөз сечә билмирләр. Билдијимиз кими, муғам—кечмиш әсрләрин фәрјадыдыр. Инилти мотивинин үстүндә ханәндәләримизин «12 бајраглы вәтәним», «ај дади-бидал» «өлүрәм» дејиб инилдәмәләри, сөзү инкар етмирми? Сөзлә мотив бир-биринә ујғун кәлмәјәндә сәнәт ејбәчәрләшир, күлүнч вәзијјәтә дүшүр.

Бејнәтмиләлчилик бахымындан бизим мүғәнниләримизин башга халгларын маһныларыны охумасы јахшы һалдыр. Лакин буну јахшы сәвијјәдә етмәк лазымдыр. Башга халгын маһнысыны о халгын мүғәнниси сәвијјәсиндә охуја билмириксә, маһныны күлүнч вәзијјәтә салмаға ихтијарымыз јохдур.

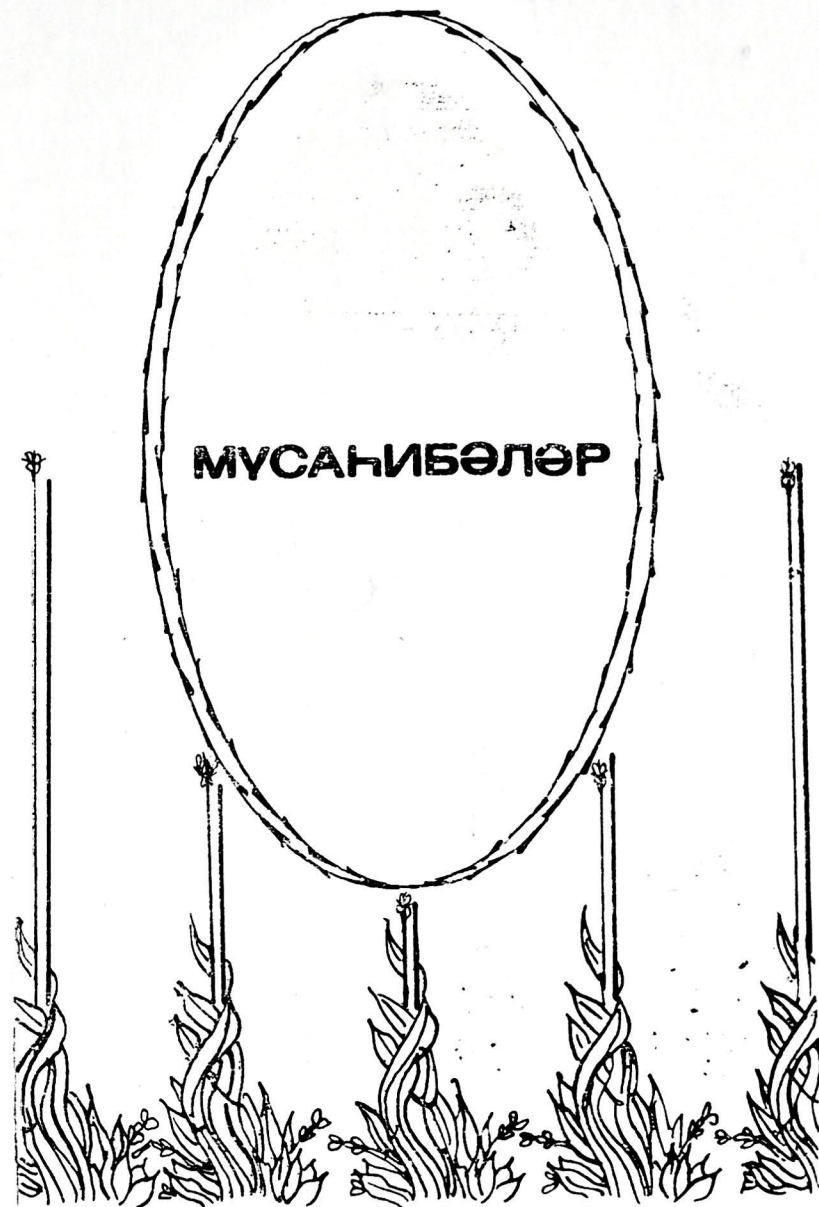
Јени јаранмыш вә јенә дә јаранмагда олан чүрбәчүр ансамблларын демәк олар ки, һеч биринин өзүнәмәхсус сифәти вә јарадычылык јолу јохдур. Бу ансамбллар һамысы бир-бирини тәкрат едир. Күлара Әлијеванын ансамблынын сәвијјәси башгаларындан сечилир. Бу ансамблда охујан Флора Кәримова вә Јалчын Рзадәдиннн өзләринин репертуарлары олмагла сәһнә мәдәнијјәтинә көрә дә башгаларындан фәргләнирләр.

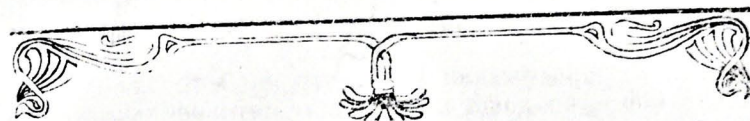
Радио вә телевизијада мусиги ше'бәсинә рәһбәрлик едәнләр сәвијјәли мүтәхәссис олмадыгларына көрә вәзифәнин вердији һүгүгдан истифадә едиб экранда тәсәдүфи мүғәнниләр чыхарырлар. Буна көрә дә мүғәнниләр истәдадларына көрә дејил, мүнәсибәтә көрә сечилир. Тәсәдүфи сечилмиш бу мүғәнниләрин сәсинин јохлуғу бир јана галсын, сәвијјәләри о гәдәр ашағы олур ки, чох заман өзләри кими тәсәдүфи шаирләрин зөвгсүз ше'рләрини вә гәзәлләрини охујурлар. Бурда ел чох

көзэл дејиб: «Су ахар чухуру тапар», «Ахсаг атын кор
налбэнди олар».

Мүгәнни үчүн сәһнә мәдәнијјәти сәнәткарлығын ја-
рысыдыр.

Һәм чанлы концертләрдә, һәм дә телевизија вери-
лишләриндә чатышмајан мүһүм чәһәтләрдән бири дә
режиссор дәсти-хәттинин вә рәссам тәртибатынын олма-
масыдыр. Мүгәннинин палтарынын рәнки сәһнәдәки фо-
нун рәнкинә ујғун кәлмәлидир, әкс тәгдирдә бу зөвг-
сүзлүк охунан маһнынын тәсир күчүнү азалтмыш олар.
Сәсләрлә рәнкләр арасында дахили әләғәнин олдуғуну
унутмаг олмаз.

«УЛДУЗ» ЖУРНАЛЫНЫН СУАЛЛАРЫНА ЧАВАБ:

1. Гэлэм саһиби үчүн халг шаири, халг язычысы адындан жүксәк ад ола билмәз. «Халг шаири» ады нә демәкдир? Халгын истәк вә арзуларыны, кәдәр вә севинчини, шәхси истәк вә арзулар, шәхси кәдәр вә севинч кими јашамаг! Бу бөјүк адын мәнә верилдијини ешидәндә өзүм өзүмә вердијим илк суал белә олду: Бу ада доғрудан да лајигәмми?

Ата-ана өвладына Горхмаз, Ирадә, Рәшад, Зәрифә, Ләтафәт, Дәјанәт, Бабәк, Гүдрәт, Сәдагәт вә с. кими адлар верир. Бу көзәл адлары доғрултмаг исә өвладдан асылыдыр. Мән халг шаири адыны Вәтәнимин вә халгымын, бир сөзлә, анамын мәнә вердији ад кими гәбул едирәм. Бу ады доғрултмаг исә мәним вәзифәмдир. Бу мәнада бөјнума дүшән борчун, вәзифәнин вә мәсулијәтин бөјүклүјүнү дәрк едир, бундан сонра едәчәкләрим дүшүнүрәм. Демәк, едәчәкләрим етдикләримдән даһа дәјәрли вә даһа бөјүк олмалыдыр. Чүнки бу вахта гәдәр еләдикләримә көрә јалныз шаир идим, едәчәкләримдә исә халгын да имзасы вар. Бунун нә демәк олдуғуну исә һөрмәтли охучулар биздән јахшы билир.

2. Әдәбијјатымызын дүнәни биздән асылы дејилди. Сәләфләримиз бизим үчүн бөјүк әнәнә гојуб кедибләр. Онларын еләдикләринә баханда адамы ваһимә көтүрүр. Биздән асылы олан әдәбијјатымызын бу күнү вә сабаһыдыр. Бу күн мәним нәслимә мәнсуб олан гәләм саһиб-

лэри бачардыгыны едир. Эдэбијјатымызын сабаһы исә биздән сонра кәлән әдәби кәнчлијә бизим мүнәсибәти-миздән вә ғәјғымыздан асылыдыр. Мүәсир әдәби кәнч-ликдә көрдүјүм хоша кәлән чәһәт одур ки, онлар бизи јамсыламыр, өз јоллары илә кедирләр. Истәдијим одур ки, даһа бөјүк, даһа ичтимай мөвзуларә әл атсынлар, даирәни кенишләндирсинләр, хырда мөвзулар әтра-фында дөнүб долашмасынлар. Бөјүк әдәбијјат, бөјүк сә-нәт онларын ғәјғәси олсун. Бурдан да суалынызын икинчи тәрәфи — әдәбијјатымызын ғаршысында һәллини көзлә-јән вачиб проблемләр мәсәләси мејдана чыхыр. Нәдир бу вачиб проблемләр? Әсрлә нәфәс алмағ, халгын арзу-лары илә јашамағ, дүнјаны дүшүндүрән сәсиоложи проблемләрин ифадәсинә чалышмағ! Сәләфләримизин ғалдырдығы бөјүк проблемләри бу күнүн һавасы вә нә-фәси илә тәзәләмәк! Форма јенилијиндән чох, мәзмун јенилијинә, мөвзу актуаллығына вә бунларын сәнәткар-лығыла ифадәсинә чалышмағ! Дүнја әдәбијјатынын оркес-триндә Азәрбајҗан нотунун сәсини сечиләчәк дәрәчәдә учалтмағ!

3. Јарадычылығ планларындан данышмағ истәмирәм. Чүнки вәд вериб әмәл етмәмәкдән горхурам. Вәзифәм јаз-мағдыр. Кечән илләрдә олдуғу кими, бекар дајанмаја-чағам.

«РОДОНСКИ УСТРЕМ» (БОЛГАРИЈА) ГӘЗЕТИНИН ӘМӘКДАШЫ ГЕОРКИ ГРИВНЕВЛӘ МҮСӘҺИБӘ

Су а л: Илк әдәби аддымларынызы һарда вә нә заман атмысыныз?

— Орта мәктәбдә охудуғум замандан јазмаға башла-мышам. Амма илк ше'рим 18 јашымда чап олунмушдур.

Су а л: Сизчә мүәсир јазычынын әсас вәзифәси нәдән ибарәтдир?

— Инди јазычынын чәмијјәтдәки мөвгеји вә вәзифәси өтән әсрләрдән даһа вачиб вә даһа мәс'улијјәтлидир. Јазычы мәнсуб олдуғу халгын вичданы вә данышан дили-дир. Бу вәзифәни бојнуна көтүрә билмәјән јазычынын истәдадына вә јаздығларына инанмырам. Даһа доғру-су, ғәлбинин сәсини јазыја көчүрмәјән јазычы, јазычы дејил. Бир өлкәнин, бир халгын дејил, бүтөв планетин тәлеји тәһлүкә ғаршысында дурдуғу бу заманәдә јазы-чы сөзү атом вә һидрокен бомбаларындан гүдрәтли вә кәсәрли олмалыдыр. 1984-чү ил — ССРИ Дөвләт мұкафа-тына лајиг көрүлән «Бир кәмидә сәфәрдәјик» китабым-да топланан ше'рләр әсасән бу мәсәләдән данышыр.

Су а л: Әсәрләриниз һағгында охучуларын фикрини үстүн тутурсунуз, јохса тәнғидләрин?

— Бә'зән ағыллы охучу профессионал тәнғидчи сә-вијјәсиндә, бә'зән дә профессионал тәнғидчи ән кери ғал-мыш охучу сәвијјәсиндә фикир сөјләјир. Бунун әкси дә олур. Одур ки, буну үмүмиләшдирмәк олмаз. Истәр тән-гиди фикир, истәр тә'риф, истәр профессионал тәнғидчи, истәрсә дә ади охучунун фикри һәр икисинин ағыллысы вә јазычыны инандыраны мәним үчүн гијмәтлидир.

Су а л: Сизин јарадычылығынызда доғма Вәтәниниз өз әксини нечә тапмышдыр?

— Мән бир чох Авропа вә Африка өлкәләриндә олму-шам. Әкәр сиз сорушсајдыныз ки, мәсәлән, Инкилтәрә

Сизин эсэрлэриниздә өз эксини неңә тапмышдыр? — Мән буна чох асанлыгла чаваб верә биләрдим. Лакин доғма Вәтәнимин мәним эсэрләримдә нечә әкс олундуғуну демәк чәтиндир. Чүнки мәним эсэрләрим башдан-баша Вәтәнимин бу күнү вә кечмишинин севинчи вә ағры-ачыларынын ифадәсиндән ибарәтдир.

Су а л: Истә'дад вә зәһмәт! Һәр бир җазычы үчүн җалныз бунлармы әсас амилдир?

— Истә'дад — башгаларынын көрә билмәдиҗини көрә билмәк габилиҗәтидир. Зәһмәт исә бу габилиҗәти чила-лаҗан амилдир. Әкәр җарадычылыг просесини җалныз зәһмәт кими гәбул етсәк бура үчүнчү амили дә әлава едәрдим: Дәрин билек!

Су а л: Бүтүн өмрү боју бир җазычы җалныз бир һәҗат китабы җазмырмы?

— Әлбәттә, әдәбиҗат — һәҗатын аҗнасыдыр. Бир сөzlә, җазычы өз гәлбиндә һансы һиссә, һансы фикрә, һансы амала көкләнибсә, һәҗатда да ону ахтарыр вә ону көрүр. Бу мә'нада һәр җазычынын өз севимли мөвзулары олур. Чох заман һәмин мөвзунун вә гәлбиндәки амалын әтрафында дөнүб долашыр.

Мәсәлән, мән ән чох инсанын өзү өзү илә дахили сөһ-бәти, өзүнү дәрк етмә җолларындакы изтирабларыны әкс етдирмәҗи чох севирәм. Хүсусилә поема вә пјесләримдә мүхтәлиф ситуасијалара дүшән инсанын дахили изти-рабларыны вә бу изтираб җолларында өзүнү дәрк едир-гүсурларыны көрмәси просесини әкс етдирмәҗә чалышы-рам.

Су а л: Јәгин ки, сиз чох охујурсунуз. Һансы җазычы-нын эсэрләринә дөнә-дөнә гајыдырсыныз вә нә үчүн?

— Чох охујурам. Амма Толстојдан алдығым гиданы һеч бир мүасир җазычыдан ала билмирим. Мүасирләрдән ән чох севдијим Ч. Ајтматовдур. Толстоја вә Азәрбајҗан классики Фүзулијә тез-тез гајыдырам. Чүнки бу нәһәнк-ләр инсан гәлбинин ән дәрин гатларына нүфуз етмәҗи бачарырлар. Бу нәһәнкләри һәр дәфә охујанда онларда әввәлләр көрмәдијим дујғулары көрүрәм.

Су а л: Сизин нәслинизә (көкүнүзә) хас ән марағлы чәһәт нәдән ибарәтдир? Јадынызда ән чох галан чәһәт?

— Нәнәмин данышдығы нағыллар... Бабамын зәһмәт-севәрлији.

Су а л: Һансы суала чаваб верә билмирсиниз?

— Дүнјанын әввәли нәдир вә сону һара кедир? Һәҗа-тын әввәли нәдир, сону нәдир? Биз инсанлар һардан кәл-дик вә һара кедирик? — суалынын чавабы мүшкүлдүр.

РАДИОНУН ӘМӘҚДАШЫ Е. БАХЫШЛА МҮСАҺИБӘ

Су а л:

— Әдәбиҗат һаггында сајсыз-һесабсыз фикирләр вар: Әдәбиҗат образлы дүшүнчәдир. Әдәбиҗат сөз сәнә-тидир. Әдәбиҗат һаким синифләр әлиндә силаһдыр вә с. Әдәбиҗата бир сирр вә мө'чүзә кими баханлар да вар. Бу сирр нәдир?

Һәсәноғлу тәкчә бир гәзәли илә әсрләри адлаја бил-дији һалда, бә'зән чилдләрлә ше'р җазанлар бу күндән сабаһа адлаја билмир.

Сәнәтдә җашарылығын сәбәби нәдир?

Ч а в а б:

— Чох чәтин суалдыр. Она көрә ки, сәнәтин җаша-рылығыны тә'мин едән амил бир дејил, ики дејил, беш дејил. Бунун шәртләри чохдур. Буна көрә дә дүнјанын не-чә психолог, философ вә әдәбиҗатшүнаслары җара-дычылығын сиррләрини өјрәнмәҗә, сәнәтин мө'чүзәләри-ни ачмаға чалышыбларса да буна там мә'нада наил ола билмәмишләр. Сәнәткарларын өзләринә кәлинчә, онлар җалныз җарада билир, җарадычылығын сирри вә мө'чүзә-си онларын өзләри үчүн дә сирр олараг галыр. Бир шаир кими мәним өзүмә хош кәлән, бәјәндијим ше'рим бә'зән охучуда әкс-сәда ојатмыр, бә'зән дә әксинә олур, чох да бәјәнмәдијим ше'рим охучу дилинин әзбәринә чеврилир. Бир сөzlә, бу сиррдән баш ачмаг чәтиндир.

Амма бу мәсәләдә бир һәгигәти унутмаг олмаз: бир дујғуну, һисси, ади бир инсан кими җашајыб, о һиссин, дујғунун шаир кими ифадәчисинә чевриләндә, мисралар булаг кими синәдән төкүлүр, од кими сәни јандырыр, сөз-ләр предметләшир. Сән кағыз үзәриндә һәрфләр дејил, предметләшән һиссләри, дујғулары ајдынлығыла кө-

рүрсэн. Демэк, шаир гэлэмэ алдыгы мөвзунун мүшәһидә-
чиси дежил, билаваситә иштиракчысы оlanda, о, өзүндән
һеч нә ујдурмур, јалныз дудуғуну јазыр. Шаир дуду-
ғуну јазанда исә сәмиими олур. Мәнчә, әсл сәнәтин бирин-
чи сирри һәмин бу сәмиимијјәтдир. Сәмиимијјәт исә үрәјин
гапыларыны ачан ән етибарлы ачардыр. Сәмијјәт ача-
рыны итирән сәнәткар өз гәлбинин гапыларыны ача бил-
мәдијиндән, о үрәкдән кәлән сәсләр охучу гәлбинин га-
пыларыны да ача билмәз.

Сәмиимијјәтлә дејилән сөз башга үрәкләрә јол тапыр,
о үрәкләри титрәдир. Сәнәтдә еталон сајылан Фүзули
ше'ринин јашарылығыны шәртләндирән илк амили мән
онун сәмиимијјәтдә көрүрәм. Мәчнунун килејли мәкту-
буна Лејлинин чавабына диггәт јетирәк:

Кәһи-шөвги-вүсәлу, кәһ бәләји-һичр илә зарәм,
Өзүм һәм билмәзем дәрдин нәдир, мән нечә бинарәм,
Гәми ешги нчрә бир дәрманы јох дәрдә кирифтарәм,
Бу јетмәзми ки, бир дәрд артырысан дәрдимә сән һәм.

Бу үрәкдән кәлән сәмиимијјәтин одуна нечә алышма-
маг олар? Гынаға бахын: «Мән бу гәдәр дәрд чәкиркән,
дәрманы јох бир дәрдә кирифтар икән, бүтүн бунлар
сәнә бәс дејилми ки, дәрдимә үстәлик бир дәрд дә арты-
рырсан?»

Һамынын ишләтдији ади сөзләр шаир гәлбиндән ке-
чиб нечә ше'рләшмиш, нечә гејри адиләшмиш.

Мәнчә, сәнәтдә јашарылығын илк амили бу сәмиимиј-
јәтдир.

Бунун, шүбһәсиз, башга амилләри дә вар.

Су а л:

— Шаирин ше'рини онун тәрчүмеји-һалы һесаб едән-
ләр вар. Буну Сизин јарадычылығыныз һаггында да де-
мәк олармы? Мәнчә Сизин јарадычылығынызда Сизин
шәхси тәрчүмеји-һалыныздан чох, халгын тәрчүмеји-һалы
јашајыр. Сиз буна нечә бахырсыныз?

Ч а в а б:

— Ше'рини шаирин тәрчүмеји-һалы һесаб едәнләр
һаглыдыр. Чүнки шаир дедијин кәсин тәрчүмеји-һалы
онун мәнсуб олдуғу халгын тәрчүмеји-һалынын бир пар-
часыдыр. Чүнки шаир әсл шаирдирсә, онун шәхси дуду-
ғусу һәм дә ичтимаи дудуғудур. Шаирин гәлбиндән Вәтә-
нин вә һәм дә дүнјанын дәрди кечмирсә о, шаир дејил.
Вәтән бәдбәхтдирсә шаир нечә хошбәхт ола биләр? Ахы,

шаир халг тәлејинин мүшәһидәчиси дејил, билаваситә
иштиракчысыдыр. Шаир бу тәлејин иштиракчысы кими
јазанда өз фәрди дудуғуларындан чыхараг, халгын тәле-
јиндән данышыр, беләликлә дә фәрди һиссләр халгын
истәк вә арзулары илә гајнајыб гарышыр, фәрд үмуми-
ләшир, халг фәрдиләшир.

Көтүрәк Сабири. Бу бөјүк шаирин ше'риндә онун фәр-
ди дудуғуларыны, шәхси арзуларыны халг тәлејиндән нечә
ајыра биләрсән? Онун ше'рләри һәм өзүнүн шәхси тәр-
чүмеји-һалыдыр, һәм дә халгынын. Сабирин амалы, ис-
тәји, арзусу нә иди? Халгыны дүшдүјү вәзијјәтдән хилас
етмәк! Буна јол ахтармаг! Бу уғурда јазыб јарадан ша-
ирин амалыны, тәрчүмеји-һалыны, үрәк јанғысыны хал-
гынын тәрчүмеји-һалындан вә тәлејиндән ајырмаг мүм-
күндүрмү? Онун «Фәхријјә» ше'ри һәгигәтән бөјүк бир
јол кечмиш халгын тарихи вә тәрчүмеји-һалынын бәди-
и фәдәсидир. Шаир өзүнү фәрди олараг бу тарихин, бу
тәлејин, бу тәрчүмеји-һалын пилләләриндән кечирир,
халгын тәлејинә көз јашлары төкүр, өзүнү бу тәлејин
ичиндә әридир, өзүнү халг тәлеји ичәрисиндә әридән
шаирин тәрчүмеји-һалы халгын тәрчүмеји-һалынын бир
һиссәсинә чеврилир.

Су а л:

— Јүз ил сонраны тәсәввүр едн. 2084-чү илдә букүн-
кү ше'римизин һансы мејлләри јашары олуб, бу илләр-
дән о илләрә гала биләр?

Ч а в а б:

— Кәлин јүз ил сонраја бахмаздан әввәл јүз ил әввәлә
бахаг. Јүз ил әввәлки ше'римиздәки һансы мејлләр бу
күн бизимлә бәрабәр јашајырса, јүз ил сонра да һәмән
мејлләр јашајачаг.

Ше'ри, сәнәти китаблар дејил, халг јашадыр. Халг
исә өтәри фәрди һиссләри дејил, өз тәлеји вә өз амалы
илә бағлы һиссләрин, арзуларын ифадәси олан әсәрләри
јашадыр.

Су а л:

— Ше'р вахта, дөврә јахын олмалыдыр, ја инсана?
Ше'р бүтүн дөврләр үчүн јазылмалы дејилми?

Ч а в а б:

— Булаг башында бир чинары хатырлајын. Булаг
чинары јашадыр, чинар булагы. Дөвр вә бу дөврүн ин-
саны. Бунлар бири дикәрини тамамлајыр. Әсримизин
әввәлиндә Сабир, надан атанын дили илә «охутмурам, әл

чәкин» дејирди. Инди һансы ата өвладыны охутмаг истә-мәз?.. Демәк, бу күн артыг бу мәсәлә проблем дејил. Бәс Сабирин «Охутмурам, әл чәкин» ше'ри бу күн үчүн өлү-дүрмү? Јох! Сабаһ үчүн дә өлмәјәчәк. Нијә? Она көрә ки, бурда мәсәлә мөвзуда дејил, шаирин јанғысындадыр. Демәк јашајан мөвзу вә проблем дејил, шаирин үрәк јанғысыдыр. Бу күнүн проблеминдә дә бу күнүн шаири Сабир кими јана билирсә, ше'ри һәм бу күнүн ше'ридир, һәм дә сабаһын.

Горки демишкән, әдәбијјат инсаншүнаслыгдыр. Сә-нәт инсан дујғуларынын тәрчүманына чевриләрсә, о, бүтүн дөврләр үчүн јашары олур.

С у а л:

— Охучу-шаир мүнәсибәтләриндән нә дејә биләрсиниз?

Ч а в а б:

— Бу чох мүнһүм проблемдир. Чүнки охучунун шаирә еһтијачы олдуғу кими, шаирин дә охучуја чох бөјүк еһ-тијачы вар. Һәр күн һәм евин үнванына, һәм дә универ-ситет вә Јазычылар Иттифагынын үнванына 10—15 мек-туб алырам.

Әлбәттә, бунларын һамысына чаваб вермәјә физики имканым олмур. Ефирдән истифадә едиб, чаваб јаза бил-мәдијим охучулардан хаһиш едирәм, мәни бағышласын-лар. Иш чох, вахт аздыр, чатдырмаг олмур.

Алдығым мектубларын бөјүк бир һиссәси ше'р олур. Һамы истәјир ки, она чаваб јазым, мәсләһәт верим. Мек-тубла мәсләһәт вермәк, букүнкү ше'рин тәләбләрини шәрһ етмәк мүмкүн дејил. Редаксијалара билаваситә мұрачиәт етмәк даһа дүз олар. Бунунла белә, бу мектуб-ларын ичиндә үрәјәјатан, лајигли ше'рләр дә олур. Бе-ләләри һаггында дәрһал, «уғурлу јол» јазыр, ја да ше'р-ләрини чап етдирирәм. Бунлардан бирини мисал кәтирмәк истәјирәм. Масаллы рајонунун Борадикаһ гә-сәбәсиндә јашајан Нурмәммәд Ағајевдән алдығым ше'р-ләр чох хошума кәлди. Онун «Нә лазым» ше'риндән бир парча охумаг истәјирәм:

Шәбн-јелдаса да сачы көзәлин,
Көзәллик тахтынын тачы көзәлин,
Дили һәсрәти тәк ачы көзәлин
Олсун додаглары гәјмаг... нә лазым.

Көнлүм көтүрмәјир әзәлдән бәри,
Боғаздан јухары сахта сөзләри.

Гәлби тамаһындан хырда кәсләри,
Анламаг нә лазым, дујмаг нә лазым.

Нәфәси мәсләкиндән баш аланлара,
Башы гәлби кими бош оланлара,
Сағ икән үрәји даш оланлара,
Өләндә башдашы гојмаг нә лазым.

Көзәл дејилиб: Сағ икән, үрәји даш оланлара, өлән-дә башдашы гојмаг лазым дејил. Чүнки, беләсинин ады, үнваны өзү кими итмәлидир.

Мән арзу едирәм ки, охучулар халгымызы дүшүндү-рән бөјүк мәсәләләр барәдә јазычыларла фикир мұба-диләси етсинләр, амма белә мектублардан чох аз алырыг. Минкәчевир рајонундан Хәлилов адлы бир нәфәр јазыр ки, телевизора чыханда нијә чамаата салам вермирсиниз? Икинчи, кәрәк сиз филан ше'ринизи дејил, «Гијмәт» пое-масындан охујајдыныз. Охучу билмәлидир ки, шаир те-левизорда һәр дэфә јени ше'рләри илә чыхыш едир. Охучу исә истәдији ше'ри өзү охумалыдыр. Һәмин охучу јазыр ки, Сизин «Бәлкә» ше'риниздә вәзн дүз дејил. 11-лик вәзнинә адәт едән охучу унудур ки, бу ше'р 11-ликлә дејил, башдан-ајаға 12-лик вәзнлә 3+3+3+3 бөлкүсү илә јазылмышдыр.

Әлбәттә, охучу шаирин јазыларында һисс етдији гү-суру мұтләг она билдирмәлидир. Бу бизим хејримизә олар. Амма елә олмалыдыр ки, шаир охучунун мәлумат-сызлыгына һајыфсыланмасын. Мән бу мәсәләдән даныш-мағы она көрә лазым билдим ки, биз јарадычылар, охучуларымыздан чох шеј умур, чох шеј арзу едирик.

II МУСАҢИБӘ

С у а л:

— Бәхтијар мұәллим, јаздығыныз илк ше'ри тез-тез хатырлајырсынызмы? Мән јаздығыныз дејирәм она көрә ки, јазылан ше'рәчән о гәдәр јазылмајан — дүшүнүлән, фикирләшилән ше'р олур ки... О ше'рләр фикир кими, дүшүнчә кими доғулур, елә фикир кими, дүшүнчә кими дә јох олуб кедир. Һәтта бә'зән јазылмајан ше'рләр јазылан ше'рләрдән чох олур. Бу да, көрүнүр, онунла бағлыдыр ки, һәр шеји јазмаг олмур, һәр фикри, дүшүн-

чәни сөзә чевирмәк мүмкүн дежил. Һәр сөзә дә фикирдән, дүшүнчәдән дон бичмәк чәтиндир. Фикирдән сөзә, сөздән фикрә кедән јол јолларын бәлкә дә ән узунудур, ән мүрәккәбидир.

«Јазылмајан ше'рләrimi јаза билсәјдим, даһа бөјүк шаир олардым», «Јаза билмәдијим ше'рләри она көрә јаза билмирәм ки, мәндән сонра кәлән шаирләр јазсынлар».

Бунлар ајры-ајры шаирләрин фикирләридир.

Сиз нечә бахырсыныз бу мәсәләләрә?

Ч а в а б:

— Илк ше'rimi јалныз бу барәдә сөһбәт дүшәндә хатырлајырам. Суалынызын икинчи тәрәфинә кәлинчә дүнјада бүтүн јарадычылар елә куман едир ки, ән көзәл әсәрини һәлә сонра јарадачаг. Бүтүн сәнәткарлар ән көзәл әсәрини нә заманса јарадачагыны дүшүнмәсә, јарадычылыг дајанар. Чүнки сәнәткар һеч заман јаратдыгларындан разы галмыр. Мән дә елә куман едирәм ки, јазачагларым јаздыгларымдан даһа көзәл олачаг. Бу һисс көзәлдир, јарадычылыгын барытыдыр, һәрәкәтвери-чи гүввәсидир.

С у а л:

— Шаирин һәјаты јүз јерә, мин јерә сәрф олунур. О чүмләдән ев ишләринә, идарә ишләринә, ичласлара... Амма шаирин һәјаты, һәр шејдән әввәл, ше'рин һәјатыдыр. Бу һәјатын севинчи вар, әзабы вар. Јарадычылыг севинчи дејирләр буна, јарадычылыг әзабы дејирләр буна...

Бу барәдә фикриниз?

Ч а в а б:

— Әлбәттә, шаир дә һәр шејдән әввәл илк нөвбәдә инсандыр. Онун дә һәјат гајғылары чохдур. Вахтымызын һамысы ше'рә чеврилмир. Бу, мүмкүн дә дејил. Һәмишә вә һәр јердә јазмаг мүмкүн дејил. Лакин шаир өмрүнүн ән фәрәһли аңлары маса архасында илһам пәрисе илә көрүшдүјү аңлардыр. Шаир һәјатда дејил, јалныз бу аңларда шаирдир.

С у а л:

— Шаирлик — веркидир.

Шаирлик — сәнәтдир, өзү дә хүсуси бир сәнәтдир, һәр адама гисмәт олан сәнәт дејил. Бу, ади һәгигәтләри нијә дејирәм? Она көрә ки, бир дә көрүрсән ајры-ајры гәзетләрдә, журналларда һеч кимә мәлүм олмајан имза-

лар кедир вә бу гәрибә имзаларын алтында јазырлар: бәнна шаир, фәһлә шаир (куја бәнна фәһлә дејил), мили-монер шаир, мүһәндис шаир, мүәллим шаир вә саир вә илахыр. Ән гәрибәси дә будур ки, бу чүр дырнагара-сы шаирләр сонралар нәшријјатлара ајаг ачыр вә бәзән онлар шаирлик һаггы оланлардан чох китаб чап еләтди-рирләр. Өзләри һаггында шаирлик һаггы оланлардан чох ресенсија јаздырырлар, мәһз јаздырырлар... Белә ресен-зијалар һәтта әввәлчәдән һазырланыр.

Буну нә илә изаһ едәрдиниз? Бәлкә әсл әдәбијјатын тәәсүбкешләринин азлыгы илә? Тәәсүбкешлик һәр шеј-дән әввәл әдәбијјатда лазымды ахы.

Ч а в а б:

— Бу, бүтүн дөврләрдә белә олуб. Чүнки ше'р сәнәти чох чазибәдар сәнәтдир. Ше'р һамыны овсунлајыр. Оху-чу ше'ри охујуб орда өз һиссләрини көрәндә она ше'р сәнәти чох асан көрүнүр. Өз-өзүнә дејир, бу һисси мән дә јашамышам. Бундан сонра елә куман едир ки, о да ше'р јаза биләр. Һәмин һиссләри јазыр, өзү дә ше'р сәнәтинин бүтүн заһири гајда вә ганунларына әмәл дә едир. Амма јаздыглары һисс шәклиндә дејил, дүстур шәклиндә меј-дана чыхыр. Чох заман һәмин јазылары тәсири алтында јаздыгы сәнәткара көндәрир. Сәнәткар она јаздыгынын ше'р олмадыгыны дејәндә о, тәәччүбләнир. Вә сорушур: Нәји чатмыр? Гафијә вар, вәзн вар. Инди сән кәл бу һә-вәскара баша сал ки, мәсәлә гафијәдә, вәзндә дејил. Бәс нәдәдир? Бах буну баша салмаг чох чәтиндир. Сәнәткар ше'ри нәзмдән сечир. Бир мисрасындан билир ки, бу ше'рдир, амма бу ше'р дејил... Лакин ше'р нәдир? — суалына һәвәскары инандырачаг дәрәчәдә чаваб вермәк чох чәтин мәсәләдир. Одур ки, белә һәвәскалар чох за-ман сәнәткарын јанындан иччик кедирләр.

Бүтүн бунларла бәрәбәр мән узун иллик тәчрүбәмдән ону билирәм ки, башга пешә саһибләринин ше'р јазмаг һәвәсинин, бу ахынын гаршысыны алмаг да олмаз. Даһа доғрусу, мүмкүнсүздүр.

С у а л:

— Бәхтијар мүәллим, сизә кичик бир һадисә даныш-маг истәјирәм. Бу јахынларда редаксиямыза бир оғлан кәлмишди. Ше'р кәтирмишди. Елә ше'р ки, һәр мисрасы-на, һәр бәндинә сизин ше'рләрин һавасы һопмушду. Бу ше'рләрин һамысы сизин ше'рләрин торпагындан бит-

мишди, сујундан ичмишди, иглиминдэн кечмишди. Биз буну оғлана дејэндэ, деди:

— Мэн икинчи Бәхтијар Ваһабзадэ олачағам.

Дедик:

— Дөвләтләрин тарихиндә белә һадисәләр олуб. Мәсәлән, I Рамзес, II Рамзес. Јахуд I Карл, II Карл, III Карл. Биздә дә вар: I Тәһмасиб, II Тәһмасиб.

Амма әдәбијјатларын тарихиндә белә һадисә көрүнмәјиб. Низами Низами олуб, Фүзули Фүзули олуб. Икинчи, Үчүнчү Низами, Икинчи, Үчүнчү Фүзули олмајыб.

Қаинатда күнәш, бир дә күнәшин башына фырланан сәјјарәләр вар.

Әдәбијјат тарихи дә, тәхминән беләдир, Низами, Фүзули дејилән күнәшләр вар. Бир дә бу күнәшләрин башына һәрләнән сәјјарәләр: бајағкы сөzlә десәк икинчиләр, үчүнчүләр, дөрдүнчүләр, јүзүнчүләр, мининчиләр.

Елә бах, бу јүзүнчүләр, мининчиләр иши кәтириб о јерә чыхардылар ки, мәсәлән, Мирзә Фәтәли Ахундов кими бөјүк сәнәткар мәчбур олуб Фүзулини инкар еләди. Нәјин хатиринә? Анчаг онун хатиринә ки, әдәбијјаты јени чығыра, јени јола, јени үфүгә јөнәлтсин.

Бу мә'нада икинчи, үчүнчү, дөрдүнчү, јүзүнчү, мининчи Бәхтијар Ваһабзадэ олмаг истәјәнләрә сөзүнүз?

Ч а в а б:

— Дедијиниз кими, Низами вә Фүзулидән сонра онлары тәглид едән јүзләрлә низамиләр вә фүзулиләр олуб. Амма тарих бир Низами вә бир Фүзули таныјыр. Епигон әдәбијјатын јашамаг һаггы јохдур. Мәни тәглид едән чавана кәлинчә һәлә она тохунмаг олмас. Чүнки бу күн танынан, халг шаири кими јүксәк ада лајиг олан Н. Хәзри дә, мән дә кәнчлијимиздә С. Вурғуна бәнзәмәјә чалышмамыгмы? Бу тәбиидир. Әкәр бир гәдәрдән сонра һәмән кәнч өз јолуну тапмаса, өмрү боју мәнә бәнзәмәјә чалышса, вај онун һалына! Чүнки биз С. Вурғун сәнәтини севә-севә дәрһал өзүмүз олмага, өз јолумузу тапмага чалышдыг. Чүнки С. Вурғун вар икән икинчи вә үчүнчү С. Вурғуна нә еһтијач?! Бу мә'нада һәмин кәнчин «Мән икинчи Б. Ваһабзадэ олачағам» сөзү онун фачиәсидир. О, Бәхтијар тәсириндән нә гәдәр тез узаглаша билсә, о гәдәр газанар. Шүбһәсиз, әкәр истә'дады варса вә бу истә'дады чилаламаг үчүн зәһмәтә гатлашмагы бачара-чагса.

С у а л:

— Һәрдән јашлы, ағсаггал шаирләримиз килејләнирләр ки, бә'зи чаванлар бизи бәјәнмир, бизи охумурлар. Һәтта бу бә'зән әсәби сөз-сөһбәтләрә дә сәбәб олур. Бу сөз-сөһбәтләр нә дәрәчәдә дүздүр, нә дәрәчәдә дүз дејил, бурасы мә'лумдур. Амма бурасы да мә'лумдур ки, бә'зи јашлы, ағсаггал шаирләримизин өзләри дә чаванларла аз марагланыр, јахуд һеч марагланмырлар.

Дејир палыддан сорушублар:

— Күнәш јухарыдан чыхдығына көрә сән кәлкәни ашағы салырсан, күнәш ашағыдан чыхсајды кәлкәни һара салардын?

Палыд дејиб:

— Јенә ашағы.

Сорушублар:

— Нијә?

Дејиб:

— Чүнки ашағыда мәним пөһрәм вар, кәләчәјим вар. Јашлы әдәбијјатла чаван әдәбијјат бах, бу әсас үзәриндә дајанмалыдыр. Елә дејилми, Бәхтијар мүәллим?

Ч а в а б:

— Мән чаван шаирләрин јашлы шаирләри бәјәнмәмәләриннә тәбии бахырам. Чүнки белә олмаса јени сөз, јени дејим тәрзи јаранмаз. Мән она да әминәм ки, букүнкү јашлы әдәби нәсли бәјәнмәјән чаванлары да сабаһкы әдәби нәсил бәјәнмәјәчәк. Лакин бурда бир инчә мәтләб вар: јени әдәби нәсил јашлы нәсил кими јазмамагда, онлары тәглид етмәмәкдә һаглыдыр. Онлар кими јазмамаг башгадыр, инкар башга! Јени нәсил өзүндән әввәлки әдәби нәслин тарихи ролуну инкар етмәмәли, онлара һөрмәтлә јанашмалыдыр. Чүнки букүнкү јашлы нәсил өзүндән әввәлки әдәби нәслин үзәриндә бој атдығы кими, букүнкү кәнч нәсил дә јашлы нәслин үзәриндә бој атдығыны, дүңјаја онларын чијинләри үстүндән бахдығыны вә буна көрә дә узаглары көрә билдикләрини унутмамалыдырлар.

Јашлы нәсил дә өз нөвбәсиндә чаван нәслә һөрмәт вә гајғы илә јанашмалы, онларын әлләриндән тутуб галдырмалыдыр.

Мәним нәслимдән олан Н. Ариф, Н. Хәзри, Габил, о чүмләдән мән јахшы хатырлајырам ки, С. Рүстәм, С. Вурғун, Р. Рза, О. Сарывәлли кими о заманын јашлы нәсли бизим әлимиздән тутмуш вә бизи сәнәтин сирли

јолларындан кечирмишләр. Инди бизим дә борчумуз сә-
нәт аталарымызын бизә көстәрдији гајғыны биздән сонра
кәләнләрә гајтармагдыр. Мән чәсарәтлә дејә биләрәм ки,
индики јашлы нәсил чох бөјүк мәмнунијјәтлә өз варислә-
ринә һәмән гајғыны көстәрир. Јәгин ки, бу, мәтбуатдан
сизә танышдыр. Мәним јашыдларым нечә-нечә чавам
шаирә уғурлу јол вә илк китабларына өн сөз јазмышлар.
Биз бу вачиб иши көрүр вә көрәчәјик. Чүнки бу бизим
вәтән вә халг гаршысындакы борчларымыздан биридир.

«УЛДУЗ» ЖУРНАЛЫНЫН ӘМӘКДАШЫ Т. ҺӘМИДЛӘ МҮСАҺИБӘ

Гајнар шәһәрә кәлдијим илк күнләр иди. Вә бу гај-
нарлыг, шәһәр сыхлығы ичиндә мәни, һәр шәјдән әв-
вәл, экранда көрдүјүм, китабларыны, јазыларыны оху-
дуғум адамлар марагландырырды.

Инди, Бәхтијар Ваһабзадә илә сөһбәтә һазырлашар-
кән о күнләри, о чағлары јашадым.

Шаирин иш отағындајдым. Күчәдән өтән адамларын
аддым сәсләри, машинларын одлу нәфәсләри ачыг пән-
чәрәдән ичәри долур. Вә мәнә елә кәлир ки, дүңјанын
ән учгар нөгтәси дә, ән јахын јери дә бу отагдан, бу
пәнчәрәдән ајдынча көрүнүр, узаг-јахын нә варса се-
чилир, әсәрләрә чеврилир...

Бу сәтирләрин мүәллифи, Азәрбајчанын халг шаири,
ССРИ вә Азәрбајчан ССР Дөвләт мұкафатлары лау-
реаты, республика Елмләр Академијасынын мұхбир үз-
вү, әллинг илләрдә «Јашыл чәмән, ағач алты, бир дә
ки, түнд чај» шә’рилә бөјүк шаиримиз Сәмәд Вурғунун
диггәтини чәлб еләди вә һәмин или дә ССРИ Јазычы-
лар Иттифагынын үзвлүјүнә гәбул едилди.

Онда шаирин мәтбуатда чәмиси он ики шә’ри чап
едилмишди. Вә ијирми беш јашы һеч тамам олмамышды.
Бу күн исә доғма дилимиздә вә башга дилләрдә чап
олунан алтмыш јахын китабын мүәллифидир. Алтмыш
јашы тамам олур.

С у а л: —Бәхтијар мүәллим, өмүр ән узун вә ән
ғыса јолдур. Бу јола баханда нәләри көрүрсүнүз?

Ч а в а б: —Бу јахынларда икичилдлийми чапа һа-
зырлајырдым. Нәјим вардыса габағыма төкүб саф-чү-
рүк еләјирдим. Бирдән-бирә бир ағры кечирдим. Көр-
дүм ки, шә’рләримин бә’зиләри өлүб, нә бу күнүн ма-

лыды, нә дә сабаһын. Начанса да онлар ани һиссләр-дән жараныб, ани дә јашајыблар.

Мәнә елә кәлир ки, инсан нөгсанлары үзәриндә уча-лып. Нөгсанымызы көрмәсәк, угурлара чатмарыг. Орта мәктәбдә бүтүн фәнләрдән јахшы охујурдум. Тәкчә ри-јазиијатдан пис гијмәтләр алырдым. Бир јалан да уј-дурмушдум ки, ријазиијат мүәллимни мәнимлә дүшүб-дүр. Вә чох гәрибәдир ки, өзүмү дә бу јалана инандыр-мышдым, елә билирдим ки, һәгигәтдә дә беләдир.

Бир күн һәмнин мүәллим мәни чағырыб деди ки, ба-ла, сән нијә бүтүн фәнләрдән јахшы охујурсан, ријазии-јатдан пис, ахшамлар, чәкинмә, бизә кәл, сәнинлә әләвә мәшгул олачагам. О мүәллим инди дүңјада јохдур. Ам-ма мән о мүәллимдән һәлә дә утанырам. Елә билирәм ки, зәиф ше'рләрим дә мәним начанса да ујдурдугум јаландыр. Јахшы елә јахшыды дә...

Су а л: — Бир шаир кими Сизи бу илләрдә ән чох нә севиндирибдир, нијә тәәссүфләnmисиниз?

Ч а в а б: — «Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзетиндә илк ше'рим чап олунмушду. Јадымдады, һәмнин нүсхәдән ијirmi, отузуну алмышдым. Гәзетләр дә голтуғумда о күнү бүтүн шәһәри доланыб чајханаја кәлдим. Гәзет-ләри столун үстүнә гојуб чај ичирдим. Јанымда јашлы бир киши дә әјләшмишди. Мән тез-тез она бахырдым ки, ај аллаһ, көрән бу киши мәни нијә танымыр...

Бах, һәмнин күн нә гәдәр севинмишдимсә, о севинчин дады һәлә дә дамағымдады...

Өмрү боју да бирчә шејә һејифсиләнирәм ки, нијә мән чохлу дил билмирәм?

Су а л: — Өтән дөвр социал-мә'нәви маһијәтинә кө-рә чох мүрәккәб бир дөвр олуб. Тәкчә буну демәк бәс едәр ки, Сиз әдәбијата кәләндә Бөјүк Вәтән мұһарибә-синин топлары тәзәчә сусмушду. Истәр одлу, аловлу илләр, истәрсә дә динч гуручулуғ заманында башланан дирчәлиш Сизин нәслин көзләри өнүндә баш верирди. Вә бу, изсиз галмырды. Поезијада да, нәсрдә дә өзүнү чох габарыг көстәрирди. Инди нечә?

Ч а в а б: — Мұһарибә өлүм кәтирди, ачлыг кәтирди, фәлакәт кәтирди вә илахыр. Мұһарибә һәм дә бүтүн мұнасибәтләрдә бир чат әмәлә кәтирди. Инсанын психо-локијасы дәјишди. Ачығыны дејим ки, Бөјүк Вәтән мұ-һарибәси мөвзусу әдәбијатымызда пис әкс олунмајыб-дыр. Амма бә'зән елә сөнүк, мәтләбдән узаг әсәрләр

јараныр ки, мұһарибә елә тәсвир вә тәһриф едилир ки, адам мұһарибәнин нә демәк олдуғуну аз гала унудур.

Бу мөвзу әбәди мөвзуду. Мұхтәлиф нәсилләр она гајыдыр вә гајыдачаг. Һәм дә сон дәрәчә мүрәккәб мөв-зуду, она баш вурмаг үчүн кәрәк о дөврүн психолоки-јасыны вә мұһарибәнин заман-заман јашајан ағрысы-ны дујуб, сәнра јазасан.

Гәзет вә журнал сәһифәләриндә бу мөвзуда сөнүк јазыја раст кәләндә гәзәбими кизләдә билмирәм.

Бә'зи јазычылар вә шаирләр вар ки, бу сәһәдә про-фессиналлашыблар. Беләләринин имзасыны көрәндә мәтләб ајдын олур, «атам кетди, јурдумуз бош галды», «анам мәним үстүмдә гочалды», «гапымыз ағлады, ба-чамыз ағлады» вә саир буна охшар сојуг, чылыз мис-ралар, әсәрләр...

Биз һәм дә мұһарибә мөвзусуну, үмумијјәтлә әдәби-јатымызын тәблиғини бачармырыг. Мән телевизијаны нәзәрдә тутурам. Телевизијанын өз дили, өз имканла-ры вар. Вә о, бизим мәишәтимизә елә дахил олуб ки, һәр күн мин-мин адам евдә, ишдә, һәтта автомашында отуруб мави экрана тамаша едир.

Поезијанын да өз аһәнки, өз дүңјасы, өз дили вар. Бизим поезијаны телевизија дилиндә, телевизија имкан-ларына ујғушлашдыра билчәк уста режиссорларымыз, операторларымыз олса, мәнә елә кәлир ки, һәмнин о чох-минли тамашачынын һеч биринин бармағы дүјмәләрдә галыб башга програмларда марағлы бир шеј ахтармаз.

Чох вахт телевизијада бизим ше'рләри актјорлар оху-јурлар. Бизим өзүмүз дә—мән шаирләри нәзәрдә туту-рам—ачығыны дејим ки, бә'зән телевизијада ше'р оху-јанда шит охујуруг, актјора даһа чох охшамаг мејли-миз олдуғундан нәинки актјор олмуруг, һеч һәмнин анда шаир дә олмуруг...

Нә исә, актјор мәсәләси үзәринә гајыдым. Ајдын-дыр ки, һәр һансы актјорун бөјүклүјү оидадыр ки, о, өзүнәмәхсус рол сечә билир. Бир сөзлә, елә роллар да вар ки, ону әксәр актјорлар ојнаја билмир. Елә ше'р-ләр дә вар ки, ону бүтүн актјорлар охуја билмәз. Бах бу өлчү позуланда ше'р танынмаз олур, шаир танынмаз олур.

Мән бу чәһәтдән истә'дадлы актјорумуз Микајыл Мирзәјевин әмәјини хүсуси гејд еләмәк истәрдим. Ми-кајыл елә ше'рләри охујур ки, о ше'рләр артыг һәм дә

онун өзүнүн олур. Өзүнүн олдугу үчүн онун гүсурлары да тэбин көрүнүр, инандырычы олур.

Су а л:—Эсримиз техники тэрэгги эсридир. Бу да чох шүбһесиз инсанын шүүрунда, давранышында өзүнү эсасы көстөрир. Инсан бир ичтиман варлыг кими сизин жарадычылыгыңызда...

Ч а в а б: — Һәлә дә охудуғум бир китабын тә'сириндән узаглаша билмирәм Онун мүәллифи Һиндистанын кечмиш баш назири Индира Гандидир вә бурада Һиндистанын проблемләриндән сөһбәт ачылыр.

И. Ганди жазыр ки, бу күн, эсрин бөјүк бир сүр'әтлә инкишаф етдији заманда мәни бир мәсәлә даһа чидди дүшүндүрүр. Биз бүтүн гүввәмизи прогресә—тәрәггijәми верәк, јохса бир халг кими өз милли кечмишимизин горунмасынамы јөнәлдәк?

Чох тэбин суалдыр. Ајдын мәсәләдир ки, техники тәрәггисиз инкишаф јохдур. Тарихи көкдән узаглашмаг исә фәлакәтдир. Әкәр бу беләдирсә, инсан өзү дә билмәдән өз варлыгында бир бошлуг јарадачаг.

«Комсомолскаја правда» гәзетиндә охудуғум мәгаләни исә кәсиб сахламышам. Ону да дејим ки, мәндә белә адәт јохду. Лакин сон дәрәчә чидди вә һамы үчүн ва-чиб бир преблемә тохундуғундан бу јазынын үстүндән сојугганлы өтә билмәдим. Мәгаләдә нәдән данышылыр? Лјудмила Шапошникова адлы гадын једди ил Һиндистанын Тод гәбиләсиндә јашајыб вә Тајсунпуф адлы бир гадынла достлуг едидир.

Л. Шапошникова жазыр ки, Тајсунпуф бир күн мән-дән хәбәр алды ки, мән једди арха дөнәнләримдән ким-ләри таныјырам? Вә е'тираф едир ки, ики арха дөнәни-ми күчлә хатырладым. Тајсунпуф исә једди арха дөнә-нини ад-ад сајырды. Арамызда олан бу сөһбәтдән сон-ра Тајсунпуф мәнә даһа чох гәјғы вә диггәт көстөрмәјә башлады. Сән демә, Тод гәбиләсиндә мәним кимиләри-ни ағылдан шикәст сајырлармыш. Мән инди-инди били-рәм ки, Тајсунпуфун мәнә јазығы кәлирмиш...

Хејр, Лјудмила нә руһи хәстәди, нә дә онда бир фи-зики чатышмазлыг вар. Садәчә олараг, о да бизим эсрин адамыдыр; савадлыдыр, сон дәрәчә мүасирдир. Көрүрсүнүзмү, мүасир олдуғу гәдәр дә һиндли гадынын нәзәриндә јазыг вә чылыздыр. Бәли, биз өзүмүз дә бил-мәдән бир јандан газанырыг, бир јандан да газанды-ғымыз гәдәр итиририк.

Су а л: — Бурда Сизин бир бәнд ше'ринизи хатыр-лајырам:

Һара кедир бу сүр'әт?
Һара кедир бу кәрдиш?
Бизим јаратдығымыз,
Бизә гәним кәсилмиш?

Ч а в а б: — Бәли, һәр бир шејимизин олдуғу бир за-манда биз өзүмүзүн—инсанын горунмасынын гејдинә галмалыјыг. Онун мин илләр боју газандығы милли вә мә'нәви кејфијјәтләри јашатмалыјыг. Мән горхурам ки, елә бир вахт, вә'дә јетишә ки, инсан ола, амма Инсан-лыг јох.

Бир нечә ил бундан габаг көзәл шаиримиз Осман Сарывәлли, Мәммәд Раһим, Јусиф Сәмәдоғлу вә мән Аралыг дәнизилә сәјаһәтә чыхмышдыг. Түркијәдә «Га-палы чаршы» дејилән бир јерә кетдик. Бурада дүнја капитализминин јаратмыш олдуғу бир чох шејләр саты-лырды. Бир дә көрдүк ки, Осман мүәллим јанымызда јохду. Ону чох ахтардыг, чүнки автобусумуз кедирди. Көрдүк ки, Осман мүәллим тохунма хурчунлар саты-лан јердәди. Вә бизи көрән кими севинчини кизләдә бил-мәјиб деди ки, ајә, бир буна бах, ајә! Бир вахт бунлар-дан бизим Шыхлыда да тохујардылар...

Ачығыны дејим ки, онда мән Осман мүәллимә күл-мүшдүм. Инди исә бу сөзләрдәки јанғыны дәрк едирәм вә дејирәм, сағ ол, Осман мүәллим! Ону да дејим ки, мән бир шаир кими дә, бир вәтәндаш кими дә Осман мүәллимдән чох шеј өјрәнмишәм.

Сән демә, јүз илләр боју рәнкдән-рәнкә, илмәдән-илмәјә зәнкинләшән, көзәлләшән тохумаларымызын, на-хышларымызын итә билмәк горхусу Осман Сарывәлли-ни һәлә онда дүшүндүрүрмүш. Бәли, елә бир вахт кә-либ ки, биз кечмишимизә даһа бөјүк мө'чүзә кими ба-хырыг, нәинки бу күнүмүзә.

Бу проблеми мән бүтөв бир китабда гојмаг фикринә дүшмүшәм. Артыг бир нечә ајдыр ки, онун үзәриндә ишләјирәм. Көрдүјүн бу говлуглар да онун илкин мате-риалларыдыр.

Су а л: — Бәхтијар мүәллим; китабын ады барәдә фикирләшмәмисиниз ки, әкәр фикирләшмисинизсә оху-чуларымыза бәри башдан демәк истәмәздиниз?

Ч а в а б: — Бу китаб публисистик китаб олачаг. Адыны да «Ел билир ки, сән мәнимсән» гојачағам.

С у а л: — Сөз ки, инсандан, онун бөјүклүјүндән дүшдү, Сизин бу ил Академик Драм Театрында тамашаја гојулан «Фәрјад» пјесинизи хатырладым. Мүмкүндүрсә, бу барәдә бир аз кениш данышаг. Мәнчә пјес тарихи драм олса да јухарыда тохундугунуз проблемин һәмин әсәрдә дә изләри көрүнүр.

Ч а в а б: — Тамамилә доғрудур. Мән һәр шејдән әввәл бу әсәрдә инсанын дахилини ачмаға чалышмышам. Пјес бөјүк Азәрбајчан шаири Нәсимидән бәһс едир. Тарихдән мәлумдур ки, Нәсими ады илә бир нечә шәхс асылыбдыр. Онлар Нәсими дејилдиләр, Нәсиминин һәдсиз парәстишкарлары идиләр. Нәсимини аллаһ билдикләриндән «Әнәлһәгг! Мән һәгигәтәм! Мәнәм Нәсими!»— дејиб дар ағачына доғру кедирдиләр.

Нијә? Чүнки Нәсими кими дүшүнүрдүләр. Нәсими кими дүшүнмәк исә чәмијјәт үчүн чох горхулу иди. Она көрә ки, инсан дүшүнсә, тәзәләнә биләр, дәјишә биләр. Дәјишмәк, тәзәләнмәк исә тарихән горху олуб. Мән бу әсәрдә дүшүнә билмәјин, дүшүнмәјин фачиәсини ачмаг истәмишәм.

Ача билмишәмми? Гој буну тамашачылар десинләр. Буну исә мән һәлә дә онлардан көзләјирәм.

С у а л: — Бир драматург кими Сиз театрла сых әмәкдашлыг едирсиниз. Режиссорла, актјорла, тамашачы илә үз-үзә кәлирсиниз. Театрымызын бу күнү барәдә нә дејә биләрсиниз?

Ч а в а б: — Мән бир чох шәһәрләрдә—Берлиндә, Парисдә, Лондонда, Ромада, өлкәмизин пајтахты Москвада театр тамашаларына бахмышам. Ачығыны дејим ки, Москва театрларындан алдығым ләззәти һеч бир театрдан алмамышам. Харичи театрларда, мән дил билмәсәм дә актјор мәнәратинә, режиссор усталығына диггәт јетирмишәм. Москва театры күчлүдүр... Әлбәттә, бу, илк нөвбәдә режиссордан асылыдыр. Бу театрын Керасимов, Ефрос, Јефремов, Товстоногов кими һәр биринин өз дәст-хәтти олан, сон дәрәчә милли режиссорлары вар. Биз бу күчлү мәктәбдән өјрәнмәлијик. Өзү дә тамам јарадычы шәкилдә.

Бизим театрын тарихини јүз ил бундан әввәлдән башлајырлар. Амма бу театрын көкү чох-чох дәринләрдән—халг тамашаларындан, «Году-году» кими милли ојун-

ларымыздан кәлир. Бу чәһәтдән Елчин Аслановун «Ел-оба ојуну—халг тамашасы» китабы бизә күчлү бир сөјкәнәчәк, дајаг верир. Мүәллиф чох һағлы гејд едир ки, биз һеч кәси тәғлид етмәмәлијик, өз милли Азәрбајчан театрымызы јаратмалыјыг.

Бизим көзәл режиссорумуз Тофиг Казымов бу јола јени-јени дүшүрдү. Өлүмә нә дејим мән... Јадымдады, мәним «Јағышдан сонра» әсәрим театрда ојнанырды. О, сәһнәдә нә көј курултусу, нә дә лејсан јағышлар јағдырмаға еһтијач дүјдү. Бу иши актјорун өзүнә тапшырды, көзәл актрисамыз Шәфигә Мәммәдова сәһнәјә елә чыхды ки, елә тәбни ојнады ки, тамашачыја елә кәлди ки, доғрудан да ону јағыш-лејсан говур вә инди чә бу јағыш салону да ағзына алачаг. Бах, бу чүрә јол һәм дә актјору мүти еләмир, о мүәллифин, режиссорларын гулуна чеврилмир, вәзијјәти ојнајыр. Нә исә бирчә ону билирәм ки, театр режиссордан башлајыр, биз ону тапмалыјыг ки, өз театрымызы тапа биләк.

Јенә дә Москва театрына гајытмаг истәјирәм. Орада јашы сәксәни өтмүш актјорлар чохдур. Бизим көзәл актјорумуз Әли Зејланов исә һәлә гочалмамышдан сәһнәдән кетди.

Һәсән Турабов, Һәсән Мәммәдов кими исте’дадлы актјорларымызын исә тәкчә киноја бағланмалары, театрдан узағлашмалары театрымызын үмуми сәвијјәсинә чидди зәрбә вурур. Һалбуки, кино актјор јарадычылығыны мәнһудлашдырыр. О, кинода бир ролу бир дәфә, театрда јүз дәфә јарадыр. Актјор бир образ кими театрда бир нечә дәфә доғулур. Шәфигә Мәммәдова кими актрисадан исә имтина етмәји һеч кәсә бағышламырам.

Тамашачымызын да сәвијјәси зәифләјиб. Инди онлар даһа чох һырылты ахтарыр, күлмәк, әјләнмәк ахтарырлар. Чидди олан бир шеј онлара ләззәт вермир. Көрүнүр, бунун да сосиал көкләри вар. Вә бу чидди проблем барәдә дүшүнмәјин вахты чохдан чатыб.

С у а л: — Бәхтијар мүәллим, Сиз һәм дә әдәбијјатшүнас алимсиниз. Мүасир Азәрбајчан әдәбијјатынын үмуми мәнзәрәси барәдә фикриниз?

Ч а в а б: — Сон илләр нәсримиздәки ирәлиләјиш мәни севиндирир, тәнгидин вәзијјәти исә чидди дүшүндүрүр.

С у а л: — Әдәби просес даим инкишафдадыр. Әдәбијјата јени-јени нәсилләр, тәзә сәсләр, нәфәсләр кәлир...

Ч а в а б — Эдәбијјата бу күн кәләни дүнән кәлән-дән ајырмаг олмаз. Бу, үмуми эдәбијјатын хејринә де-јил. Јазыблар, јазырыг, јазачаглар... Инди һеч кәс нә һ. Чавид, нә дә С. Вургун кими јазмыр. Амма онлар бөјүк олдулар, эдәбијјатымызын өлмәз сималарына чев-рилдиләр. Чүнки Чавид Фүзулијә, С. Вургун Сабирә охшамаға чан атмады. Өз сәсләрини, өз сөзләрини де-диләр, өзләри кими јаратдылар.

Инди эдәбијјата бир ахын вар. Бу, һәмишә белә олуб, бизим вахтымызда да белә иди. Ким бу ахынын ичиндә өз гајығыны өз авары илә сүрүрсә, о да узаг кедәчәк...

Мән онун да әлејһинәјәм ки, кимсә кимдәнсә онун кими јазмағы, она охшамағы тәләб едир. Бу, доғру де-јил. Амма һамынын јахшы јазмағы, көзәл јазмағы мән-ним дә арзумду.

С у а л: — Сөһбәт эдәбијјатымызын сабаһындан кет-дијиндән бу күн эдәби кәнчлијә чидди гајғы көстәрмә-јин дә вачиб олдуғуну унутмаг олмаз.

Ч а в а б: — Мән демәк олар ки, һамыны охујурам, уғурлара севинирәм, уғурсузлуглара тәәссүфләнирәм. Ону да дејим ки, мәнә елә кәлир ки, бизим вахтымыз-да эдәбијјата кәләнләрә даһа чох гајғы көстәрәрдиләр.

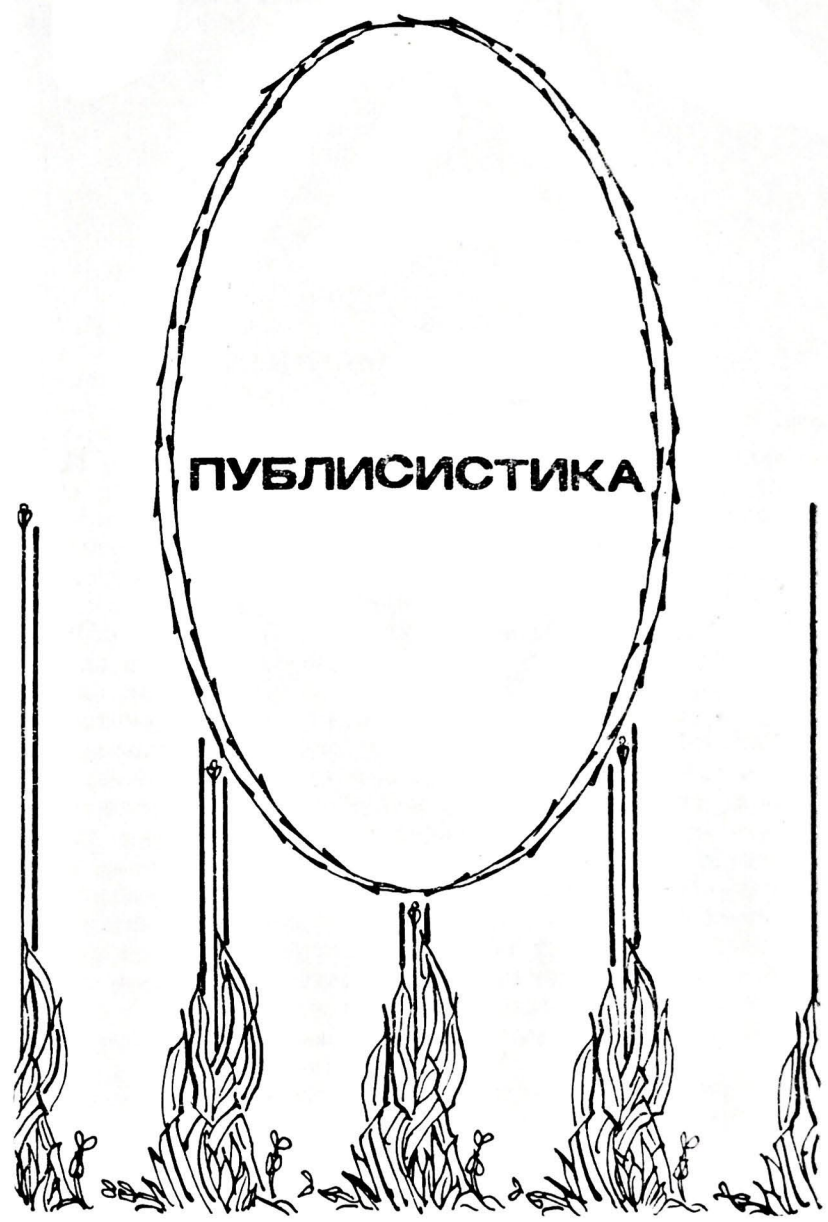
Тәкчә ону демәк кифәјәтдир ки, вахты илә бизим илк «Алманах»ы Сәмәд Вургун тәртиб еләмишди. Меһ-ди Һүсејн дә өн сөз јазмышды. Инди биз һансымыз габаға дүшүб јени јазмаға башлајанларын јазыларыны топлајыб чап етдиририк, она көрә дә бизим гајғымыз С. Вургун, М. Һүсејн, С. Рүстәм, Р. Рза, Ә. Вәлијев гајғысына охшамыр. Дүздүр, мән вә мәним бә'зи гә-ләм јолдашларым бир нечә китаба өн сөз вә мәгалә јазмышыг. Амма мән һәләлик бунлары гајғы сајмырам. Бир һалда ки, сөһбәт эдәбијјатымызын сабаһындан ке-дир, биз нә еләмишиксә аздыр.

С у а л: — Дедијиниз «Алманах»да чап олунанлардан бу күн кимләри хатырлајырсыныз?

Ч а в а б: — Насирләрдән Исмајыл Шыхлыны, шаир-ләрдән Нәби Хәзрини, Һүсејн Арифи вә Габили.

С у а л: — Әсәрләринизин рус дилинә тәрчүмәсинин сәвијјәси үрәјинизчәдирми?

Ч а в а б: — Әсла јох. Мәним рус дилинә чох әсәр-ләрим тәрчүмә олунуб. О әсәрләр јадымдадыр ки, он-лары Ј. Морис, Ј. Јевтушенко, Р. Қазакова тәрчүмә едибләр.

ПУБЛИСИСТИКА

ГЭБУЛ ИМТАҢАНЛАРЫ БАРЭДЭ

21 илдир университетдэ ишлэјирэм. Бу мүддэтдэ бир дэфэ дэ олсун, гэбул имтаһаны көтүрмэмишэм. Бу ил көтүрмэли олдум. 19 күн давам едэн гэбул имтаһанлары заманы мүшаһидэ етдикләrimi, кечирдијим һәјәчанлары, мәни нараһат едэн фикирләри кениш охучу күтлэси илэ бөлүшмэк истәјирәм.

Мән, әлбәттә, јалһыз дил вә әдәбијјат имтаһанлары барәдә фикрими дејәчәјәм. Хүсусән филолокија факүлтәсинә дахил оланлар һаггында. Имтаһан мүддәтиндә бу нәтичәјә кәлдим ки, гуманитар факүлтәләрә, хүсусән филолокија факүлтәсинә әризә верәнләрин әксәријјәти билик вә үмүми сәвијјә етибары илэ зәиф абитуријентләрдир. Техники факүлтәләрә, хүсусән физика-ријазијјат факүлтәсинә әризә верәнләрин әксәријјәти гүввәли кәнчләр олурлар. Онлар нәинки ихтисас сечмәк истәдикләри ријазијјаты, физиканы, һабелә әдәбијјаты вә тарихи дэ јахшы-билрләр. Бундан белә бир нәтичә чыхыр ки, үмүмән орта мәктәбдә зәиф охујанлар гуманитар факүлтәләри өзләринә сығыначаг һесаб едирләр. Онлар елә күман едирләр ки, филолокија факүлтәсиндә охумаг чох асандыр, орда далдалана биләрләр. Әлбәттә, әслиндә белә дејилдир.

Бүтүн елмләр көзәлдир. Бир шәртлә, она дәрин мәһәббәт олсун. Әсл көзәллик, маһијјәтдә олан көзәллик севки васитәсилә дәрк олунур. Адам севмәдән кө-

зәллији көрә биләр, амма дәрк едә билмәз. Көзәллијин идракы севки јолундан кечир. Орта мәктәбләрдә зәиф охујанлар исә бу мүгәддәс јолдан кечмәдән, ону тез гавранан, асан дәрк олуна бир фәнн саныб бу факүлтәјә чан атырлар. Әдәбијјат факүлтәсинә һәгиги мәһәб-бәтлә севиб кәләнлә, далдаланмаг үчүн кәләни ајыр-магдан өтрү имтаһан көтүрән мүәллим чох уста олма-лыдыр. Нәдәдир бу усталыг?

Јазы ишләриндән башлајараг. Абитуријентә үч мөвзу верилир. Бунлардан бирини сечиб јазмалыдыр. Мәсәлән:

1. Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» пјесиндә Ис-кәндәр сурәти.

2. Сәмәд Вургунун «Вагиф» пјесиндә Вагиф сурәти.

3. Мәним Азәрбајчаным.

Бу мөвзуларын икиси конкрет, бириси исә мүчәррәд, јә'ни сәрбәстдир. Биринчи вә икинчи мөвзулары јазан-лар, адәтән, ејни илә китабдан көчүрүрләр. Нәтта ки-табдакы сәһви дә дәрк етмәдән онун әсири олурлар. Мәсәлән, орта мәктәбин әдәбијјат китабында Искәндәр сурәти һаггында нечә олубса белә бир чүмлә ишләдил-мишдир: «Искәндәрдә һәјат ешги јохдур». Әлбәтте, бу-рада фикир дәгиг дејил. Бу чүмләнин мүәллифи демәк истәјир ки, Искәндәр мүбариз дејил, пассивдир. Бу фикрин өзү дә мүбаһисәлидир. Анчаг мәтләб ондадыр ки, абитуријент бу фикрин мә'насыны дәрк етмәдән ону олдуғу кими көчүрүр. (Чох һалларда дурғу ишарәләринә гәдәр).

Конкрет мөвзулары јазанлар орфографија сәһви бу-рахмырларса, дурғу ишарәләрини јерли-јериндә гоја би-лирләрсә, онлара «ә'ла» гижмәт верирләр. Мән буну тамамлә сәһв һесаб едирәм. Она көрә ки, белә абиту-ријентләр охудугларынын әсиридирләр. Онларда јара-дычылыг габилитәти јохдур. Онлар охудугларыны дәрк едә билмирләр. Нәһајәт, садәчә ичрачыја чеврилирләр. Беләси али мәктәби гуртарандан сонра ән узағы педант мүәллим олачагдыр. Әкәр али мәктәби гуртарандан сон-ра елм аләминә кәлсә, бурада фәрјад гопармаг лазым-дыр. Беләси елмә һеч бир шеј әлавә едә билмәјәчәк, јарадычы алимләрин әл-әјағына долашацаг. Јаздыгла-ры исә мә'лумларын тәкрарындан башга бир шеј олма-јачаг. Беләсинә әдәбијјат аләминдә алим јох, тәзкирәчи дејирләр. Индики заманда бизә гуру фактлары садала-

јан тәзкирәчиләр јох, факта јарадычы мүнасибәт бәс-ләјән, өз сөзүнү дејән алимләр лазымдыр.

Мән истәрдим ки, үчүнчү, сәрбәст мөвзуда јазан, хырда-пара сәһви дә олса, дөрд сәһифәлик вәрәгә өз гәлбини гојан, өз һиссләринин тәрчүманына чеврилән абитуријентләрә үстүнлүк верилсин. Гој онун чүмләлә-ри үтүлү олмасын, һама олмасын, мә'лум фикирләри белә өз сөзү илә десин. Өз сөзүнү демәк истә'дадын илк әләмәтләридир. Биз али мәктәбә беләләрини сеч-мәлијик.

Мән Ермәнистандан кәлән Телли адлы бир кәнчин сәрбәст јазы ишиндән данышмаг истәјирәм. Онун «Мә-ним Азәрбајчаным» мөвзусунда јаздығы иш белә баш-ланыр: «Мән доғма Бакымы биринчи дәфә көрүрәм. Мән бура тәһсилә кәлмишәм. Доғма вәтәнимдән ганат алмаға кәлмишәм... Бизим евимиз дөмир јолунун кәна-рындадыр. Вагонлар бизим евин јанындан өтүб кечир. Вагонларын үстүнә јазылыр: «Јереван-Бакы». Вагонлар рыны мәнә доғру узадан анамын голларына бәнзәдәр-дим. Вагонларын далынча анама доғру учар, учардым».

Бу јазы ишинә бизим һөрмәтли дилчиләримиз ашағы гижмәт вермәк истәдиләр. Она көрә ки, јазынын мүәл-лифи һәлә «ч» илә «к»-ны сечә билмирди. Она көрә ки, «ганат» әвәзинә «ганат» јазмыш, она көрә ки, «гатар» әвәзинә «вагон» јазмыш вә бир нечә јердә веркүл хә-тасы бурахмышдыр.

Тутулан сәһвләр доғрудур. Бәс мәзмун? Бәс бурада-кы тәмиз һиссләр, образлы тәфәккүр, үмумиләшдирмә, јарадычылыг нә олсун?

Мән дејәрдим ки, «ч» илә «к», «т» илә «д» һәрфини гарышыг салан бу кәнч чох јахшы әдәбијјатчы ола би-ләр. Гаршымызда әјләшиб бизә имтаһан верән кәнч-ләрә бу бахымдан јанашмаг лазымдыр. Мүәллим педант олдуғча, али мәктәб үчүн сечдији кәнчләр дә педант олачаг. Мән имтаһан гајдаларындакы бу педантизмн әлејһинәјәм.

Әдәбијјатдан шифаһи имтаһан үчүн тәртиб олуна билетләр, мәнчә, абитуријентин билик вә идрак сәвиј-јәсини өјрәнмәјә там әсас вермир. Билетләрдәки суал-лар орта мәктәбин програмы даирәсиндәдир. Мәсәлән, «Сејид Әзим Ширванини дин вә мөвһүмат әлејһинә ше'рләри». Бу суала чаваб вермәк үчүн абитуријент

орта мектеб программасында олан бир-ики сатирик ше'рин адыны чекир ве онлары китаб чумлелери иле изаи едир: «Сејид Эзим бу ше'рлери иле земанесини гамчыламыш, моллалары, руханилери ифша етмиш, сатира атешине тутмушдур».

Бу чавабдан сонра абитуријентден сатиранын не олдуғуну сорушдугда чаваб вере билмир. Керундую кими, стандарт суалларын чавабы да стандарт олур. Нисс едирсен ки, али мектебе дахил олмаг истажан бу канч, мутехассиси олмаг истедији елмин махијјетини дерк етмир. Нисс едирсен ки, абитуријент бу факултеје махэббетден келмир. Не олур-олсун, али мектеб диплому алмаг хатирине келир.

Бизче, суаллар орта мектебин программасы даиресинде верилмек шертиле, абитуријентин умуми савијјесини, дунјакерушуну, деркетме габилитетини, негајет, исте'дадыны ејренмек магседини де кудмелидир. Абитуријентин «Начы Гара»нын нечанчи илде, ким терефинден јазылдыгыны билмеси неле онун билик савијјесини ве габилитетини ејренмеје асас вермир.

Гебул имтаханлары али мектебин астанасыдыр. Вердијимиз гијмет не абитуријентин бу астанадан нери, јакуд челе атылан илк аддымыдыр. Бурада сон дерече еhtiјатлы олмаг лазымдыр. Республикамызда илде он минлерле канч орта мектеби битирир. Бунларын 90 фазинден чоху али мектебе чан атыр. Бу фактын өзү чох кезелдир. Халгымызын муасир деврде елме, тереггиде доғру учушудур. Лакин инди керек бу канчлерин хамысы али мектебе лајигдирми? Учунчу, дердунчу дефе гебул имтаханлары веранлер вар. Нер дефе келир, ја кесилер, ја да мусабигеден кечмир. Белелерине ашагы гијмет јазанда ферјад гопарыр. Бу јерде муеллимин элинден гелем дуюур. Нисс едирсен ки, гаршындакы бу канчин талеји сенин гијметинден асылдыр. Јухары гијмет вере билмирсен, чунки лајиг дејил, ашагы гијмет веренде де о, мусабигеден кече билмејочек. Белелерине ја бирдефалик демели кифајетдир, ја да онлар хаггында ајры тедбир дуюунмек лазымдыр.

Нем кечен иллерден галан, нем де орта мектеби бу ил битирен канчлери али мектеблеримиз эхатэ еде билмеэ. Бутун канчлерин али тешил ешги иле јашадыгы бир заманда онлары сечен, јакшыны писден, ортаны эладан ајырмаг веэифесини бојнуна керуран муелли-

мин мас'улијјети не гедер бојукдур. Имтахан гебул еден муеллим, биринчи неубеде чемијјет гаршысында бојнуна керудую веэифенин четинлијини дерк етмелидир.

Олкэмизде августун 1-и иле 20-си арасы эн мас'ул деврдур. Бу 20 кунде али мектеблер чемијјетин диггет меркезинде олур. Минлерле ата-ана имтаханларын кедишини излејир. Канд ве рајонларымызда оланлар нер кун телефонла элаге сахлајырлар. Эвлады алдыгы јакшы гијмет валидејнинин керунде бир умид чырагы јандырыр, ашагы гијмет умиде, арзуја ендирилэн бир зербе кими сесленир. Эллер телефонда, керлер интизарда, уреклер нејечанда...

Беле бир веэијјетде элине гелем алыб гијмет јазан муеллим унутмамалыдыр ки, бу анларда онун гелеми талелер нелл едир. Гијметин бир дерече ашагы ве јухарылыгы јузелерле, минлерле канчин келечејинде суканчыдыр. Бу маида биз келне гијмет олчусуне јениден бахмалыгы. 30 ил эввалки гијмет олчусу инди артыг јараја билмеэ. Отуз ил эввал мураккеб чумлени табели, јакуд табесизе ајыра билмек гијмет учун олчу ола билердисе, артыг бу кун учун бу олчу јараја билмеэ. Инди чумле иле барабер сөзун керуне, сөзун махијјетине, ранк ве чаларларына кетмек лазымдыр. Эдебијјат факултесине дахил олмаг истажан бир канчден хебер алдым: Фуюлинин

Јакшы керунур сурети махвешлерин. амма

Јакшы неээр етдикде серенчамы јамандыр —

бејти хошуна келирми, бурадакы кереллик недедир? Јакуд Самед Вургунун «Чар чекир чархларын чакнашыг сеси» мисрасындакы кереллик недедир?

Чаваб вере билмеди. Экер абитуријент Фуюлинин бир бејтде ишлетдији ики «јакшы» сөзунун мухтелиф ма'наларыны, ранклерини ве Самед Вургунун бир сатринде уч дефе «ч» нерфинин сесленмесинден доған ма'наны ве кереллији нисс етмисе, дерк етмисе, ондан не эдебијјатчы?

Белеликле, биз суалларымызда абитуријентин јаддашыны јох, махијјетини, умуми савијјесини, зевг деречесини ејренмеје чалышмалыгы.

Јаддашы мекем оланлар эксерен охуругларынын эсире олурлар. Онлар дерсликте јазыланлары, чумлебе-чумле, сөзбесөз, тарихи иле јерли-јеринде тутугушу кими

сөйләмәји бачарырлар. Һәмин фикирләри өз сөзләри, өз ифадә тәрзләри илә демәји исә бачармырлар. Исте'дадлы исә әксинә, бә'зән тарихләрдә чашыр, фикри өз ифадә тәрзиндә, бә'зән баш-ајаг, долашыг десә дә дәрк етдијини, дүшүндүјүнү дејир. Гәбул имтаһаны көтүрән мүәллим бурада тәләсмәмәли, исте'дады јаддашдан ајырмағы бачармалыдыр.

Исте'дад охудуғуну олдуғу кими демәз. Ону өз гәлбинин, өз ағлынын призмасындан кечириб тәгдим едәр. Бурада призмаја дүшән шүанын сынма ганунуну нәзәрә алсаг, һәр шеј бизә ајдын олар. Шүа призманын әкс тәрәфиндән сыныб чыхдығы кими, исте'дад да алдығыны олдуғу кими вермир, ону дәјишдириб тәгдим едир. Бу сынма шүанын мәнбәјинә ујғун кәлмәдијиндән педант мүәллим абитуријентин чавабыны сәһв кими баша дүшүр. Имтаһан көтүрән мүәллим бир инчә нөгтәјә хүсуси диггәт јетирмәлидир.

Техники факултәләрә әризә вериб ихтисас фәнләриндән јүксәк гижмәт аланлар бә'зи һалларда јазы ишиндән кәснлир вә али мәктәбә гәбул олунмурлар. Беләләри һаггында ајрыча дүшүнмәк лазымдыр. Әкс һалда биз али мәктәбин гапыларыны исте'дадларын үзүнә гапамыш оларыг. Чүнки исте'дад норма танымыр. О, үтүләнмиш чүмләләрлә фикрини ифадә етмир. Биз ону грамматик нормалар гәлибинә сала билмәрик. Чүнки онун өз исте'дадына мүнәсиб өз услубу вар. Чүнки о, исте'дадынын дили илә данышыр. Буну тә'јин етмәк исә мүәллимдән сон дәрәчә һәссаслыг, вахт, сәбир вә һөвсәлә тәләб едир.

120—130 нәфәри доггуз-он саат әрзиндә саф-чүрүк етмәк, габилијјәти мүәјјәнләшдирмәк, ајырмаг чох чәтин мәсәләдир. Буна көрә дә, мәнчә, имтаһан гәјдалары һаггында јенидән дүшүнмәк, әсримизә мүнәсиб тәзә имтаһан гәјдалары тапмаг зәманәмизин ән актуал мәсәләләриндән биридир.

ЖУРНАЛИСТ

Биз доғма Бакымызын күчәләриндә, бә'зән дә узаг гәриб шәһәрләрдә чијниндә фотоапарат, әлиндә гәләм вә дәфтәрчә тәләсик аддымларла күчәнин бу тајындан о тајына кечән, мүхтәлиф идарә вә ев гапыларыны чәсарәтлә дөјән, бә'зән ичазәли, бә'зән ичазәсиз мүхтәлиф пешә саһибләринә јанашан чаван, јашлы адамлар тез-тез раст кәлирик. Кејимләри дә јеришләри кими елә бил, онлар үчүн вахтын чатышмазлыгындан ки-лејләнир, чијинләриндә апарат јелләнир, сағ чибләриндә тәзә гәзетләр, сол чибләриндә јеничә тамамлајыб сәли-гәсиз һалда чибләринә гојдуглары гејдләр, јахалары ачыг, һәрәкәтләри нараһат, үзләри күләр бу адамлар бизим мәтбуат ишчиләри, журналистләримиздир. Онларын ән чох ишләтдији сөзләр:

— Бағышлајын, сизи нараһат етсәм дә, бир дәгигә...

Лакин онлар бу бир нечә дәгигәлик тәләсик сөһбәтләрдә бөјүк харигәләр јаратмыш адамларын илләр узуну чәдикләри бөјүк зәһмәти, фәдакарлыг вә гәһрәманлыг дастаныны бир нечә сәһифәјә сығышдырыр, халга чатдырыр.

Журналист әмәјинин бир нечә дәгигәси узун вә шәрәфли өмүрләрин абидәси кими сәсләнир.

Онлар һәмишә чәмијјәтин өнүндә кедир, гәзет сәһифәләриндәки һәр тәзә имзалары илә бизә бөјүк бир јениликдән хәбәр верир. Онлар һәлә һеч кәсин танымадығы адамлары бизә танытдырыр, мејдана чыхартдылары тәзә гәһрәманларын шөһрәти илә фәхр едир вә бу ифтихар онларын мұкафатына чеврилик.

Журналистин бөјүк әмәји бир нөв космонавтлары көјә галдыран кәмиләрин ихтирачылары олан, бу күн чәмијјәтин танымадығы алимләрин әмәјинә бәнзәјир.

Әкәр әмәк гәһрәманлары, бөјүк ихтирачи алимләр вә инчәсэнәт хадимләри ишләрин гәһрәманларыдырса, журналист өзү бу күнүн, һәр јенилијин, һәр хош хәбәрин чарчысыдыр, гәһрәманыдыр. Отуз-гырх ил гәләмин сүнкүјә чевириб өлкәмизи кәнд-кәнд, ојмаг-ојмаг, шәһәр-шәһәр кәзән бу адамлар һамы һаггында јазыр. Лакин бир дәфә дә олса, өзү һаггында јазылмасыны һеч кәсдән уммур.

Журналист—хош хәбәрләрин илк гарангушу, чанлы һәјатын катиби, күнүн данышан дилидир. Мәтбуат ишчиси ән ајыг адам, түкү-түкдән сечмәји бачаран бир психолог, бир әмәлпәрвәрдир. Журналист, һәр шәјдән әввәл, бөјүк амал вә бөјүк дујғуларла јашајан вәтәндашдыр. Бу бөјүк вәтәндашын үрәји чәмијјәтин үрәји илә бир дөјүнүр. Онун нәбзиндә дүнәнин јох, бу күнүн вә һәтта бу саатын, бу дәгигәнин нәбзи вурур. Онун көзләри һамыдан ити, гәлби һамыдан һәссас, фикри һамыдан ајдын олмалыдыр. Биз ону ән чәтин јерләрдә һамыдан габагда көрүрүк. Журналистин көзү объектә тушланан фотоапаратын көзү гәдәр һәјаты дәгиг вә дүзкүн көрүр.

Биз сәһәр тездән јухудан галхыр, әл-үзүмүзү јујан кими гәзетләрә бахмаг, күндәлик һадисәләрдән хәбәрдар олмаг, тәгвимдә көрдүјүмүз күнүн һавасы илә нәфәс алмаг истәјирик. Гәзети охујуб бир кәнара гојуруг, лакин охудуғумуз бу шад вә бәзән дә кәдәрли хәбәрләрин гәзет сүтунларына нә чүр кәлиб дүшдүјүндән хәбәримиз олмур. Журналист кичик бир хәбәри илк гајнагдан алыб бизә чатдырмаг үчүн бәзән гатар вә тәјјарәләрдә узаг мәсафәләри гәт едир, һадисә јеринә кедир, мүхтәлиф чәтинликләрдә адамлары тапыр, онлардан мәлумат топлајыр вә дәрһал редаксијага чатдырыр. Биз исә сәһәр-сәһәр евимиздә раһат отуруб бу хәбәрләри һәјәчанлы, һәјәчансыз охујуруг.

Кәлин, гәзетләрин һәр нөмрәсиндә мәгалә вә мәлуматларын алтында атылмыш имзалара һөрмәтлә бахаг. Онун мүәллифләринин бу шәрәфли вә чәтин әмәјинә көрә онлара сағ ол дејәк.

XX әсрин ән бөјүк јазычыларындан бири Е. Һемингуей јазычылыға журналистликдән кәлмишдир. Һәлә мұһарибәдән әввәл Испанија һадисәләриндә биз ону чәбһәнин өн хәттиндә көрмүшүк. О, көјдән јаған бомбаларын, јердән јаған күллә јағмурунун алтында ирәли кет-

миш, ән көзәл әсәрләрини мұһарибә аловлары ичәриндә јаратмышдыр. Ејни сөзләри көркәмли рус әдиби вә журналисти Илја Еренбург һаггында да демәк олар. Еренбург мәшһур «Сүлһ уғрунда» адлы очеркләрини вә публисист мәгаләләрини Бөјүк Вәтән мұһарибәси чәбһәләриндә јаратмышдыр. О заман Һитлер «Катјуша» кими јени типли совет силаһы илә бәрабәр, Еренбург кими гүдрәтли гәләм саһибләринин, журналистләрин гәләминдән дә ејни дәрәчәдә горхурду.

Бәзән белә иддиа едирләр ки, јазычы тәхәјјүл, журналист исә фактлар әсасында јарадыр. Мәнчә, бу фикир о гәдәр дә дәгиг дејилдир. Јазычыја һәјати факт лазым олдуғу гәдәр журналистә дә бәдин тәфәккүр вә тәхәјјүл лазымдыр. Ән көзәл журналистләрин јазылары бу ики аминин — фактла тәфәккүрүн вәһдәтиндән јаранмышдыр.

Јери кәлмишкән дејәк ки, бәзи һалларда гәзетләрдә охудуғумуз мәгаләләр бәдин тәфәккүрдән вә тәхәјјүлдән мәһрум олур. Охучулар белә јазылардан икраһ едир. Ахы, гуру факт вә рәгәм охучуда көзәл һиссләр вә фикирләр ојада билмәз. Әсл журналист бу фактларын вә рәгәмләрин архасында дуран бөјүк дујғулардан, арзулардан данышмалы, фактлары үмүмиләшдирмәли, онлары поетикләшдирмәлидир. Әмәк гәһрәманларымыз тарлаларда вә нефт мәдәнләриндә мисилсиз икидликләр көстәрир. Журналист бу гәһрәманлығы садәчә тәсвир етмәклә кифәјәтләнә билмәз. О, бунун сәбәбини, гәһрәманы икидлијә сәсләјән бөјүк дујғулары, бир сөзлә, онун инсани сифәтләрини дә көстәрмәји унутмамыдыр. Ахы, журналист фактларын дејил, чанлы һәјатын катибидир.

Инди Азәрбајҹанда бөјүк журналистләр ордусу јаранмышдыр. Бу ордунун гоча вә чаван нүмәјәндәләри чохдур. Севиндиричи һалдыр ки, бу көзәл гәләм саһибләри бир-бириндән јалныз јашча вә ишләдикләри органын ады илә дејил, үслубча да, хәтчә дә фәргләнирләр.

Мәтбуат күнү мұнасибәти илә мән јазычылар ордусу адындан гәләм достларымыз олан журналистләри тәбрик едир, онлара гәләмләринин даһа кәсәрли олмасыны арзу едирәм. Онлар чәмијјәтимизи ирәли апаран гәһрәманларын шәрәфли әмәјини гәзет вә журналларда даһа артыг ишыгландырыслар, сүрүнән түфәјиләрә, әлиәјриләрә гаршы даһа амансыз олсунлар.

ВАХТ ВЭ ИНСАН ҺАГГЫНДА ДҮШҮНЧЭЛЭР

XX эср инсанынын эн бөјүк газанчы сүр'әтдир. Бу сүр'әт аз вахт әрзиндә чох иш көрмәк арзусундан доғмушдур. Бу арзунун нәтичәсидир ки, инсан арабадан автомобилә, автомобилдән тәјјарәјә минди, хышдан трактора, мәктубдан телефона, ләләкдән автогәләмә, үлкүчдән, електрик үзгырханына, очагдан газа, театрдан телевизора, сајғачдан кибернетик машынлара кечди. Бунлар һамысы вахтдан вахты оғурламаг, артыг вахт газанмаг, әмәји јүнкүлләшдирмәк үчүндүр.

ҺАШИЈӘ: Әлдә етдијимиз сүр'әтин һесабына бабаларымызын бир күнә көрдүјү иши бир саата көрмәк имканы газандыг... Бунунла бәрабәр, јенә дә вахт чатмыр. Һамымыз үчүн вахт азлыг едир. Таныш-билишлә, дост-ашна илә, гоһум-гардашла көрүшмәјә, атаканаларымызын гәбрини зијарәт етмәјә вахтымыз чатмыр. Көрәчәјимиз ишләри дә вахтында вә лазыми сәвијјәдә көрмәјә вахтымыз азлыг едир. Эн вачиб, дујғу вә дүшүнчәләримизлә баш-баша вериб, онлары чөзәләмәјә, ич дүнјамыза баш вурмаға вахт тапмырыг. Бу, нијә беләдир? Бәс, сүр'әт һесабына газандығымыз о артыг вахт һара кетди? Бабаларымызын 24 саата көрдүјү иши бир саата көрдүјүмүз һалда, бәс газандығымыз 23 саат һаны? О вахт нәјә сәрф олунур? О вахтын јерини мәнә көстәрән олса, мән онун әтәјиндән тутар, онун әли илә нәләр еләмәздим... Бабам үчүн бир саат 5 километрлик Шәки-Киш јолуна сәрф олунан вахт исә, мәним үчүн гит'әдән-гит'әјә учуш мүддәтидир. Белә олдугда, бир саат бабам вә мәним үчүн ејни вахт өлчүсү, ејни мүддәт ола биләрми? Мән газандығымыз вахты, саатын, күнүн вә ајын өмрүндән чыхар, јени

вахт өлчүсү јарадардым. Јә'ни, 60 дәгигәдән ибарәт олан 1 саатдан 59 дәгигәни чыхар, бир саата бир дәгигә дејәрдим.

Бир дәгигәдә бир саатын ишини көрән, бир сааты бир дәгигә, бир ајы бир күн кими јашајан инсанын характери дә бу сүр'әтин тәзјиги илә дәјишир, башгалашыр. Буна көрә дә һеч шүбһәсиз чағдаш инсанын характери, зөвгү арасында чох бөјүк фәрг вә учурум олмалыдыр. Баба илә нәвә арасындакы учурумда бир әсрин һадисәләри, тәлатүмләри, кәшфләри вә јениликләри дајаныр. Демәк, бизи башгалашдыран, характериһиз дәјишдирән фикир, дүшүнчә, зөвг, баба илә нәвәни тәмсил едән ики вахт арасында мејдана кәлмиш ичтиһан вә мә'нәви јениликләрә борчлудур.

Әсрләр арасындакы фәргләр әсримиздән әввәлки әсрләрдәми бу гәдәр кәскин олмушдур? Мәнимлә бабам арасында олан фикир, дүшүнчә, зөвг фәргинин өлчүсү бабамла өз бабасы арасында олан фикир вә зөвг фәргинин ејнидирми? Шүбһәсиз һәр шеј һәр заман дәјишир, јениләшир. Бабамла да өз бабасы арасында зөвг, дүшүнчә фәргинин олмасы лабүддүр. Лакин бу фәрг әсримиздә даһа кәскин шәкил алмышдыр. Буну јалһыз ичтиһан формасијаларын мүхтәлифлији илә дејил, һәм дә буна мүнәсиб мә'нәвијјат дәјишикликлији илә шәртләндирмәлијик. Әсримизин чох бөјүк тәлатүмләр, ичтиһан һадисәләр, ичтиһан чеврилишләр, ингилаблар, кәшфләр вә мә'чүзәләрлә јүкләнмәси, нәсилләр арасында фәргин вә учурумун кәскинләшмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Әјани бир мисал: 7 арха дөнәнимдән атама гәдәрки нәсилләрин нәглијјат васитәси ат, араба олдуғу һалда, атамькы автомобил, мәнимки исә тәјјарәдир. Инди биз бу сүр'әтдән горхмаға башламыш, елә бил ки, вахта «дајан!»—дејә јалвармаг истәјирик. XX—јүзиллијин бу сычрајышы әсрин адамларынын характериһдә дә сычрајыш шәклиһдә өзүнү көстәрди.

Америка һиндулары бир заман белә дејәрди: «Сабаһ—бу күнүн башға адыдыр». Јә'ни сабаһ һеч бир чәһәтилә бу күндән сечилмәјәчәк. Чүнки о заман вахт ләнк өтүр, күнләр бир-биринә бәнзәјирди. Аталарла оғулларын дүшүнчә тәрзиндә дә кәскин фәрг ола билмәзди. Бу күн белә һиндиһстанда јашајан бир чох халқларын дилиһдә, о чүмләдән һинд дилиһдә «дүнәнлә»

«сабаһын» ејни сөзлә ифадә олунмасы да мараглы һа-
дисәдир. Индисә... Бир јандан тәләсир, бир јандан да
тәләсмәјин фәјдәсызлыгыны дәрк едиб тәзадлар ичәри-
синдә чырпынырыг. Биз нә гәдәр тәләссәк дә тәбиәт
өз тәбиәтиндән чыхмыр, бәлкә дә бизим атылыб дүш-
мәјимизә ичин-ичин күлүр... Биз тәләсирик, тәбиәтдә
исә һеч бир шеј тәләсмир. Күнәш вахтында доғур, вах-
тында батыр. Баһар вахтында кәлир, ғыш да өз вахтын-
да кедир. Биз исә онлары габагламаг истәјир, вахтдан
вахты оғурламаг арзусу илә јашајырыг. Бизим бу чан-
фәшанлыгымыза тәбиәт күлмәсин, нејләсин? Бу да бир
һәгигәтдир ки, әкәр вахдан өз вахтында истифадә ет-
мәсәк, вахт өлүр. Вахтын дәјәри тәләбатдан доғур, чүн-
ки дүнјада һәр шеј нисбидир. Мүәјјән мүддәтдә көрү-
ләси иш һәммин вахтын дәјәр өлчүсүдүр. Әслиндә, нә аз
вар, нә чоһ... Мигдар да тәләбатын өвләдыдыр. Ејни
вахт, о мүддәтдә көрүлән ишлә аз, јахуд чоһ көрүнә
биләр. Бајатыда дејилдији кими «Ил вар, бир күнә дәј-
мәз, күн вар, мин аја дәјәр».

Вахты тутуб сахламаг, һардаса кизләтмәк, лазым
олдуғу заман хәрчләмәк мүмкүн дејил. Ону лазым олду-
олмады, истифадә етмәјә, хәрчләмәјә мәчбуруг... Иш-
күзар адамлар вахтыны көрәчәји ишләрә көрә бөлүр.
Иш—арзунун, диләјин һәјата кечирилмә васитәсидир.
Вахты күнә, аја, илә бөлмәк олар, амма арзулара бөл-
мәк олмаз:

Өмрүмүзү күнә, аја бөлмүшүк,
Мин арзуја, мин диләјә бөл көрүм...

Тәзадлар... Тәзадлар... Бу тәзадлар тәлатүмүндә дә-
јишән, мүрәккәбләшән хисләтимиз, характеримиз...

Инди газандығымыз сүр'әтлә ајаглашмаг үчүн гол-
ларымыздакы саатын әгрәбләри бизи бурдан-ора, ордан-
бура говур, амма вахта чата билмирик. Амма бир шеји
унудуруг ки, биз вахты гова-гова һәм дә өзүмүзү өзү-
мүздән говур, тәкләшир, өз тәбиәтимиздән, өз варлы-
ғымыздан вә маһијәтимиздән узаглашырыг...

Бир заманлар
Мән өзүмә бәнзәјирдим,
өз баһарым, өз нүбарым.
Һеч кимсәјә

јохду мәним бир охшарым.

Бәс, арадан нә кечди ки,
Өз-өзүмү данан олдум,
Бирчә сөзлү керчәк идим,
Нечә сөзлү күман олдум.
Инди мән дә мән дејиләм,
ојам, бујам.
Өз өмрүмүн оғрусујам.
Өз-өзүмлә көрүшмәјә,
Ичимдәки ағрылары
Ағлым илә үрәјимин арасында
бөлүшмәјә

Вахт тапмырам.
Күнүм кечир орда, бурда,
Әримишәм гајғыларда.
Бу охшарлыг, бу ејнијәт чәмәниндә
Мән өзүмү итирмишәм, карыхмышам.
Инди дөнүб өзүм үчүн дарыхмышам.

Бу тәзадлар тәлатүмүндә башга бир суал мејдана
чыхыр: Сүр'әт һесабына газандығы вахт инсаны хош-
бәхт едә билдими? Бу нөгтәдә газандығымызла итирди-
јимиз үз-үзә дајаныр:

Баш вуруруг каһ суја,
Әл атырыг каһ ода.
Тапдығымыз гәдәр дә
Итиририк дүнјада...

Ичиндән чалханмадан
Сүд дә дөнүб јар олмур.
Нәјисә итирмәдән
Нәјисә тапмаг олмур.

Сүр'әтдән газандығымыз вахт бизим әлиминздә икән
биз она һаким кәсилә билмир, әксинә, даһа артыг онун
гулуна чеврилирик.

Газанчын ики учу:
Һәм хејри, һәм баласы.
Јоллардакы гәзалар
Сүр'әтин өз баһасы.

Бир јандан газаныр, бир јандан удузуругму? Даһа
доғрусу, газанчымыз зијанымызamy чеврилир?

Һара кедир бу сүр'әт,
Һара кедир бу көрдиш?
Бизим газандығымыз
Бизә гәним кәсилмиш?

Һәлә бу һарасыдыр? Сабаһын роботларынын имканларыны дүшүнәндә адамы дәһшәт кәтүрүр. Бу барәдә дүнја әдәбијјатында јаранмыш фантастик романларда инсанын јаратдығы роботлар инсаны вә онун јаратдығы минилликләрин сивилизасијасыны мәһв едир. Улу бабалар ујдурдуғу нағылларда тәјјарәни халча кими тәсәввүр едир, сүр'әти хошбәхтлик сәјырды. Бу әсрин адамы исә сүр'әтдән горхмаға башламышдыр:

Нағыл дөндү керчәјә
Бу мәғамда биз артыг
Сүр'әти јох,
әјләһи
Тапана миннәтдарыг.

Гәлбинин дәринлијиндә сүр'әтә «дајан!»—дејән инсан, һәм дә сүр'әтин әсиридир, чүнки она мөһтачдыр. Чүнки аз вахт ичәрисиндә чох иш көрә билмәсә, вахт ону тапдајыб үстүндән кечәчәк. Вахтла ајаглашмағын јолу јенә сүр'әтә пәнәһдыр.

Инсанын тәбиәтиндә һәмишә бир ахтарыш һәрислији вар. Бах бу һәрислик тәрәггинин, инкишафын, прогресин учуш нөгтәсидир. Инсанын бу һәрислији мәчһулу мә'лума, гаранлығы ишыға, арзуну һәгигәтә чевирир. Инсан һәмишә ахтарыр. Бу ахтарыш јолларында јыхыланда тапыр. Јыхыланда ону тапыр ки, архын бу тәрәфиндән дејил, о бири тәрәфиндән тулланмалы иди. Демәк инсан ахтара-ахтара нәјисә итирир, итирдији јердә нәјисә тапыр. Итирдијиндән өјрәнир, өјрәндијиндән тапыр. Тапдығыла итирдији бир јердә олур, 2 тапынтыны бир јердә көрә билмир. Тапанда итирмәк вар, тапанда тапмаг јохдур. Күнәшлә ајы бир јердә көрмәк мүмкүн олмадығы кими. Ел демишкән ики хошбәхтлик бир јердә ола билмәз.

Јаратдығымыз нәһәнк заводлар, фабриклар, роботлар, машинлар тәбиәтин кизли сәрвәтини ихтијарымыза верир, ишимизи јүнкүлләшдирир.

Бир-бириндән доған инкарлар, тәзадлар... Бу тәзادلары өз ичиндән кечирән, бу тәзадлардан бә'зән баш ачан, бә'зән ача билмәјән... Инсан психоложијасы мүрәккәбләшир вә бунлар онун характерини дәјишдирир.

Мүасир Иран јазычысы Фирудин Тонкабани «Тәнбәллијин тә'рифи» һекајәсиндә әлдә етдијимиз прогресси јуморик олараг инсанын тәнбәллији илә изаһ едәрәк

јазыр ки, лифтлар, електрик үзгырханлары, палтар јујан машинлар, автоматлар, һесаблајычы машинлар, автомат дүјмәләр вә с... һамысы инсанын тәнбәллијинин нәтичәсиндә ичад олунмушдур. Һекајә белә гуртарыр: «Билмирәм, һардаса охумушам, јахуд ешитмишәм, әкәр тәнбәл олмасајдыг, биз һәлә јенә дә каһаларда јашајардыг».

Елми-техники прогресә ироник бахыш тәсадүфи дејил. Газандығымызла итирдијимизин гаршылашмасындан доған бу ејһам артыг мүасир инсаны дүшүндүрмәјә башламышдыр. Тәбиәт инсаны елә јарадыб ки, о көрәк һәмишә һәрәкәтдә олсун. Һәрәкәтсиз инсан өлүдүр. Һәрәкәт—инсанын јашама стимулудур. Инсан евиндә отуруб киноја, театра бахыр. Иш о јерә чатыб ки, галхыб телевизорун дүјмәсини дә басмаға дарылып, «Молнија» илә каналы дәјишир, беләликлә, лифтлар, молнијалар, автоматлар, роботлар инсаны һәрәкәтсизләшдирир. Бунун да нәтичәсиндә гипертонија, инфаркт кими хәстәликләрлә газандығынын баһасына өдәмәли олур.

Тәбиәтин вердији јун вә памбыг палтарлары синтетика илә дәјишмиш, хәстәликләримизи от-әләфлә дејил, кимјәви дәрманларла мүаличә едир, јаратдығымыз фабрика вә заводларын түстүсү ичәрисиндә боғулур, өзүмүз әмәлләримизин һәдәфинә чевирмишик.

Тәзада бахын! Өз сәрвәтләрини бөјүк сәхавәтлә бизә бәхш едән анамыз тәбиәтин анасыны ағладыр, онун синәсинә дағ чәкирик... Буну да билирик ки, һаванын зәһәрләнмәси вә әтраф мүһитин чиркләнмәси бизә чох баһа баша кәлир. Јенә газандығымыз јердә удузур, тапдығымыз јердә итиририк.

Кибернетик машинлар, автоматлар, роботлар, фабриклар һәгигәтән инсанын ишини, зәһмәтини хејли јүнкүлләшдирир. Бунунла белә инсанын фантазијасыны әлиндән алып, дүшүнчәсини шаблонлашдырыр, ону өз билдији кими дүшүнмәјә гојмур. Даһа доғрусу, дүшүнчәдән ганады алып. Бир мисал: Кәнддә идим. Ушаглар мәфтилдән гајырдыглары араба илә ојнајырдылар. Шәһәр ушагларынын фабрикада дүзәлдилән бәзәк-дүзәкли, шаблон ојунчаглары илә кәнд ушагларынын өзләринин дүзәлтдији әјри-үјрү, бәзәк-дүзәксиз фәрди ојунчаглары мүгајисә един! Фабрикаларда мүтәхәссисләрин дүзәлтдији, хүсуси рәссамларын бојадығы шаблон ојунчаглар ушагларын фантазијасыны әлиндән алмырмы?

Онларын тәбиәтини ојунчаглары кими шаблонлашдыр-мырмы? Һәлә көрпә икән ојунчагларыны өсләри дүзәлдән кәнд ушагларында јарадычылыг габилијјәти баш галдырыр, тәхәјјүлләри зәнкинләшир, фәрдијјәтләри мүәјјәнләшир. Онларын һәр бири өз ојунчагыны өзү истәдији кими, өз зөвгүнә ујғун шәкилдә јаратдығы заман, о, өзүнү дә јарадыр. Биринин ојунчагы о биринә бән-зәмир. Бурдан да фәрдијјәтин мүхтәлифлији мејдана чыхыр.

Бундан башга инсан үчүн зәһмәтлә әлдә етдији нә варса, гијмәтли олур. Зәһмәт дәјәрин дәрәчәсини мүәј-јәнләшир. Ојунчагыны өзү дүзәлдән ушаг әввәлә көрпәликдән зәһмәтә алышыр, икинчиси, дүзәлтдијинин гәдир-гијмәтини билир. Анчаг һазыр ојунчага зәһмәт-сиз малик олан ушаг үчүн ојунчаг марагсыз вә гијмәт-сиз олур. Даһа доғрусу, мараг бир ики саатдан сонра өлүр. Зәһмәти илә өзүнә ојунчаг дүзәлдән ушаг үчүн исә һәмән ојунчагын гијмәти она чәкдији зәһмәтин гә-дәри гәдәр гијмәтлидир. Буна көрә дә ушаг өзү дүзәлт-дији ојунчагы көз бәбәји кими горујур вә әлинин зәһмә-ти илә өјүнүр. Бу ојунчагла о, јалныз әјләнмир, ејни заманда өз габилијјәтини нүмајиш етдирир.

Бир ел мисалы: Ата тәнбәл оғлуна тапшырыр ки, мүтләг ишләмәли, һәр ахшам она газанчыны тәһвил вермәлидир. Оғлан бүтүн күнү вејилләнир, ахшам јал-вар-јахарла анасындан алдыгы бир аббасыны атасына тәһвил верир. Ата пулу алыб очаға атыр, оғлан күлүр. Бу, бир һәфтә давам едир. Бир күн ана оғлуна баша салыр ки, даһа пул јохдур, мүтләг ишләмәлисән. Оғул ертәси күн еркән ишә кедир, бүтүн күнү даш дашыјыр, вур-тут 10 гәпик пул газаныр. Ахшам шәстлә 10 гәпији атасына верир. Ата ејни гајда илә пулу очаға атанда оғул гышгырыр:

— Ај ата, нејләјирсән? Бу 10 гәпији газанмаг үчүн бүтүн күнү чийнимдә даш дашымышам. Нечә гыыб ону очаға атырсан?

Бу дәфә ата күлүр.

Өзү газанмадыгы 20 гәпик очаға атыланда күлән оғ-лан, өзү газандыгы 10 гәпијин очаға атылмасына үсјан едир. Чүнки бу 10 гәпикдә онун зәһмәти, алын тәри вар.

...Беләликлә, инсанын инсанлыг дәрәчәси ән гәдим заманлардан онун чәкдији зәһмәтлә, зәһмәтин гәдәри илә өлчүлмүшдүр. Демәк зәһмәт инсанын дәјәр өлчүсү-

дүр. Бу мә'нада Ф. Енkelсин «Инсаны инсан едән зәһ-мәтдир»—дүстуру фикримизи тамамлајыр.

Белә олдуғу тәгдирдә асан әлдә едилән хошбәхтлик инсаны һеч вахт там мә'нада хошбәхт едә билмәз. Бу мәтләбин үстүнә гајыдачағыг.

Һ а ш и ј ә: Јазычы әлине гәләм көтүрәндә нә јаз-чагыны әввәлчәдән үмуми шәкилдә билир. Амма јазы мәгамында чох вахт әввәлчәдән дүшүнүлмәмиш мәсә-ләләр, проблемләр ортаја чыхыр. Будагдан будаг ај-рылдығы кими, фикирдән дә фикир доғур... Бир вахт ајылыб көрүрсән ки, әсас мәтләб галды бир тәрәфдә, тамам башга мәсәләјә, ајры бир мәтләбә кәлиб чыхдын. Нә олар? Бу да бир јолдур. Кетдијин јолда атын ба-шыны чәкмәк дә олар, чәкмәмәк дә... Әкәр сәнә әввәл-чәдән мә'лум олан јолла кетсән, мә'лум мәнзәрәләрлә гаршылашачаг, јол да сәнин үчүн марагсыз олачаг. Амма атын башыны чәкмәсән, сәнә таныш олмајан чы-ғырлара дүшәчәк, бу чығырларда јени мәнзәрәләрлә гаршылашачаг, јол да јолчу үчүн мараглы олачаг. Мән дә мәтләбдән мәтләбә, фикирдән фикрә, мүшаһидәдән мүшаһидәјә кечдикчә өзүм дә өзүм үчүн ачылыр, бил-дикләрими заманын тәрәзисиндә чәкир вә көрүрәм ки, шәхси мүшаһидәмдән чыхараг дедикләрим, чохдан, лап чохдан бәшәријјәтә мә'лумдур. Бә'зән мән ачыг гапыны дөјүр, ичәридә кимсәнин олмадығыны билдијим һалда чаваб көзләјирәм. Һеч демә, бу, елә-белә дә олмалы-мыш... Һәр гәләм саһибн өз зәманәсинин тәлатүмләри-ни, бир-бирини инкар едән тәзадларыны өз гәлбиндән кечириб дүнјаја тәзә көзлә бахмаг истәјәндә әввәлчә елә күман едир ки, онун көрдүјүнү јалныз о көрүр. Көрдүкләрини јазыја көчүрәндә фикирләр, дујғулар чи-симләшир, ајдынлашыр, јалныз онда баша дүшүр ки, онун көрдүкләрини чохдан көрүб, чохдан дејибләр. Һеч демә дүнјада дејилмәмиш сөз, дујулмаммыш һисс јох имиш. Бәс онда нә олсун? Дејилмәмиш бир фикир гал-мајыбса бәс биз нә јазырыг вә нијә јазырыг? Мәсәлә беләдир ки, биз әкәр бизә гәдәр дејиләнләрин һазыр дүстурларыны тәһлилдән кечириб онлары тәсдиг еди-риксә бу, мә'насыздыр. Чүнки классикләрин тәсдигә еһ-тијачы јохдур. Лакин биз әкәр өз мүшаһидәмиз әсасын-да биздән асылы олмајараг һәмән нәтичәләрә кәлирик-сә, бу, мараглыдыр. Бүрда мараглы олан мәнзил башы дејил, мәнзилә чатана гәдәрки јолдур. Мәнзил башына

чохдан ачылмыш мә'лум јолла кәлмәк башга, ачылмамыш, мәчһул јол исә тамам башгадыр.

Ч. Чаббарлынын «Ајдын» пјесиндә Ајдынын ашағыдакы сөзләринә диггәт јетирин: «Мән истәјирәм севдим мәни севмәсин. Она чатмаг үмиди илә јүксәлмәк, чырпырмаг, чарпышмаг, јухусуз кечәләр, ганлы вурушмалар, азаб, көз јашлары, мүбаризә...»

Бу, нә демәкдир? Нечә јә'ни мән истәјирдим севдим мәни севмәсин? Бу реал дүшүнчәдирми? Реал дејил, лакин һәгигәтин башга тәрәфидир, јашамаг үчүн стимулдур. Нәдир јашамаг? Нәр нәфәс алан, нәр чәрәк јејиб чај ичән, 8 саат ишләјиб 8 саат јатан јашајрмы? Јох! Јашамаг—нәјинсә уғрунда чарпышмаг, нәјинсә ешгинә алышыб јанмагдыр. Көзәллик—нәјәсә малик олмагда дејил, малик олмаг истәјинин узаглығында, әлчатмазлығындадыр. Јалныз она чатмаг арзусунда һәјат мә'на кәсб едир, мәзмунлашыр, көзәлләшир.

Мән бу фикрә «Ајдын»ы охујандан сонра кәлмәмишдим. Мән бу фикрә өз мүшаһидәләримдән, өз дахили јанғымдан кәлиб демншдим:

Јашамаг јанмагдыр, јанасан кәрәк
Һәјатын мә'насы јалныз ондадыр.
Шам әкәр јанмырса—јашамаг демәк,
Онун да һәјаты—јанмагындадыр.

Әкәр јанмырсанса јашамагсан... Сөнмүш шам кими өлүсән! Һәјат јалныз мүбаризәдә, нәјинсә ешгинә алышыб јанмагда мәзмунлашыр, мә'на кәсб едир. Бу фикри јунан философларындан үзү бәри бүтүн дүшүнән адамлар дејиб. Лакин нәр бири өз мүшаһидәсиндән, өз мүбаризәсиндән, өз јанғысындан чыхараг... дејибләр.

Кәлирәм әввәлки мәтләбин үстүнә: Асан әлдә едилән хошбәхтик инсаны хошбәхт едә билмәз. Белински дејир ки, Ромео Чүлјеттаја говушсајды онларын һәјатында әснәмә дөврү башланачагды. Демәк көзәллик арзунун өзүндә дејил, она чатана гәдәрки изтираблы јолдадыр.

Ај һаггында олан көзәл әфсанәләр, ајдан торпаг кәтирмәклә битди... Даһа доғрусу ај адиләшди. Хәјал пуч олду...

Нәсими дејир: «Мәнәм һәгг, мәнәм һәгигәт». Јә'ни, мән һәгги, һәгигәти дәрк етмәк гүдрәтинә маликәм. Башга сөзлә, мән гадирәм... Бу да һәгигәтдир ки, инсан һә-

лә бејнинин бүтүн имканларындан истифадә едә билмир. Алимләрин фикринчә истифадә етдијимиз 6-ча фаиздир. Әкәр планетимиз XXI әсрә саламат чатарса јәгин ки, инсан бејнинин имканлары даһа да кенишләнәчәк... Онда гадир инсанын вај һалына! Мән инсанын гүдрәтиндән горхурам. Мән ондан горхурам ки, гејри адиләкләр адиләшә, дүнјадан көзәллик көчә! Инсанда һејрәт галмаја!..

— Инсан һејрәтләнә билмәсә нә олачагмыш?.. Неч нә, машын!.. Әлбәттә, машын инсаны чох јердә әвәз едә биләр... Амма инсан кими һејрәтләнә билмир, севә билмир.

Һејрәтсиз вә севкисиз дүнјаны тәсәввүрүңүзә кәтирә билирсинизми?

Бир дәфә Гара дәниз саһилиндә бир гајанын үстүндә отуруб дәнизә тамаша едирдим. Гајалара тохунуб шырылдајан сујун сәси... нәғмәси... Адама елә кәлир ки, дәниз саһилә нәсә дејир, ондан нәсә тәләб едир... Мәһз әсәби тәләб... фикирләширдим: су нәдир? Нәдән әмәлә кәлиб? Чаваб мә'лумдур: јағышдан... Јағыш нәдән әмәлә кәлиб? Чаваб мә'лумдур: Булуддан. Бәс булуд? вә с... Бу заман мәнимлә бир санаторијада галан отаг јолдашым чијнимә тохунду:

— Нә фикирләширсән?

Дедим:

— Фикирләширәм ки, бу су нәдир?

Киши әлини әлинә вуруб күлдү:

— Һәлә билмирсән? Су—H₂O-дур.

Афәрин! Бајагдан шырылтысы илә гулагларыма нәғмә охујан су һеч демә H₂O имиш. Демәсәјди, билмәјәчәјдим. Сағ олсун!

Мәним гулагларыма мин бир сирр пычылдајан сују бу киши дүстур гәлибинә салды... Бах беләчә дүстур гәлибдәриндә јашајан, көзәллик дүјғусундан вә һејрәтдән мәһрум адамлар сәнә севкинин дә дүстуруну дејә биләр: «Севки дәмиллә магнитин әлагәсиндән төрәјиб.» Беләләри үчүн гејри-адилик аномаллыгдыр. Нәр шејин јалныз мадди тәрәфини көрүб мә'нәви дүнјадан хәбәрсизләр севкијә дә әдилик кими бахыр, инсанын ән али һиссини белә маддијат тәрәзисиндә өлчүрләр.

«Бир севки ки, сәнә хејир кәтирмир, нејләјирсән ону?» Севки вә хејир! Бир аз да ирәли кетсә, газанч!

Севкини, көзэллик дугусуну хејир вэ газанчла өлчмэк! Нэ бөјүк мә'нэви јохсуллуғ!

1949-чу илдэ Дашкәсэнэ кетмишдим. Инсан ләпири дәјмәјән дағларын көзәллијиндән дојмағ мүмкүн дејилди. Әјри-үјрү јолларла ат белиндэ дағларын зирвәсинә галхдығ. Тәмиз дағ һавасындан, дағ чичәкләринин әтриндән биһуш олдуғ...

Кечән ил дэ Дашкәсэнэ кетдим. Алты үстүнә чеврилмиш, синәси дағыдылмыш дағлара јазығым кәлди. Бојча өзүндән мин дәфәләрлә кичик олан инсан бу «көзәллик мәскәни» олан дағларын башына нэ ојун ачыр... Адам дәһшәтә кәлир.

Нәһәнк дағлары әридиб дәјирман кими үјүдүб лазым олан филизи бир тәрәфә, филизсиз бөјүк даш парчала-рыны исә башга бир тәрәфә атыр. Бу кәрәксиз даш га-лағларындан јаранмыш ејбәчәр тәпәләр рајонун бүтүн әразисинә сәпәләнмишдир.

1949-чу илдэ көрдүјүм чәмән-чичәкли дағларын је-риндэ даш галағларындан јаранмыш тәпәләр силсиләси узаныб кедир. Тәбиәт инсанын әлилә нэ гәдәр мискин-ләшмиш, нэ гәдәр ејбәчәрләшмиш!

Тәбиәти бу гәдәр амансызчасына дағыдан инсан бу дүнјадан нэ истәјир?—суалыны вермәмәк мүмкүн дејил. Инсан дағлардан хејир истәјир, газанч көтүрүр... Нә олар, бу да әсрин тәләбидир.

Бу дағлардан көтүрдүјүмүз мадди газанчы көрмәк-лә бәрәбәр, бу газанчын архасында кизләнән мә'нэви зијаны нијә көрә билмирик? Биз дағлары дағыдаркән букүнкү газанчымызла бәрәбәр сабаһкы зијанымызы да көрмәји бачармалыјығ. Бунун үчүн бизә сабаһы көр-мәји бачаран мә'нэви көз лазымдыр. Мә'нэви көз исә алышыб јанан үрәкдән бахыр, синәмиздә елә бир үрәк јох исә, биз һансы көзлә сабаһа бахыб ордакы дәһшәт-ләри көрә биләрик?

«Литературнаја Литва» журналында јол чәкмәк үчүн 2 шам ағачыны кәсдирән колхоз сәдринин мәһкәмәјә верилдијини охујанда башдан-баша мәһв едилән Сул-танбуд мешәсинин фачиәсини дүшүндүм. Дүнән көзү-мүзүн габағында ана торпағымыза чәкилән бу даға биз е'тираз сәсимизи учалтмадығ, амма сабаһ бунун чәри-мәсини вермәли олачағығ.—Ким верәчәк о чәримәни? Бу күн мәни јандыран будур ки, сабаһ бу чәримәни бу торпағын саһиб олан нәвәләримиз вермәли олачағ.

Биз исә бабаларымыздан мирас галан торпағымызы нә-вәләримизә сағ-саламат тәһвил вермишик—дејә гәбри-миздә раһат јатачағығ. Онда кәрәк үстүмүзү өртән тор-пағ бизи јандыра, өзүнү бизә һарам билә!

Бәс инди биз сабаһкы зијанымызы билә-билә бу ке-дишлә һара кедирик?

Һәр шејә гадир олан инсан зәкасы бу ахынын гар-шысыны алмағда нијә ачиз олмалыдыр? Академик Һә-сән Әлијев «Һәјәчан тәбили» (1982) китабында доғру-дан да гулағымызын дибиндә тәбил вурур, бизи ајыл-маға чағырыр. Инди бүтүн дүнјада тәбиәти мүһафизә идарәләринин јаранмасы көрүнүр бу истәјин нәтичәси-дир.

«Мусиги, дүнја вә тәбиәт һаггында» адлы аннотаси-јасында Америка бәстәкары Пол Унитер јазыр ки, «Биз инсанлара инсанлығын илк нәғмәләрини гајтармалы-јығ». Бу бәстәкар «еколожи чазын» јарадычысыдыр. О, саксафонда чанаварын, гушларын, делфинләрин сәси-ни нәғмәләринә кәтирир. О, сүлһүн мүдафиәсини тәбиә-тин горунмасындан ајырмыр. Һәр икисини ејни көтүрүр.

Јевкени Јевтушенко јазыр ки, «Мән Пол Унитерин ана тәбиәтин көзәлликләринин тәрәннүмүнә һәср олу-нан мусигисини кечән илин ијунунда БМТ-нин бинасында ешитдим. Тәбиәт сәсләринин симфонијасына ики мин нәфәр дипломат һејранлығла гулаг асды. Бурада күл-лә габағында өзүнү итирән чанаварларын наләси сәслә-нирди. Бәли, нејтрон бомбасы әсриндә 2 ајағлы вәһши-ләрлә мүгајисәдә чанавар күнаһсыз гузулара бәнзәјир-ди. Бәстәкар Фарли Моуетин «Еј чанаварлар—бағыр-мајын» китабында чанавар, өз хејирхаллығы илә мил-ләтләр арасына әдавәт тохуму сәпән инсандан үстүн тутулур» («Литгазета», 30 јанвар, 1985, № 5).

Инсан өз зәкасынын гүдрәтилә тәбиәти вә кайнаты һөкмү алтына аландан, дәрк олунмазлары дәрк едән-дән, гејри-адиләри адиләшдирәндән сонра һәјат дарых-дырычы, марагсыз вә мә'насыз олмазмы? Инди кайнат-ла инсан баш-башадыр. Инсан кайнатын, тәбиәтин вә һәјатын даһа бөјүк сиррләрини ачандан сонра онун кай-натдакы вәзифәси битмирик?

Охучу бу суала күлә биләр... Елә мән өзүм дэ гәл-бимин дәринлијиндә күлүрәм. Ејни заманда һәгигәт һәгигәтдир. Инсан ки, бу сүр'әтлә кедир, онун гаршы-сыны һеч бир гүввә ала билмәз. Амма бу да бир һәги-

гәтдир ки, дүнәнин сирри бу күн ачыланган сонра бизә даһа мин-мин сиррин варлығындан хәбәр верир. Демәк сирр ачылдыгча азалмыр, әксинә чохалыр.

Бу аңлашылмаз зиддијјәтләр, баш-баша кәлмиш фикрләр тәләтүмүндә чырпыныр, суалларын чавабы да чәтинләшир. Инсан аз билдикчә, елә күман едир ки, һәр шеји билир.

Кәнчлијимдә бу дүнјаны билмәмәкдән
Валлаһ, елә билирдим ки, билирәм мән.
Онда һөкм верәрдим ки,

Бу јахшыдыр, бу јамандыр.
Бу доғрудур, бу јаландыр.

Чаванлығын һөкмү гәти!
Бу гәтилик чәкичјлә
Чох әзмишәм һәгигәти.

Зидд гүтбләр арасында
Вурнухмајыб
Каһ газаныб, каһ јанмышам

Бу күнсә мән
јахшыјла пис,
һагла һаһаг
гарајла аг

Арасында дајанмышам.
Дајандығым бу нөгтәнин ады чалар.
Бу нөгтәдә јахшы да вар, јаман да вар.
Доғру да вар, нөгсан да вар.

Инди чалар чаласында
Мән еһтијат мәктәбини битирмишәм.
Зидд гүтбләр арасында сәрһәд чәкән
Һүдудлары итирмишәм.

Һеч билмирәм бу һалыма
Мән ағлајым, јохса жүлүм?
Иткин салыб инамымы тәкамүлүм.

Јалныз буну инамла дејә биләрәм ки, кәнчлијимлә мүгајисәдә јеткинләшән, камилләшән идракым инамымы иткин салыб. Инди бир чох мәсәләләрдә шүбһә инамы үстәләјир. Еһтијат—кәлир. Еһтијат исә һаким ола билмәз. О, јалныз пассив мүшаһидәчидир.

Инсан, өзүнә белә мәлум олмајан сәбәбдән бирдән-бирә тутулур. Әввәл бунун сәбәбини ахтарыр, көрүр сәбәб јохдур. Амма бу чох дәһшәтли кәдәрди. Чүнки «Сәбәбсиз кәдәрин, сәбәбсиз гәмин, сәбәби сәбәбдән јүз гат ағырды».

Елмдә олан сон кәшф инсанын овгатыны, онун өз ихтијарына верир. Һеч демә инсанын бејниндә «ендорфин» дејилән морфијә бәнзәр бир ширә вармыш. Буну

алимләр «инсанлыг үчүн анаша» адландырыр. Мүтәхәс-сисләр бу тәәччүблү вә аңлашылмаз маддәнин бејиндә тапылмасындан тәшвишә дүшүбләр. Бу кәшфин мүәл-лифләриндән бири—Америка алими Ч. Ли дејир: «Ен-дорфин хошбәхтликлә әлағәлидир. Мән философлуг елә-мәк, кәләчәк һаггында прогноз вермәк истәмирәм, чүнки горхурам сиз мәнни дәли һесаб едәсиниз».

Бу нә демәкдир?

Көрүнүр алим инсанын хошбәхтлијини онун өз әлине вермәкдән тәрәјә биләчәк мүсибәтләри индидән көрүр. Инсанын хошбәхт ола билмәси нәјә көрә мүси-бәт төрәтмәлидир? Мәкәр дүнјанын бүтүн ағыллы адам-лары—алимләри, јазычылары, философлары, мүтәрәгги дөвләт хадимләри инсанын хошбәхтлијинә чалышмыр-лармы? Бүтүн бу кәшфләр, ихтиралар, китаблар, бәдии әсәрләр, нәғмәләр, рәсм әсәрләри—һамысы инсанын хошбәхтлији намина јаранмырмы?

Фәһләнин дә, кәндлинин дә, зијалынын да зәһмәти инсанын хошбәхтлијинә јөнәлмәмишми? Әсас гәјәмиз, мәгсәдимиз хошбәхтлик дејилми? Бәс белә исә «ендор-фин»и тапан алим, хошбәхтлијин инсанын өз ихтијары-на верилмәсиндән нијә горхуја дүшүб?

Инсан истәдији заман бејниндәки «ендорфин»лә өзү-нә көзәл овгат јарада биләр вә бунула да онун хош-бәхтлији тәмин олунарса һәјат гәјәсизләшәр, инсан фәа-лијјәтсизләшәр, мүбаризәдән дајанар. Асан әлдә еди-лән хошбәхтлик исә хошбәхтлик дејил, әксинә, чох бөјүк бәдбәхтликдир. Јенә кәлдик јухарыда дедикләримизә. Зәһмәтлә газанылмајан, һазыр әлдә едилән хошбәхтли-јин өмрү гыса, мәзмуну бош, маһијјәти пучдур.

Әкәр ендорфини тапан алим, ону өзүнә тәтбиг едиб өзүнү хошбәхт едәрсә буна онун һаггы вар. Чүнки бу хошбәхтлији өз кәшфи илә о, өзү газаныб. Өзү газанды-ғына көрә дә буна онун мәнәви һаггы вар. Лакин баш-гасынын бу чүр хошбәхтлијә мәнәви һаггы олмамалы-дыр. Әкәр о, бу хошбәхтлијә һазыр шәкилдә наил олар-са онун үчүн бунун зәррәчә мәнасы олмајачаг. Чүнки о, бу хошбәхтлијин уғрунда мүбаризә апармадығына, онун јолунда зәһмәт чәкмәдијинә көрә буну хошбәхт-лик кими дәрк едә билмәјәчәкдир.

«Ендорфин»и гојаг бир тәрәфә, реал һәјата кәләк: ләјагәти олмајан, лакин нүфузлу атасынын јахуд дос-тунун һесабына чәмијјәтдә мүәјјән мөвгә тутан адамлар

Һәмән мөвгедә сона гәдәр дуруш кәтирә билirmi? Јахуд тутдуғу мөвгенин гәдрини билirmi?! Јох! Буна көрә дә лајиг олмадығы мөвгени киминсә көмәји илә тутан адамын тезликлә бүдрәјиб јыхылмасы гәдәр тәбии нә ола биләр?

Икинчи тәрәфдән, инсан истәдији заман өзүнә истәдији овгаты јарада биләрсә бу, биздән асылы олмајан ганунаујғунлуғлара, тәбиәтин вә һәјатын өз низамына зидд кетмәк дејилми? Тәбиәт һеч заман өз низамыны, өз ганунаујғунлуғуну позмур. Бу она бәнзәр ки, тәбиәт ғышда ағачлары чичәкләндирсин, јайда гар јағдырсын. Бу низадын дағылмасы нә гәдәр ејбәчәрдирсә инсанын истәдији заман өзүнә истәдији овгаты јаратмасы да бир о гәдәр ејбәчәр көрүнүр.

Бу да газандығымыз јердә удузмағын башга тәзәһүрү!

КЕЧМИШӘ БИР БАХЫШ

Мәним Вәтәним Азәрбајчан чох гәдим өлкәдир. Өлкәнин тарихи инсанын тарихи илә өлчүлүрсә, бу өлкә чох гәдим инсан мәскәнидир. Фүзули рајонунун Азых кәнди јахынлығында ашкар едилән мағара ССРИ әразисиндә инсан јашамыш ән гәдим вә ән нәһәнк мағара сајылыр. Алимләрин демәсинә көрә бу мағаранын милјон јарым јашы вар.

Милјон јарым, бәлкә ондан да о јана, 2 милјон ил инсан мәскәни олан бу өлкә Азәрбајчан халғынын вәтәнидир. Азых мағарасында тапылан чәнә сүмүјү ибтидаи ичма дөврү инсанынын—јә'ни мәним улу әчдадымын чәнә сүмүјүдүр.

Археологларымызын сон илләрдәки арашдырмалары халғымызын һәлә бизим ерадан чох-чох әввәл отураг һәјат кечирдијини ашкар етди. Мәрдәкан вә Шүвәландан тапылан тунч дөврүнүн сонуна аид аләтләр бу јерләрдә јүксәк мәдәнијјәтә малик отураг әһалинин јашадығыны сүбут едир (һөркүләр, гәбирләр, силаһлар, һејван вә инсан тәсвирләри).

Гобустанда 6 миндән чох гаја тәсвири... 10—12 мин ил бундан әввәл јашамыш улу әчдадымызын сәрт гајалар үстүндә дөјүнән гәлби, дүшүнән бејни... Бу тәсвирләрин чохунун даш аләтлә, дөјмә үсулу илә һәкк едилмәси онларын ибтидаи ичма гурулушу дөврүнә аид олдуғуну көстәрир.

Бу сирли тәсвирләр бабаларын нәвәләрә, улу кечмишин бу күнә јаздығы даш «мәктублар»дыр. Фәрасәти-миз варса, бу «мәктуб»лары олдуғу кими охујуб, биз дә кәләчәк әсрләрә көндәрмәлијик. Гој, нәсилләр вә әсрләр арасындакы бағлар ғырылмасын. Чүнки, халг јал-

ныз бу күн јашајанлардан ибарәт дејил. Халг—дүнән јашамышларын, бу күн јашајанларын вә сабаһ јашајачаг нәсилләрин тамлығы вә вәһдәтидир. Биз бу торпаг үстүндә дүнән јашамышларын вә сабаһ јашајачаг нәвә вә нәтичәләримизин руһуну бу күн өз ганымызда јашадырыг. Белә олмаса, јәни нәсилләр арасында бағ гырылса, дүнәнки көк биздән адлајыб, сабаһа ишләмәз. Вај о адамын һалына ки, улу әчдаддан мирас алдығы әманәт, гана вә о гандакы руһа хәјанәт едә, ону өзүндән сонракы нәслә өтүрә билмәјә!

Он беш әсрлик тарихи олан Бејләган, Гутгашен районунун Чухур-Гәбәлә кәнди јахынлығында јерләшән Гәдим Албанијанын пајтахты Гәбәлә шәһәри... Кечән ил бу шәһәрин харабалыгларыны долашыр, торпагдан бабамын ајаг изләрини ахтарырдым. Бу јерләрдән кимләр кәлиб, кимләр кечиб... Шәһәрин башында һансы булудлар ојнајыб... Шәһәр дағылыб, амма нәсилләр давам едир. Јаддаш нәсилдән нәслә кечир. Ган вә гандакы руһ бабадан өвләдә, өвләдән нәвәјә, нәтичәјә кечир, беләчә халг јашајыр. Белә олдугда ким дејә биләр ки, мәним шималлы, чәнублу халгым 15—20 милјондан ибарәтдир? Ахы, бу сајын ичиндә инди харабаларыны көрдүјүм Гәбәлә шәһәринин сакинләри, еләчә дә Әчәми, Низами, Н. Туси, Нәсими, Фүзули вә онларча, јүзләрчә улуларымыз јохдур. Ахы, инди јер үзүндә онларын јалныз чисми јохдур. Әслиндә онлар биздә, бизим руһумызда, ганымызда јашајыр. Нә сирли дүнјадыр бу дүнја! «Кәлимли-кедимли дүнја! Сон учу өлүмлү дүнја»—дејиб Горгуд дәдәмиз! Инди бу мүдрик кәләми дејән атамыза ким өлү дејә биләр? Бу күн онун сөзү илә бәрәбәр өзү дә биздә јашамырмы? Онун һәр кәләмы бу күн бизи сәһирләјиб дүшүндүрүр. О, мүдрик кәләмлары илә әсрләрин гаранлығындан бојланыб бизә салам көндәри. Биз дә ону өз јаддашымызда вә ганымызда јашатмагла онун саламына чаваб верир вә бу саламы сабаһкы нәсилләрә өтүрүрүк. Бах, бу вәһдәтдә бу бирликдә һеч бир халгын сајыны олдугу кими демәк олмаз.

Гәдим Минкәчевирдән тапылан илк мис әридән вә илк дулус күрәләри, илк тохучулуг дэзкаһы, араба модели, гандалла дәфи олунмуш инсан. Илк албан јазысы, илк тахта табут гәбирләр вә с. Бунлар нечә мин ил әввәлки кечмишимиздән сирли нағыллар данышыр.

Газах рајонунда Шомутәпә дејилән јердән тапылмыш даш дишли илк ораг Загафгазијада эн гәдим бичин әләти сајылыр. Бу ораг вә Күлтәпә (Нахчыван) јахынлығындан тапылан әләтләр енеолит мәдәнијјәтинин Азәрбајчанда кениш јајылдығыны көстәрир.

Бу мәдәнијјәтин бизим олмадығыны, бу торпаглара сонрадан, јәни XI әсрдә кәлдијимизи иддиа едәнләр дә вар.

Күрчү салнамәси һәлә бизим ерадан әввәл IV әсрдә, јәни, тәхминән 2400 ил бундан габаг бу торпагларда түркдилли гәбиләләрин јашадығыны хәбәр верир. Салнамәдә көстәрилир ки, бунтүркләр, башга сөзлә, туранлылар кәләчәкдә фарс һөкмдары Кәјхосрову өз сәрһәдләриндән сыхышдырыб чыхармаг үчүн Каспи дәнизиндән Күр чајы бојунча јухары јеријәрәк Мсхетижә 28000 аилә илә кәлди. Мсхети Мамасахли вә бүтүн Картвелләрин, јәни, күрчүләрин мүсаидәси илә фарслара гаршы мүбаризәдә өз көмәкләрини вәд едән бунтүркләр Мсхетидән гәрбдә гаја каһаларында јерләшдирилди». (М. Brosset—Картлис—Цховреба т. I, стр. 35.)

Икинчи мисал: хәлифә I Мүавијәнин (661—680) мәсләһәтчиси Үбәјд ибн Шәријјә әл-Чүрһумидән сорушур: «Сән аллаһ, Азәрбајчан һаггында әлагәниз, тәләшыныз вә хатирәниз нәдир?

Үбәјд ибн Шәријјә хәлифәјә белә чаваб верир: «Азәрбајчан та гәдимдән түркләр өлкәсидир». (Бах: Азәрбајчан ССР ЕА мәрузәләри, XXX ч., 1974, с. 86).

Бу сөзләр ерамызын VII әсриндә дејилиб. Амма «Та гәдимдән» сөзүнүн бизи тарихин һансы дөврүнә апардығыны демәк чәтиндир.

Бунлардан башга бир чох гәдим гајнаглар вә тарихчиләр һәлә ерадан чох-чох әввәлләр Азәрбајчан торпагында түркдилли гәбиләләрин јашадығыны хәбәр верир. К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре кавказской Албании. М.-Л., 1959, сәһ. 48. Мовсес Хоренатси «История Армении». Јереван, 1940, сәһ. 153, Л.-М. Меликсет-бек «К истории появления гуннов в Восточном Закавказье. Азәрб. ССР ЕА Мәрузәләри, 1957, чилд, XIII, китаб 6, сәһ. 709—710. Картлис—цховреба (күрчү тарихи) Грузинский текст, том. I, Тбилиси, 1955, сәһ. 17, К. Патканян «Опыт истории династии Сасанидов по сведениям, сообщаемым армянскими писа-

телями»—Труды восточного отделения Археологического общества, XVI, СПб, 1889, сәһ. 20—21 вә с...).

Бунлары мән демирәм, тарихи фактлар дејир. Бунунла бәрабәр тарихи дәлил-сүбутлардан даһа күчлү бир амил вар ки, мән ону һәр шејдән үстүн тутурам. Бу, мәним бу торпаға көзәкөрүнмәјән телләрлә бағлылығым, изаһ олунмаз һиссләрлә мәчнунлуғумдур. Чүнки, бизим көкүмүз бу торпағын дәрин гатларына елә ишләјиб ки, биз өз ләјагәтимизи вә мә'нәви варлығымизы јалныз бу торпағын үстүндә һисс едә билирик.

Ган јаддашы дејилән бир фәһми һисс вар. Алимләр бу һиссин бу јаддашын механизмини, баш галдырма сәбәбләрини һәлә ача билмәмишләр. Амма бу јаддаш биздән асылы олмајараг баш галдырыр вә бизим гулағмыза гәрибә сирләр пычылдајыр.

Һәрдән дарыханда Бакидан чыхыб, үз гојурам дағлара, мешәләрә, чөлләрә... Кечдијим јерләрин һәр адымында улу әчдадымын ајаг изләрини көрүр, јарпағларын пычылтысында, гарталларын гыј вурмасында, сел суларын шырылтысында, онларын сәсини ешидирәм. Бу торпаг мәни чәкир. Бу торпағын үстүндә өзүмү дүнјанын ән гүдрәтли, ән күчлү адамы сајырам. Нијә бу гүдрәти, бу күчү мән гүрбәт торпағында һисс едә билмирәм? Мәкәр, торпаг торпаг дејилми? Јох! Кимјәви тәркиби бир олса да онун бизә мәлум олмајан ајры бир тәркиби дә вар. Буну билмирләр, бизә мәлум олмајан ган јаддашы вә фәһм илә һисс едирләр. Вәтәнимин көрмәдијим, өмрүмдә бир дәфә дә олса көчмәдијим бир обасындан кечәндә һәр гаја, һәр даш, һәр дөнкә мәнә таныш кәлир, елә бил, бу јери һавахтса көрмүшәм. Әслиндә мән көрмәмишәм, улу әчдадым көрүб, мәним ганымда дилә кәлир. Мәнә бу јерләри таныш көстәрән дамарларымдакы ганын јаддашыдыр.

Мәним улу әчдадым бу торпагдан јаранмыш, бу торпагда бој атмыш, бу торпагда јашајыб, бу торпаға гарышмышдыр. Мән белә билирәм. Буна әсасым да чохдур. Башга чүр дүшәнән варса, гој бунун тәрсини сүбут етмәјә чалышсын. Мәним үчүн буну сүбут етмәјә еһтијач јохдур. Бабамын көбәји бурда кәсилиб, һазырда өзүм дә бу торпағын саһибјәм. Бу торпаг да халгмын ады илә адланыр.

Гәдим јүзилликләрин даш китабәләри көзләрим өнүндә вәрәгләнир: Искәндәрдән тутмуш Помпејә, Кирдән

тутмуш Мәһәммәдә гәдәр јаделлиләрин бу торпаға һүчумлары... Бу торпаг уғрунда ахыдылан ганлар, гырғынлар... Бу улу торпаг мәним ганымла суварылыб. Уғрунда ган төкүлмәјән торпаг јалныз торпагдыр, о Вәтән ола билмәз. Торпаг о заман Вәтән олмаг һаггы газаныр ки, бу торпағын үстүнә ган вә алын тәри төкүлмүш олсун. Әкәр белә олмасајды, бу торпағы Вәтән адландырмаға бизим һаггымыз чатмаз вә ону һәр кәләнә пешкәш едәр, онун уғрунда ганлар ахытмаздыг. Бир һөкмдарын башга бир һөкмдарла мүәјјән сәбәб долајысы илә мүһарибәси ади һалдыр. Неч бир һөкмдар разы олмаз ки, онун өлкәси башга бир һөкмдар тәрәфиндән ишғал едилсин, јахуд чаһанкирлик, «Мәнәм»-лик иддиасында олан бир азғынын өзүндән зәиф өлкәнин үстүнә басғыны да тарих үчүн гејри-ади дејил. Бәс Бабәк? Көрәсән, һөкмдар олмајан Бабәкә нә дүшмүшдү ки, бу торпағын јолунда кәлмә әрәбләрә гаршы гылынч галдырырды? Чүнки о, узун әсрләр боју бу торпагда јашамыш, сүмүкләри бу торпаға гарышмыш дәдәбабасынын мүгәддәс мазарыны, руһуну вә шәрәфини кәлмәләрдән мүдафиә едирди. О, рәва билмәзди ки, дәдәбабасынын јурду кәлмәләрин таптағы олсун. Бабәкин 20 иллик мүғавимәтинин нәтичәсидир ки, кәлмә әрәбләр бизи «гылынч мүсәлманы» адландырырды. Бәли, биз гылынч күчүнә мүсәлманлашмыш гәдим христианлар, бүтпәрәстләр вә атәшпәрәстләрик. Өлкәмизин әразисиндә онларла гәдим Афған килсәләринин вә мәбәдләрин варлығы буна әјани мисаллардыр.

Бунунла бәрабәр, бу да бир һәгигәтдир ки, неч бир халг дүнја бина оландан һәмишә ејни торпагда јашадығыны сүбут едә билмәз. Халғлар ән гәдим дөврләрдән мүхтәлиф сәбәбләр долајысы илә даима бир јердән о бири јерә көч етмишләр, неч бир халг јалныз бир торпагда бәнд алыб галмамышдыр. Бунун әксини дүшүнәнләр тарихдән хәбәрсиздирләр. Бурада јалныз нисбәт мәсәләси ола биләр. Беләликлә дә мүәјјән әразинин тарихи орда јашајан халгын тарихиндән әксәр һалда даһа гәдим олур. Даһа доғрусу, әразинин тарихи илә орда јашајан халгын тарихи чох һалда үст-үстә дүшмүр. Бу, инкаредилмәз бир һәгигәтдирсә, инди һансы халға «Бу сәнин јерин дејил»—демәк олар? Әкәр буну демәк оларса, кәрәк Америкада јашајан бүтүн европалылары, Мачарыстанда јашајан мачарлары вә Анадо-

луда јашајан түркләри индики вәтәнләриндәм дәрбәдәр саласан.

Тарихдә тәбии вә гејри-тәбии ахынлар олмуш вә инди дәдә-бабаларын һагг-һесабыны нәвәләрдән тәләб етмәк ән азы ағылсызлыг вә наданлыгдыр.

86,6 мин км² әразијә малик олан вәтәним дүнјанын әсас иглимләринә вә бүтүн наз-не'мәтинә маликдир. Бу торпагда јашајан халгын өзү сәхавәтли вә гәлби кениш олдуғундан тәбиәт дә өз сәхавәтини бу халгдан әсир-кәмәјиб. Чүнки, биз һәмишә гоншуну ики инәкли, өзүмүз бир инәкли көрмәк истәмишик.

Малдар да олмушуг, јайлаға да көчмүшүк, нәдәнсә, бә'зән буну бизә нөгсан тутурлар. Әввәлә, дүнјада дәдә-бабасы көчмә малдарлыгга мәшгул олмајан халг аз табылар. Икинчи тәрәфдән јайлаға көчмәк тәбиәтә јахынлыгдыр, тәбиәт гәдәр саф вә тәмиз олмагдыр. Бәли, биз чәпәр, тәрәзи вә алвер дүшкүнү олмамышыг. Буна көрә јаландан, бөһтандан, алыб-сатмагдан, адам алдатмагдан хәбәримиз олмајыб. Амма бизи алдаданларын чавабыны һәмишә мәрди-мәрдәнә дөјүшдә верә билмишик. Биз алдатмамышыг, амма алдандығымыз вахтлар олуб. Нәтичәдә исә јенә биз галиб кәлмишик.

Һәлә 1904-чү илдә көркәмли рус публисист, јазычы вә журналисти «Кавказ» гәзетинин редактору В. Л. Величко «Кавказ. Русские дела и междуплеменные вопросы» китабында бу дијарда јашајан халгларын тарихи кечмишини, үмуми сәчијјәсини шәрһ едәрәк азербәј-чанлылар һаггында јазырды: «Азербәјчанлыларын ганы хејрхаллыгга јоғрулуб. Онлар тәбиәтән аличәнабдыр, мәрддир, гәлби ачыгдыр. Зәһни вә әхлаги кејфијјәтләрә маликдирләр».¹

Биз ат белиндә доғулмуш, ат белиндә бөјүјүб әрсә-јә чатмыш, ат белиндә дә иглимдән иглимә кечмишик. Бунун нәји гүсурлудур ки, тәбиәтин сафлыгы, хејрхаллыгы ганымыза, руһумуза чөкмүш, өзүмүзү дә сафлашырыб мә'нән көзәлләшдирмишир.

Дәдә Горгуд дастанларында оғуз бәјләринин мә'нәви дүнјасыны—икидлийини, горхмазлыгыны, бунларла бәрәбәр, сафлыгыны, ачизә әл тутмаларыны, инсаф вә вичдана архаланмаларыны охудугча бабаларымызын

¹ Ады чәкилән китаб. С. Петербург, 1904, сәһ. 149.

бөјүклүјү, мәрдлийи вә тәмизлийи өнүндә сәчдәјә кәл-мәмәк мүмкүн олмур.

«Бамсы Бејрәк» бөјүндә бир өлкәдән башга өлкәјә мал апаран бәзирканлары Евнүк галасынын адамлары талајыр. Бәзирканын бөјүјү тутулур, кичийи өзүнү Оғуз һүдудуна јетирир. Овдан сонра чәмәиликдә динчәлән Бајбура бәјин оғлу бәзирканы динләјир, башындакы 40 икидлә Евнүк галасынын таланчылары илә дөјүшә јолланыр. Таланчылардан бәзирканларын малыны керигәјтарыр.

Бәзирканлар бу јахшылыгын әвәзини вермәк үчүн Бајбура бәјин оғлуна гәјтарылан маллардан она истәдийини көтүрмәји тәклиф едир. Икид тачир ја алверчи дејилди ки, парча-пурчаја, гызыла, даш-гаша тамаһ сала. Әр оғлу әр өз икидлийинә вә дәдә-баба ән'әнәсинә ујғун атларын ичиндән бир ајғыры, бир алты ганадлы күрзү вә ағ киришли јайы сечир.

Бәзирканлар башларыны ашағы дикир. Буну һисс едән икид:

— Чохму истәдим?—дејинчә, бәзирканлар:

— Хејр, амма бизим бир бәјимиз оғлу вардыр. Бу үч шеји она һәдијјә апарырыг—дедиләр.

Икид:—Бәјинизин оғлу кимдир?

Бәзирканлар:—Бајбуранын оғлу — дедиләр. Амма гаршыларындакынын Бајбуранын оғлу олдуғуну билмәдиләр.

Икид бу сөзү ешидинчә атына гамчы вуруб, онлардан узаглашды.

Ертәси бәзирканлар Бајбуранын һүзуруна кәлдиләр. Бәјин јанында отуран икиди таныјыб, әһвалаты атасына данышдылар. Ата севинди вә бәзирканлардан сорушду:

— Мәним оғлумун икидлийи она ад гојачаг гәдәр вармыдыр?

Дедиләр:—Даһа артыг!

Бајбура бәј гүдрәтли оғуз бәјләрини чағырды. Дәдәм Горгуд кәлди, оғлана ад гојду:

— Үнүмү анла, сөзүмү динлә, Бајбура бәј, Аллаһ тәала сәнә бир оғул вермиш, туту версин... Гаршы јатан гара дағлардан ашар олса, Аллаһ тәала сәнин оғлуна ашыт версин. Ганлы-ганлы сулардан кечәр олса, кечид версин. Бунун ады боз ајғырлы Бамсы Бејрәк олсун. Адыны мән вердим, јашыны аллаһ версин.

Бамсы Бејрәк бәзирканлардан дэдә-бабасынын чән-кавәрлик ән'әнәсинә ујғун әрмәған истәдији кими, Дәдәм Горгуд да оғлана өз икидлијинә ујғун ад верир: «Бамсы Бејрәк!»

Улу әчдадымыз огузлар доғулан ушаға дәрһал ад вермәзләр. Онларын әгидәсинә көрә ады һәдијјә алмазлар, ады газанарлар. Өз әмәлләри илә ад газана билмәјән, ада лајиг олмамалыдыр. Чүнки, ад әмәллә доғрулмалыдыр. Ушаға мүәјјән јаша доландан сонра көс-тәрдији шүчаәтә ујғун, хасијјәтинә вә әмәлине мүнәсиб ад вермәк, онларын ичтимаи-фәлсәфи көрүшләриндән ирәли кәлир.

Дәдә Горгуд китабы башдан-баша һәјата, өлүмә, мәһәббәтә, нифрәтә, јахшылыға-пислијә, достлуға-дүшмәнчилијә, чәсарәтә-горхағлыға, ана јурда, доғма очаға, торпаға-тәбиәтә, анаја-өвләда, фәлсәфи бахыш китабыдыр. Бир сөзлә, бу китаб гәдим огузларын мә'нәви дүнјасынын китабыдыр.

Бу китаб көрә нәинки адамларә, адамлар арасындакы мүнәсибәтләрә вә әшјаларә верилән адлар да доғрулмалыдыр. Ел ағзында долашан әфсанәјә көрә Дәдә Горгуд 4 адда сәһв етмишдир:

Кәлине ајыран демәди, о Дәдә Горгуд,
Ајрана дојуран демәди, о Дәдә Горгуд,
Ијнәјә тикән демәди о, Дәдә Горгуд,
Тикана сөкән демәди о, Дәдә Горгуд.

Бурада бир мүһүм мәсәләјә диггәт јетирмәлијик: Дәдә Горгуд әшјаларә мәишәтдәки ишинә, мүндәричәсинә көрә, адамларә исә фәалијјәтинә вә әмәлине көрә ад вермә принципини әсас көтүрмүшдүр.

Кәлине ата очағындан әр очағына кәлдијинә көрә «Кәлин» ады верилмәсинә халг етираз едир. Чүнки, бурада јалныз заһири әләмәт нәзәрдә тутулмуш, әмәл, мөвгә, фәалијјәт исә унутулмушдур. Бурада кәлине әшјаја верилән ад принципи әсасында ад верилмишдир. Һәм дә кәлинин јени очаға кәлмәси (јә'ни көчмәси) онун биркүнлүк фәалијјәтидирсә, әсас фәалијјәтинин мәзмуну—кәлишилә көһнә очагдан јени очағын ајрылмасыдыр. Буна көрә дә кәлине «кәлин» јох, әсас фәалијјәтинә ујғун—«ајыран» «ајрылан»—демәк лазым иди.

Сүдүн јардан ајрылан һиссәсинә ајран (ајрылан) дејилмәси онун заһири әләмәтидир. Мүндәричәси исә

адамы дојурмаг хассәсидир. Буна көрә дә она ајыран јох, дојуран демәк лазым иди.

Ијә бәнзәдији үчүн «иј» сөзүндән чыхараг ијнәјә «ијнә» демәк дә онун заһири охшарлығыдыр. Ијнәнин әсас хассәси, иши тикмәк олдуғу үчүн она «ијнә» дејил, «тикән» дејилмәли иди. Еләчә дә будаг үстүндә дик дурмаг тиканын заһири әләмәтидир, онун әсас хассәси тикиләни сөкмәк олдуғундан, тикана «сөкән» демәк лазым имиш.

Инди адам адларына бахаг: Буға илә дөјүшүб, ону мәғлуб едәнә «Буға» сөзүндән «Буғач», сәрһәд кешик-чисинә, Вәтәнин һудудларыны горумаг, көзләмәк фәалијјәтинә көрә «бәкләмәк» (көзләмәк) сөзүндән чыхараг, «Бәкил», дәмир кими сөзүндән чыхараг «Дәмиркүч», Дөзүмлү сөзүндән чыхараг «Дөзән» вә с...

Чәмијјәтә ичтимаи бахышдан доған, инсанларә әмәлине көрә ад вермәк принципи адамларә бир-бириндән фәргләндирмәк гәјәсинин нәтичәсидир. Әкәр белә олмасајды, бу күн чәмијјәтимиздә мөвчуд олан фәхри адлар, титуллар, мүкафатлар, тәлтифләр дә јаранмазды. Оғуз бабамызын тәфәккүрүндән доған бу принцип букүнкү чәмијјәтимиз үчүн нә гәдәр вачиб мәсәләдир.

«Қасыб, итинин адыны күмүш гојар» аталар сөзү илә халг ләјәгәтсиз адама лајигли адын верилмәсинә гаршы чыхмыш, Горгуд ән'әнәсинә садиг галмаг арзусуну ифадә етмишдир.

...Дүшмән Газан ханын евини јағмалајыр, малыны, мүлкүнү, илхыларыны, кәнизләрини апарыб кедир. Бундан хәбәр тутан хан, дүшмәнин гапысына кәлиб она дејир:

«Дәнлији алтын бан евләримә кәтириб дурурсан. Сәнә көлкә олсун. Ағыр хәзинәм, бол ахчам кәтириб дурурсан. Сәнә хәрчлик олсун... Гырх икидлә оғлум Урузу кәтириб дурурсан. Гулун олсун. Товла-товла шаһбаз атларым кәтириб дурурсан. Сәнә минәт олсун... Гарычыг аннәми кәтириб дурурсан. Анамы веркил мана, савашмадан, ворушмадан гәјәдајым».

Көрүндүјү кими Газан хан евиндән, ешијиндән, хәзинәсиндән, бол ахчасындан, төвлә-төвлә шаһбаз атларындан, бир сөзлә, бүтүн дүнја не'мәтләриндән кечә билир, тәкчә анасындан кечә билмир, дүшмәндән јалныз ону тәләб едир. Чүнки, огузлар үчүн ана мүгәддәс, ананын һағгы исә «Танры һағгы» һесаб олуноур.

Дастанда өлүмчүл жараланмыш гәһрәманын дәрманы («Дирсә Хан оғлу Буғачын боју») сафлыг вә учалыг рәмзи олан ана сүдү вә көзәллик, зәрифлик рәмзи олан даг чичәкләридир.

Дәдә Горгуд бојларында Озан (ашыг) халгын башбиләни, мәсләһәтчисин вә ағсаггалыдыр. Онлар јалныз елин севинчинә дејил, дәрдинә дә ортагдырлар. «Дәдә» сөзү бизим дилимиздә ән һөрмәтли ашыглар «дәдә» дан сонра кәлән бир сыра ән һөрмәтли ашыглар «дәдә» гәхәллүсүнү дашымышлар. Инди Көјчә маһалында ашыг Әләскәрә «Дәдә Әләскәр» дә дејирләр. Дәдә Кәрәм, Дәдә Гасым, Дәдә Әмрәһ, Дәдә Шәмшир вә с... бу гәбилдәндир...

Озанын гопузу да онун өзү кими тохунулмаз вә мүгәддәс сајылыр. «Ушун гоча оғлу Сәкрәјин боју»нда Сәкрәк ону јухудан ојадан адамла һесаб чәкмәк истәјир. Анчаг белиндә Гопуз көрүб әл сахлајыр вә дејир: «Дәдәм Горгуд, гопузун һөрмәтинә сәни вурмадым. Әкәр, әлиндә гопуз олмасајды, ағам башы үчүн сәни ики пара гылардым».

Бүтүн бунлар оғуз бабаларымызын јүксәк мә'нәвијјатындан, көзәллик дујгусундан вә инчә зөвгүндән хәбәр верир. Будур бабаларымызын мә'нәвијјаты вә мәдәнијјәти, дүнјакөрүшү, зөвгү вә фәлсәфәси!

Улу бабаларымыз дүнјанын мадди не'мәтләри илә јашамамыш, мә'нәви дүнја илә нәфәс алмыш, мәрд олмуш, намәрдлијин нә олдуғуну билмәмишләр. Оғузлар дүшмәнини һеч заман архадан вурмамыш, она тәлә гурмамыш, сөзүнү үзүнә демиш, онунла үзбәүз вурушмушлар.

Дастанда һадисәләр Азәрбајҗанда чәрәјан едир вә көстәрилир ки, оғузлар күрчү, ермәни вә абхазларла гоншудур. Һадисәләр Бәрдәнин, Кәнчәнин, Дәрбәндин, Әлинчә галасынын вә Көјчә көлүнүн әтрафында чәрәјан едир.

Дастан бу сөзләрлә башлајыр: «Рәсул Әлејһүссәлам заманына јахын Бајат бојундан Горгуд ата дејилән бир әр гопду». Бурдан ајдын олур ки, дастан Мәһәммәд Пејғәмбәрин заманында—јә'ни VII әсрдә јаранмышдыр. Бәдин чәһәтдән бу гәдәр камил вә гүдрәтли бир әсәри јарадан халг бу өлкәдә узун әсрләр боју бәргәрар олуб, торпағын дәринликләринә көк атмасајды, јурд-јува, доғма очаг, ана торпаг һисси онда бу гәдәр мөһкәм вә

дәрин ола билмәзди. Вәтән һисси бурдакы бүтүн образларын илијинә, ганына елә ишләјиб ки, онун јолунда бунларын һәр бири өлүмә һазырдыр. Бурдан белә нәтичә чыхыр ки, дастан VII әсрдә јараныбса да бу дастаны јарадан халг даһа гәдимләрдән бу торпагда јашамыш, бу торпағын дәринлијинә көк атмышлар.

Дастанларын бәдин дәјәрини вә буну јарадан халгын Азәрбајҗанда даһа гәдимләрдә көк атдығыны көстәрән инкилис филологу Чофреј Лјуис јазыр: «Ислам тарихиндән хејли әввәл јаранмыш бу дастанлар көчәри оғузларын һәјат тәрзи илә ислам мәдәнијјәтини бирләшдирир» (The Book of Dede Korkut, Pohgvin Books, London, 1974, сәһ. 15—16).

Инкилис алиминин дедији «Ислам тарихиндән хејли әввәл» сөзү үзәриндә дүшүнмәк лазымдыр. Бу «хејли» сөзү ерадан әввәлә кеңиб чыхырмы?

Дүнја фольклорунун инчиләриндән сајылан бу бөјүк әсәр јалныз камил вә бөјүк халгын тәфәккүрүндән, һисс вә дујғуларындан сүзүлә биләрди. Намусу, шәрәфи, кишилији вә мәрдлији, мә'нәви бөјүклүјү вә сафлығы тәблиғ вә тәрәннүм едән бу әсәр оғузларын мә'нәви дүнјасынын ајнасы, үстүндә јашадыглары торпаг исә өз ганлары илә сувардыглары гануни торпагларыдыр.

Даг чешмәләринин шырылтысындан, ат кишнәртиләриндән дил, күләкләрин выјылтысындан, гушларын нәғмәсиндән нәғмә алан бу халга «шаир халг» (Н. Тихонов) дејилмәси «тәсадүф»и дејилдир. Дилимизи өјрәнмәк истәјән бөјүк рус шаири М. Лермонтов јазырды ки, Авропада франсыз дили нәдирсә, Гафғазда түрк дили дә одур» (Полное собр. соч. т. V, Москва-Ленинград, 1937, стр. 393).

Бизим дилин тә'сири вә көзәллији о гәдәр бөјүк олмушдур ки, башга халгларын ашыглары вә шаирләри дә бу дилдә өлмәз әсәрләр јаратмышлар. XIII—XIV әсрләрдән бәри онларла ермәни шаири вә ашыгы бизим дилдә ше'р јазыб, диван бағламышдыр. Фрик вә Блуз Ёванес (XIII әср), Тилкуранси (XIV әср), Бағишеси (XV әср) түрк дилиндә, лакин ермәни һәрфләри илә јазылмыш көзәл ше'р парчалары гојуб кетмишләр. XVI әсрдә Ванлы Кучак (Наһапәт Кучак), XVII әсрдә Гул Арзуин, XVIII әсрдә Сајат Нова, Миран, Бағыр оғлу, Әмир оғлу, Гул Еғаз, Тураб дәдә, Шамчы Мелко, Кичик Нова, Артем, Нарутјун Бегум, XIX әсрдә Кешич

оғлу, Дони, Гэссаб оғлу, Зэркэр (1824—1874), Дэллэк Мурад, Ширин (Гованес Карапетян) (1827—1856), Мискин Бүрчи (1810—1847), Маһуби Кеворк (1827—1927), Чэркэз оғлу (1763—1845), Туринч (1790—1875), Артун оғлу (1789—1869), Камил (Багдасар) (1803—1932), Бэдэл (1810—1850), Эзбэр Адам (1816—1846), Бунјад оғлу (1818—?), Нирани (1822—?), Чаһил оғлан (1820—1850), Кәнһа (1820—1886), Мајиф (1825—1902), Сәрдар оғлу (1830—1896), Һәллач оғлу (1839—1919), Сазаји (1848—1916), Кәрдиши (1857—1909) вә с. Бунлардан башга јашадыглары илләри дәгиг билмәдијимиз Јетим оғлан, Бабачан, Мәһчуби, Мискин Степан, Воскан оғлу, Гејрәтли, Талал оғлу, Гитчи Титтос, Зүлал оғлу, Мәлул вә с. ермәни ашыглары түрк дилиндә јазмышлар. Бу ән'әнә Ашыг Авак, Ашыг Вартан кими ел сәнәткарларынын тимсалында Совет һакимијјәти дәврүндә дә давам етдирилмишдир.

Түрк дилиндә јаздыгларына көрә бу сәнәткарларын бир чоху көрүндүјү кими, өзләринә түрк адлары көтүрмүшләр.

Ашыг Дони, Ашыг Татевос, Степанос Јеретс кими ашыглар исә бир чох гошмаларыны јары ермәни, јары түрк дилиндә јазмышлар. Ермәни фолклорчусу Г. Тарвердијан 400-ә гәдәр ермәни ашыгын әсәрләрини топлadyғыны јазыр вә дејир ки, бунлардан јалныз 20—25 нәфәри ермәни, галанлары исә јалныз түркчә јазмышдыр. («Ермәни ашыглары», I чилд, Јереван, 1937, сәһ. 19).

Ермәни ашыг вә шаирләринин түрк дилиндә јазыб јаратмаларынын сәбәбини һәрә бир чүр изаһ едир. Мәшһүр ермәни тарихчиси Лео даһа дүзкүн мөвгедә дурараг буну, түрк дилинин зәнкинлијиндә вә сәлислијиндә көрүр. О јазыр: «Ашыглар үчүн нағылларда, маһныларда тәсвир олунан һәјәти ифадә етмәк үчүн түрк дили ермәни халг ләһчәләриндән даһа сәлис, даһа ифадәли вә даһа зәнкиндир» (Лео—Ермәни тарихи, III чилд, Јереван, 1946, сәһ. 1072).

Чох марағлы һалдыр ки, ермәничә јазан ашыглар да түрк ше'р вәзнини (һеча вәзни—једдилик, сәккизлик, онбирлик, ондөрдлүк, онбешлик вә с.) вә формаларыны (гошма, кәрајлы, дүбејт, мүхәммәс вә с.) гәбул етмишләр. Бунлардан башга һәлә чох гәдимләрдә көһнә ермәни дили грабарда һәмгафијә сөzlәр олмадығын-

дан, сонралар халг гусанлары сәтирләрин сонундакы гафијәни тәмиз билдикләри гоншу түрк дилиндән көтүрмәли олурдулар. М. Х. Абекјан «Халг гусанларынын маһнылары» әсәриндә (Јереван, 1940, ермәничә, с. 19) јазыр: «Классик грабарда һәјрени (бајаты) ше'ри гафијәсиз јазылырды. Белә ки, бизим дилимиз гафијә сарыдан касыбдыр, дилимиздә һәмгафијә сөzlәр аздыр. Шифаһи халг јарадычылығында гафијә XI—XII әсрдән сонра јаранмаға башлады. Халг нәғмәләрини јараданлар гафијә үчүн онлара ајдын олан түрк дилинә мүрачиәт едирдиләр».

Ше'р формаларыны башга халгдан көтүрмәк вә ајры дилдә бу формаларда ше'р јазмағ мүмкүндүр. Лакин вәзн көтүрмәк чәтин мәсәләдир. Она көрә ки, һәр халгын дили о дилин тәбиәтинә вә гурулушуна ујғун вәзнини јарадыр. Бизим доғма вәзнимиз олан һеча вәзни түркдилли халгларын дилиндәки сайт вә самит сәсләрин сөз ичиндәки гурулушундан вә дүзүлүшүндән доғмушдур. Бу гурулуша вә бу дүзүлүшә ујғун кәлмәјән дил, һеча вәзнини гәбул едә билмәз. Белә олдуғу тәғдирдә бәс нечә олмуш ки, ермәни дилиндә дә һеча вәзни илә ше'р јазә билмишләр? Гәдим ермәни дили—грабарла, јени ермәни дили ашхарабарын гурулушу арасындакы фәрги вә бунун сәбәбини 50 илә гәдәр ахтаран ермәни алим, ермәни дилинин бөјүк мүтәхәссиси, профессор Н. Ачарјан бу бәрәдә белә дејир: «Ермәни дилинин структурундакы дәјишиклик нәдән төрәмишдир? Нијә ермәни дили структурона, гурулушуна көрә өз әһатәсиндә олан вә ону ишғал едән дилләрә—латынчаја, јунанчаја, франсызчаја, әрәбчәјә, ајсоричәјә вә һәтта күрдчәнин структурона, гурулушуна ујғун олаола, бирдән-бирә бунлардан узаглашыр, түрк-татар дилләринин структурона ујғунлашыр? Бу охшајыш тәсадүфидirmi? Ермәни дилинин структурунун, гурулушунун дәјишмәсинә сәбәб нәдир?» («Ермәни дилинин тарихи», II һиссә, Јереван, 1951, сәһ. 191).

Сәбәб ајдын дејилми? Гурулушча латын, јунан, франсыз, әрәб вә күрд дилләри групуна дахил олан ермәни дили гоншусу түрк дилләринин тә'сиринә мәруз галмыш вә өз структурону дәјишмишдир. Бу ујғунлашманын нәтичәсидир ки, ермәни шаир вә ашыглары түрк дилинин тәбиәтиндән вә гурулушундан доған һеча вәзнини дә гәбул етмишләр. Бурадан јазынын әввәлиндә дедијимиз

бир мәсәләннн даһа тутарлы тәсдиги дә мејдана чыхыр. Мәлүмдур ки, бир дилин башга бир дилин структуруна ујғунлашмасы 50—100 илин иши ола билмәз. Бу дәји-шиклик үчүн әсрләр—ән азы 500—1000 ил лазым иди. Гәдим ермәни дилиндәки түрк тә'сири исә һәлә ерамы-зын VII әсриндән өзүнү көстәрмәјә башлајыр. Ермәни дилиндәки бу дәјишиклик түркдилли халгын бу тор-пагларда даһа гәдим заманлардан јашамасынын ашкар сүбүтудур.

Дил, вәзн вә форманы гәбул едән ермәни сәнәткар-лары ермәничә јаздыглары ше'рләрини дә бизим ашыг һавалары үстүндә охудугларындан вәзн вә форма илә бәрабәр бу вәзн вә формадан доған мусигини дә гәбул ет-мәли олмушлар. Кетдикчә бу мусиги дә онлар үчүн доғмалашмышдыр.

Г. Левонјан Азәрбајчан ше'ринин ермәни халгы ара-сында кениш јайылмасынын әсас сәбәбини мөлаһәтли мусигимиздә көрүр (Г. Левонјан, Әсәрләри, Јереван, 1963, сәһ. 35).

Мәнчә Г. Левонјанын дедији әсас сәбәб дејил, сәбәб-ләрдән биридир. Она көрә ки, әввәл сөз, сонра һәмин сөзүн үзәриндә маһны јараныр. Ачарјанын дедији кими, ермәни дилинин тәбиәти, гурулушу Азәрбајчан дилинин тәбиәти вә гурулушуна ујғунлашмасайды, Азәрбајчан вәзнләри—ермәни дилинин тәбиәтинә, руһуна јатмаз, бу дилдә једдилик, онбирлик, ондөрдлүк вә с. өлчүләрдә ше'р јаратмаг мүмкүн олмазды. Бу бир һәгигәтдир ки, бизим доғма вәзнимиз олан һечә вәзни, јалныз түрк дилли халглара аиддир: Бу вәзни түркдилли халглар-дан башга јалныз ермәни ше'риндә көрмәк мүмкүндүр. Демәк, бу ејнилији мусигидән әввәл дил тә'сириндә ах-тармаг лазымдыр. Чүнки дил вәзни, вәзн дә мусигини јарадыр.

Азәрбајчан халг һавалары илә охумаг үчүн һәм ер-мәничә, һәм дә азәрбајчанча нәғмәләр јарадан ермәни ашыгларындан Бајдзаре «Бағчада күлләр», «Јар бизә гонаг кәләчәк», «Кәрәми» адлы Азәрбајчан һавалары-на ујғун ермәничә ше'рләр јазмышдыр. (Ашыг Бајдза-ренин Варшам Трдатјан маһнылары, I чилд, Тифлис, 1895).

Гаракин Левонјан јазыр: «Түркләрлә јанашы јаша-јан ермәни ашыглары өз адларыны түрк ашыгларындан көтүрмүш, маһныларыны исә гәдим Асија һаваларында

охумаг үчүн түрк һаваларына ујғунлашдырмышлар».

Бөјүк ермәни јазычысы Х. Абовјан јазыр: «Чох дәфә гонаг кетдијим, јахуд шәһәрлә кечдијим вахтларда диг-гәтими топлајырдым ки, көрүм, халг данышаркән, кеф едәркән нәдән даһа чох һәзз алыр. Чох дәфә көрүрдүм ки, мејданда, күчәдә адамлар, дуруб бир кор ашыға елә һајыл-мајыл гулаг асыр, пул верир, ағызларынын сују ахыр. Мәчлисдә вә тојда сазандарсыз һеч чөрәк јемәк олардымы? Дедикләри түркчә иди...» (Сечилмиш әсәр-ләри, I чилд, сәһ. 9.).

Тарихин ән гәдим дөврләриндә јанашы јашамыш ер-мәни вә түркләр һәмишә бир-биринә арха вә көмәк олмушлар. XVIII әсрдә ермәни вә түркләр бу 2 гардаш халгын арасына фитнә-фәсад саланлара гаршы гар-шылыглы әһднамә бағламышдылар. Мәсәлән, Кәнчәнин 80 мөһәлләсиндә јашајан азәрбајчан әһалисинин әһдна-мәсиндә дејилир: «Бу вә ја башга јердә ермәниләрә зә-рәр вермәјә гојмајачајыг. Гој онлар һәр чәһәтдән арха-јын вә раһат олсунлар... Бунун үчүн биркә анд ичми-шик, биркә сөз вермишик, бизим андымыз, шәртимиз, өһдәмизә көтүрдүкләримиз даш үзәриндә һәкк олунмуш кими даимидир» («Ермәни-фарс мүнәсибәтләри һаггын-да», Јереван, 1927, сәһ. 88).

Халг һәмишә белә дүшүнмүш вә бу гардашлығы со-на гәдәр сахламаға чалышмышдыр. Лакин бә'зән өзүнү халгынын «бөјүк патриоту» кими гәләмә верән чызма-гарачылар вәтәнпәрвәрлик маскасы алтында кизләниб ики халгын арасыны вурмаға чалышыр, араја әдавәт то-хуму сәпирләр. Бөјүк ермәни јазычысы, ингилабчы де-мократы М. Налбандјан вахтилә бир мөғаләсиндә белә јаланчы вәтәнпәрвәрләрин образыны чох көзәл чәкмиш-дир: «О, тәгрибән гырх јашлы бир адамдыр... Мүхтә-лиф китаблар охумаға һәвәс көстәрир. О, һәмишә өзү-нү вәтәнпәрвәрләрдән бири һесаб етмиш вә инди дә һесаб едир. Нијә дә һесаб етмәсин—өзүнү вәтәнпәрвәр саямаг, јахуд башгаларынын көзүндә вәтәнпәрвәр кими көрүнмәк чох чәтин ишдирми? Мән буну башга халглар барәдә дејил, јалныз бизим ермәниләр барәдә дејирәм. Чүнки башга халгларда вәтәнпәрвәр кими шөһрәтлән-мәк нә гәдәр чәтиндирсә, бизим халгда бир о гәдәр асандыр. Нә үчүн? Онун үчүн ки, ермәни орда-бурда бир-ики курултулу ибарә ешидән кими өз кушәсинә чә-килиб өзүнү вәтәнпәрвәр һесаб етмәјә башлајыр; о өз хал-

гына хош истәкләрлә үз тутур... О, милләти тә'рифләјир, милләтин гүсурдарыны өзкәләрдән кизләдир. Куја о, ермәни халгыны елә севир ки, бу халгын гүсурларыны үзә чыхаранлара нифрәт бәсләјир, бөһтан вә сөјүшлә онлардан гисас алыр вә... даһа нә истәјирсиниз—сүркүндә өмрүнү баша вуран вә вар-јохундан олан бир заваллынын гәриб дијардакы гәбрини мүгәддәсләшдирир.

Бах, белә бир адам—аһ, ачы һәгигәт—авам күтләнин көзүндә һөрмәт газаныр. О, гарныны көпүкдүрүб, бығларыны ешир, биздән һөрмәт вә еһтирам көзләјир.

Узаг ол биздән, һәјасыз ахмаг, чәкил көзүмүздән, јаланчы вә шәрәфсиз инсан, биз сәнин фырылдағларына бәләдик, сәнин фитнә-фәсадын бизә мә'лумдур.»

(М. Налбандјан, «Өлүләрин сорғусу». Сечилмиш фәлсәфи, ичтимаи-сијаси әсәрләри, М., 1954, сәһ. 182—183).

Чох бөјүк вәтәндашлыг чәсарәти, мәс'улијјәт һисси вә мүдрикләкә дејилмиш бу сөзләрин јазылдығы вахтан бир әсрдән артыг бир мүддәт кечмишдир. Оун мүәллифи тәһсилинә вә ихтисасына көрә тәбиб иди, савадлы, истәдадлы тәбиб, Москва университетинин мәзуну М. Налбандјан һәм дә ичтимаи-сијаси вә тарихи-әхлаги хәстәликләри көрән, мүәјинә вә мүәличә етмәјә чалышан һәким—журналист—публисист иди. Оун јаздығларыны охујурсан вә мәәттәл галырсан, фикирләширсән, нечә олуб ки, Михаил Налбандјанын көрдүјү, гамчыладығы, ифша вә нифрәт етдији «јаланчы вә шәрәфсиз» адамлар, «бөһтан вә сөјүшлә» өзүнә «вәтән-пәрвәр» ады газандырмаға чалышанлар, «гарныны көпүрдүб, бығларыны ешиб... һөрмәт вә еһтирам көрмәјә чәсарәт едән» авантюристләр бизим зәманәмизә гәдәр дә кәлиб чыхмышлар. Һәм дә беләләринин ичәрисиндә нә гәдәр тәәччүблү көрүнсә дә һәким—јазычы—публисист вә һәтта әмәкдар идман устасы оланы да вардыр. Беләсинә елә кәлир ки, халғларын вә милләтләрин тарихини ағына-бозуна бахмадан тәһриф етмәк, өз авантюрист мејлләри вә фантазијасына ујғун шәкилдә јазмаг да олар, чап етмәк дә, һәм дә ачыначағлысы будур ки, кимләринсә һимәјәдарлығы илә чәзасыз галмаг да мүмкүндүр. Лакин беләләри әввәл-ахыр кор кишинин оғлу кими бәднам олачаг, тарихин зибил јешијинә атылачағлар. Бунунла әлағәдар бир ибрәтамиз факты охучуларын нәзәринә чатдырмаг истәјирәм. 1971-чи илдә

елми журналлардан бириндә мәшһур совет алим академик И. Пиотровскинин «Редаксијаја мәктуб»у дәрч олунмушдур. Ону диггәтлә охудум. Мәни о гәдәр тутду ки, сурәтини чыхартдырдым. Гојмушам јазы масасынын үстүнә. Нә гәдәр дәрин вә тутарлы мәктубдур. Елми дүрүстлүјүн дәгиглик вә мәс'улијјәтин бариз нүмунәсидир. Ону охумағы тарихлә мәшғул олан һәр кәсә мәсләһәт көрәрдим. Сөһбәт нәдән кедир? 60-чы илләрдә Ермәнистан ЕА нәшрләриндә, бир сыра күтләви мәтбуат органларында сенсасија характерли јазылар вә мә'луматлар дәрч олунду ки, куја республика әразисиндә ерамыздан әввәл XIX—XVIII әсрләрә аид һајас иероглиф јазысы мејдана чыхарылмышдыр. Һәтта һәмин дөврә аид сиккә белә тапылмышдыр. Тезликлә бу јазылары «охујанлар» да пејда олду. Онларын мәзмуну «ачылды». Бу «кәшф» барәдә һәтта харичи мәтбуат сәһифәләриндә јазылар чыхды: Академик И. Пиотровски мәктубунда бүтүн бу һај-күјүн әсассыз олдуғуну, һеч бир елми дәлил вә фактла сүбута јетирилмәдијини көстәрир. Совет, о чүмләдән Ермәнистан шәрғшүнаслары вә алим-мүтәхәссисләринин рәјинә истинад едәрәк мүәллиф јазыр ки, Метсомар јазылары һаггында әсл һәгигәт будур ки, әввәла онлар ерамыздан әввәл XIX әсрә дејил, ерамызын XIX әсринә аиддир. Икинчиси, тапынты һајас јазысы дејил, күфи хәтти илә јазылмыш Азәрбајчан сөзләридир, өзү дә әввәлләр Метсомар јазысында јерләшмиш азәрбајчанлы Зејвә кәнди сакинләринә мәхсусдур. Үздәнираг јени јазы кәшфчиләри әрәб әлифбасы илә јазылмыш сөзләри сағдан сола охумаг әвәзинә, солдан саға охумуш, бә'зи дүзәлишләр етмиш вә һәгигәтлә һеч бир әлағәси олмајан фантастик ујдурмалара јол вермишләр. О ки галды сиккәләрә, сән демә бунлар да XII—XIII әсрдә Азәрбајчан Атабәјләринин сиккәләри имиш¹.

Бөјүк ингилабчы-демократ Ч. Мәммәдгулузадә «Каманча» пјесиндә гоһумлары һәјдәр, Ширзад вә Шәһәлини өлдүрдүкләринә көрә ермәниләрә гәним кәсилән Гәһрәмән јүзбашыны ермәни Бахшынын чалдығы каманча илә тәрк-силаһ едир, ону достлуға, гардашлыға чағырыр.

¹ Бах: Академия наук Армянской ССР историко-филологический журнал, 3(54), Ереван, 1971, стр. 302—303.

Халглар һәмшә гардаш олмуш, арагарышдыранла-
ра гаршы өз сөзүнү демишдир. Бу чәһәтдән Азәрбајчан
вә ермәни дилләриндә чыхан «Дә'вәт—Гоч» болшевик гә-
зетинин 4-чү нөмрәсиндә (7 ијун, 1906) ермәни шаири
Сурен Һагвердијанын «Мәһәббәт» сәрләвһәли ше'ри чох
мараглыдыр. Ермәни шаиринин азәрбајчанча јаздығы,
гәзетдә ермәни һәрфләри илә дәрч едилмиш ше'ри кү-
һәһсыз гурбанлара гаршы чыхыр, ики гардаш милләти
сүлһә, достлуға чағырыр.

Истәр исәк бизләр јахшы күн көрәк
Лазымдыр ки, үрәк үрәјә верәк.
Истәр исәк хилас олаг бәладан,
Сизлик, бизлик кәрәк чыхсын арадан.
Кәл гардашым дост олаг,
Һәр хәтадан гуртулаг.
Гардашлыгла кечирилән
Күнләри јада салаг.

Шаир араја әдавәт дүшмәмишдән әввәлки достлуг,
гардашлыг күнләрини јада салмағы, јенә һәмән о күн-
ләрә гајытмағы төвсијә едир. Мараглы бурасыдыр ки,
Ч. Мәммәдгулузадә дә «Қаманча» пјесиндә ермәни Бах-
шынын чалдығы секаһын тә'сири илә өтән күнләри
јада салыб дејир:

— Елә чалыр ки, кечән күнләри кәтирир гојур ада-
мын габағына.

Сонра Бахшыја тәрәф дөнүб:

— Адә, ермәни, тез каманчаны јығышдыр, кет бур-
дан, јохса атанын кору һаггы, бу јолдашларымын ба-
шына анд олсун, бу гәмијјән бу саат сәни дә өлдүрәрәм,
өзүмү дә өлдүрәрәм». Нијә? Чүнки һәр ики халгын му-
сиги аләти каманча өз наләси илә кечән күнләри—2
халгын бир-биринә чан дејиб чан ешитдији күнләри
Гәһрәман јүзбашынын дедији кими кәтириб гојду онун
көзләринин габағына. Гәһрәман јүзбашы кечән күнлә-
рин ширин хатирәсиндән кечә билмир. Бу мәгамда о,
һәм өзүнү, һәм дә ермәни халгынын нүмајәндәси Бах-
шыны күнаһкар билир. Буна көрә дә ермәнијә «сәни
өлдүрәрәм» демир, «өзүмү дә өлдүрәрәм, сәни дә» де-
јир. Бычағы әлиндән дүшүр, әсир Бахшыны азад едир.

ФӘХРИМИЗ

Академија халгымызын мүасир бејнидирсә, Низами
адына Әдәбијат Институту бу бејинин әсрләрдән бәри
јаратдығы мә'нәви сәрвәти үзә чыхармаг үчүн тарихин
јаддашыны ојадан ишыг мәркәзидир. Бу институтун ди-
варлары арасында нағыллар, әфсанәләр, дастанлар,
бајатылар, тапмачалар вә һәм дә бөјүк устадларын јә-
ратдығы өлмәз әсәрләр—бир сөзлә, халгын јаратдығы
инчиләр јалныз горунуб сахланмыр, һәм дә гүдрәтли
алимләримизин эәкасы илә онларын дәјәри, маһијјәти
ишыгландырылыб јенидән халга гајтарылыр. Бу инсти-
тутда сөз сәнәти зәркәрләринин јаратдығы инчиләр сөз
сәнәти сәррафларынын әли илә низамланыр, һәр инчи-
нин өз јери, өз дәјәри мүәјјәнләшдирилир.

Тарих институту халгымызын һансы јоллардан ке-
чиб кәлдијини өјрәнирсә, әдәбијат институту бу јол-
лардан кечән халгын ағры-ачыларыны, изтирабыны вә
севинчини, башына кәлән мүсибәтләрә дөзүмүнү вә е'ти-
разыны, бир сөзлә, халгын эәкасыны, бәдии тәфәккүрү-
нү, дүнја бахышыны, дүнјанын мүрәккәб һадисәләринә
мүнасибәтини, истәк вә арзуларыны өјрәнир. Чүнки әдә-
бијат тарихи—халгын мә'нәви дүнјасынын вә эәкасы-
нын тарихидир.

Халг јашадыгча јарадыр. Онун кечдији ағры-ачылы,
фәрәһли-севинчли јоллар, һеч бир тарих салнамәсиндә
олдуғу кими өз әксини тапа билмәз. Бу јоллар бә'зән 4
сәтирлик бајатыда, бә'зән кичик бир әфсанәдә, бә'зән
дә гүдрәтли бир сәнәткарын онча сәтирлик бир ше'рин-
дә олдуғундан даһа реал вә даһа тә'сирли шәкилдә өз
әксини тапыр. Македонијалы Искәндәрин фүтуһатыны
вә онун инсани дүјгуларыны һансы тарихчи Низами сә-

нәтиндә олдуғу кими әкс етдирә билмишдир? Будур сөз сәнәтинин гүдрәти вә е'чазы! Бу гүдрәти, бу е'чазы ачан, изаһ едән алимләрә—сөз сәррафларына ешг олсун!

Белә бир елми мәркәзлә һәр бир вәтәндаш, вәтәндаш сөзүнүн дашыдығы бүтүн мәналары там дәрк едән һәр кәс фәхр етмәлидир. Фәхримизи 50 јашынын тамам олмасы мүнәсибәтилә тәбрик едир, гаршысына гојдуғу бөјүк вәзифәләри јеринә јетирмәкдә она бөјүк уғурлар диләјирик.

СЕВИМЛИ ЖУРНАЛЫМЫЗ

«Азәрбајҹан» журналынын комплектләри 60 иллик Азәрбајҹан совет әдәбијјаты китаханасынын әсасыдыр. Белә ки, 60 иллик Азәрбајҹан әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләри бу журналда чап олунмуш, сонра китаблара дүшмүшдүр. Журналын нөмрәләриндә совет әдәбијјатынын Ч. Чаббарлы, Н. Чавид, Ордубади, С. Вурғун вә Р. Рза кими нәһәнк нүмајәндәләринин гәлби дөјүнүр, нәбзи вурур. Әдәбијјатымызын ирили-хырдалы, чаванлы-гочалы бүтүн нүмајәндәләри бу журналын сәһифәләриндә бој атмыш, бөјүмүш, мәркәзи журналларын сәһифәләринә ганадланмышлар.

Бир сөзлә, «Азәрбајҹан» журналы бөјүк әдәбијјатымызын бәдәннума күзкүсүдүр. Бунунла бәрабәр, бу журнал, 60 иллик фәалијјәтиндә гардаш халгларын вә дүнја әдәбијјатынын да ән сечкин нүмунәләри илә охучуларыны таныш етмиш, халгымызла дүнја мәдәнијјәти арасында бир көрпү олмушдур.

Журнал һәмишә социализм реализми чәһәсиндә дајанмыш, бу әдәби методун ән јахшы өрнәкләрини чап етмәклә идеолокијамызын көзәл тәблиғатчысы кими һөрмәт газанмышдыр.

Мәним шәхси китабханамда 1940-чы илдән бу күнә гәдәр бу журналын бүтүн комплектләри сахланыр. Нөмрәләрин ил-ил, јанашы дүзүлүшүндә мән һәмишә доғма әдәбијјатымызын бој артымыны көрүр вә бу артымла фәхр едирәм.

Журналын фәалијјәтинә јүксәк гијмәт верән вә ону Вәтәнин бөјүк мұкафаты илә тәгдир едән Партијамыза миннәтдарлығымы билдирир, бундан сонракы фәалијјәтиндә журнала уғурлар диләјирәм. Гој журнал, јени чавидләр, јени чаббарлылар вә јени вурғунлар јетишдирсин!

ДОСТЛУҒУМУЗ ВӘ ГАРДАШЛЫҒЫМЫЗ ВАР ОЛСУН

Өзбәк халғы илә бизим мәдәни вә әдәби әләгәләримизин тарихи чох гәдимдир. Бу достлуг вә гардашлыг әләгәләрини тарихин дәринликләринә апаранда биз ејниләшир, биз бирләширик. Тарихә мә'лум олан ән гәдим жазылы абидәләр бизи ејни көкә бағлајыр. Бу, һәр шејдән әввәл дил ејнилијиндә өзүнү көстәрир. Орхон—Јенисеј табәләри, Баласағунлу Јусифин «Кутатгу-билик» әсәри һәр ики халғын дил тарихи үчүн илк гајнағлар дејилми? Бөјүк Нәван бизим үчүн доғма олдуғу гәдәр Фүзули дә өзбәк халғы үчүн доғмадыр, әзиздир.

Өзбәк халғы илә Азәрбајчан халғыны, јалныз данышыг дили дејил, сәнәт дили дә бирләшдирир. Сәнәтин мусиги, миннатүр, шәбәкә, ме'марлыг кими нөвләриндә дә бизим ифадә васитәләримиз ејни мәнбәдән кәлир. Бизим Бақы вә Шәки хан сарајларындакы ме'марлыг дили Бухара вә Сәмәргәнд абидәләринин дили илә там ејнидир. Бунлар ону көстәрир ки, бизим халғларын тәфәккүр тәрзи вә бәдни зөвгү ејни олмушдур.

Бу әләгәләр Совет һакимијјәти илләриндә даһа да чичәкләнмиш, даһа да мөһкәмләнмишдир. Инди бизи өзбәк халғы илә јалныз дил вә әдәбијјат әләгәләри дејил, һәм дә ән прогрессив идејалар бирләшдирир. Өзбәкистанда мәним фәхр етдијим сәнәт достларым чохдур. Чүмәнијаз Чаббаров, Чамал Камал кими шаирләр мәним поэма вә ше'рләримиз өзбәк дилинә чевирмиш, мән дә ејни мәһәббәтлә һәммин шаирләрин, бунлардан башга Зүлфијјәнин, Ғ. Гуламын, Еркин Ваһидин, Рауф Пәрфинин, А. Ариповун, Н. Мәһәммәдијевин ше'рләрини тәрчүмә етмишәм.

Бизим Х. Рза кими гүдрәтли шаиримизин тәрчүмәчилик фәалијјәти демәк олар ки, өзбәк әдәбијјаты илә бағлыдыр. О, Ғ. Һәкимзадә Нијазин, Ајбәк, Чолпан, М. Шејхзадә, Мирмөһсүн, Зүлфијјә, Ә. Мухтар, Шүк-рулла, Р. Бабажан, Е. Ваһид, У. Шаһмәнсур, Ғ. Художберди, А. Арипов кими гүдрәтли өзбәк шаирләринин ше'р вә поемаларыны Азәрбајчан охучусуна чатдырмаг ишиндә бөјүк ишләр көрмүшдүр.

Еләчә дә Азәрбајчан әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләрини өзбәк гардашларымыз мütәмади олараг нәшр едирләр.

Мән бу әләгәләрин даһа да мөһкәмләнмәсини арзу едирәм.

Өзбәкистан ССР вә Коммунист партијасынын јаранмасынын 60 иллији мүнәсибәтилә бүтүн өзбәк халғыны вә еләчә дә өзбәк гәләм јолдашларымы тәбрик едир, онлара әдәбијјат вә мәдәнијјәтләринин чичәкләнмәсиндә даһа бөјүк уғурлар арзу едирәм.

ТЭШӘККҮР

М. Горки адына Степанакерт Дөвләт Драм Театрында тамашаја гојулан «Икинчи сәс» пјесимин јени сәһнә тәчәссүмүнә һејранлыгла бахдым.

Бу тамашада илк нөвбәдә режиссор иши мәни вәләһ еләди.

«Икинчи сәс» илк дәфә 1968-чи илдә М. Әзизбәјов адына Академик театрда, икинчи дәфә Јеревандакы Азәрбајчан театрында, үчүнчү дәфә Сәмәргәнд театрында, дөрдүнчү дәфә бир нечә ај әввәл јенә Әзизбәјов театрында, бу күнләрдә исә Степанакерт театрында тамашаја гојулмушдур. Мән бу тамашаларын һамысына бахмышам. Етираф етмәлијәм ки, Степанакерт театрында бу пјесин режиссор һәлли тамамилә јени олмагла мәним һејрәтимә сәбәб олду. Ејни пјесин бу јени һәлли мәнә һәгигәтән театрда режиссорун нә демәк олдуғуну бир даһа хатырлатды. һәгигәтән театрда режисор икинчи мүәллиф имиш.

Бу тамашада режиссор вичданларын сәсини иттиһамчы (прокурор) кими вермәмиш, дахилин сәси—өзү өзү илә сәһбәт кими вермәкдә дүз иш көрмүшдур. Бурада һағлы оларағ вичданлар илк сәһнәләрдә пычылты илә данышыр, образын дахили сәси кими ону дүз јола чағырыр. Сонракы сәһнәләрдә исә кетдикчә вичданын сәси курлашыр, образын сәси зәифләјир. Беләликлә вичдан образа гәләбә чалыр.

Тамаша боју елә бил, сәһнәјә дејил, һәјатын өзүнә бахырсан. Актјорларын ојунунда сүн'и лафос, ғышгырығ жохдур. Чүнки мәнәһбәт ғышгырыгла дејил, пычылты илә ифадә олунар. Бир сөзлә Степанакерт театры сон дәрәчәдә тәбии вә бәдии бир тамаша јаратмышдыр.

Мән бу мүнасибәтлә тамашанын бүтүн јарадычы һејәтинә дәрин тәшәккүр вә миннәтдарлығымы билдирәм.

ТӘБЛИҒАТ ҮСУЛЛАРЫМЫЗ

(44-чу Бақы Партия конفرансындакы чыхышдан)

Һөрмәтли јолдашлар, университетин мүәллими олмағ етибарилә дејә биләрәм ки, һазырда чоһ көзәл вә сағлам руһлу бир кәнчлик јетишир. Бу кәнчлик мүстәгил һәрәкәт етмәји, һәјатын долајларындан мәтанәтлә кечмәји бачаран гүдрәтли бир кәнчликдир. Инди Азәрбајчан чаванларынын сәси өлкәмизин мүхтәлиф елм вә мәдәнијјәт мәркәзләриндән кәлир. Биз онлар барәсиндә хош хәбәрләр ешидирик. Бунлар һамысы бизи севиндирик.

Бәзи һалларда јашлы нәсилдән чаван нәсил һағғында килеј-күзар да ешидирик. Бу да чоһ тәбии һалдыр. Тарих боју һәмишә чәмијјәтин гаршысында аталар вә оғулар проблеми дајанмыш вә дајаначағ. Она көрә ки, чәмијјәт инкишаф етдикчә нәсилләрин зөвгү, дүнја бахышы да дәјишир, јени нәсил, көһнә нәслин зөвгү вә бахышы илә һесаблашмағ истәмир.

Әкәр оғулар атаны, ғызлар да ананы там мәнада бәјәниб онларын тәләби вә зөвгү илә һәрәкәт етсәдиләр онда чәмијјәтдә инкишаф олмаз, дургунлуғ јаранарды... Бир сөзлә, онда биз диалектиканы инкар етмиш олардығ.

Лакин бизим чәмијјәтимиздә аталарла оғулар арасындакы килеј-күзар, зиддијјәт дејил, бу јалныз зөвғ вә бахыш мүхтәлифлијидир. Буна да имкан вермәк лазымдыр. Она көрә ки, кәнчлик, һәмишә јенилик һисси илә јашајыр. Чәмијјәтә јенилији кәтирән дә һәмән бу һиссдир.

Бунунла бәрәбәр јашлы нәслин—хүсусилә мүһарибәнин дәһшәтләриндән, әзаб-әзијјәтләрдән мәрдликлә

чыхан нэслин, букүнкү бә'зи чаванларын һәрәкәтләриндән килејләнмәјә мүәјјән гәдәр һаггы вар. Бурда мән бир мәсәләјә тохунмаг истәјирәм: бә'зән бизим мәтбуатымыз кечмишин бүтүн адәт вә ән'әнәсинә гаршы чыхыр, јени јаранан вәрдишләрин тәһлилинә биканәлик көстәрир. Көһнә адәтләрин һамысы пис олмадыгы ки-ми, јени вәрдишләрин дә һамысы јахшы ола билмәз. Бизим халгымызда гәдим бир адәт вар: Ағсаггала һөрмәт вә еһтирам! Көһнә нәслә һөрмәт, нәсилләр арасында әлагәни мөһкәмләндирир, физики күчлә, јә'ни кәнч-лијин күчү илә мәнәви күчү, јә'ни ағсаггалларын би-лик вә тәчрүбәсини бирләшдирир.

Азәрбајҟан узунөмүрлүләр дијарыдыр. Бу узун өмүрлүлүјүн сәбәбини һәкимләр дағларымызын һава-сы, чајларымызын сују, торпағларымызын зәнжинлији илә изаһ етмәјә чалышыр. Мән буна бир шеји дә әләвә етмәк истәрдим: Бизим адәтләримиздәки ағсаггаллара, ағбирчәјә һөрмәти вә еһтирамы!

Е'тираф едәк ки, бу көзәл адәтимиз бөјүк шәһәрләр-дә јаваш-јаваш унутулур.

Сијаси вә мә'дәни тәрбијә ишиндә јашлы нәслин бој-нуна чох ағыр јүк дүшүр. Хүсусилә идеолокија чәбһә-синдә чалышан јазычыларын, журналистләрин, мүһази-рәчиләрин тәблиғат үсулу көһнәлиб десәм мәни гына-мајын.

Е'тираф едәк ки, бизим тәблиғат васитәләримиз кү-нүн сәвијјәсиндә дејил.

Муғамат инилтидир, бабаларымызын фәрјадыдыр. Һәмән инилти мотивинин үстүндә ханәндәләримизин «11 бајраглы вәтәним», «ај дади-бибад, өлүрәм» дејиб инилдәмәләри дүз дејил. «11 бајраглы вәтән» мөвзусун-да јазылмыш ше'ри шән, шағраг мотив үзәриндә оху-маг лазымдыр, муғамат үстүндә јох! Муғаматын өз сөз-ләри олмалыдыр. Тәблиғатда сәвијјәсизлик өзүнү көс-тәрәндә онун күчү азалыр, әксинә күлүнч вәзијјәтә дү-шүр.

Телевизорда әмәк гәһрәманларыны чох пис вәзијјәт-дә данышдырырлар. Мә'лумдур ки, индики сағычыла-рын вә механизаторларын демәк олар ки, 90 фаизи там орта савада маликдир. Белә олдуғу һалда 2 чүмлә сөзү бу орта савадлы гәһрәман синәдән дејә биямәзми?

Москва верилишләриндә әмәк адалары сәрбәстчә данышыр, һәтта јери кәләндә зарафат да еләјирләр.

Биздә исә мәтни ири һәрфләрлә јазыб бир нәфәр кә-нардан тутур, сағычы да башыны о тәрәф бу тәрәфә һәрләдә-һәрләдә мәтни охујур. Мәтн ади сөзләрдир: «Мән 10 инәкдән филан гәдәр сүд сағмаға сөз верирәм». Бурада нә чәтинлик вар? Нијә биз сағычыны робот вә-зијјәтинә салырыҟ? Һөччәләјә-һөччәләјә бу үздән охума тәблиғатымызын күчүнү азалтмырмы?

Сон заманлар мәтбуат комитәсиндә бөјүк бир чан-ланма һисс олунур. Сон бир илдә дәрч олуна китаб-лар һәм мәзмун чәһәтдән, һәм дә тәртибат чәһәтдән кеј-фијјәтлә бурахылыр. Демәк бизим полиграфиямызын дахили имканлары вар имиш, биз исә ондан лазымынча истифадә едә билмәмишик. Бах бу дахили имканлары башға саһәләрдә дә үзә чыхармаг лазымдыр.

Јухарыда јени јаранан вәрдишләрдән сөз салдыҟ. Нәдир бу вәрдишләр?

«Литературнаја газета»нын сон нөмрәләриндә аилә мәсәләләри барәсиндә чох марағлы мүбаһисә кедир. Бир ата јазыр ки, мәним оғлум өзүнә сәнәт-пешә сечә билмир. Амма мәндән 200 манат пул тәләб едир ки, өзүнә «фирменни» чинс шалвар алсын.

Ата бунун күнаһыны һағлы оларағ өвладда дејил, ата вә анада көрүр вә јазыр ки, «Биз өвладымыза һәр шеји һазыр шәкилдә, падносда тәгдим едир, имкан вер-мирик ки, о, өзү һәјатын долајларындан кечиб бәрки-син».

Мән бунунла там разыјам.

Бир мисал чәкмәк истәјирәм. «Папасынын» пулу илә ресторана кәлмиш бир кәнч бошгабы чөрәклә силиб атды күлгабыја. Кәнарда әјләшән, дөшү вәтән мүһари-бәси орденләри илә бәзәнмиш бир гоча һәмән чавана е'тираз едиб деди ки, «чөрәк јејилмәк вә анд ичилмәк үчүн јараныб, бошгаб силмәк үчүн јох». Чаван да она чаваб верди ки: «Башгасынын ишинә гошулма». Биз дә мәсәләјә мүдахилә едәндә чаван бизә «кери галмыш галстуклу диндарлар» дејиб рестораны тәрк етди. Бу «кери галмыш» сөзү тәсадүфи сөз дејил. Бә'зи кәнчләр атасынын пулу илә әјнинә дублјонка, голуна «Сејко» саат, көзүнә фирменни көзлүк таха билирсә, бу заһири бәзәји мүасирлик вә мәдәнијјәт сајыр, әјниндә бу дәм-дәсткаһ олмајанлары исә—«кери галмыш», «гејри мүа-сир» һесаб едир. Мәдәнијјәтин вә мүасирлијин заһирдә дејил, дахилдә, мә'нәви тәмизликдә олдуғуну изаһ едә

биләчәк, баша сала биләчәк тәблиғатымыз һәләлик чох зәифдир.

Бөйүк франсыз маарифчиси Жак-Жак Руссо дејир ки, әкәр ушаг јайда пәнчәрәни сындырарса Сиз дәрһал ону тә'мир етдирмәјин. Гојун ғыш кәлсин, сојуг ичәри долуб ону тәнтитсин, јалныз онда ушаг баша дүшәр ки, јайда пәнчәрәни һаһаг ғырыб.

Бу, тәрбијәдә әјанилик принципидир. Инди јашлы нәсил дә кәнчләрә үмуми сөзләрлә, тәмтәрағлы ибарәләрлә нәсиһәт вермәмәли, тәблиғатын даһа тә'сирли, даһа әјани васитәләринә әл атмалы, сәбрлә баша салмалы, һисс етдирмәлидир. Тәнгид о заман өз тә'сирини көстәрир ки, тәнгид олунан, тәнгид едәнә инансын. Инансын ки, тәнгид ону алчалтмаг үчүн дејил, әксинә, жүк-сәлтмәк үчүндүр. Тәблиғатда инандырмаг әсас шәрт олмалыдыр!

Кечмишин бүтүн адәт вә ән'әнәләринә күлмәк, онларын һамысыны керилик сәјмаг мәнчә тәблиғат ишимиздә гүсурлу чәһәтләрдән биридир.

Јолдашлар, инди биз имәчиликдән тез-тез сөһбәт салырыг. Бу чох көзәл адәтдир. Бу адәтин халгымызын јашы гәдәр тарихи вар. Тәблиғат кәрәк букүнкү кәнчлијә баша сала ки, бу адәт көјдән дүшмәјиб, дәдә-бабаларымыз да бу адәтлә јашајыб јарадыблар. Чүнки кечмишини билмәјән кәләчәјини гура билмәз.

Бир нечә кәлмә дә өз барәмиздә данышмаг истәјирәм. Биз јазычылар бә'зән кабинетә чох гапылыр, чамаатла көрүшләрә аз кедирик, хүсусилә фәһлә рајонларында аз олуруг. Бу исә һәм үмуми ишимизә, һәм дә өзүмүзә, өз јарадычылыгымыза зијандыр.

Мән бир чидди вә вачиб мәсәләјә дә тохунмаг истәјирәм: шәһәримиздә өз ихтисасы үзрә иш ахтаран чаванларын сәјы илдән-илә артыр. Мән бурада али мәктәби гуртарандан сонра кәнд вә рајонлара ишә кетмәк истәмәјән кәнчләрә нәзәрдә тутмурам. Мән үмумијјәтлә тәбабәт вә мүәллимлик пешәләринә јијәләнмиш чаванларын јалныз Бақыда дејил, рајон вә кәндләримиздә дә өз ихтисаслары үзрә иш тапа билмәмәләри барәдә данышырам.

Һазырда һәм Бақы вә һәм дә рајон сәһијјә вә маариф шө'бәләриндә иш үчүн нөвбәјә дуран јүзләрлә чаванлар вардыр. Соснализм чәмијјәтинин үстүнлүјү бир дә орададыр ки, бу чәмијјәтдә һәр шеј план әсасында гуру-

лур. Белә олдуғу тәгдирдә бәс иш үчүн бу нөвбәни јарадан сәбәб нәдир?

Бәс Дөвләт План Комитәси Бақы вә рајон сәһијјә вә маариф шө'бәләри илә әлағә сахламырмы? Әкәр бу мәсәлә Дөвләт План Комитәсинә мә'лумдурса һәр ил Тибб вә Педагожи институтларына гәбул үчүн верилән норма нәдир?

Университетин филоложии факүлтәсинин әјани вә гијаби шө'бәләринә һәр ил 150—400 нәфәр, Ленин адына Педагожи Институту, Харичи Дилләр Институту, Киrowabad Педагожи Институту, Университетин Нахчыван филиалы, Степанакерт Педагожи Институтунун ејни факүлтәләринә ејни мигдарда тәләбә гәбул олунур. Демәк бу һесабла һәр ил республика али мәктәбләринин филоложии факүлтәләри тәхминән мин нәфәр дил-әдәбијјат мүәллими һазырлајыр. Инди Сиз дејин, Бақы вә рајон маариф шө'бәләриндә бу гәдәр нөвбә варкән јүзләрлә мүтәхәссис һазырланмасына лүзум вармы? Неч олмаса гәбулун мигдарыны азалтмаг олмазмы?

НӨРМƏТЛИ ДЕПУТАТЛАР

(Азәрбајчан ССР Али Советинин сессиясындакы чыхышдан)

Сов.ИКП МК-нын мај вә нојабр (1982-чи ил) пленумлары бу күнүмүзүн вә сабаһымызын талейини дәриндән дүшүнән тарихи гәрарлары илә совет адамларыны фәал һәјат мөвгејинә сәсләјир. Мај пленуму јашајышымызын эзәли иксиринин—Әрзаг програмынын һәјата кечирилмәси мәсәләсини гаршыја гојурса, нојабр пленуму бу мәгсәдә чатмаг јолунда бизи принципаллыға, чидди низам-интизама дәвәт едир.

Һәјатда һәр чүр чатышмазлыг — низамын, таразлыгын позулмасындан доғур. Истәр тәбиәт вә истәрсә дә чәмијјәтдәки бүтүн низамлылыг вә мүтәнасиб инкишаф, адамларын фәал һәјат мөвгејиндән асылыдыр. Халг демишкән, гајда-ганун олан јердән хејир-бәрәкәт үзүлмәз. Бәрәкәтин түкәнмәси һалы инсанларын јалныз вә јалныз әтраф мүһитә лагејдлијиндән, торпаға, суја, бир сөзлә флора вә фаунаја хор бахмасындан әмәлә кәлә биләр. Тәбиәти мүгәддәс билмәк, ону ана һесаб етмәк әсрләр боју инсанлары заман-заман дүшүндүрмүшдүр. Бу һиссә еһкам кими јанашмаг олмаз. Дирилијимиз, чәрәјимиз, сујумуз бир тәрәфдән ана тәбиәтлә бағлы олдуғу үчүн јазычы кими, Әрзаг програмынын һәјата кечирилдији бир дөврдә бәзи дүшүнчәләримиз сизинлә бөлүшмәк истәрдим.

Бизим торпаг чатышмазлыгындан килејләнмәјә һағмыз јохдур. Вахтилә Азәрбајчанын 25—30 фаизи мешә иди. Инди мешәләрин үмуми саһәси 10—11 фаизә енмишдир. Бир нечә иллик кәлирин хатиринә вә газы олмајан рајонларда евләри гыздырмаг наминә мешәлә-

ри гырмагла, кәләчәјимизә балта чалырыг. Мүтәхәссисләрин фикринчә, әразинин 25—30 фаизи мешә илә өртүлү өлкәдә гураглыг олмаз. Биз мешәләри гырмагла гураглыға јол ачыр, бир јердә газаныб, башга јердә удузуруг. Енкелс һәлә кечән әсрдә бу фәлакәти әввәлчәдән көрүб јазмышды: «Тәбиәтин үзәриндәки гәләбәләринизлә чох да өјүнмәјин, һәр бир белә гәләбә үчүн о, сиздән интигам алыр».

Мәшһур јазычы В. Бианки јазыр: «Биринчи нәдән башламаг лазымдыр? Тәбиәти сојмаға сон гојмагдан! Тәбиәтдән анчаг борч көтүрмәк олар, ону сојмаг олмаз».

Бу барәдә академик Н. Әлијев дәфәләрлә јазмыш, «Һәјәчан тәбили» адлы китабында рајон рәһбәрләрини бу барәдә дүшүнмәјә чағырмышдыр. Биз јалныз бу күнү дејил, сабаһы да дүшүнмәлијик. Улу бабаларымыздан мирас алдығымыз бәрәкәтли торпаглары горујуб ејни мөһсулдарлыгы илә нәвәләримизә тәһвил вермәсәк кәләчәк нәсл гаршысында күнаһкар оларыг. Јазычы кими сәјаһәтләримдән чыхардығым нәтичә будур ки, бәзи тәсәррүфат башчылары торпагдан истифадәнин инчәликләринә фикир вермир. Әләлхүсус да памбыг әкән рајонларымызын колхоз вә совхозларына башчылыг едәнләр. Памбыг әкини саһәләринин өзүндә дә әрзаг боллуғуна тәкан верә билән мөчүзәләр јаратмаг олар. Тарлаларын кәнарлары, архларын гыраглары, суварма кәналарынын һәндәвәри, тарлаарасы јолларын һәр ки тәрәфи чох јердә бомбош олар, истифадәсиз галыр. Хүсусән Гарабағ, Ширван, Мил вә Муған зоналарында!

Суварма заманы адәтән памбыг тарласындан гачан сулар саһәнин ајағында бәнд алыр. Бир гајда олараг һәмин јерләри кол-кос басыр вә белә фызыллыглар кәнд тәсәррүфаты зәрәрверичиләринин мәскәнинә, очағына чеврилир. һәмин тарлаларын кәнарында мејвә ағачлары басдырмаг олмазмы? Памбыгчылыг рајонларында суварма вә бечәрмә апармадан јүз минләрлә мејвә ағачы әкмәк мүмкүндүр. Доғрудур, скептикләр дејә биләр ки, тарла кәнарында әкилән ағачлар машынларын дөнмәсинә әнкәл төрәдир. Бу, мәнчә, бәһанәдир. Әксинә, бу чүр ағачлар тарлагорујучу мешә золаглары ролуну да ојнаја биләр. Өзү дә сөһбәт конкрет олараг мејвәдән кетмир, јухарыда адларыны чәкдијим јерләрә гураглыға, сојуға давамлы әбришимләр, сәрвләр, чинарлар, го-

ваглар да әкмәк мүмкүндүр. Исти ајларда памбыгчылар мәнз бу чүр ағачларын көлкәсиндә даһа јахшы истраһәт едә биләр.

Һәр ил 9—10 дәфә Көјчәј рајону әразисиндән кечи рәм. Бир журналист достумун тә'киди илә бу јахынларда Зәрдаб јолунун кәнарында јерләшән бир кәндә баш чәкдик. Сәһв етми рәмсә, Әзизбәјов адына колхозун әразисијди вә һәмин тәсәррүфат Чәрәкә вә Чәрәчә кәндләрини бирләшдирир. Кәнди сәрбәст кәздик. Һәр аддым-башы мө'чүзәләрлә растлашдыг. Бурада мәнним вәтән-пәрвәрлик, торпагсевәрлик, тәбиәтсевәрлик һаггындакы тәсәввүрләрим он гат зәнкинләшди. Һәмин кәнддә дининдән, әгидәсиндән асылы олмајараг дүнјанын ән худбин гонағыны әфсунламаг олар. Кәндарасы јолларын әтрафына, тарлаларын кәнарында, тарла дүшәркәләринин дөрд бир јанында көрдүјүм мө'чүзәләрдән бу нәтичәјә кәлдим ки, чәннәти јердә дә јаратмаг мүмкүндүр.

Тәбиәтә өвлад гајгысынын өзү боллуг, сағламдыг демәкдир. Чәрәкәлиләрин јаратдыгы сүн'и көл бизә Көјкөлдән аз тә'сир бағышламады. Һејрәтаминзлик бурасындадыр ки, бири инсан әлинин, о бириси исә тәбиәтин әсәри иди. Бири сәфалы дағлар гојунда гүдрәтдән јараныб, о бири аран јериндә Ширванын, үмумијјәтлә Азәрбајчанын ән исти дүзәнлијиндә ушагдан ихтијар гочаја гәдәр—бүтүн халгын бирлији, јекдиллији, алын тәри һесабына дүзәлдилиб.

Ән башлычасы, бу көл тәкчә јарашыг үчүн дејил, ејни заманда кәнд әһалисинин әрзаг тәләбатынын бир гисмини дә өдәјән мәнбәдир. Бу бөјүк көлдә чәрәкәлиләр күлли мигдарда гијмәтли балыг нөвләри јетишдириләр. Бу, тәсәррүфатчылығын ән көзәл нүмунәсидир.

Бир заманлар Шәкидән Загаталәјә кедән гәдим јолдакы гоз ағачлары мұсафирләри тәбиәтә, онун наз-не'әтинә гәдиришүнас кими бахмаға чагырмырдымы? О гоз ағачларыны экән бабалар тәкчә өз хејрини күдмүрдү. Онлар һәм дә тәбиәтә өз өвладдыг борчуну јашыл чәтирләрлә, јашыл сәтирләрлә өдәјирдиләр. Биз нә үчүн Бакыдан Газаға, Јевлахдан Шушаја, Шәкијә, Ағдамдан Жданова, Фүзулијә кедән јоллары Губа-Хачмаз јолу вәзијјәтиндә көрмәмәлијик? Нијә адларыны чәкдијим макистрал шоссе јолларынын кәнарында ала-тала јашыллыг көрмәклә кифајәтләнәк?

Әрзаг програмынын һәјата кечирилмәси, чәрәк, әт, сүдлә мәнһудлашмамалыдыр. Дәнли вә техники биткиләрин саһәсинә хәләл кәтирилмәдән архлар, кәндарасы јоллар бојунча әкилмәјә лајиг олан кәр ағачлары, тут ағачлары мәкәр әт, сүд дејилми? Чәкил ағачларынын һәддиндән артыг әкилмәси мал-гара үчүн өрүшләрин чатышмадығы бир дөврдә кәндлинин азмы әлиндән тутар? Мән Ширванда, Гарабағда чәкил, кәр ағачларынын јарпағы илә гојун-гузу бәсләјәнләри чох көрмүшәм. Бу надир биткинин јарпағы ипәкчиликдә дә мисилсиз рол ојнајыр. Бу чүр гијмәтли ағачларын әкининә сојуг мұнасибәт чидди тәәссуф доғурур.

Партија пленумларында вә әсасән әрзаг програмында ирәли сүрүлән бир мәсәләдән дә данышмаг истәјирәм: кәнддә јашајан бир чох аиләләрин шәхси истифадәсиндә үмумијјәтлә мал-гаранын олмамасыны нә илә изаһ етмәк олар? Сәнајә мұәссисәләринин јардымчы тәсәррүфатлары әмәк коллективләринин әрзаг тәһизатына бөјүк көмәк ола биләр вә олмалыдыр. Бир чох јерләрдә бу мұһүм ишә лазымынча фикир верилмир.

Бу, сон дәрәчә мұһүм мәсәләдир вә бунун нәтичәсидир ки, инди кәндли әрзаг далынча шәһәрә кәлир. Мән бурда Сизи «Елм вә һәјат» журналынын 1982-чи ил, 2-чи нөмрәсиндә чап олуан бир нечә мәктубла таныш еләмәк истәјирәм: «Көзүмүзү ачыб көрмүшүк вә атабабамыздан ешитмишик ки, шәһәрә-базара әти, јағы, пендири, гатығы, нә билим соғаны, нохуду кәндли чыхарыр, кәнд верир. Инди әксинә олуб. Јағ, пендир нәдир, һәтта көј-көјәртини дә, картофу, соғаны, нохуду да кәнддән кәлиб шәһәрдән алырлар».

Бабәк рајонунун Сираб кәндиндән бир нәфәр јазыр ки, «Нахчывандан мағазадан 8 кило јағ алыб кәтирмишәм, әритмишәм. Нә гәдәри тортаја чыхыбдыр. Бу нечә јағдыр? Сән бир ишә бах һа... Сираб чамааты Нахчыван базарына һәр ил нечә-нечә тон јағ чыхарырды. Инди нә олуб? Демәк, даһа һамы олубду «Жигули»ли, «Москвич»ли, мал-гојун јаддан чыхыб? Бир тәрәфи Нахышнәркиз, Гаһаб, Нәһәчир көвшәни, бир тәрәфи Сары дағын гүзејләринә гәдәр өрүшү олан кәндли дә әт-јағ килеј-күзары едәр? Сәбәб одур ки, өрүшүмүз јохдур. Шәхси мал-гара сахлајанлара јем сатылмыр...»

Демәк, һалва-һалва демәклә ағыз ширин олмур. Кә-

лин е'тираф едәк ки, шәхси тәсәррүфатлара, хүсусилә шәхси мал-гара саһибләринә көмәк едән, ғајғы көстә-рән јохдур. Бу јердә халг мәсәли јада дүшүр: «Бүтөвү кәсмә, параја дәјмә, доғра дојунча је». Мал-гараны чы-хармаға бир гарыш јер ајрылмырса, шәхси һејвандар-лығы инкишаф етдирмәкдән сөз ачмаға дәјәрми?

Инанырам ки, өрүшләрин ајрылмасы дәвләт план-ларынын јеринә јетирилмәси ғајғысына ғалмагдан чох, плансызлыға, тәсәррүфатсызлыға даһа чох ујғун кәлир. Әкәр јем сатышы ә'ла вәзијјәтдә олсајды, әлбәттә, бу барәдә данышмаздыг.

Јухарыда адларыны чәкдијимиз проблемләрин һәл-ли тәкчә әтраф мүнһтә, ана тәбиәтә өвладлыг борчу-нун јеринә јетирилмәси дејил, һәм дә долајы јолла Әрзаг програмынын һәјата кечирилмәсинә хејли тәкан вер-миш олар. Мән гејдләримдә «әкмәк», «бәсләмәк», «чү-чәртмәк» сөзләрини чох ишләтдим. Ән үмдә вәзифәмиз, мүгәддәс борчумуз тәбиәтсәварлик, вәтәнпәрвәрлик, торпаға бағлылыг һиссләрини шуурларда чүчәртмәк-дән ибарәтдир. Өзү дә сөзлә јох, әмәллә! Буна имканы-мыз да чатар, һүнәримиз дә. Елә партија вә һөкүмәти-миз дә бизи буна сәсләјир. Бу бөјүк ишләрин һәјата кечирилмәсиндә ән бөјүк дајағымыз өз зәһмәтимиз ол-малыдыр:

Аллаһ—дејә-дејә мин ил, милјон ил
Дикилди инсанын көзү көјләрә.
Демә аллаһымыз зәһмәтнмизмиш,
Торпагдан учалтды бизи көјләрә!

ЈЕНИ ЗИРВӘЛӘРӘ ДОҒРУ

(Азәрбајҗан јазычыларынын VII гурултајындакы чыхышдан)

Һөрмәтли јолдашлар!

Ики гурултај арасында кечән мүддәтдә республика-мызын игтисади чәһәтдән газандығы мисилсиз наилиј-јәтләр һәм дә әдәбијјатымызын наилијјәтләридир. Она көрә ки, бу мүддәт әрзиндә әдәбијјатымыз да республи-камызын инкишафы илә бәрабәр бој атмыш јүксәлмиш-дир. Јалныз буну демәк кифајәтдир ки, кечән ил тәкчә бир сијаһыда он нәфәр зәһмәт адамынын вә буна јахын мигдарда әдәбијјат вә сәнәт хадимләринин Сосиалист Әмәји Гәһрәманы кими јүксәк ада лајиг көрүлмәси рес-публикамызын һәм игтисади вә һәм дә мәдәни јүксәли-шинин көстәричиләридир.

Сон заманлар бир нечә ингилабчынын вә шаирин адына һејкәлләрин гојулмасы, Нәриман Нәриманов, Үзејир Һачыбәјов, Сәмәд Вурғун кими сәнәткарларын ев музејләринин ачылмасы вә буна бәнзәр чох чидди тәд-бирләр бизи севиндирир.

Бүтүн бунларла јанашы арзуларымыз бөјүкдүр. Чүнки арзу арзунун өзүндән доғур.

Кечмишини билмәјән халг кәләчәјини дә билмәз—демишләр. Бу тамамилә доғрудур вә бу саһәдә сон за-манлар республикамызда чох бөјүк ишләр көрүлмүш-дүр. Бунлардан бири дә Азәрбајҗан тарихи китабынын чапдан чыхмасыдыр. Әлбәттә, бу нәшр әввәлки нәшр-ләрдән сечилир. Лакин бу китабдан халгымызын мәншә-ји һаггында там дүзкүн тәсәввүр алмаг мүмкүн дејил. Әчдадымызын бу торпаглара нә заман кәлдији барәдә фикирләр чох мүхтәлифдир. Анчаг ән доғрусу ерамы-

зын илк эсрлэринэ кедиб чыхыр. Гэдим ермэни вэ курчу гайнагларында һалэ ерамызын илк жүз илликлэриндэ бу торпагларда түркдилли халгын јашадыгы барэдэ мәлүматлар чохдур. Анчаг нэдэнсэ чап олунмуш Азэрбајчан тарихи китабында бу барэдэ мәлүмат чох сәтһидир вэ өтәридир. Һалэ дэ Азэрбајчан тарихинин там дүзкүн елми јазылышы гаршымызда бир проблем кими дајаныр.

Халгымызын чох зәнкин мәдәни ирсэ малик олдуғу һаымыза мәлүмдур. Бу һәгигәти илк нөвбэдэ өзүмүз лазыми сәвијјэдэ гиймәтләндирмәсәк, буну һеч кәс гиймәтләндирмәјәчәк. Етираф едәк ки, биз оланымызы лазыми шәкилдэ көстәрә билмирик. Дүнја әдәбијјатынын ән бөјүк даһиләри илә јанашы дура биләчәк Низами, Нәсими, Фүзули, Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Ч. Чаббарлы кими сәнәт корифејләримизи лазым олдуғу сәвијјэдэ һалэ дэ дүнја аренаһа чыхара билмәмишик. Бу сәнәт баһадырлары өлмәз әсәрләри илә өзләрини јалныз мүтәхәссис шәргшүнаслара танытдыра билмишләр. Бу даһиләрин әсәрләри дүнјанын ән бөјүк китабханаларынын бәзәји олараг галыр. Башга халгларын дилинә јалныз мүтәхәссисләрин адда-будда сәтри тәрчүмәси илә чеврилир, кениш халг күтләләринин малы олмур. Һалэ бу вахта гәдәр Низаминин әсәрләринин рус дилинә там вэ лајигли тәрчүмәсинә, ејни заманда Азэрбајчан дилинә дүзкүн тәрчүмәсинә наил ола билмәмишик.

Азэрбајчан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин мәшһур гәрарындан сонра Академијанын Низами институтунда ајрыча Низами шөбәси ачыландан сонра фәхрлә дејә биләрик ки, чох бөјүк ишләр көрмәјә башламышыг.

Октјабр рајон партија комитәсинин тәшәббүсү илә бу јахынларда Фүзули һәфтәси кечирдик. Фабрик вэ заводларда, али мәктәбләрдә профессор Рүстәм Әлијев Фүзули сәнәтинин инчәликләрини рус дилинә изаһ едирди. Бу чыхышлар, хүсусилә рус динләјичисинә чох јахшы тәһсир бағышлајырды вэ онлар бизә суалла мүрачият етдиләр: Белә бөјүк бир сәнәткары коментаријаларла нијә рус дилинә чап етдирмирсиниз? Һаглы тәләбдир!

Дүнја көр-көтүр дүнјасыдыр—демишләр. Бу саһәдә гоншуларымызын тәчрүбәси бизим үчүн нүмунә олма-

лыдыр. Бөјүк курчу шаири Шота Руставелинин Јеру-сәлимдә тапылан әфсанәви шәклинин курчүләр тәрәфиндән әлдә едилмәси бизим үчүн көзәл дәрс олмалыдыр. Лакин лап чохдан Низаминин ана дилинә диванынын Гаһирә китабханаларынын бириндә варлығы барэдэ мәлүматымыз олдуғу һалда бу диваны һалә әлдә едә билмәмишик.

Мәлүм олдуғу кими Кәрбәлада Фүзулинин гәбри сөкүлмүш, сүмүкләри һансы бир музејинсә күнчүнә атылмышдыр. Бу барэдә лазыми јерләрә мүрачият едилсә дэ бир нәтичә һасил олмады. Лакин бир мүрачиятлә кифајәтләнмәк олармы? Шүбһәсиз, бу мәсәлә јалныз јүксәк сәвијјэдә һәлл олуна биләр. Буна көрә бу мәсәләнин һәлли үчүн Мәркәзи Комитәјә мүрачият едир вэ ордан көмәк истәјирик.

Мән дејәрдим ки, сәнәт саһәләри ичәрисиндә бәстәкарларла рәссамлар чох хошбәхтдирләр. Она көрә ки, онларын әсәрләринин тәрчүмәјә еһтијачы јохдур. Бу мәсәләдә шаирләрә бахмыш, насирләр дэ нисбәтән хошбәхтдир. Шаирләрә кәлинчә ше'рин фикрини, мәзмунуну тәрчүмә етмәк мүмкүн олса да онун аһәнкини, мусигисини, образлар аләмини тәрчүмә етмәк чох зәһмәт тәләб едир. Одур ки, чох заман халгын севдији шаир башга халгын дилинә өз ана дилинә олдуғу кими сәсләнә билмир. Насири, јазычы олмајан уstad тәрчүмәчи башга дилә чевирә биләр. Шаири исә јалныз һәмән шаирә гәлбән, руһән јахын олан шаир тәрчүмә етмәлидир. Белә бир шаири исә ахтарыб тапмаг вэ ону тәрчүмә етмәјә разы салмаг, тәкчә шаирин шәхси тәшәббүсү дејил, ичтимайјјәтин иши олмалыдыр.

Биз рус дилини вэ ән үмдәси рус халгынын руһуну, психолокијасыны билдијимизә көрә рус калоритинин гаршылығыны дилимиздә тапа билеирик. Буна көрә дэ республикамызда рус әсәрләринин Азэрбајчан дилинә тәрчүмәси демәк олар ки, јахшы сәвијјәдәдир.

Дилимизи билмәјән, јалныз сәтри тәрчүмәјә әсасланан рус шаирләри бизим әсәрләримизи чох заман һәрфән тәрчүмә едир вэ бу тәрчүмә рус охучусунун үрәјинә јол тапа билмир.

Буна көрә дэ биз һәм классикләримизин, һәм дэ мүасир сәнәткарларымызын әсәрләрини јүксәк сәвијјәдә тәрчүмә етдириб рус охучусуна чатдыра билмирик. Бу барэдә чох дәриндән душүнмәк лазымдыр. Бунун да

нәтижәсиндә јаранмыш ләјагәтли әсәрләримизи јалныз он-он беш илдән бир үмүмтитфаг мұкафатларына тәгдим едирик. Бу бир һәгигәтдир ки, Нәби Хәзринин јүксәк сәвијјәдә тәрчүмә олунмуш ше'рләр мәчмүәсиндән сонра һеч бир јазычымызын әсәрини үмүмтитфаг мұкафатларына тәгдим едә билмәмишик.

Јазычылар Иттифагы демәк олар ки, бу ишлә һеч мәшғул олмур. Бу чидди мәсәлә башлы-башына бура-хылыш, гәләм саһибләринин өз ихтијарына верилмишдир. Ким бачарыр, бујурсун өзүнә мұнасиб тәрчүмәчи тапсын, Москва нәшријјатларына мұрачиәт едиб чап етдирсин—дејирләр. Инди сорушулур, әкәр Јазычылар Иттифагы бу мұһүм ишлә мәшғул олмајачагса, биз өз әдәби мәһсулумузу үмүмтитфаг сәвијјәсинә нечә чыхара биләрик?

Биз истәјирик ки, Јазычылар Иттифагында бу ишлә систем һалында мәшғул олан хұсуси шө'бә јарадылсын. нөвбә илә јазычыларымызын әсәрләри тәрчүмә етдирилсин. Бундан өтрү Москва вә Ленинград кими әдәби мәркәзләрдән јүксәк сәвијјәли шаир тәрчүмәчиләр дә'вәт едилсин. Јалныз бу заман биз әсәрләримизи һәм үмүмтитфаг, һәм дә рус дили васитәси илә дүнја сәһнәсинә чыхара биләрик.

Тохунмаг истәдјим мәсәләләрдән бири дә әдәби тәнгид мәсәләсидир. Бизим индики тәнгидимиз мәчлисләрдә сағлыг демәјә бәнзәјир. Тәнгид Јазычылар Иттифагында рәһбәр вәзифә тутмуш адамларын јалныз әсәрләрини дејил, һәтта јеришләрини вә күлүшләрини ја тәрифләмәклә, јахуд да нәсилләри гаршы-гаршыја гојмагла мәшғулдур. Сон тәнгиди мәгаләләрдән белә чыхыр ки, јашлы нәсил пис јазыр, чаванларса әдәбијјата јенилик кәтирир вә сәнәт аләминдә ингилаб едирләр. Әслиндә истә'дад өзү јенилик демәкдир. Өзү илә тәзә сөз, тәзә нәфәс кәтирмәјән сәнәткарын әдәбијјатда јери олмамалыдыр. Икинчи тәрәфдән сәнәт аләминдә го-ча, чаван јохдур. Зәиф әсәр вә гүввәтли әсәр вар. Чаванларын да зәиф вә гүввәтли әсәрләри мөвчуддур, јашлыларын да. Гәләм јолдашларым чох јахшы билир ки, чаван әдәби нәсил һаггында ән чох јазанлардан вә онларын әсәрләрини тәгдир едәнләрдән бири дә мәнәм. Јалныз бу ил дөрд чаван шаирин китабына өн сөз вә үч шаирин јени әсәри һаггында мәгалә јазмышам. Мән Мөвлуд Сүләјманлынын «Дәјирман» әсәрини охудум.

Бу әсәрдә әсл јазычы нәфәси дујулса да, әсәрин үмуми руһу хошума кәлмәди. Она көрә ки, орда халгымызын ишыглы чәһәтләри дејил, көлкәли, гаранлыг чәһәтләри өн плана чәкилмишдир. Сорушулур, әкәр Азәрбајчан халгы ингилабдан сонра да бу көкдәдирсә, бәс бизим инкишафымыз?

Әсәрләриндә јалныз көлкәли тәрәфләри өн плана чәкән јазычылар Мирзә Чәлили бајраг едир, бу јердә бизим ән'әнәјә арха чевирдијимизи ирәли сүрүрләр. Биз анлашылмаз, мұәммалы ибарәләрлә долу ше'рләрә гаршы чыханда бизи кери галмыш епигон адландырыр, бу јердә садә вә ајдын јазмаг ән'әнәсинин лазым олмадығыны иддиә едирләр. Инди биз бу иддиаларын һансына инанар?

Бу јахынларда һәмән мұәллифин, јә'ни Мөвлуд Сүләјманлынын «Көч» романыны охудум. һәддиндән артыг хошума кәлди вә бу әсәрин әдәбијјатымызда һадисә олдуғу бардә мәгалә јаздым. Сонра ешитдим ки, јашлы јазычылардан бир чоху, Мөвлуда зәнк етмиш, бу әсәрә көрә ону алгышламышлар. Мән ону демәк истәјирәм ки, кәлин нәсилләри гаршы-гаршыја гојмајаг. Чаван нәсил бизим мә'нәви өвладларымыздыр. Биз онларын уғурларына севинир, гүсурларына кәдәрләнирик. Мән һәмишә чаван нәслә бир сөз дејирәм: Сиз биздән дејил, биз дә сиздән өјрәнирик. Белә олмаса әдәбијјат инкишаф едә билмәз. Лакин бир үрәк ағрыдан мәсәлә вар ки, бә'зән биз јазычылар егоизм хәстәлијинә тутулуруг. һәр биримиз өзүмүзү биринчи һесаб едир, башгасынын наилијјәтини көрмәк истәмирик. Бүтүн бәлалар да бу нөгтәдән башланыр. Кәлин, биз бу мүдһиш хәстәлијә сон гојар.

АВТОБИОГРАФИЈАМ

Мән, 1925-чи ил, август ајынын 16-да Азербайжанын дағлыг районларындан бири, гәдим тарихә малик Шәкидә анадан олмушам. Шәкини әһатә едән дағлар башдан-баша палыд, гарағач, фысдыг вә чөкә ағачларындан ибарәт мешәликдир. Буна көрә дә районун дағлыг һиссәсиндә јашајан әһали әсасән дағчылыгла (одунчулуг) мәшғул олур, һәјәтләриндә дүзәлтдикләри гујуларда мешәдән кәтирдикләри одундан көмүр дүзәлдир, район мәркәзиндә сатмагла күзәран кечирирдиләр. Баба́м, атам вә әмиләрим көмүрчүлүклә мәшғул олурдулар. Ушағлыгда атам вә әмиләримлә мешәјә кедәр, күндә бир нечә дөфә улаг вә гатырларла һәјәтимизә одун дашыјардыг.

Ушағлығым мешәләрлә әһатә олунмуш дағларда кечсә дә, бу күнә гәдәр дағ вә мешә мәним үчүн сирр олараг галыр. Чүнки бу мешәли дағлар нәнәмин вә анамын данышдығы нағылларын мәканы иди. Баба́м һәјәтимиздән көрүнән гыш-јазбашы ағ чалмалы гарлы дағлары көстәриб дејәрди ки, арзумуз о дағын далындадыр. Ушағлыг хәјалларымда вә јухуларымда о даға учар, орда арзумла көрүшәрдим. Ешитдијим нағылларын гәһрәманлары да әлинә әса алыб ајағына дәмир чарыг кејиб арзусуну һәмин гарлы дағын архасында ахтарарды.

Гардашым Исфәндијар мәнән 4 јаш бөјүк иди. О, артыг мәктәбә кедирди. 7 јашым тамам олмамыш мән дә онун һәвәсилә мәктәбә кетдим. (о заман ушағлары мәктәбә 8 јашындан көтүрүрдүләр).

1934-чү илдә 3-чү синфи баша вурдум, һәмин ил аиләмизлә бәрәбәр Бақыја көчдүк. Мән 4-чү синфә кетмә-

ли идим. Лакин 4-чү синифдә охумағы бачармадым. Чүнки рус дилинин тәдриси район мәктәбләриндә 4-чү синифдән, Бақыда исә 3-чү синифдән башланырды. Рус дилини гәтијјән билмәдијимә көрә јенидән 3-чү синифдә охумалы олдум.

Бақыја, бу шәһәрин јохсул тәбиәтинә вә иглиминә узун мүддәт ујуша билмирдим. Атам бир мүддәт ипәк фабрикиндә фәплә ишләјәндән сонра хәстәләнди, ишини дејишди, узун мүддәт Бақы ресторанларында чајчы вә ашбаз ишләди. Анам Күлзар савадсыз ев гадыны иди. Амма чох јахшы јаддашы вә фантазијасы варды. Мә́-лум нағыллары гәрибә әләвәләрлә бәзәјәр, бә́зән дә мәнә ашыламаг истәдији тәрбијәјә ујғун, ибрәтли нағыллар ујдуарды. Одур ки, анамын данышдығы нағыллар башгаларынын данышдығы ејни нағыллара бәнзәмәзди.

Баба́м, атам вә әмиләрим тамам савадсыз идиләр. Тәкчә бөјүк әмим Әлиәшрәф бир нечә ил руһани мәктәбиндә охудуғундан јазы-позу билирди. Мәндән бөјүк гардашым нәслимизин илк савадлысы һесаб олунурду.

1942-чи илдә орта мәктәби битириб С. М. Киров адына Азербайжан Дөвләт Университетинин филологи фәкүлтәсинә дахил олдум. Илк ше́рләрим илә орта мәктәбдә охудуғум заманлар јазмышдым. Әлбәттә, ушағ һәвәсиндән доған бу јазыларын һеч бир бәдиинә әһмијјәти јох иди. Университетин нәздиндә о заманын көркәмли јазычысы профессор Мир Чәлалын рәһбәрлији илә тәшкил олунмуш әдәбијјат дәрнәји сәнәт аләминдә мүәјјән бир чығыра дүшмәјимдә бөјүк рол ојнады.

О заманки Азербайжан ше́риндә тәрәннүм үсулу—објектә бирбаша риторик мүрачиәт әсас иди. Предметсиз тәрәннүм үсулу илә јазылан ше́рләрә ганадлы сөзләр, конкрет бир мәзмун ифадә етмәјән трафарет дејимләр вә сүртүк гафијәләр һаким иди. О заман әдәбијјата јеничә қәлмиш мәним јашыдларым—А. Бабајев, Н. Кәнчәли, Н. Хәзри, Габил, Һ. Һүсәјнзаде кими шаирләр бу шаблондан узаглашмаға, фикри вә һисси конкрет деталларла ифадә етмәјә чалышырдылар. Бу тәшәббүсдә һәмин шаирләрин јаратдығы «Мәнәм» (Н. Кәнчәли), «Күмүш сәрв» (Н. Хәзри), «Чинар» (А. Бабајев), «Гара шаны» (Габил) вә мәним «Јашыл чәмән, ағач алты» ше́рләримиз поезијада јени бир аддым иди. О заман бу ше́рләр С. Вурғунун вә Мейди Һүсәјнин диггәтини чәлб етмиш вә бу барәдә фикирләрини сөјләмишдиләр.

1945-чи илдә Азәрбајчан Јазычылары Иттифагынын сәд-ри вәзифәсиндә чалышан С. Вурғунун зәманәти илә мә-ни һәмнин илин феврал ајында ССРИ Јазычылар Итти-фагынын үзлүјүнә гәбул етдиләр.

1949-чу илдә «Мәним достларым» адлы илк кита-бым, 1951-чи илдә исә «Баһар» адлы икинчи китабым нәшр олунду.

1947-чи илдә университети гуртарыб аспирантураја гәбул олундум. Мән һәлә ушаглыгдан С. Вурғунун ше'р-ләрини севмиш вә јарадычылыға да бу бөјүк устадын тәсирилә башламышам. Бу севки мәни һәм бир шаир кими, һәм дә тәдгигатчы кими өмүрлүк С. Вурғуна, онун әвәзсиз јарадычылығына бағлады. Белә ки, 1951-чи ил-дә «С. Вурғунун лирикасы» мөвзусунда намизәдлик, 1964-чү илдә исә «С. Вурғунун јарадычылыг јолу» мөв-зусунда докторлуг диссертасијаларымы мұдафиә етдим. 1950-чи илдән бу күнә кими, Азәрбајчан Дөвләт Универ-ситетиндә мүәллим, досент вә профессор вәзифәләринд-ә чалышырам.

Охучуларымла көрүшләримдә тез-тез мәнән сору-шурлар: «Мүәллимлик јарадычылығыныза мане олмур-му?», «јох» чавабыны верирәм. Она көрә ки, әввәлә, кәнчләрлә бир јердә олмаг, онларын истәк вә арзула-рыны билмәк вә бу арзуларла јашамаг, кәнчлик дүјғу-лары илә нәфәс алмаг мәни һәјата бағлајыр, илһамымы һәр күн тәзәләјир. Кәнчлик һәјаты түкәнмәз илһам гәј-нағыдыр. Икинчи тәрәфдән, јазычылыгла бәрабәр, мү-әллимлијин дә илкин вәзифәси инсанларда көзәл дүј-ғулар ојатмаг, онлары бөјүк фикирләрин архасынча га-надландырмаг дејилми? Беләликлә, мәним шаирлијимлә мүәллимлијим бир нөгтәдә бирләшир, ејни һәдәфә јө-нәлир, ејни мәгсәдә хидмәт едир. Бунлардан башга Че-ховун «Һәкимлик арвадым, јазычылыгса севкилимдир»—мүддәасыны да бура әлавә етсәк, мәним сәнәтимлә вәзифәмнин һансы мә'нада бир јерә сығдығы ајдын олар. Мән тәләбәләрин һәјатындан бәһс етдијим «Гијмәт» пое-масынын прологунда бу мәсәләјә мұнасибәтими белә бил-дирмишәм:

Јарыја бөлүнүр күнүм, саатым.
Вахт мәним сәрвәтим, сонсуз варымдыр.
Мүәллимлик—мәним күнүм, һәјатым,
Шаирлик—ән уча дүјғуларымдыр.

Әдәбијјатымызын бу вә ја дикәр мәсәләләринә, проблемләринә, һәмчинин јени јаранан ше'р вә нәср әсәрләринә даир мәгаләләримдә әсасән өз јарадычылыг тәчрүбәмә иснад едәрәк әдәбијјат вә сәнәт һаггында фикир вә дүшүнчәләrimi әкс етдирмәјә чалышырам.

Һаггымда јазан тәнгидчиләр мәни үмумијјәтлә, ән'-әнәјә бағлы шаир һесаб едирләр. Ејни рәнкли ингуба-тор чүчәләриндән башга дүнјада ән'әнәсиз һеч нә јох-дур. Ејни рәнк исә сәнәтин дүшмәнидир. Сәнәт вә әдә-бијјат әлванлыг, мұхтәлифлик севир. Индики Совет әдә-бијјатында јазыб јарадан јүзләрлә шаир әкәр ејни рәнк вә ејни интонасијада јазсајдылар, бу гәдәр шаирә еһти-јач олардымы? Бунунла јанашы, ән'әнә һеч вахт јалныз бир рәнкин, бир сәсин мұдафиәси демәк дејил. «Ән'ә-нә—көкә сәдагәтдир. Ағачын варлығы үчүн көк нә гә-дәр вачибдирсә, сәнәт үчүн дә ән'әнә бир о гәдәр ва-чибдир. Бәс, онда новаторлуг нәдир? Мән новаторлугу көкә бағланыб, торпагдан гидаланыб јени, тәкрарсыз шахәләр, будаглар атмагда көрүрәм. Новаторлугу фик-рин, һиссин тәзәлијиндә, мүасирлијиндә ахтармаг ла-зымдыр. Әкәр фикир, һисс јени һисс иглиминдән доғубса, һәмнин јени һисс, јени фикир, өзү илә јени форма кәти-рәчәк. Бунун үчүн баш сындырыб јени формалар ахтар-маг лазым дејил. Белә форма ахтарышы гыш вахты електрик печинин истисилә јетишдирилән парник тәрә-вәзинә бәнзәр. Заһирән, һәр шеј өз јериндәдир, амма парник тәрәвәзинин дады ал күнәшин истисилә јетишән тәбии тәрәвәзин дадыны верәрми?

Шаир өзүнү, фикрини, һиссини тәзәләмәји, күнүн һавасында чимдирмәји—јә'ни мүасирләринин фикир вә дүјғулары илә јашамағы бачарарса, ше'рләринин мүа-сир вә јени олачағы, охучунун гәлбинә јол тапачағы лабүддүр. Шаир өгән әсрин ше'рини јарада билмәз. Бир сөзлә, новаторлугу гаршысына мәгсәд гојан шаи-рин новатор олачағына инанмырам.

Вахтилә јаздығым «Нәсәнсә, өзүн ол» ше'римдә де-јирәм ки:

Јенилик хәтринә јазмагдан сақын!
Илһамдыр јарадан сәнәти, ше'ри.
Јағмаг хәтринә јаған јағышын.
Нә баға хејри вар, нә даға хејри.

Мәгсәд—бир јенилик ичад етмәк дејил, күнүн дүјғу-лары илә јашамаг, мүасирләрин фикир вә һәјәчанлары-

ны экс етдирмәк олмалыдыр. Бу дуҗуларын ифадәси исә мәгсәд деҗил, васитәдир. Даһа доғрусу, сәнәтдә ифадә формасы—дашыма васитәси, јә'ни, нәглијатдыр. Ејни јүкү јола көрә кедән (релслә) гатарла да дашыја биләрсән, јолу кәсә кедән тәјјарә илә дә. Јүкә көрә нәглијат васитәси сечилдији кими, мәзмуна көрә дә форма—ифадә васитәси сечилир. Форма мәзмуну деҗил, мәзмун форманы јарадыр.

Јарадычылығым боју мән әввәлчәдән форма һаггында дүшүнмәмиш, мәни нараһат едән фикир вә дуҗулар өзү форманы тәјин етмиш, фикрими вә һисси һәм мин формада истәдијим кими ифадә едә билмишәм. Форма фикримә дар кәлмәјиб. Мән форма гәлибиндә истәдијими дејә билмишәм. Лакин мәним истәдијимин охучунун истәдијинә нә дәрәчәдә чеврилдијини исә дејә билмәрәм.

Бу мүддәт әрзиндә ана дилиндә гырхдан артыг, рус дилиндә 12, ермәни дилиндә 2, өзбәк дилиндә 2, түрк дилиндә 3, алман дилиндә 1 китабым чап олунмушдур.

1965-чи илдән бу күнә гәдәр Азәрбајҗан Дөвләт Академик Драм театрында «Вичдан», «Икинчи сәс», «Јағышдан сонра», «Јоллара из дүшүр», «Фәрјад» адлы мәнзум вә мәнсур пјесләрим ојнанмышдыр. Һәм мин пјесләрдән бә'зиләри ермәни, түркмән вә өзбәк дилләриндә дә тамашаја гојулмушдур.

1960-чы илдән бу күнә гәдәр һәм турист, һәм дә нүмәјәндә кими мүхтәлиф вахтларда Ираг, Мәрәкеш, Јунаныстан, Италија, Түркијә, Гәрби Алманија, Инкилтәрә, Португалија, Ливан, Мисир вә саир өлкәләрдә олмуш, бу өлкәләрдәки мүшаһидәләрим әсасында мөгалә вә ше'р силсиләләри јазмышам.

Дүнја вә ССРИ халглары поезијасынын хошума кәлән, мәни бир шаир кими һәјәчанландыран нүмунәләрини дилимизә тәрчүмә етмишәм. Бу тәрчүмәләрим 1982-чи илдә «Һәр чичәкдән бир ләчәк» ады алтында китаб һалында чап етдирмишәм.

Узун мүддәтли јарадычылыг тәрчүбәмә әсасланараг ону дејә биләрәм ки, бир инсан кими дујуб һәјәчанландығым мөвзуларда јазаркән мүвәффәг олмуш; дујмадан ујдурдуғум мөвзуларда јазаркән дилим топуг чалыб, ше'рим кәсәрсиз олуб, доғулдуғу күндә дә гочалыб.

Севкимин вә нифрәтимин дигтәси илә јазылан әсәрләр үрәкләрә јол тапыб. Нәдир севки? Нәдир нифрәт?

Гәлбин тәлатүмү, һиссләрин туфаны, ағлын үсјаны!.. Севмәдән севкидән нечә јазмаг олар? Сон 25 ил әрзиндә мәним силсилә тәшкил едән мәһәббәт лирикам һәм дә һәјат вә заман һаггында фәлсәфи дүшүнчәләрим, дахили изтирабларымдыр. Мән бу ше'рләрдә даһа чох өзүмәм. Чүнки, бурда даһа чох сәмимижәм. Сәмимижәт исә әдәбијатын вә сәнәтин чарпан үрәји, шаһ дамарыдыр. Шаир инсан кими дујмалы, шаир кими јазмалыдыр. Инсан нә заман һәјаты вә дүнјаны дәрк етмәјә башлајыр? Изтираб одундан кечәндә...

Охшады көзүмү һәлә ушагкән
Очағын ал-әлван алову, көзү.
Дүнјаја кәләли, билмирәм, нәдән,
Нәјә вурулдугса, јандырды бизи.
Мән оддан горхмадым јанана гәдәр,
Мән горху билмәдим, ганана гәдәр.
Елә ки, јандым,
Одла ојнамагдан горхдум, дајандым.
Башланды горху,
Башланды ештијат,
Башланды һәјат!

Һәјаты идрак изтирабдан, јанғыдан кечир. Бу изтираб, бу јанғы нифрәтә чевриләндә һиссләр даһа кениш миғјас алыр, фәрди һиссләр ичтимаиләшир, вәтәндашлыг дуҗулары баш галдырыр.

Јазычынын биографијасы онун әсәрләринин биографијасыдыр. Филан илдә доғулдум, филан илдә филан мәктәби битирдим, филан өлкәләрдә олдум, филан әсәрләри јаздым вә филан мүкафата лајиг көрүлдүм—дејә олан һадисәләри хронолокија илә силсиләләндирмәк јазычы биографијасынын палтарыдыр. Бу палтарын алтында дөјүнән үрәк исә јазычынын јаратдығы әсәрләрин халг гәлбиндәки әкс-сәдасыдыр. Классикләрдән бири чох көзәл демишдир: «Мән әсәрләрим деҗил, әсәрләрим мәни јаратмышдыр». Һәгигәтән беләдир. Јазычы јаратдыгларында һәм дә өзүнү јарадыр. Јазычынын валидејиндән алдығы ад вә фамилија јазычы сәнәтинин гүдрәтилә јени мәзмун алыр, символлашыр. Александр ады вә Пушкин фамилијасы шаир Пушкинә гәдәр Русијада ади ад вә фамилија иди. Шаир Пушкин исә бу ади адлары өз сәнәти илә парлатды, символлашдырды. Инди биз бу ад вә фамилијаны шаир Пушкинлә таныјырг.

Бә'зи һалларда шаирләр валидејн ады илә кифәјәт-

ләнмир, өzlәри өzlәринә ләгәб еечир вә тарихдә шаир бу адла јашајыр. Фүзулијә атасы Мәһәммәд ады вермишди. Бу ад бүтүн Шәргдә ән чох ишләнән ади адлардан бириди. Мәһәммәдин өзүнә вердији Фүзули ләгәби исә бүтүн дүнјада јеканә аддыр. Фүзулидән сонра аталар шаирин тәхәллүсүнү өвләдларына ад кими верир. Беләликлә, бөјүк гүдрәт саһибләри өз әмәлләри илә һәм өзләрини јенидән јарадыр, һәм дә мә'лум адлара јени мәзмун верир, ону парладырлар.

Халг дастанымыз Дәдә Горгудда доғулан ушаға дәрһал ад вермирләр. Ушаг бөјүјүб бачарығыны мүјјән бир саһдә кәстәрдикдән сонра она әмәлине ујғун ад верирләр. Бу адәт, инсанын өзүнү јаратмасы фикринин кәзәл тәсдиги дејилми?

Мән јашамағы—јаныб әримәк кими баша дүшүрәм. Мәнә көрә јашамаг—нәјин наминәсә јанмаг, өмрү нәјин јолундаса әритмәк демәкдир:

Јашамаг—јанмагдыр, јанасан кәрәк,
Һәјатын мә'насы јалныз ондадыр.
Шам—әкәр јанмырса, јашамаг демәк,
Онун да һәјаты јанмағындадыр.

Һәр бир инсан өзүнү инкар едә-едә јашајыр вә бу инкарларда бөјүјүр. Өмрүн пилләләринә бахаг: ушагылыг, чаванлыг, аһыллыг вә гочалыг. Бу бөлкү тәбиәтин фәсилләри илә нә гәдәр ујғун кәлир: јаз, јәј, пајыз, гыш! Тәбиәтин фәсилләри дә бир-биринә зиддир. Лакин бә'зән тәбиәтдә јазда јәјын, јәјда пајызын, пајызда гышын әләмәтләрини көрдүјүмүз кими, инсан өмрүндә дә ушагылыгдә кәнчлијини, аһыллыгдә гочалығыны, јахуд да тәрсинә, гочалыгдә чаванлығыны јашамаг истәјәнләр тапылыр. Тәбиәтдә бу, бизә гејри-ади көрүндүјү кими, инсан өмрүндә дә гејри-ади көрүнүр, хусусән әксини көтүрәндә, јә'ни гочалығында кәнчлијини јашамаг арзусу әтрафындакыларда икраһ һисси ојадыр. Бу, мәсәлән бир тәрәфидир. Мәним демәк истәдијим тәрәфи—инсанын биографијасында өз-өзүнү инкарлардакы тамлыг мәсәләсидир. Тәбиәт, кечә-күндүзү, ағ-гарасы, гыш-јәј илә там олдуғу кими, инсан да инкары-тәсдиги, јахшысы-пиен, ениши-јохушу, галхмаеы-енмәси илә тамдыр. Қим өз кәнчлијиндә еләдији һәрәкәтә гочалығында күлмүр?

Кәнчлијимдә билмәмәзлик бәласындан
Валлаһ, елә билдирдим ки,
Бу дүнјаны билирәм мән.

Онда һөкм верәрдим ки,
Бу јахшыдыр, бу јамандыр,
Бу доғрудур, бу јаландыр.
...Зидд гүтбләр арасында вурнухмајыб
каһ газаныб, каһ јанмышам.

Бу күнсә мән
јахшыјла пис,
һагла һаһаг,
гарајла ағ
арасында дајанмышам.

Дајандығым бу нөгтәнин ады чалар:
Бу нөгтәдә јахшы да вар, јаман да вар.
Инди чалар галасында
Мән еһтијат мәктәбини битирмишәм.
Зидд гүтбләр арасында сәрһәд чәкән
Һүдудлары итирмишәм.

Инсан камиллик дөврүндә гарада ағы, ағда гараны, писдә јахшыны, јахшыда писи көрмәјә башлајыр. «Нет худо без добра» аталар сөзү дә бу мүдриклијин ифадәсидир. Буна көрә дә инсанын дахилиндә баш галдыран икилији, дахили чәкишмәләри вә зиддијәтләри кәстәрмәк јарадычылыг биографијамда әсас олмушдур. Мән хусусән поема вә драм әсәрләримдә гәһрәманын киминләсә мүбаризәсини дејил, өз ичиндә баш галдыран дујғу вә фикирләрин тоғушмасыны кәстәрмәји вачиб сајырам. Мәнә көрә Отелло да, Јаго да инсанын өз ичиндәдир.

Мән бир инсан кими өзүмү дәрк едәндән, дахили чәкишмәләр ичәрисиндә бөјүмүшәм. Мәндә өзүнә нәзарәт чох кәнч јашларымдан башламышдыр. Орта мәктәбдә охудуғум заман һуманитар елмләрдән јүксәк гијмәтләр алсам да, хусусән ријазиијаты һеч чүр баша дүшмәз, орта гијмәтдән јухары ала билмәздим. Валидејнләрим бунун сәбәбини сорушанда, ријазиијат мүәллиминин мәнимлә дүшүнүшдүјүнү дејәр, бунунла да јахамы мәсулијәтдән чәкәрдим. Бу јаланы о гәдәр демишдим ки, ујдурмама өзүм дә инанмышдым. Бир күн ријазиијат мүәллимим мәнә көмәк етмәк истәдијини билдириб, мәни евинә дә'вәт етди. О, евиндә мәнимлә бир мүддәт мәшғул олду. Јаваш-јаваш ријазиијаты дәрк етмәјә башладым. Мүәллимин бөјүк гајғысы, јә'ни һәгигәт вә мәним валидејнләрә дедијим јалан гәлбимдә гаршы-гаршыја кәлди. Ичимдә дејүш башланды. Мүәллимим гајғы кәстәрдикчә мән онун көзләринин ичинә баха билмир, утанырдым. Беләликлә, мүәллимин гајғысы вә јахшылы-

ғы мәни тәрк-силаһ етди. Хејирхаһлығы илә мәнә һәги-гәти дәрк етдирән мүәллимим көнлүмә шүбһә тохумуну салмагла мәнә јалһыз ријазиијаты дејил, өзүмә кәнар-дан бахмаг дәрсини дә өјрәтди.

Бунунла да мән икиләшмәјә—өзүнүтәһлилә, өзүнә нәзарәтә башладым. Бу дахили чәкишмәдә инсан өзү-нү дәрк едир вә дәрк етмә јолларында јеткинләшир.

Аталар сөзүндә дејилир ки, «Ән күчлү пәһләван өзү өзүнү јыхмағы бачарандыр». «Кимдир мәним дүшмә-ним» ше'римдә дејирәм ки, мәним нөгсанларымы кө-рәнләрин көзләрини өз көзүмә тахыб өзүмү кәнардан көрә билсәјдим мән, мән олардым. Мәнә көрә инсан өзү һаггында нә гәдәр бөјүк фикирдә оларса о, бир о гәдәр кичик адамдыр. Һәм бәдни јарадычылығымда, һәм дә педагожи фәалијјәтимдә һәм өзүмә, һәм дә башгалары-на өзүнә кәнардан баха билмәк һиссини тәлгин етмәјә чалышмышам. Мәнә көрә әкәр инсан бир һәрәкәти ет-мәздән әввәл бу һәрәкәтин башгасына кәтирәчәји бәд-бәхтлији дәрк етмәк үчүн өзүнү һәмин адамын јериндә тәсәввүр етмәји бачарарса, бу тәсәввүрдә әдаләт вә вич-дан һиссини итирмәзсә, дүнјада һеч бир фәлакәт ола билмәз.

Мәним аз-чох газандығым наилијјәтләримә сәбәб вахт вә онун нисбилијини дәрк етмәјим олмушдур. Вахты өлчүләрә бөлән сааты инсанлар ујдурмушдур. Әслиндә вахт јохдур. Вахт өлчүсү нисбидир. Бајатыны хатырла-јаг: «Ил вар, бир күнә дәјмәз, күн вар, мин аја дәјәр». Инсан јаратдығы заман вахты һисс етмир, интизар дә-гигәләриндә исә бир саат бир ил гәдәр узаныр. Ч. Ајт-матов демишкән: «Күн вар ки, әсрдән узун ола биләр».

Кечәләр ишләјирәм. Чүнки, кечәләр өзүмлә, өз гәл-бимин чырпынтылары илә тәкбәтәк галыр, өзүмлә үрәк сөһбәти еләјә билирәм. Тәсадүфи дејил ки, китабларым-дан биринин ады «Өзүмлә сөһбәт»дир. Мән динчәлмәји, илин мүәјјән ајыны вә күнүнү мүәјјән саатыны истирахәтә ајырмағы бачармырам. Мән ишләјәндә динчәлирәм. Ја-за билмәјәндә, вахтымы кичик гајғылара сәрф едәндә өзүмү пис һисс едир, өзүмдән ачығым кәлир. Ишләјән-дә әһвалым да көзәл олур. Ишләмәк, өзүмүзү јандыра-раг јашамаг, бошалараг долмаг! Будур јарадычынын һәјаты! Инсан һәмишә мүәјјән вахт әрзиндә мүәјјән иши көрмәк истәјир. Бу заман о, вахтла јарышыр. Бу јарыш-да сүр'әтә пәнаһ кәтирир. Бә'зән сүр'әт дә вахты габаг-

лаја билмир. «Көзәллик өнүндә» ше'римдә јазырам ки, машынла кетдијим заман көзәл бир дағ мәнзәрәси илә гаршылашырам. Шофердән хаһиш едирәм ки, машыны сахласын. Бир нечә дәгигә дағ мәнзәрәсинин көзәлли-јинә даландан сонра шоферә мүрачиәтлә дејирәм:

Инди сүр јүзлә, јох, минлә дә сүрсән,
Вахты габаглаја билмәјәчәксән.
Анчаг о анда—
Көзәллик өнүндә фикрә даланда
Вахты бир анлыға биз габагладыг,
Онда машыны јох, вахты сахладыг.

Сүр'әт бизә вахт газандырыр. Бәс, о газанылан вахт һара кедир?

Өлчүјә кәлән вахт маддидир. Вахт өлчүдән чыхан-да о, мә'нәвијјата, руһа, көзәллијә чеврилир. Чүнки, бу-рада вахт өлчүјә сығмыр. Гејри-адилијин, көзәллијин гаршысында вахт да инсан кими донур, һејкәлләшир. Классикләрин јаратдығлары да она көрә өлүмсүздүр ки, сәнәтин гејри-адилији онлара сәрф олунан вахты әбә-диләшдирмишдир.

Өмрүм боју мәним үчүн вахтдан гијмәтли һеч нә олма-мышдыр. Чүнки, кәнчлијимдән мәгсәдјәнлү олмуш, вах-тын гәдрини билмишәм. Һафизәм о гәдәр дә јахшы де-јил. Буна көрә дә кәнчлијимдән көрәчәјим ишләрин си-јаһысыны тутмаг, онлары вахтын чәрчивәсиндә һәјата кечирмәк адәтим олмушдур. Вердијим сөзә дәгиг олду-ғум кими, башгаларындан да ејни дәгиглији тәләб ет-мишәм.

Азәрбајчан ССР Али Советинин депутаты кими тез-тез сечичиләримлә көрүшүр, онларын тапшырығларыны јеринә јетирмәјә чалышырым. Һәр күн онларла мәктуб алырам. Бу мәктубларын бир гисминдә мәнә шаир кими дејил, депутат кими мүрачиәт олунур, истәк вә арзулар билдирилир. Әлбәттә, бу мәктублары чавабсыз гојмаг мүмкүн дејил. Вахтымын мүәјјән һиссәси дә буна сәрф олунур.

1981-чи илдә ССРИ јазычыларынын VII гурултајын-да ССРИ Јазычылар Иттифагы Идарә Һеј'әтинин, һәм-чинин Азәрбајчан Јазычылары Иттифагы Идарә Һеј'ә-тинин үзвү, Азәрбајчан Елмләр Академијасынын мүх-бир үзвү, Азәрбајчан КП Бақы шәһәр Комитәсинин үзвү,

Х вэ XI чагырышларда Азербайжан ССР Али Советинин депутаты сечилимишэм.

Азербайжан ССР-нин Эмекдар инчэсэнэт хадими, Азербайжанын халг шаири, 1976-чы илдэ «Ленинлэ сөһ-бэт» вэ «Муғам» поемаларына көрэ республика, 1984-чү илдэ исэ «Бир кэмшинин јолчусујуг» ше'рлэр китабыма көрэ ССРИ Дөвлэт мұкафатларына лајиг көрүлмүш, Октјабр ингилабы вэ Гырмызы Эмек Байрағы орденлә-ри илэ тэлтиф олунмушам.

Бу адлар, бу титуллар доғруданмы јүксэлишин көс-тэричисидир? Енмэјин бир нөвү дэ галхмаг дејилми? Бэ'зэн бөјүк шөһрэт саһибләри шөһрэтин көлкэсиндэ хумарланыб јатмамышлармы? Бу чох тәһлүкәли јуху-дур. Сәнәткар өзүнү бу разылыг јухусундан ајылтмағы бачармалыдыр.

Инсан гаршысында гојдуғу мәгсәдә вэ бүтүн арзу-ларына там наил ола билмәз. «Некролог» ше'римдә де-дијим кими:

Үрәкдәки арзулар әмәлләрдән әзәлдир,
Еләмәк истәдијим мәним еләдијимдән
һәм чох, һәм дә көзәлдир.
Еләјсә... Некролога өмүр там олсун дејә
Әмәлләрлә бәрәбәр ән көзәл арзулар да
нијә јазылмыр, нијә?

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

ӘДӘБИЈАТ

Кәнчәли Низами	7
Јунус Имрә	12
Әслимиз, көкүмүз	18
Сабир вэ Тукај	43
Јанар үрәк	46
Һүсәјн Чавид	51
Тәһгидми, тә'рифми?	60
Камил әсәрләр	72
Дәрин гатлара ишыг	83
«Әдәби шәхсијјәт вэ дил» китабынын мүүллифинә ачыг мәктүб	88
Тәрчүмә бәрәдә	97
Суаллар-чаваблар	101
Мәммәд Ариф	107
«Ағыр илләр» нәғмәкары	110
Һәмишә кәнч сәнәткарымыз	114
Вәтән оғлу	116
Һөрмәтли Вагиф Сәмәдоғлу	117
Хаһишин бәласы	121
Ачылан јолларын маһнысы	124
Әгидә шаири	130
Дағлар гојнунда ше'р	134
Һағлы суаллар	140
Мәним илк китабым	144
Көкдән кәлән сәсләр	147
Исти ше'рләр	152
Адил Чәмил	155
Көвшән әтирли ше'рләр	159
Һөрмәтли гөләм јолдашым ГеворгЕмин	162
Танын өз вәтәниндә	166
Гијасын тәһнисләри	170
Мәзарын нурла долсун	174
Р. Рзамыз	175
Гөләм достуму тәбрик	176
Чичәк әтри	177
Поетик дүшүнчәнин тәзәлији	181

СЭНӘТ

«Адсыз улдуз» Шәки сәһнәсиндә	185
«Әсрдән узун күн»	190
Маэстро Нијази	191
Театрымыз вә киномуз	195
Елза Ибраһимова	201
Рәшид Бейбүдов	202
Шөвкәт Әләкбәрова	210
Охүјүр Фдора Кәримова	217
Ә. Јусиф ғызы	218
Даирәви стол архасында сөһбәт	216

МУСАҺИБӘЛӘР

«Улдуз» журналынын суалларына җаваб	221
«Родонски Устрем» гәзетинин әмәкдашы Г. Гривневлә мү- саһибә	223
Радионун әмәкдашы Елдар Бахышла мүсаһибә	225
«Улдуз» журналынын әмәкдашы Тәһеһ һәмидлә мүсаһибә	235

ПУБЛИЦИСТИКА

Гәбул имтаһанлары барәдә	245
Журналист	251
Вахт вә инсан һаггында дүшүнчәләр	254
Кечмишә бир бахыш	269
Фәхримиз	287
Севимли журналымыз	289
Достлугумуз вә гардашлығымыз вар олсун	290
Тәшәккүр	292
Тәблиғат үсулларымыз	293
Һөрмәтли депутатлар	298
Јени зирвәләрә доғру	303
Автобиографиям	308

Вагабзаде Бахтияр Махмуд оглы

СВЕТ В ГЛУБОКИЕ ПЛАСТЫ

(на азербайджанском языке)

Баку — 1986

Издательство «Язычы», 370005,

Баку, площадь Натаван, 1.

Типография «Красный Восток», 370000.

Баку, ул. А. Асланова, 80.

Редактору *Надир Чаббаров*. Рассамы *А. И. Воловик*.

Бәдлин редактору *Р. Әһмәдов*. Техники редактору *В. Севојан*.

Корректорлары *О. Сүлейманова*, *Н. Мехдијева*.

ИБ № 2181

Јығылмаға верилмиш 11. 02. 1985-чы ил. Чапа имзаланмыш 9. 07. 1985-чы ил.
ФГ 08749. Кағыз форматы 84×108^{1/2}. Мәтбәә кағызы № 1. Шрифтин гарнитур
әдәби. Јүксәк чап үсулу илә. Шарты ч. в. 16,80. Учот нәшр. вәрәғи 14,5.
Тиражы 4.000. Сифарыш № 227. Гиймәти 1 ман. 30 гәп.

Азәрбајҗан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфия вә Китаб Тичарәти Иш
Комитәси. «Јазычы» нәшријјаты, 370005, Бақы, Натәван мејданы, 1.
«Јызыл Шәрг» мәтбәәси. 370000, Бақы, һәзи Асланов күчәси, 80.

8 Af-189099

152